

Inštitut za novejšo zgodovino
Ljubljana 2009

Žarko Lazarević

PLASTI PROSTORA
IN ČASA

IZ GOSPODARSKE
ZGODOVINE
SLOVENIJE
PRVE POLOVICE
20. STOLETJA

ZBIRKA

RAZPOZNAVANJA/RECOGNITIONES 10

Žarko Lazarevič

PLASTI PROSTORA IN ČASA: IZ GOSPODARSKE ZGODOVINE
SLOVENIJE PRVE POLOVICE 20. STOLETJA

Urednik:

dr. Aleš Gabrič

Izdal in založil:

Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika:

dr. Damijan Guštin

Recenzenta:

dr. Bojan Godeša

dr. Božo Repe

Oblikovalec:

Andrej Verbič

Prevod povzetka:

Borut Praper

Računalniški prelom:

Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Tiskarna DTP d.o.o.

Naklada: 500 izvodov

Izid knjige je podprla: Javna agencija za knjigo Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

338(497.4)(091)

LAZAREVIČ, Žarko

Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije
prve polovice 20. stoletja / Žarko Lazarevič ; [prevod povzetka
Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2009. -
(Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 10)

ISBN 978-961-6386-22-7

249091840

*Juliji,
Melisi,
Lukcu
in
Jasni*

Pregled vsebine

PREDGOVOR	9
PROSTORI	13
<i>Sočasnosti prostorov</i>	15
<i>Srednjeevropski prostori</i>	36
<i>Jugovzhodni prostori</i>	56
<i>Hrvaški prostori</i>	83
<i>Kmetijski prostori</i>	106
FINANČNI PROSTORI	123
<i>Regulacija</i>	125
<i>Lastništvo</i>	153
<i>Polomi</i>	175
<i>Bančniki</i>	188
<i>Primerjave</i>	200
<i>Zavarovalništvo</i>	215

ČAS KRIZE	235
<i>Tok valovanja</i>	237
<i>Neznosna dolgost tridesetih let</i>	252
<i>Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti</i>	273
<i>Mimo toka</i>	281
<i>Rižev standard proti mesnemu standardu</i>	294
POJAVI V ČASU	305
<i>Janusova obraza</i>	307
<i>Aristokrati in demokrati</i>	339
<i>Vzponi in padci</i>	360
<i>Blažev žegen</i>	380
ŠTIRJE STEBRI	395
SUMMARY	413
VIRI IN LITERATURA	431
OSEBNO KAZALO	459

Predgovor

V monografiji *Plasti prostora in časa* predstavljam poti in načine prilagajanja slovenskega gospodarstva v prvi polovici 20. stoletja, v kontekstu Habsburške monarhije in jugoslovanske države do druge svetovne vojne. Monografija je razdeljena v štiri osnovna poglavja, v katerih so analitično obravnavani posamezni pojavi in procesi ekonomske in socialne transformacije ter geografske reorientacije slovenskega ekonomskega prostora.

V prvem poglavju z naslovom *Prostor v širokem lo*ku analiziram temeljne ekonomske okoliščine in rezultate slovenskega gospodarstva od srede devetnajstega stoletja, ko je slovenski prostor stopil na pot intenzivne preobrazbe v smeri industrijske družbe. V tem kontekstu izpostavljam tudi proces deagrarnizacije, ki je bil sestavni del transformacije tradicionalne agrarne gospodarske sestave in družbe. Poglavje je zastavljeno izrazito komparativno, saj umešča slovenske gospodarske dosežke v kontekst evropskega, srednjeevropskega in jugoslovanskega ekonomskega prostora. Na primeru historičnih vrednosti bruto domačih proizvodov in obsega ter načina ekonomske menjave v naštetih treh geografskih okoljih izpostavljamno dolgoročne in kratkoročne ekonomsko-historične spremenljivke ter komparativno raven doseženega razvoja. V drugem poglavju preidem na tematizacijo finančnega sektorja v duhu časa in mej postavljenega geografskega prostora s stališča reguliranosti, lastniške strukture, plačilne nesposobnosti, stečajev in likvidacij ter konteksta širše regionalne

primerjalne poslovne uspešnosti. Znotraj tega okolja pojasnim in opredelim profil in podjetniške usode ter vlogo v gospodarskem življenju izstopajočih slovenskih bančnikov. Poglavje o finančnih prostorih vsebinsko dopolnjuje prvo poglavje, ki ima temeljni poudarek na procesih in pojavih v realnem sektorju.

Na ravni konceptualizacije sta prvo in drugo poglavje konstruirani kot ozadje, kot stalnica dolgoročnih trendnih značilnosti ekonomskih prostorov, da je možno preiti na analitično interpretiranje časovnih pojavov. Kot prva v tem nizu je v tretjem poglavju na vrsti gospodarska kriza, in to kot pojav, kot družbeni in ekonomski proces ter gospodarska kriza kot način mišljenja. Poleg ekonomskih in socialnih posledic ter prestrukturiranja gospodarske in družbene strukture velike gospodarske krize tridesetih let 20. stoletja je poudarjeno tudi vprašanje premisleka o krizi kot pojavu in predvsem o recepciji tega pojava na ravni družbene ideologije in s tem pogojene percepcije izhoda iz krize in redefinicije družbenega vrednostnega sistema na ravni prevladujočih in tudi obrobni miselnih tokov.

Tudi zaključno poglavje se v konceptualno-interpretativnem smislu naslanja na prostorske dimenzije slovenskega ekonomskega prostora. V tem poglavju izpostavljam v slovenskem zgodovinopisju redko kdaj problematizirane vsebine nacionalnega gospodarskega interesa, kakor se dojema na slovenski strani, oziroma vsebinskih in historičnih dimenzij ekonomskega nacionalizma, kakor je tovrstne procese mogoče opredeliti s stališča pogleda od zunaj in s stališča ekonomske teorije. Vpeljava momenta ekonomskega nacionalizma kot razvojne strategije v interpretativni vzorec slovenskega gospodarskega razvoja prav gotovo prispeva k bolj celoviti podobi in razumevanju gospodarskih preobrazb na Slovenskem do druge svetovne vojne tudi s stališča formiranja in zamenjave ekonomskih elit ter relacij med gospodarstvom in vrednostnimi normami.

Posamezna poglavja te knjige so nastajala ob različnih priložnostih in za njih v zadnjih letih. Knjiga je nastajala v okviru raziskovalnega programa Podobe gospodarske in socialne modernizacije, ki ga izvajamo na Inštitutu za novejšo zgodovino in ga financira Agencija

Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost. Nastajala je v okolju živahne dnevne izmenjave mnenj s kolegi in prijatelji, ki raziskovalno delujejo pri sorodnih temah ali sorodnih časovnih koordinatah. Med njimi je potrebno izpostaviti Bojana Godešo, Petra Vodopivca in pokojnega Ervina Dolenca, ki so bili več kot zvesti poslušalci. Za njihove nasvete, pripombe in opozorila sem jim več kot hvaležen. Zlasti pa dolgujem hvaležnost Juriju Petrovški, ki je s sebi lastno natančnostjo prebral celoten rokopis. In ne samo, da ga je prebral, pri tem je opravil še neprecenljivo korektorsko delo, odpravil množico mojih nedoslednosti, opozoril na vsebinske zadrege in pripomogel k jezikovni in stilski podobi. Hvala tudi Aleksandru Lorenčiču, ki mi je z izdelavo imenskega kazala prijazno priskočil na pomoč in mi prihranil veliko časa. Zahvalo sem dolžan tudi Javni agenciji za knjigo, ki je s podelitvijo subvencije omogočila izid knjige, in seveda tudi Inštitutu za novejšo zgodovino, da je bila knjiga uvrščena v zbirko Razpoznavanja/Recognitiones.

Žarko Lazarević

Prostori

Sočasnosti prostorov

Sedanje stanje gospodarsko-zgodovinskih raziskav, ko so glavne konture in značilnosti historičnega gospodarskega razvoja že poznane na splošni ravni – na ravni “detajlov”, ki lahko pomenijo tudi obširne družbeno-gospodarske procese, pa seveda še zdaleč ne – nam omogoča umestitev teh historičnih procesov v evropski kontekst. Izolirana obravnava znotraj slovenskega prostora nas namreč vse prehitro lahko zavede v pritrjevanje vtisom o izjemnosti, posebnosti oziroma enkratnosti slovenskega dogajanja. Ko s primerjalnim pristopom na neki način postavimo merilo vrednosti, se nam v celoti relativnostnih razmerij prikažeta stvarno mesto in neizogibno tudi značaj slovenskih dosežkov. Šele v komparativnih relacijah lahko dosežki res postanejo dosežki, neuspehi res neuspehi in povprečje ostane povprečje. Šele v primerjavi z drugimi okolji dobimo pravo mero in občutek o slovenski stvarnosti, tako pretekli kot aktualni ali prihodnji. To je pomembno s stališča, da preteklost učinkuje tudi izven minulosti zgodovinskega časa in nemalo konstruira zgodovinsko (zgodovinarsko) “prihodnost”.

Naj trditev o konstitutivni vlogi preteklosti ponazorimo na primeru ekonomskega razvoja Vzhodne Evrope oziroma tolmačenja njenega današnjega zaostajanja za zahodno evropsko polovico. Pri tem si bomo sposodili misli nedavno preminulega velikega in dolga desetletja zelo vplivnega ameriškega ekonomista kanadskega rodu, Johna Kennetha Galbraitha. V enem od svojih mno-

gih del, med drugim tudi o Vzhodni Evropi, je zapisal, da se ekonomske razlike znotraj držav tega območja in med njimi niso zmanjšale. Po njegovem mnenju je komunizem nedvomno izboljšal socialne in gospodarske razmere v teh državah v absolutnih merilih, nikakor pa mu ni uspelo zmanjšati relativnega zaostajanja teh držav za njihovimi zahodnimi in severnimi sosedi. Menil je tudi, da je za razumevanje sodobnosti veliko bolj pomembno vedeti, kje je kdo bil v bolj oddaljeni preteklosti, kot pa sama povojna pripadnost komunizmu.¹ Galbraithu ni mogoče pripisovati tendence, da bi skušal "oprati" dobro ime komunizma ali mu sneti prevladujočo odgovornost za razvojni zaostanek vzhodnoevropskih držav, in v ta kontekst je seveda prištel tudi Slovenijo. Njegov poudarek kaže v drugo smer. Njegov namig nas usmerja na spoznavno pot, ko moramo z dekonstrukcijo sedanje gospodarske stvarnosti tematizirati pretekli gospodarski razvoj na dolgi rok. Le tako so namreč spremembe tudi jasno razvidne in razumljive.

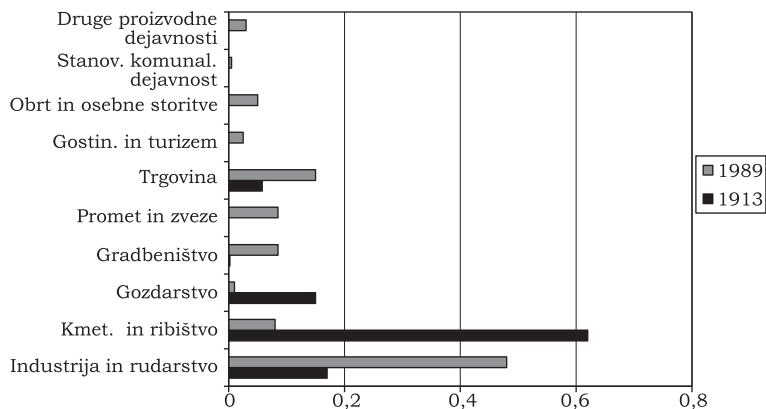
Sledeč Galbraithovemu namigu je povsem jasno, da moramo za razumevanje relativnega gospodarskega položaja Slovenije poseči nazaj v čas začetkov hitrejšega spreminjanja gospodarske in socialne strukture. Poseči moramo vsaj v čas druge polovice devetnajstega stoletja, ko se je tudi na Slovenskem začela hitreje spreminjati gospodarska in s tem posledično tudi socialna struktura. Tako izhodišče nam takoj sugerira konceptualizacijo časovnih koordinat, ki razmejujejo tri velika obdobja, ki se tako po vsebini kot dinamiki razlikujejo med seboj, znotraj sebe pa so zaokrožena po značilnostih prevladujočih procesov. Vsa tri skupaj pa tvorijo neločljiv historični lok. V nadaljevanju bo pripoved tako strukturirana v tri razdelke, v katerih bomo na shematični in zelo posplošujoči ravni prepletajoče tematizirali slovenske dosežke v obdobju do vstopa v jugoslovansko državo, v času med vojnama in v obdobju komunizma.

Preden preidemo na tolmačenje slovenske gospodarske izkušnje v evropskem kontekstu, se je potrebno ozreti na dve sliki o gospodarski strukturi na primeru strukture gospodarstva in porazdelitve prebivalstva

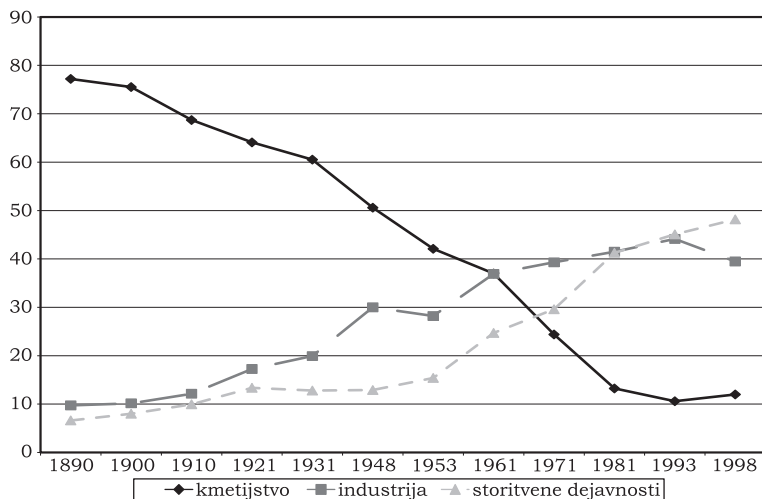
¹ Galbraith, *The nature of mass poverty*, str. 17–18.

med gospodarske sektorje v daljših časovnih koordinatah.

Grafikon št. 1: Gospodarska struktura v Sloveniji 1913 in 1989²

Grafikon št. 2: Delež delovno aktivnega prebivalstva po gospodarskih sektorjih v Sloveniji v 20. stoletju³

² Brezigar, Osnutek, str. 15; Statistični letopis 1991, str. 176.

³ Lazarevič, O stoletju industrije, str. 115.

Obe sliki zgoščeno pripovedujeta o globokih gospodarskih spremembah, ki so nastopile v času poldruga-stoletja. Slutiti dajeta tudi vsebinsko in strukturno dinamiko v kronološkem zaporedju druge polovice 19. in 20. stoletja, ki je za Slovence v gospodarskonedvomo razburljivo obdobje velikih sprememb. To velja za družbo kot celoto, a tudi za posamezne družbene podsi-steme. Tudi gospodarstvo pri tem ni bilo zaradi vzročno-posledične povezanosti nobena izjema. V tem času se je Slovincem nakopičilo veliko zgodovine in to velja tudi za gospodarsko in socialno plat doživljanja preteklega stoletja. V tem času so se v sorazmerno kratkih presled-kih menjavale krize in konjunktуре, z njimi pa države (Habsburška monarhija, Kraljevina Jugoslavija, SFR Jugoslavija, samostojna Slovenija) in družbene ureditve (kapitalizem in socializem), neizogibno tudi plačilna sredstva (krone, dinarji v različnih variantah, tolarji), gospodarska politika in položaj Slovenije, kar je od slovenskega gospodarstva terjalo nenehno prilagajanje. Slovenija je bila še na začetku 20. stoletja in tudi ne-kaj desetletij kasneje kmetijska dežela z veliko agrarno prenaseljenostjo. Dohodek v kmetijstvu je namreč rasel bistveno počasneje kot število lačnih ust. Izhoda iz krute stvarnosti ni bilo mogoče iskati samo v povečevanju učinkovitosti kmetijstva zaradi tehnoloških ovir. Trajno tudi ni bilo mogoče računati na izseljevanje, kar se je dogajalo ob koncu devetnajstega stoletja. Pri premago-vanju te zagate se je bilo nujno oprijeti industrializacije, ki je bila hkrati tudi orodje družbene in gospodarske modernizacije. Industrializacija, resda zamudniška, je tako postala osrednji gospodarsko-socialni fenomen druge polovice devetnajstega in dvajsetega stoletja, ki je temeljito predrugačil slovensko gospodarsko in socialno podobo. Kot posledica industrializacije, ki jo je neizo-gibno spremljal tudi proces deagrарizacije, so v sloven-skem prostoru nastopale velike spremembe v prostoru in okolju, družbenih institucijah in ljudeh.

Z današnje perspektive je nedvomno zanimivo, da 20. stoletje v osnovi na njegovem začetku in na koncu družī enaka dilema. Slovensko gospodarstvo, hkrati pa tudi družba kot taka sta se znašla pred izzivom prehoda v novo tehnologijo. Torej pred negotovostjo, ki ju ozna-

čujeta pojma industrijske in postindustrijske družbene podobe. Stalnica 20. stoletja so tudi lastninske spremembe. Zanimivo je, da so potekale tako ob vstopanju v Jugoslavijo kot po letu 1945, aktualizirala pa jih je tudi slovenska država. V vseh treh primerih se je s tovrstnim posegom želelo doseči določene gospodarske in socialne cilje, z njimi so odpravljali preužitke prejšnjih dob. Po letu 1918 so tako želeli okrepiti slovenski značaj gospodarstva na slovenskih tleh, leto 1945 je vneslo v dogajanje razredni princip in odpravilo pravico do zasebne pobude in s tem do lastništva proizvodnih sredstev. Ob koncu stoletja pa je slovenska država z lastninskimi spremembami popravljala zmote druge polovice 20. stoletja.

Pri vsaki obravnavi dolgoročnih trendov historične razvojne dinamike se nam povojno obdobje komunistične družbene ureditve kaže kot ostra zarez. Tako tudi pri industrializaciji, ki je kot dinamičen proces nenehno v ozadju razpravljanja. V perspektivi obravnavanega časa lahko ločimo dve veliki etapi, ki ju razmejuje druga svetovna vojna. Četrtna industrijskih obratov je nastala za časa habsburške dinastije. V času slavljenja Karađorđevićev so podvojili podedovane industrijske zmogljivosti. Preostalo polovico tovarn pa so spravili v obratovanje v Titovi eri. Doba do leta 1918 je bila s stališča industrializacije pomembna, kajti v tem času so vzpostavili osnovno gospodarsko infrastrukturo: prometno in energetska, vzpostavili pa so tudi sistem slovenskih finančnih institucij. Pozabiti ne smemo niti na izobraženost delovne sile. V tedanjem času se je to merilo s pismenostjo, ki je bila v Sloveniji zelo visoka, prek 80 odstotkov. Poleg tega je pred prvo svetovno vojno industrializacija že dobivala značaj napredujočega procesa. Obdobje med obema vojnama je prineslo okrepitev slovenskega podjetništva, kar je z "nacionalizacijami"/nostrifikacijami gospodarskih subjektov omogočila pridobitev politične moči v novi državi. Opozoriti velja, da se je med vojnama dokončno funkcionalno zaokrožil bančni sistem. Kreditnim zadrugam in hranilnicam so se v večjem številu pridružile še bančne delniške družbe, ki so omogočile ali izdatno podprle podvojitvev industrijskih zmogljivosti. Podrobnejši pogled v prvo polovi-

co dvajsetega potrjuje tesno korelacijo med dinamiko industrializacije in razvojem slovenskih bančnih delniških družb.

Značilnost industrializacije v prvi polovici 20. stoletja je bila v njeni spontanosti, ko je potekala v skladu z liberalistično gospodarsko usmeritvijo, bolj ali manj v skladu z lastnimi zakonitostmi, ob državni asistenci v obliki ekonomske nacionalistične politike. Financirana je bila z domačimi podjetniškimi sredstvi, bančnimi krediti ali neposrednimi bančnimi naložbami in tujimi naložbami. Čas po drugi svetovni vojni pa je bil povsem drugačen. Potrebno je reči, da če je Slovenija s prevratom leta 1918 zamenjala le državni okvir, ne da bi se sistemsko okolje (duh in način poslovanja), ki je določalo pogoje gospodarjenja, bistveno spremenilo,⁴ pa za čas po letu 1945 to ne drži. Novi oblastniki so se namreč lotili obsežne preobrazbe gospodarsko-socialnega tkiva v Sloveniji. Gospodarske vrednote in načela izpred druge svetovne vojne so zamenjale nove, povsem drugačne, ki niso priznavale individualizma, zasebnega podjetništva, pridobitništva in kapitalске logike v gospodarskem življenju. Proces odstranjevanja predvojnih gospodarskih vrednot je stekel sočasno z vzpostavljanjem novega režima, najznačilnejša ukrepa pa sta bila poddržavljenje proizvodnih sredstev in dejavnosti v neagrarnem sektorju⁵ in agrarna reforma v kmetijstvu.⁶ Povsem drugačnega pristopa je bil deležen tudi proces industrializacije, kajti v najkrajšem času in ne glede na ceno in žrtve je bilo potrebno Slovenijo preobraziti v industrijsko deželo, kar je bila nujnost zaradi avtarkične težnje novega političnega režima. To je pomenilo velik prelom z dotedanjim značajem industrializacijskega vzorca. Stihijskost in nenačrtnost, ki sta bili tako značilni za predvojni čas, je zamenjala izrazito centralistično zasnovana industrializacijska praksa. Nastopil je čas poenotenja družbenega in gospodarskega življenja, drugačnost in pestrost gospodarskih organizacijskih oblik ter njihovo prepletanje

⁴ Lazarevič, Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu, str. 277–280.

⁵ Prinčič, Povojne nacionalizacije.

⁶ Čepič, Agrarna reforma.

so se morali umakniti enotnemu in centralno-plansko ustrojenemu sistemu. Država je prevzela v svoje roke vse gospodarske mehanizme; postala je tisti dejavnik, ki je kratko- in dolgoročno določal obliko podjetij, lokacije, obseg in način financiranja investicij, obseg proizvodnje in natančen razrez distribucije proizvodov. Ta sistem se je v povojnih desetletjih rahljajal, gospodarska pobuda je sicer postajala bolj sproščena in manj nadzorovana, povsem odpravljen pa ta sistem vendarle ni bil vse do devetdesetih let.⁷

Slovenija je po letu 1945 postala dežela, v kateri so industrijske dejavnosti hitro prevzele krepak večinski delež v ustvarjanju bruto domačega proizvoda. To je bilo toliko lažje storiti, ker je bila že v prvi polovici dvajsetega stoletja opravljena pot od povsem agrarne podobe do sklepnega koraka prehoda v industrijsko družbo. Komunisti so ta preostali korak spremenili v skok. Na približno polovici dvajsetega stoletja je Slovenija vstopila v klub industrijskih nacij. Ne samo da je kmetijstvo prispevalo k družbenemu proizvodu zgolj še petino, tudi število aktivnega prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu, je zdrsnilo krepko pod polovico. Storitvene dejavnosti in industrija so tako prvič v slovenski zgodovini presegle kmetijstvo po številu odvisnega prebivalstva, glede na dohodek so ga presegle že celo desetletje prej. Vrhunec industrijske dobe je bil v Sloveniji dosežen v sedemdesetih letih. Slovenija je v tem času postala zelo industrializirana dežela, v kateri je primanjkovalo delovne sile in jo je bilo potrebno uvažati. Enostransko gospodarsko strukturo bi bilo potrebno nadgraditi še s hitrejšim razvojem drugih sektorjev. Vendar to spoznanje v Sloveniji ni docela prodrlo, kajti nadaljeval se je vzorec prevladujoče ekstenzivne rasti namesto intenzivne. Osemdeseta leta pa je že označevalo pogrezanje v jugoslovanske stagflacijske vrtince.

Z vrhuncem industrijske dobe se je v osemdesetih letih začela tudi deindustrializacija. Nekaj zaradi domačih vzrokov zaradi strukture industrije, ki je ni bilo mogoče v času tranzicije ohraniti s prestrukturiranjem, nekaj tudi zaradi spremenjenega mednarodnega oko-

⁷ Borak, Ekonomski vidiki.

lja. Sprva je bila deindustrializacija počasna, v devetdesetih letih pa naglo napredujoča. V ospredje stopajo storitvene dejavnosti, ki ob koncu stoletja vežejo nase že polovico aktivne populacije in hkrati prispevajo enak delež v bruto domačem proizvodu. Industrija pa je krenila po poti kmetijstva, povečevanje storilnosti zaposlenih in učinkovitosti proizvodnje z novimi tehnologijami terja vedno manj zaposlenih. Vse skupaj se po skoraj polstoletnem premoru ponovno dogaja v tržnogospodarskem okolju.⁸ Slovenska industrija je bila v jugoslovanskih okvirih daleč najbolj učinkovita in je bila nekakšen vzor. Sočasno pa je imela tudi dodatno nalogo pospeševanja gospodarskega razvoja manj razvitih območij v Jugoslaviji.⁹

Gotovo je sedaj povsem na mestu tudi že v izhodišču napovedano vprašanje: Kje je mesto Slovenije v mednarodnih primerjavah? Obrat ogledala v drugo stran, stran od Jugoslavije, nam kaže, da je slovensko gospodarstvo zlasti od šestdesetih let naprej absolutno in relativno zaostajalo za bližnjo zahodno in severno sosesčino. To zaostajanje pa je imelo veliko globlje korenine, kot so bila šestdeseta leta prejšnjega stoletja.

Če se ozremo v 19. stoletje, vidimo, da na ravni modernizacijskih jeder in protoindustrializacijskih pojavov Slovenija pravzaprav nič ne zamuja za bližnjo sosesčino. Prvi pojavi industrijskih podjetij ali denarnih zavodov segajo že desetletje ali dve pred sredino devetnajstega stoletja, se pravi v čas, ko je industrializacija kot kontinuiran proces že preskočila z britanskega otoka na zahodnoevropske atlantske obale.¹⁰ Potem pa se pokaže temeljna dilema slovenskega prostora in gospodarskega razvoja. Sorazmerno zgodnjim modernizacijskim vzklikom ne sledi proces, prvi poskusi ostanejo za dolgo osamljeni poskusi, tujki v tradicionalnem prevladujoče agrarnem gospodarskem okolju. Tudi odprtje Slovenije v evropski prostor z izgradnjo južne železnice ni prineslo pospeška v tej smeri. Prej nasprotno, vsaj za Kranjsko

⁸ Lazarevič, O stoletju industrije, str. 106–114.

⁹ Princič-Borak, Iz reforme v reformo, str. 379–399.

¹⁰ O poteku industrializacije in njeni teritorialni dinamiki v zahodni Evropi glej Hansen, European Economic History, str. 91–186.

je mogoče reči, da je imela v drugi polovici 19. stoletja bolj agrarni videz kot prej.¹¹ Pričakovane koristi od železniškega omrežja so bile potisnjene nekam v oddaljeno prihodnost. Nekoč razvito obrtno proizvodnjo je izpodrivala industrija. In tako se je zgodilo, da je zlagoma tudi usahnila donosna proizvodnja platna na Gorenjskem. Niso se našli močje, ki bi to proizvodnjo povezali in jo dvignili na drugo vsebinsko in tehnološko raven, kot se je zgodilo v plavžarstvu s Kranjsko industrijsko družbo.

Industrializacija na Slovenskem dobi značilnost kontinuiranega procesa v osemdesetih, raje v devetdesetih letih 19. stoletja.¹² Se pravi, da približno pol stoletja po prvih obetavnih začetkih. Podobno kakor v primeru denarnih zavodov,¹³ le desetletja so malo bolj vsaksebi. S tako poznim izhodiščem se Slovenija ni zmoгла industrializirati v času do prve svetovne vojne. Dežele, ki so se industrializirale do prve svetovne vojne, so še danes v vrhu evropskega razvoja. Zadnja država, ki je še uje-la ta vlak izven območij zahodne in severne Evrope, je bila Italija. Slovenija pa je za povrh vsega za kakšni dve desetletji zamudila tudi živahno ustanoviteljsko mrzlico v Avstriji. Gospodarski dosežki so Slovenijo uvrščali v sivo avstrijsko povprečje in s tem glede na primerjalni mednarodni položaj Habsburške monarhije na obrobje evropskih gospodarskih modernizacijskih procesov. Tudi stopnje gospodarske rasti v slovenskih deželah, ki so malenkostno odstopale navzgor v primerjavi z drugimi avstrijskimi deželami,¹⁴ niso, tudi na dolgi rok ne, obetale hitre konvergenca z razvitejšimi sosednjimi predeli.

Tak tok dogodkov poraja vprašanja o strukturi, po-javnih oblikah in vsebini slovenskega podjetništva. Mo-žni razlogi se ponujajo v nezadostno razvitem meščan-stvu, kar kot razlog počasnega napredka navaja Vasilij

¹¹ Gestrin, *Oris gospodarstva*, str. 131. Proces "reagrarizacije" ni bil samo slovenska posebnost in ni nekaj neobičajnega. Podobne procese so raziskovalci zaznali tudi drugod po vzhodni Evropi. Nemalokrat so na posameznih področjih z intenzivnejšim vstopanjem v evropski gospodarski prostor in začetkom industrializacije agrarne dejavnosti ponovno okrepile pomen v gospodarski strukturi. Na neki način gre za prilagajanje novim razmeram, saj je bil neagrarni sektor neučinkovit in s tem nekonkurenčen, mednarodni trg kmetijskih izdelkov pa je bil odprt. Več o teh procesih glej Turnock, *The Economy of East Central Europe in Berend, History derailed*.

¹² Fischer, *Modernizacija*, str. 33–41.

¹³ Lazarevič-Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*.

¹⁴ Pančur, *Ekonomska vloga*, str. 17–30.

Melik. Peter Vodopivec gre za korak dlje in k temu dodaja, da je umanjalo podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju.¹⁵ Umanjkale so ideje in pobude, teoretske in praktične, o drugačni gospodarski in socialni strukturi. Miselni svet odločujočih družbenih protagonistov je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazrtostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom. Zdi se, da je prevladujoča ideologija postala antikapitalizem in protekcionizem v obliki klicev k zaščiti "domačega dela"¹⁶ kot odgovor na nezadostno sledenje modernizacijskim procesom. Najprej sta bila oba pojava posledica, kasneje sta deloma že postajala tudi vzrok zamudništva, saj se je izoblikovalo družbeno ozračje vrednostno nenaklonjeno hitrejši modernizaciji. Namesto individualizma prednjačijo kolektivitete, namesto tveganja gotovost; morda v tem oziru ni predrzno celo reči, da je namesto podjetništva bilo vrednostno višje rentništvo. Opazna je bila tudi instrumentalizacija ekonomskega nacionalizma kot razvojne strategije.¹⁷

Te značilnosti so Slovenijo prej kot ne družile z drugimi vzhodnoevropskimi državami, ki se v času med obema vojnama z vključitvijo v jugoslovansko državo še bolj izrazijo. Slovenija v novem okolju kljub svojim relativno skromnim dosežkom postane gospodarsko najnaprednejši del. Kot pri drugih vzhodnoevropskih narodih je tudi v Sloveniji tega časa zaznati okrepljeno naklonjenost retoriki in praksi ekonomskega nacionalizma. Oznanjale so ga besede iz prelomnih let 1918/19: "Prva zahteva modernega gospodarskega programa, ki je z narodno samoodločbo spojena, je misel, da mora biti vse premoženje, ki se nahaja na zemlji naroda, tudi njegova last... Podjetja na slovenski zemlji morajo priti v slovenske roke. Hočemo, da bo kapital služil našim ljudem in da se bodo porabili vsi pridelki in vse dobrine

¹⁵ Vodopivec, O gospodarskih in socialnih nazorih.

¹⁶ Lazarevič, Friedrich List: Spurensuche in Slowenien, str. 529-539.

¹⁷ Za mednarodni vidik glej Kubu-Schultz, Wirtschaftsnationalismus. O pomenu ekonomije v razvoju nacionalnih gibanj pa glej Hroch, Social Preconditions.

za oploditev našega gospodarstva in da bodo zaposleni Slovenci ne samo kot težaki, ampak tudi kot trgovski in tehniški voditelji ... Naša samostojnost bi bila pomanjkljiva in nepopolna, če bi bili neodvisni samo politično, dočim bi v gospodarskem pogledu obstajali odvisni od tujine. Pot do gospodarske samostojnosti pa je dolga in težavna...¹⁸

In da bi bila ta pot krajša, je kot zelo pomemben dejavnik vstopila država kot kompenzacija za nezadostno oblikovano družbeno in institucionalno okolje za hitrejši gospodarski razvoj. Država naj bi nastopila kot faktor, ki naj s svojimi ukrepi pospeši akumulacijo kapitala. Jugoslavija kot ena najbolj revnih evropskih držav, in z njo vred tudi Slovenija, v tem oziru ni bila nobena izjema. Uvrščala se je ob bok drugim vzhodnoevropskim ali južnoevropskim državam, kjer je bila ekonomsko nacionalistična vloga države zelo močna.¹⁹ In v takem protekcionističnem okolju, v razmerah spremembe relativne ravni cen,²⁰ v Sloveniji pride do industrializacijskega sunka.²¹ Tako kot drugje v vzhodni Evropi prednjači tekstilna industrija, da se tehtnica ustvarjenega domačega proizvoda oziroma dohodkov že nagne v prid neagrarnih dejavnosti. Pa vendar čas med obema vojnama vzhodni Evropi ni prinesel možnosti gospodarske emancipacije v smislu industrijsko modernizacijskih procesov. Šlo je za obdobje, ki ga je temeljito zaznamovala velika gospodarska kriza, po posledicah zlasti vzhodni del Evrope. Zahodni vzorec je bil v teh koncih še vedno daleč.²²

Preskok v industrijsko družbo pa sledi v času po drugi svetovni vojni. Po letu 1945 je Jugoslavija, z njo seveda tudi Slovenija, krenila na pot radikalne družbene in ekonomske preobrazbe, ki jih združuje pojem komunistične revolucije, tako kot druge vzhodnoevropske države.²³ Že s tem dejstvom se je neizogibno spre-

¹⁸ Slovenski narod, 25. 12. 1919.

¹⁹ Več o ekonomskem nacionalizmu s teoretičnega in praktičnega vidika glej Schulz-Kubu, *History and Culture of Economic Nationalism*.

²⁰ Bičanić, *Economic policy*, str. 1–21.

²¹ Lazarević, *Značilnosti industrializacije*, str. 43–52.

²² *The Economic History of Eastern Europe II*; Aldcroft, *The European Economy*, str. 85–93.

²³ *The Economic History of Eastern Europe III*.

menil tudi mednarodni ekonomski položaj Jugoslavije in Slovenije v primerjavi s predvojnim stanjem. Postala je centralizirano plansko gospodarstvo z jasno težnjo po avtarkiji, ki je pogojevala izsiljeno industrializacijo, kot v drugih socialističnih državah.²⁴ Čas od konca druge svetovne vojne do začetka petdesetih je bilo tako obdobje gospodarske obnove države, lastninskega in strukturnega preoblikovanja gospodarstva, njegovega povezovanja v novo celoto, oblikovanja državnega gospodarskega intervencionizma in ustreznega administrativnega aparata za vodenje gospodarstva. V tem obdobju je postala politika gospodarskega razvoja primarna naloga države, ki je v temeljih spremenila lastninska razmerja s podržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij v letih 1946 in 1948. Podržavljene so bile celotna industrija, finančne institucije, trgovina in kmetijske površine.²⁵ Država je hkrati mobilizirala prebivalstvo, da je dejavno sodelovalo pri izgradnji številnih gospodarskih objektov in izrabi naravnih virov z obsežnimi, neplačanimi, prostovoljnimi in prisilnimi oblikami dela.²⁶ Jugoslavija je ta rigidni centralno planski model postopoma začela opuščati na začetku petdesetih let.

Jugoslavijo/Slovenijo je z vzhodno komunistično Evropo družilo tudi drugo dejstvo na sistemski ravni. Gospodarsko rast, ki je bila v okviru splošno evropskega trenda tja do sedemdesetih let visoka,²⁷ je lahko zagotavljala le na račun velikih kapitalskih vložkov in ne na račun rasti produktivnosti dela, kot se je to dogajalo v zahodnih ekonomijah.²⁸ Ko je sistemska zmožnost komunističnega načina akumulacije usahnila, so stopnje gospodarske rasti močno upadle. To se je zgodilo na začetku sedemdesetih let, prva naftna kriza je bila samo znanilec teh trendov. Ideje in pobude o potrebi drugačne gospodarske strukture, pa čeprav skromne, so bile zatrte (Kavčič, srbsko vodstvo).²⁹ Ker ni bilo ukrepov,

²⁴ Berend, Centralna i istočna Evropa.

²⁵ Borak, Ekonomski vidiki, str. 42.

²⁶ Bilandžić, str. 112–113.

²⁷ Ambrosius-Hubbard, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.

²⁸ Berend, An Economic History of Twentieth-Century Europe, str. 133–189; Berend, Centralna i istočna Evropa, str. 220–221; Aldcroft, The European Economy, str. 245–268.

²⁹ Prinčič-Borak, Iz reforme v reformo, str. 169–232.

se je gospodarska rast vnaprej lahko vzdrževala samo z uvozom kapitala. Toda zaradi komunistične ureditve ne v neposrednih naložbah, temveč v obliki državnega zadolževanja pri zahodnih bankah. Jugoslavija je bila tipičen primer in tudi slovenska izkušnja povojnega obdobja ni bila daleč od tega. Pomislimo samo na enormno velik porast zadolženosti komunističnih držav in kasnejših dolžniških kriz v osemdesetih letih prejšnjega stoletja (Jugoslavija, Poljska, Romunija).³⁰

Z letom 1980, z izbruhom dolžniške in splošne gospodarske krize, ki se je z leti poglobljala, se je jugoslovanski mednarodni gospodarski položaj samo poslabševal in neizogibno z njim tudi slovenski. Izvoz in uvoz sta zaostajala za obsegom proizvodnje, pri čemer je uvoz znatno zaostajal za izvozno rastjo. Namesto izvozne ekspanzije je Jugoslavija, da bi zagotovila mednarodno plačilno sposobnost, vodila restriktivno uvozno politiko. Glede na precejšnjo uvozno odvisnost jugoslovanskega/slovenskega gospodarstva, je taka politika privedla do relativnega in proti koncu osemdesetih let tudi do absolutnega upada obsega proizvodnje.³¹ Krog je bil sklenjen, kmalu zatem je zaradi globoke politične in gospodarske krize razpadla tudi država.

V primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi komunističnimi državami se je jugoslovanska verzija socializma razlikovala na točki odgovornosti podjetij za lastni uspeh,³² čeprav ne kaže prezreti sicer podobnih, a zelo previdnih in znatno skromnejših poskusov v drugih vzhodnoevropskih deželah (Madžarska, Poljska).³³ Odgovornost podjetij za lasten uspeh so z reformami razširili z notranjega trga na zunanjetrgovinsko menjavo. V gospodarski mehanizem so vgrajevali principe svetovnih cen, kar je imelo velike in daljnosežne posledice na notranji gospodarski ustroj. Država se je vključila v mednarodno delitev dela, kar je na simbolni ravni pomenila vključitev v organizacijo GATT (1966).³⁴ Merilo stroškovne učinkovitosti proizvodnje je državo hkrati prisililo,

³⁰ Berend, *Centralna i istočna Evropa*, str. 270–274.

³¹ Vacić, *Jugoslavija i Europa*, str. 196–218.

³² Bičanić, *Economic policy*, str. 150

³³ Berend, *Centralna i istočna Evropa*, str. 177–186.

³⁴ Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije*, str. 133–172.

da je kot edina socialistična država odkrito priznavala brezposelnost, ki jo je spretno izvozila na zahod.³⁵ Hkrati so zaradi notranjega gospodarskega neravnotežja in monetarizacije številnih in latentnih primanjkljajev državo preplavljali inflacijski valovi.³⁶ V drugih komunističnih državah so v nasprotju z Jugoslavijo tovrstne probleme sistemsko odmislili in bili zato deležni ekonomije pomanjkanja.

In kakšen je bil na dolgi rok relativni gospodarski položaj Slovenije v širšem evropskem prostoru, tako s tistim na vzhodu, a tudi na zahodu? Za ponazoritev tega igrivega plesa številčnih relativnih razmerij bomo uporabili široko razširjen in uporabljan pojem bruto domačega proizvoda na prebivalca. Se pravi, da bomo uporabili kategorijo, ki meri vrednost gospodarske aktivnosti (produkta) na nekem ozemlju. Pri tem se bomo naslonili na podatke kolegov "kliometrikov", ki so s prenosom ekonometričnih analitičnih orodij in metod – s t.i. "restrospektivno ekonometrijo", kakor je te raziskovalne prijeme opredelil Eric Hobsbawm³⁷ – pretresli gospodarsko preteklost s povsem novim metodološko-konceptualnim izhodiščem. S kreativno kombinacijo ohranjene statistične empirije in analitično uporabo modelskih teoremov jim je tako uspelo izračunati oziroma dognati približke/približne ocene o višini bruto domačega proizvoda posameznih držav v različnih časovnih obdobjih.³⁸ Izračuni so narejeni za ozemlja sodobnih držav, se pravi tudi za čas, ko kot politične državne entitete sploh še niso obstajale. In ravno v tem je draž tovrstnih približkov. S tem so nam omočili komparativno umestitev slovenskih dosežkov v širši evropski prostor, in to v historični perspektivi, ko negotove tendence preraščajo v trende in zaznamujejo določena zgodovinska obdobja. V nadaljevanju bomo tako predstavili slovenska razmerja do drugih evropskih ljudstev, kakor se kažejo v spletu historične dinamike gospodarskega razvoja, in to v letih 1870, 1910, 1973 in 2001. Vsaka od teh letnic pomeni

³⁵ Woodward, *Socialist unemployment*.

³⁶ Lampe, *Jugoslavija kao historija*, str. 285–293.

³⁷ Hobsbawm, *O istoriji*, str. 107–138.

³⁸ Tu smo uporabili podatke in izračune, ki so jih objavili Good in Ma, *The economic growth*, str. 103–137 in Maddison, *The World Economy*.

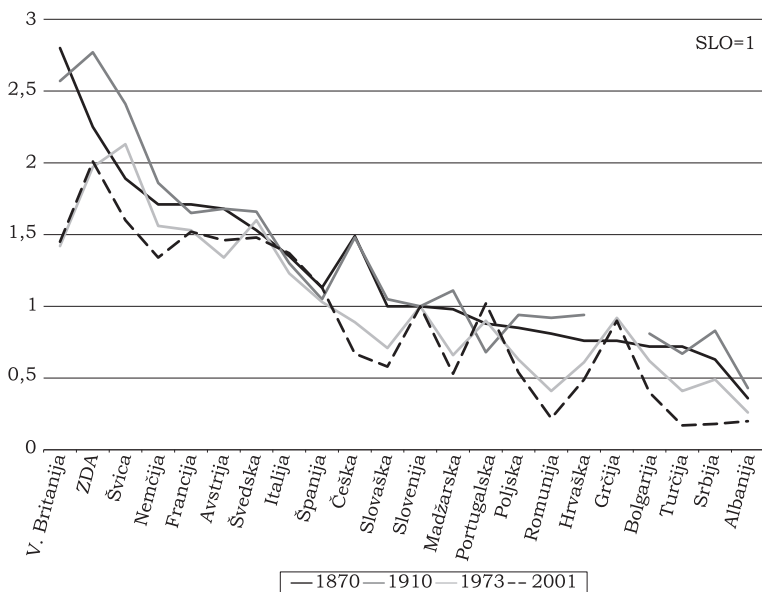
velike gospodarsko-zgodovinske spremembe. Leto 1870 kot izhodišče tako simbolizira industrijsko mrzlico v zahodni Evropi, leto 1910 bližajoči konec "zlate dobe" podaljšanega 19. stoletja. Nasprotno pa leto 1973 pomeni začetek s prvim naftnim šokom spodbujenega velikega ekonomskega strukturnega preobrata, ki je zaobšel Vzhodno Evropo in se, v maniri Ivana Berenda rečeno, kot poglobitev "reprodukcije zamudništva in zaostalosti" pokazal v vseh ekonomskih in socialnih posledičnih razsežnostih ob začetku 21. stoletja. Spremembo relativne umestitve Slovenije znotraj zastavljenih časovnih intervalov bomo prikazali z grafičnimi slikami v obliki relativnih razmerij, kjer smo za izhodiščno mero vrednosti vzeli slovenske vrednosti bruto domačega proizvoda na prebivalca.

Razmerja, ki se nam ob tem izrisujejo, so zelo zgovorna, atraktivna in kar kličejo k oblikovanju zaključkov. Vendar je pri tem potrebno biti skrajno previden. Ne smemo se vdajati iluzijam prehitrih ali celo predrznih zaključkov, pa naj se slišijo ali zdijo na prvi pogled še tako mikavni ali lahko izgovorljivi. Nenehno se moramo namreč zavedati, da gre pri večini držav le za približke bruto domačih proizvodov, ki so bili rekonstruirani na podlagi sila raznorodnih podatkov in domnev. Hkrati ne smemo izgubiti izpred oči preprostega, a pomembnega dejstva, da so absolutna in relativna števila bruto domačega proizvoda vendarle samo ena dimenzija mnogoplastne gospodarske preteklosti in različnih razvojnih razmer v državah, ki nastopajo v grafičnih upodobitvah, zato predstavljajo samo delen vpogled v gospodarsko preteklost posameznih področij. Ti podatki nam prikazujejo le površinske dolgoročne tendence v relativni uvrstitvi posameznih držav v odnosu do Slovenije. Pričajo nam le o obstoju razlik, ne o njihovih vzrokih. Nikakor tudi ne govorijo o vsebini, obsegu in kakovosti procesne dinamike gospodarskih gibanj v posameznih državah. Vsekakor tudi ne ponudijo zadostne podlage prepričljivim sklepom o vsebini divergentnih ali konvergentnih procesov znotraj evropskega kontinenta. Vzpostavljanje tako detajlne komparativne kontekstualne konceptualizacije, z upoštevanjem endogenih in eksogenih spremenljivk, politik, razvojnih nians in gospodarskih

praks, kar smo skušali zgolj nakazati v uvodnem delu, bi brez kančka dvoma terjalo znatno več časa in prostora.

Ob vstopanju v svet spreminjajočih se relativnih razmerij naj najprej opredelimo položaj Slovenije v posameznih obdobjih merjenja bruto domačega proizvoda, ki je razviden iz zbirnega grafa št. 3.

Grafikon št. 3: Bruto domači proizvodi v Evropi 1870–2001 s stališča Slovenije³⁹

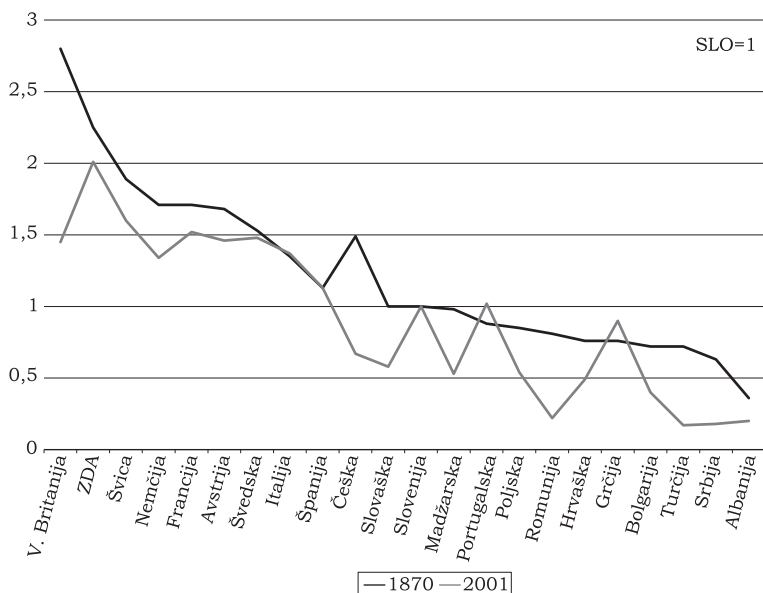

Da bi bil vtis še bolj izrazit in za komentiranje lažje predstavljen, bomo z grafom št. 4 izpostavili začetno (1870) in končno točko merjenja (2001).

Podoba, ki se nam izrisuje v navedenih grafičnih upodobitvah, predstavlja bruto domače proizvode posameznih evropskih držav v razmerju do slovenskega ekvivalenta v letih 1870 in 2001. Z izpostavitvijo Slovenije kot referenčne točke namreč najlažje umestimo njene gospodarske dosežke na primeru bruto domačega pro-

³⁹ Good - Ma, The economic growth in Maddison, The World Economy.

Grafikon št. 4: Bruto domači proizvodi v Evropi v letih 1870 in 2001 s stališča Slovenije⁴⁰

izvoda v evropski čas in prostor. Vsa presečišča, zlasti pa izhodiščno in zaključno, kažejo, da se je slovenski relativni položaj v poldrugem stoletju izboljšal. V obeh presekih se Slovenija uvršča nekam v sredino evropskih dosežkov, vendar s pomembno razliko. Na eni strani zaostaja za deželami severozahodne Evrope,⁴¹ to je deželami, kjer je industrijska revolucija najprej stopila na nezadržni pohod, vendar pa ji je v tem času uspelo zmanjšati svoj zaostanek za to skupino držav. V podobnem razmerju je tudi z nordijskimi državami, ki so intenzivni val industrializacije doživljale v zadnji četrtini 19. stoletja. Z južноеvropskimi oziroma sredozemskimi državami⁴² Slovenija ohranja približno enako razmerje. Razlike med Slovenijo na eni strani ter Španijo in Itali-

⁴⁰ Ravno tam.

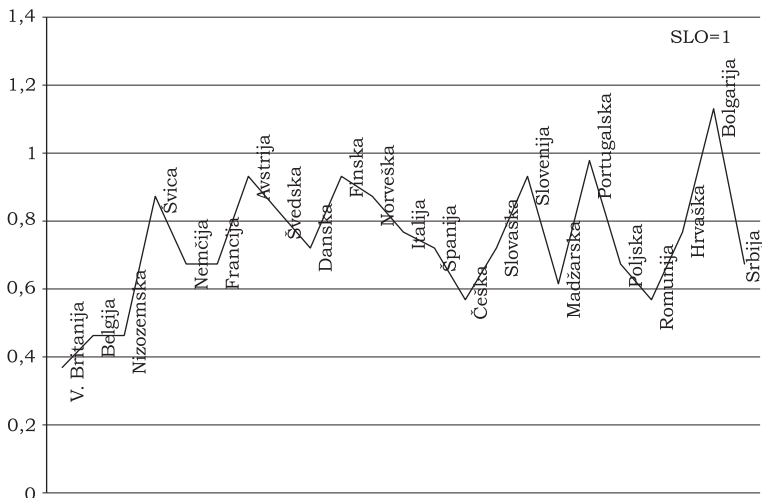
⁴¹ Geografska členitev je povzeta po običajni delitvi v gospodarsko zgodovinskih delih. Severozahodna Evropa tako vključuje Veliko Britanijo, Nemčijo, Francijo, Belgijo, Nizozemsko in Švico.

⁴² Portugalska, Španija, Italija in Grčija.

jo na drugi so stabilne. Sta pa Portugalska in Grčija v poldrugem stoletju nekoliko popravili svoj položaj glede na Slovenijo. Znotraj Srednje Evrope, denimo območja nekdanje Habsburške monarhije, se izrisujejo prav zanimiva gibanja. V začetku meritev Slovenija znatno zaostaja za Avstrijo in današnjo češko državo. Ob začetku 21. stoletja pa gibanja bruto domačega proizvoda kažejo, da je Sloveniji vendarle uspelo zmanjšati relativni zaostanek z Avstrijo, a na drugi strani krepko prehiteti Češko republiko. Razmerje je naravnost osupljivo in daje slutiti obseg češkega obubožanja v drugi polovici 20. stoletja. Prav tako je nesporno dejstvo, da je Slovenija v 20. stoletju tudi izjemno povečala svojo prednost pred vzhodnoevropskimi in balkanskimi državami

Spremembe relativnih položajev posameznih držav so se dogajale v okolju zelo različnih stopenj gospodarske rasti. Spomin v obliki gospodarske zgodovine vedno znova izpostavlja značilno empirično ugotovitev, da so stopnje gospodarske rasti na dolgi rok nizke in da je dolgotrajna visoka gospodarska rast prej izjema kot ne.

Grafikon št. 5: Stopnje povprečne gospodarske rasti v Evropi v obdobju 1870–1989 s stališča Slovenije⁴³

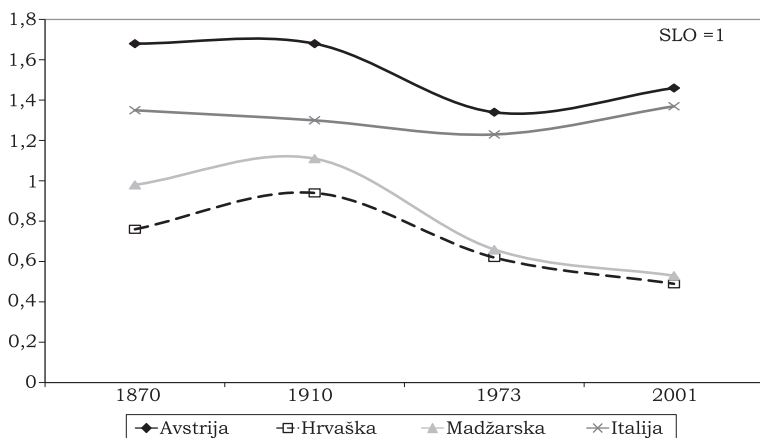

⁴³ Good - Ma, The economic growth.

Dolgoročno se relativne razlike vzpostavljajo na osnovi majhnih razlik v stopnjah gospodarske rasti. Ob tem pa ni za prezreti, da imajo “zamuđniške” države vedno relativno nekoliko višjo rast kot druge z boljšim izhodiščem. Navedeno se potrjuje tudi z grafikonom št. 5.

Nedvomno pa je najbolj zanimiva primerjava z neposrednimi sosedami, z Italijo, Avstrijo, Madžarsko in Hrvaško. Že na osnovi predstavitev dosedanjih trendov lahko slutimo razmerja, natančneje pa jih razberemo iz grafa št. 6.

Grafikon št. 6: Relativna razmerja slovenskega bruto domačega proizvoda s sosednjimi državami 1870–2001⁴⁴

Očitno je bil čas do prve svetovne vojne obdobje, ko je Slovenija na eni strani ohranjala razvojno razdaljo do Avstrije in Italije. Na drugi strani pa sta Madžarska in Hrvaška napredovali hitreje. Madžarska je tako malenkostno prehitela Slovenijo, Hrvaška pa se je skorajda izenačila. Trendna gibanja niso presenečenje. Na lokalni ravni potrjujejo tezo iz literature o konvergentnih gibanjih v času pred prvo svetovno vojno. Po prvi svetovni vojni je očitno nastopil nov in drugačen čas, tudi ekonomski. Kazali sta se dve podobi. V času do mejne toč-

⁴⁴ Good - Ma, The economic growth in Maddison, The World Economy.

ke leta 1973⁴⁵ je Slovenija še naprej zmanjševala svojo razliko do Avstrije in ohranjala razkorak z Italijo na bolj ali manj enaki ravni. Povsem nove relacije pa so se vzpostavile v razmerjih nasproti Madžarski in Hrvaški. Slovenski bruto domači proizvod na prebivalca v letu 1973 kar za tretjino presega primerljivo vrednost pri južnih in vzhodnih sosedah. V zadnjem intervalu v času do izteka 20. stoletja je Slovenija začela izgubljati sapo v primerjavi z Avstrijo in Italijo. Zaradi relativnega nazadovanja, kot posledice poglobljajoče se jugoslovanske krize, je primerjalno postajala iz leta v leto revnejša sosedka. Razlike so se zopet približale tistim iz izhodiščnega leta 1870. Nasprotno se je Slovenija razvojno oddaljevala od Hrvaške in Madžarske, da se je razlika ustalila na polovični vrednosti slovenskega bruto domačega proizvoda. V teh relacijah se je občutek slovenske premožnosti nenehno povečal. Taka trendna gibanja v relativnih razmerjih medsosedskih bruto domačih proizvodov dajejo slutiti, da je večina razlik med Slovenijo, Hrvaško in Madžarsko verjetno nastala v drugi polovici 20. stoletja. Domnevamo lahko, da je imela v Sloveniji rast produktivnosti dela večji pomen za dvig bruto domačega proizvoda kot na Hrvaškem ali Madžarskem. K takemu sklepanju nas napeljujejo podatki o večji vrednosti proizvodnje glede na vloženo enoto kapitala v Sloveniji kot na Hrvaškem.⁴⁶ Pogled v drugo stran, proti Avstriji ali Italiji, pa pokaže, da je v Sloveniji vendarle bruto domači proizvod naraščal ob znatno večjih kapitalskih vložkih kot temeljni značilnosti komunističnega gospodarskega ustroja. Slovenija se je torej razvojno vztrajno oddaljevala od jugoslovanskega in vzhodnoevropskega prostora, a hkrati zaostajala za zahodnoevropskimi trendi in dosežki, zlasti v zadnji četrtini 20. stoletja.⁴⁷

Ob upoštevanju vseh pomislekov, ki smo jih navedli ob začetku problematiziranja gibanj bruto domačega

⁴⁵ Zaradi izostanka zanesljivih podatkov za jugoslovansko ozemlje nam je onemogočena primerjava za čas med obema vojnoma in še nekaj let po drugi svetovni vojni, ki bi bila zelo koristna. Te pomanjkljivosti niso mogli preseči tudi avtorji citiranih del.

⁴⁶ Lazarevič, *Gospodarski vidiki*, str. 49–70; isti, *Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu*, str. 271–291.

⁴⁷ Pavle Sicherl, *Slovenija zdaj*.

proizvoda na prebivalca v Evropi s slovenskega stališča in opozarjanj pred skušnjava prehitrega ali predrznega sklepanja, pa je vendarle nekaj gotovo. Povsem se namreč potrjuje teza, ki smo jo v uvodu povzeli po Galbraithu. Njegove besede, kako je zelo pomembno, kje si bil, ko so se razlike vzpostavljale, so še kako aktualne. Če hočemo razumeti trdoživo vztrajnost razlik, moramo nujno v kakršnekoli tematizacije oziroma konceptualizacije ekonomsko razvojnih razkorakov in prepadov nujno vgraditi historični princip. Kajti izven historičnih obzorij, izven zgodovinskega časa in prostora ter izven primerjalne dimenzije teh razlik ni mogoče zadovoljivo razumeti, kaj šele celostno tolmačiti.

Srednjeevropski prostori

Definicije srednjeevropskega gospodarskega prostora so različne, kakor je različno tudi pojmovanje Srednje Evrope nasploh. V nadaljevanju bomo pri obravnavi gospodarskih vprašanj ostajali na ravni nekdanje Habsburške monarhije. Gre namreč za prostor, kjer se je ob politični enotnosti izoblikovalo še veliko enotno gospodarsko območje, ki ne samo politično, temveč tudi geografsko ustreza pojmu Srednje Evrope. Ob strani bomo pustili habsburško vlogo in gospodarska prizadevanja v nemškem prostoru, od koder je Avstrijo sistematično in uspešno izrinila Prusija.

Gospodarsko območje Habsburške monarhije je kot enoten prostor nastajalo skozi dolga obdobja, proces integracije je bil mukotrpen in počasen. Začetke nastajanja enotnega gospodarskega prostora lahko umestimo v dobo terezijansko-jožefinskih reform. Z Marijo Terezijo in Jožefom II. se je zgodil premik k izgradnji moderne države in s tem tudi oblikovanju modernega gospodarskega sistema. Začne se doba aktivne gospodarske politike, ki vodi k vzpostavitvi notranjega odprtega trga in prometni integraciji. Mejniki v teh prizadevanjih je bilo leto 1775, ko so odpravili notranje carine med večino habsburških dednih dežel, med katerimi so bile tudi slovenske dežele. Vse skupaj je bilo podpirano še s prizadevanji za prometno integracijo s spodbujanjem gradnje cestnega omrežja, ki naj bi lajšalo in omogočalo izmenjavo blaga med posameznimi deželami. S povečano gospodarsko izmenjavo naj bi

ustvarili enotno območje, namesto dežel, ki zaradi dinastične povezanosti živijo ena ob drugi v eni politični enoti. Stopnja gospodarske integracije med posameznimi deželami je bila namreč precej nizka. Odprava notranjih carin je bila po svoje tudi nuja, nastajajoči industriji je bilo potrebno namreč zagotoviti zadosti velik notranji trg.⁴⁸

Izven tega carinskega območja so ostale dežele ogrskega kraljestva, vse do srede 19. stoletja je namreč obstajala ločnica med obema državnima polovicama. Znotraj ogrske polovice pa so medtem potekale enake reforme kot v avstrijskem delu. Tudi v ogrskem delu so težili k sproščanju trgovine z oblikovanjem širšega notranjega trga, kar se je dogajalo v času Jožefa II., kakšno desetletje kasneje za avstrijsko polovico (1784). Kljub enakim reformam v obeh polovicah pa je bil prehod blaga iz ene polovice v drugo obremenjen z dajatvami. Carinski sistem je bil zelo kompliciran, na splošno pa je mogoče reči, da je bil enostranski, saj je bil izvoz na Ogrsko malo ocarinjen ali sploh nič, medtem ko je bil znatno bolj obdavčen prehod agrarnega blaga in surovin iz ogrskih dežel v avstrijske. Ta sistem, ki je pričel veljati v času Jožefa II. sredi osemdesetih let 18. stoletja, je z rahlimi dopolnitvami in spremembami obstal vse do srede 19. stoletja. Carine med avstrijskimi in ogrskimi deželami so padle v letih 1850/51,⁴⁹ po velikih in dramatičnih spremembah, ki jih je prineslo leto 1848.

Nove razmere so nastale v letu 1867 z uvedbo dualizma. Z vzpostavitvijo Avstro-Ogrske je bila tudi politično utrjena popolna monetarna in carinska unija dveh držav, kjer je bil prost pretok blaga, kapitala in ljudi.⁵⁰ Vsaka državna polovica je imela svojo vlado in obe sta bili avtonomni. Navzven je Avstro-Ogrska imela skupno trgovinsko, obrambno in zunanjo politiko. Stroške skupnih politik so krili deloma iz carinskih prihodkov in iz kotizacij članic, pri čemer je avstrijski delež (70 %) znatno presegal ogrskega (30 %). Vedeti je tudi potrebno, da je bila Avstro-Ogrska pogodbeno skupnost, vsakih

⁴⁸ Good, *Die wirtschaftliche Aufstieg*, str. 34–36.

⁴⁹ Komlos, *Die Habsburgermonarchie*, str. 27–28.

⁵⁰ Garber-Spencer, *The dissolution*, str. 1–2.

deset let so vedno znova obnavljali izhodiščno pogodbo iz leta 1867.

Enotni notranji trg je tako postal temelj, ki sta ga v procesih globlje integracije tega območja nadgrajevala še železniško omrežje in finančni sistem monarhije. Izgradnja prek 40.000 kilometrov železniških prog je bila izjemnega pomena, saj je to omrežje povezovalo izolirana lokalna in regionalna tržišča v enoten notranji trg.⁵¹ Enako pomembno vlogo je opravljal tudi finančni sistem. Velike bančne delniške družbe so prepredle državo z omrežjem svojih izpostav in podružnic. To finančno omrežje je omogočalo nadregionalno mobilizacijo in pretok kapitala. Značilen je bil tok kapitala od zahoda proti vzhodu, v odvisnosti od integracije posameznega območja v širši prostor in s tem tudi sposobnosti absorpcije kapitala.⁵²

Stopnja gospodarske integracije Habsburške monarhije se je z desetletji krepila. Dopolnjujoča struktura industrijskih in agrarnih predelov je pospeševala medsebojno sodelovanje. Monarhija je le majhen del domačega proizvoda (7 %) ustvarila v menjavi s tujino, v tem je zaostajala za zahodnoevropskimi državami. Znotraj monarhije je samodejno prihajalo do delitve dela, zahodne pokrajine so prednjačile v industrijskih panogah, vzhodni del države je več dohodka dosegal v agrarnih dejavnostih. To je potrjevala struktura medsebojne menjave, ki je slikala tudi podobo medsebojne povezanosti in soodvisnosti ob izteku 19. stoletja. Kar tri četrtine ogrske menjave, v kateri je na izvozni strani prevladovalo agrarno blago, je bilo opravljeno s partnerji iz avstrijske polovice monarhije. Za avstrijsko stran ogrski trg sicer ni imel tako velikega pomena, vendar pa je bil s polovičnim (50 %) deležem v skupnem izvozu še kako upoštevanja vreden. Od panoge do panoge so bile velike razlike, izstopala je tekstilna industrija, ki je v ogrsko polovico monarhije prodala na trenutke tudi do dve tretjine svoje proizvodnje.⁵³

⁵¹ Bachinger, *Das Verkehrswesen*, str. 278–322.

⁵² Good, *Die wirtschaftliche Aufstieg*, str. 91–92, März, *Österreichische Industrie- und Bankpolitik*.

⁵³ Good, *Die wirtschaftliche Aufstieg*, str. 100–101.

V času do konca prve svetovne vojne je bila Habsburška monarhija tudi slovenska država, Franc Jožef slovenski cesar, območje monarhije pa slovenski domači trg. Slovenske dežele so sodile med manj razvite dele avstrijske polovice monarhije, na ravni celotne monarhije pa so dosegale približno povprečno raven ali pa so se uvrščale malo pod njo.⁵⁴ Doseženi slovenski ekonomsko socialni razvoj po prebroditvi kriznih razmer – mislimo na potekajoč proces industrializacije; izgradnjo lastnega finančnega sistema, ki je bil z bančnimi delniškimi družbami integriran v nadregionalni trg kapitala, na osnovno prometno in energetske infrastrukturo ter vsaj v osnovi stabiliziran agrarni sektor⁵⁵ – je bil v zadnjih desetletjih 19. stoletja podlaga za nekoliko višjo rast bruto domačega proizvoda v primerjavi z drugimi manj razvitimi avstrijskimi predeli,⁵⁶ kot smo spoznali. Slovensko gospodarstvo je v letih pred prvo svetovno vojno prodalo približno tretjino svoje proizvodnje v druge dežele,⁵⁷ in to predvsem na območju Avstro-Ogrske, nekaj malega pa tudi v druge evropske države in celo na druge kontinente.⁵⁸

Avstro-Ogrska je bila enotni gospodarski prostor, ki pa je bil politično povsem neuravnotežen. Nepremostljiva politična nasprotja so v končnem povzročila razpad države ob koncu prve svetovne vojne, posledično tudi ekonomsko dezintegracijo. Nove politične meje so temeljito predrugale podobo srednjeevropskega sveta. Oznanile so nastanek novih gospodarskih področij; namesto velikega, med seboj povezanega, dopolnjujočega in v več stoletjih izgrajevanega gospodarskega prostora je nastalo nekaj manjših. Državo, ki je bila v mednarodnih odnosih upoštevanja vreden dejavnik, je nadomestilo šest držav, ki vsaka zase ni veliko pomenila, ne politično ne gospodarsko. Nasprotno srednjeevropski prostor je postal lovišče velikih sil, prizorišče političnega in ekonomskega rivalstva med Francijo in Nemčijo, vpleta-

⁵⁴ Pančur, *Ekonomska vloga*, str. 19–21.

⁵⁵ Lazarevič, *Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu*, str. 273–277.

⁵⁶ Pančur, *Ekonomska vloga*, str. 19–21.

⁵⁷ Brezigar, *Osnutek*, str. 15–16.

⁵⁸ Fischer, *Odprtost slovenske industrije*, str. 35–43.

la se je tudi Italija.⁵⁹ Srednja Evropa je postala konfliktno območje, kjer skupna preteklost ni bila spodbuda sodelovanju, temveč ravno nasprotno, zaradi preteklih zamer je postala seme nadaljnjega razdora.

Novo politične meje so oznanile tudi spremenjene razmere gospodarjenja, zlasti v medsebojni gospodarski menjavi, tako na področju transfera kapitala in tehnologije, kroženja delovne sile, a tudi v trgovinskih odnosih. Različne gospodarske transakcije, ki so bile do razpada Habsburške monarhije nekaj povsem običajnega, vsakodnevnega in samoumevnega, brez posebnih ovir, so naenkrat postale težko izvedljive. Postale so zadeva meddržavnih pogajanj, odvisne od političnih in ekonomskih interesov –pogojenih z različno gospodarsko strukturo – političnih in gospodarskih elit v novonastalih državah.

Srednjeevropski prostor je z razpadom Avstro-Ogrske zdrsnil v vrtinec različnih problemov in težav, kjer je bilo težko razpoznati vzroke in posledice. Negotova politična in gospodarska stvarnost je rahljala tradicionalne gospodarske tokove in utesnjevala prostor gospodarskemu sodelovanju. Zaradi finančno in valutno nestabilnih razmer, odsotnosti plačilnega prometa, v prvih povojnih letih niso bili vzpostavljeni osnovni pogoji za normalen potek gospodarskega sodelovanja. Zato je to tudi nekoliko zamrlo, z medsebojnimi stiki so se reševala le najbolj pereča gospodarska vprašanja. Odpravljale so se najnujnejše vrzeli pomanjkanja po sistemu blago za blago, na osnovi kompenzacijskih sporazumov.⁶⁰

Nekoč enotni gospodarski prostor je preveval duh ekonomskega nacionalizma, ki je temeljil na ohlapnem zbiru gesel in nejasnih idej o nacionalnem interesu.⁶¹ Eden prvih in najbolj značilnih ukrepov so bili posegi v gospodarsko lastniško strukturo, ki so na svoj način pomenili obračun s “krivično preteklostjo”, to je obračun z razmerami pred letom 1918. Gospodarska stvarnost se je morala uskladiti s politično stvarnostjo, “zvesti sinovi naroda” so morali prevzeti odločujoče položaje

⁵⁹ Teichova, *Kleinstaatzen*; Vinaver, *Svetska ekonomska kriza*.

⁶⁰ Lazarevič, *Gospodarsko sodelovanje*, str. 47.

⁶¹ Stirk, *Ideas of Economic Integration*, str. 89.

tudi v gospodarstvu, ne samo v politiki.⁶² Sproženi so bili procesi nacionalizacij oziroma nostrifikacij gospodarskih subjektov, ki so bili v srednjeevropskem prostoru usmerjeni predvsem proti avstrijskim in madžarskim državljanom. Lastniške spremembe so z agrarnimi reformami segle tudi v kmetijski sektor, kjer je bil eden od ciljev razlastitev tujih veleposestnikov.⁶³

Nacionalni interes je bil kriv tudi za vznik pravih zidov carinske zaščite v novonastalih državah, ki so težile k industrializaciji, z izjemo Češkoslovaške in Avstrije, ki sta to že dosegli pred razpadom države. Carinske pregrade so bile postavljene zelo visoko. Najvišje jih je zastavila Poljska, kjer so se gibale med 49 in 67 %. Jugoslavija in Madžarska sta carinsko zaščito nastavili med 27 in 41 %. Visoke carine, v razponu od 21 do 30 %, je glede na stopnjo lastne razvitosti nastavila Češkoslovaška. Hkrati je bila ta država znana po skorajda prohibitivnih carinah na kmetijske pridelke, kar je bila koncesija slovaškemu delu države. Romunija in Avstrija sta bili naravnost skromni, saj sta obremenjevali vstopajoče blago s precej nižjimi deleži. Avstrija je bila v družbi z Italijo, kjer so se carinske stopnje gibale med 16 in 21 %. Romunska vlada pa je carinske dajatve določila v razponu med 19 in 23 %.⁶⁴

Novonastale države so bile z izjemo Avstrije po gospodarski strukturi izrazito neuravnotežene, v večji ali manjši meri je prevladoval agrarni sektor. Celo Češkoslovaška republika je imela dokaj agrarni značaj po zaslugi slovaških predelov. Problem kmetijskega sektorja v večini srednjeevropskih držav je bil v njegovi neučinkovitosti v mednarodni primerjavi. Carinska zaščita je pognala cene industrijskih dobrin krepko navzgor. Kmečki dohodki, pri čemer je potrebno vedeti, da je bilo kmetijstvo na obravnavanem prostoru v konstantni krizi skozi celotno obdobje med obema vojnama, pa niso dohajali cen. Nacionalni trgi za industrijske dobrine so bili tako zelo omejeni, v bistvu so bili zapolnjeni že s prvim industrializacijskim sunkom v dvajsetih letih. O

⁶² Jaworsky, *Nationalwirtschaftliche Integrationsprobleme*, str. 51–62.

⁶³ Teichova, *Kleinstaaaten*, str. 39–50, 57–63.

⁶⁴ Wessely, *Die Wirtschaftsverflechtung*, str. 52.

kaki veliki konkurenčnosti na zunanjih tržiščih pa ne moremo govoriti. Te zagate, z izjemo Avstrije in Češko-slovaške, ki sta imeli manjši kmetijski sektor, ni uspelo preseči nobeni srednje- ali vzhodnoevropski državi v tem času. Namesto da bi narodni dohodek, tedanje merilo napredka, zaradi napredujoče industrializacije strmo naraščal, kar so pričakovali, se je vzpenjal zelo počasi, v tridesetih letih pa praktično nazadoval.⁶⁵

Dežele naslednice Avstro-Ogrske na gospodarskem področju niso mogle povsem odmisлити skupne preteklosti, pa čeprav povojne razmere niso bile najbolj ugodno gojišče za ideje o gospodarskem sodelovanju in vzajemnosti interesov. Kljub političnim pretresom in oteženim pogojem medsebojne gospodarske izmenjave gospodarski tokovi niso bistveno spremenili tradicionalnih smeri. Dopolnjujoča gospodarska struktura industrializiranih in agrarnih predelov nekdanje Avstro-Ogrske je kljub ločitvi z državnimi mejami še naprej določala gospodarske tokove in smeri poslovnega sodelovanja tudi po prvi svetovni vojni. Tradicionalne poslovne vezi so se prilagodile novi politično-ekonomski stvarnosti, priznati pa je potrebno, da na precej nižji ravni.⁶⁶

Drugače tudi ni moglo biti, vezi s preteklostjo ni bilo mogoče prekiniti na mah. Gospodarska struktura posameznih dežel naslednic je bila prilagojena nekdanjim razmeram. Vse srednjeevropske države so se srečevale v osnovi z enakim problemom, z izgubo trgov in presežnimi zmogljivostmi. Razlika je bila le v gospodarskih panogah. Avstrija in Češko-slovaška, določneje njeni češki deli, so se ubadali s predimenzioniranimi industrijskimi in obrtnimi zmogljivostmi, ki so nekoč zadovoljevale potrebe cele monarhije. Nasprotno pa so druge države imele nemalo težav s prodajo svojih agrarnih presežkov. Madžarska je poleg drugega imela težave z zaposlitvijo svojih številnih mlinov, četrte vseh v monarhiji, ki so nekoč mleli žito iz velikega dela monarhije.⁶⁷ Avstrija je npr. imela nesorazmerno velik presežek zmogljivosti v tiskarnah. Nadalje naj v ilustracijo razmer navedem še,

⁶⁵ Berend, *Decades of Crisis*, str. 224–245.

⁶⁶ Lazarević, *Gospodarsko sodelovanje*, str. 47.

⁶⁷ Stirk, *Ideas of Economic Integration*, str. 95.

da je v čeških deželah ostalo kar dve tretjini industrijskega potenciala Habsburške monarhije, po nekaterih izračunih celo čez 70 %.⁶⁸ Zaradi tega je v medvojnem obdobju prihajalo do prenosa proizvodnje v države naslednice, kjer sta se srečala dva interesa: na eni strani želja podjetnikov iz avstrijskih in čeških predelov po pridobitvi trga, na drugi strani pa želja po industrializaciji v naslednicah. Značilen primer tovrstnega spleta okoliščin je tekstilna industrija, ki je do druge svetovne vojne izjemno napredovala v vsej Srednji Evropi.

Kot dejavnik integracije nekdanje monarhije smo izpostavili tudi omrežje denarnih zavodov. To omrežje je po stabilizaciji srednjeevropskih valut ostalo dejavno tudi v povojnem obdobju. Dunaj je še zmeraj ostal srednjeevropski finančni center, s katerim se nista mogla meriti ne Praga ne Budimpešta. Še zmeraj je veljalo pravilo, da se z območjem Srednje Evrope posluje prek Dunaja, prek dunajskih velikih bank. Te banke, kot npr. znamenita banka Creditanstalt, pa so večinoma ohranile omrežje podružnic in hčerinskih bank v vseh nasledstvenih deželah in to omrežje je še naprej omogočalo pretok kapitala med posameznimi deli nekdanje monarhije.⁶⁹

Medsebojna menjava med naslednicami se je zaradi novih razmer razumljivo zmanjšala, kljub temu pa se radikalna preorientacija zunanje trgovine držav naslednic vendarle ni zgodila. Še zmeraj so trgovale ena z drugo, druga drugi so bile največje zunanje trgovinske partnerice, a vse skupaj na znatno nižji ravni. V prvi polovici dvajsetih let, dobi izrazite nestabilnosti, tako politične, a tudi splošno gospodarske in monetarne, je zunanjetrgovinsko poslovanje povsod močno upadlo. V drugi polovici dvajsetih let, v času relativne ali navidezne stabilnosti, pa je medsebojna izmenjava znova začela naraščati. A zlata doba monarhije se ni nikoli več povrnila. V monarhijo je Madžarska nekdanj prispevala tri četrtine vse svoje menjave, v letu 1929 še slabih 60 %. Tudi avstrijski delež se je zmanjšal, nekdanji nadpolovični delež (51 %) je zdrsnil na 40 %. Enak vzorec se je ponavljal pri Češkoslovaški. Te tri države pa so bile naj-

⁶⁸ Wessely, *Zisleithaniens Wirtschaft*, str. 440.

⁶⁹ Teichova, *Commercial (Universal) Banking*, str. 125–133.

bolj odvisne od trgovine v srednjeevropskem prostoru.⁷⁰ Obseg in struktura njihove menjave sta določala tudi gospodarske tokove v širši regiji. Takrat se je pokazalo, da so z razpadom Avstro-Ogrske na gospodarskem področju vsi izgubili.

To zavedanje o veliki praznini je bilo jasno razvidno že v času razpada monarhije. Habsburška monarhija se je globoko usidrala v spomin kot "gospodarsko uravnoteženo območje". Ravno ta predstava je v celotnem obdobju med obema vojnama, neredko tudi kasneje, imela zelo veliko vlogo pri razmišljanjih o Srednji Evropi in v pobudah za ureditev tega območja.⁷¹ Avstro-Ogrska je bila v teh predstavah posrečena kombinacija, kjer sta se srečevali in dopolnjevali dve gospodarski strukturi. V enoten gospodarski prostor je združevala industrijske predele in finančna središča Dunaj in Budimpešto z agrarnimi predeli z vso surovinsko bazo.⁷² V končnem je bila Avstro-Ogrska po gospodarskih značilnostih posrečeno označena kot "industrializirana agrarna dežela".⁷³

Zaradi tega so že v pariških mirovnih pogodbah, z Avstrijo v St. Germainu in z Madžarsko v Trianonu, dopustili možnost preferencialnih carin, da bi se izognili trgovinsko političnim težavam v podonavskem prostoru. Nasploh je bila klavzula o največji ugodnosti zelo uporabljana v celotnem obdobju med vojnama.⁷⁴ Sicer dobri nameni se znajo v vsakodnevnem življenju izroditi. To nam kažejo tudi izkušnje pri sklepanju jugoslovanskih trgovinskih sporazumov.

Jugoslovanska vlada je v letu 1925 sklenila poganjanja z Avstrijo, leto dni kasneje z Madžarsko in v letu 1928 s Češkoslovaško, če se omejimo samo na najpomembnejše zunanjetrgovinske partnerice, ki so to ostale skozi vsa trideseta leta in tudi v obdobju po drugi svetovni vojni, tja do informbiroja.⁷⁵

Sporazum, sklenjen z Avstrijo, je vseboval tudi tarifni del, kar je bilo pomembno, ker se z njim zniževali

⁷⁰ Stirk, *Ideas of Economic Integration*, str. 94.

⁷¹ Matis, *Wirtschaftliche Mitteleuropa*, str. 229–255.

⁷² Stirk, *Ideas of Economic Integration*, str. 88.

⁷³ Matis, *Die Habsburgermonarchie als Wirtschaftsstandort*, str. 12.

⁷⁴ Stirk, *Ideas of Economic Integration*, str. 90.

⁷⁵ Prinčič, *Gospodarski stiki*, str. 57–68.

vala carinska zaščita jugoslovanskega trga, saj je bilo uveljavljeno načelo dajanja statusa največjih ugodnosti pogodbenim stranem. Dogovorjene carinske stopnje so nato veljale tudi za vse naslednje sporazume. Pri sklepanju tega sporazuma je jugoslovanska vlada pokazala veliko razumevanje za avstrijske zahteve, ker je želela olajšati lasten izvoz v Avstrijo, predvsem kmetijskih pridelkov in surovin. Jugoslovanska koncesija Avstriji je v naslednjih letih postala sporna, saj je onemogočala sklenitev tarifnega dela trgovinskih pogodb z državami, ki so uveljavljale protekcionistično kmetijsko politiko. To se je pokazalo že pri sklepanju sporazuma z Madžarsko, ko se jim ni uspelo dogovoriti o tarifnem delu.

Še bolj do izraza pa je prišlo v letu 1928, ob sklepanju trgovinskega sporazuma s Češkoslovaško, ko so podpisali samo splošni del trgovinske pogodbe. Glede tarifnega dela se je češka stran zadovoljila, kar je bilo njej v korist, s statusom največje ugodnosti, ki ji je pripadal glede na predhodne jugoslovanske trgovinske sporazume z Avstrijo, Italijo in Nemčijo. Tak status ji je omogočal, da je pri 60 % artiklov, izvoženih v Jugoslavijo, uporabljala znižane carinske stopnje, medtem ko sama ni lajšala dostopa jugoslovanskega agrarnega blaga na svoj trg. Tako ostra pozicija čehoslovaške vlade je bila po svoje tudi razumljiva, saj Jugoslavija v obsegu njene blagovne menjave s tujino ni zavzemala kakega vidnejšega deleža. Protiuslug ji tudi ni bilo potrebno dajati, saj so ji ugodnosti pri izvozu pripadale samodejno po klavzuli neomejene in brezpogojne največje ugodnosti iz drugih jugoslovanskih trgovinskih sporazumov.⁷⁶

Misel o vzajemnosti gospodarskih interesov v srednjeevropskem prostoru v času med vojnama razen pri idealistih ni bila ravno globoko zakoreninjena. Tega niso mogle spremeniti niti mednarodne pobude, ki so se oblikovale na konferencah v začetku dvajsetih let, ena je bila npr. tudi v Portorožu. Osnovni namen vseh pobud je bil olajšati gospodarsko izmenjavo v srednjeevropskem prostoru s sproščanjem trgovine. Nekatere kasnejše pobude so izpostavljale tudi oblikovanje prosto trgovinskih območij, ki bi zajemalo območje držav

⁷⁶ Lazarevič, *Gospodarsko sodelovanje*, str. 50.

naslednic Habsburške monarhije, da bi gospodarska komplementarnost tega območja prišla do izraza v korist vseh udeleženih. V ozračju slavljenja idealiziranih nacionalnih držav so bili vsi ti predlogi zaman. Vsaka zahteva po doslednem uveljavljanju preferencialnih carin ali celo svobodno trgovinskih območij je bila razumljena kot poseg v nacionalno oziroma državno suverenost, razumljena je bila kot njeno omejevanje.⁷⁷

V tridesetih letih z veliko gospodarsko krizo so se razmere v Srednji Evropi zelo spremenile. Med ekonomskimi zgodovinarji prevladuje prepričanje, da je bilo ravno ta prostor med krizo neprimerno bolj prizadet kot zahodnoevropske industrializirane države. Države so se še bolj zaprle vase, vsaka zase so skušale s krepitvijo protekcionizma iziti iz krize. Mednarodna trgovina je iz leta v leto usihala, nekdanji trgovinski sporazumi so postali neaktualni, nadomeščali so jih klirinški sporazumi, kapitalski tokovi so se skorajda povsem ustavili. Države v Srednji Evropi so pestile bolj ali manj enake težave: strm upad gospodarske aktivnosti in s tem domačega proizvoda, velika zunanja in notranja zadolženost, tako države kot prebivalstva, zlasti kmetov, visoke stopnje brezposelnosti in ne nazadnje tudi povsem nelikviden bančni sistem, ki je bil marsikje v ruševinah ter potreben temeljite sanacije. Okrevanje v drugi polovici tridesetih let je bilo počasno in mučno, trajalo je vse do druge svetovne vojne.⁷⁸

In ravno v teh razmerah se je nekoliko presenetljivo sodelovanje v srednjeevropskem prostoru okrepilo, resda na eni sami točki. Kmetijske države s tega območja so namreč v letu 1930 oblikovale posebno interesno združenje, t. i. Agrarni blok, ki so se mu kasneje priključile vse države med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Osnovni namen je bil s skupnim nastopom pripraviti evropske industrijske države, da odprejo svoje trge za kmetijske pridelke iz Srednje in Vzhodne Evrope.⁷⁹

V tridesetih letih se je v Srednji Evropi zgodil tudi

⁷⁷ Podrobneje glej Stirk, *Ideas of Economic Integration*; Matis, *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen*.

⁷⁸ Berend, *Decades of Crisis*, str. 249–299; Teichova, *Kleinstaaaten*, str. 175–198.

⁷⁹ Vučo, *Agrarni blok*, str. 29–49; Szulc, *Die Warschauer Agrarkonferenz*, str. 167–180.

pomemben strateški politični in gospodarski premik. V ta prostor je namreč dejavno posegla Nemčija, ki je k sebi pritegnila glavnilo zunanjetrgovinske menjave srednjeevropskih držav. Nemčija je postala največja ali ena izmed najpomembnejših gospodarskih partneric tega območja. Povsem je izrinila Francijo, ker se je takrat nazorno pokazala francoska nemoč podkrepiti dobre politične odnose z ustreznimi gospodarskimi mehanizmi.

Pripoved o srednjeevropski zgodovini v obdobju med vojnami je na gospodarskem področju tudi slovenska zgodba, saj je bila Slovenija z Jugoslavijo vred tesno vpeta v prostor nekdanje monarhije. Predno preidemo na samo obravnavo gospodarske izmenjave med Slovenijo in državami naslednicami Avstro-Ogrske, si moramo v grobih obrisih ogledati še temeljne poteze oziroma značilnosti jugoslovanske gospodarske politike in v njenem okviru zunanjetrgovinske zakonodaje, ki je določala globalni okvir gospodarskega sodelovanja Slovenije z drugimi državami naslednicami Avstro-Ogrske.

A še pred obravnavo ustaljenih razmer in prepoznavne gospodarske politike se velja nekoliko pomuditi tudi na prehodnem obdobju, opozoriti na značilnosti prvih povojnih let.⁸⁰ Nova politična stvarnost je namreč spremenila položaj gospodarskih subjektov, katerih lastniki so bili izven slovenskega oz. jugoslovanskega prostora. Vse te naložbe na slovenskih tleh so naenkrat, tako rekoč čez noč, postale tuje naložbe, deležne posebne obravnave. Najprej je bilo njihovo poslovanje postavljeno pod nadzor (sekvester), kasneje pa so postale predmet nostrifikacij, kajti spremenjene politične razmere so terjale tudi spremembe v lastniški strukturi gospodarskih subjektov. Kakor v političnem in kulturnem življenju so vidne položaje morali tudi v gospodarstvu zasesti domači ljudje ali z besedami sodobnika: "Narodna osvoboditev je zahtevala tudi gospodarsko osamosvojitve. Naši ljudje naj bi prevzeli tudi v gospodarstvu vodilno vlogo, ki so jo dotedaj imeli tujci. Bili smo v dobi, ko so bile stroge in energične mere potrebne".⁸¹

Kot vemo, se je Slovenija v letu 1918 vključila v

⁸⁰ Šorn, Slovensko gospodarstvo.

⁸¹ Marn, Nacionalizacija in sekvestracija, str. 368.

jugoslovansko državo, ki je bila po gospodarski strukturi povsem agrarna dežela. To je določalo tudi njeno gospodarsko politiko, ki je bila zaradi želje po čimprejšnji industrializaciji nujno tudi protekcionistična. Domače gospodarske potencialne so varovale pregrade, ki jih je določila nova carinska tarifa v letu 1925. Carinske obremenitve uvoženih dobrin so bile različno postavljene, odvisno od razvitosti posameznih panog, v povprečju je npr. v kmetijstvu znašala polovico vrednosti, medtem ko so bile pri industrijskem blagu obremenitve v povprečju določene na četrtino vrednosti.⁸² Med najmanj obremenjene uvozne artikle so sodile investicijske dobrine. Da bi čimprej preseglji agrarni značaj jugoslovanskega gospodarstva, so vlade dovoljevale in spodbujale tuje naložbe v domače gospodarstvo. Tuji kapital, razen v prvih prevratnih letih, je bil zaradi kapitalske podhranjenosti jugoslovanskega gospodarstva zaželen, država mu ni postavljala posebnih ovir ob vstopanju v naš prostor. Nasprotno, s carinsko in davčno politiko so mu skušali olajšati prve vstopne korake. Tako so dopuščali brezcarinski uvoz rabljenih strojev ter zaposlovanje tujih tehničnih strokovnjakov in vodilnega osebja v podjetjih.⁸³

Uveljavitev stalnih carinskih stopenj je omogočila tudi sklepanje trgovinskih sporazumov s pomembnejšimi trgovinskimi partnericami, da bi olajšali in pospešili medsebojno trgovanje. Vendar pa sta bili značilnosti trgovinskih pogodb kratkoročnost, od enega do petih let, in kratkost odpovednih rokov, kar jugoslovansko gospodarstvu ni zagotavljalo dolgoročne stabilnosti. Obenem pa trgovinski sporazumi tudi pripovedujejo zgodbo, kako je bila Jugoslavija kot agrarna dežela pri sklepanju teh sporazumov v podrejenem položaju v primerjavi z industrijsko razvitimi deželami. Redno je dajala več koncesij, kakor jih je bila sama deležna. To nasprotje, določeno s prevladujočim agrarnim značajem jugoslovanske gospodarske strukture, je Albin Ogris – eden redkih Slovencev, ki je tudi teoretsko obdeloval

⁸² Ogris, Trgovinska politika, str. 323; Pitić, Karakteristike i organizacija spoljnotrgovinskog sistema, str. 114–116.

⁸³ Kresal, Avstrijski kapital, str. 34.

problem trgovinske politike – pojasnil z mislijo, da se “blaga, ki ga izvažamo prideluje po vsem svetu več ko dovolj in tudi zavoljo kvalitete blaga ponavadi ne moremo zahtevati nikakršnih prednosti. Narobe se pa izdelava industrijskega blaga v tuzemstvu veliko premalo, vsled česar se mora nujno uvažati. Radi tega v trgovinskih pogodbah ni doseči upoštevni izvoznih koncesij.”⁸⁴

S tem citatom je obenem podan tudi temeljni značaj jugoslovanske in v njenem okviru prav tako slovenske blagovne menjave z omenjenimi državami. Kajti bolj natančno opazovanje nam predoči dejstvo, da so v jugoslovanski izvozni strukturi prevladovali artikli z nizko stopnjo dodelave in s tem tudi nizke vrednosti (kmetijski pridelki in surovine). Povsem nasprotno, a pričakovano, glede na strukturo jugoslovanskega gospodarstva, pa so bili na uvozni strani pretežno zastopani industrijski izdelki z višjo stopnjo dodane vrednosti. Če se naslonimo na podatke o strukturi jugoslovanskega izvoza v letu 1938 – pri čemer je potrebno izpostaviti, da ti le ilustrirajo značilnost celotnega obdobja med obema vojnama –, se zgornja trditev povsem potrdi.

Gledano po količini je največjo postavko v jugoslovanskem izvozu predstavljalo rudarstvo, sledili so izvoz lesa in kmetijski pridelki ter živina. Poleg tega so izvažali tudi industrijsko blago, vendar je bil delež po količini majhen. Navedena razmerja se pokažejo v drugačni, neugodni luči, ko v analizo vključimo podatke o vrednosti izvoženih količin. Izvoz rudarstva, po količini s 44 % deležem sicer pomemben, je v vrednosti predstavljal borih 8 %. Podobno, vendar nekoliko bolj ugodno razmerje je najti pri izvozu lesa, kjer je razlika med količino in vrednostjo nekoliko manjša, 25 % nasproti 15 % deležu v vrednosti. Šele pri kmetijstvu se razmerje obrne, da so vrednostni deleži večji kot pri količini, znotraj poljedelstva je to razmerje 20 % proti 26 %. Pri živinoreji pa je razlika kar impozantna, saj je bila ta panoga v izvozu, merjenem po količini, udeležena le s slabima 2 %, v vrednosti pa se je njen delež dvignil kar na četrtino. Tudi pri industrijskih izdelkih je izvoz po vrednosti presegal količino, kajti po prvem merilu so tovrstni artikli pred-

⁸⁴ Ogris, Trgovinska politika, str. 324.

stavljali dobrih 6 %, v vrednostni primerjavi pa je bil delež skorajda podvojen.⁸⁵

Ker je bila Jugoslavija agrarna dežela, komaj na začetni stopnji industrializacije, je razumljivo, da je v njenem uvozu prevladovalo industrijsko izdelano blago, tovrstni artikli so predstavljali kar dve tretjini uvoženega, pri čemer je šlo predvsem za potrošno blago in investicijsko opremo (stroji). Sledila je postavka surovine in polfabrikati, namenjena nebogljeni, a razvijajoči se domači industriji, predvsem za potrebe tekstilne in kovinskopredelovalne industrije ter za nemoteno delo črne metalurgije.⁸⁶

Jugoslovanska blagovna menjava s tujino, z njo neizogibno prav tako slovenska, je bila omejenega dosega. Osredotočena je bila le na nekaj tujih trgov v neposrednem sosedstvu ali bližnji okolici: Avstrija, Italija, Češkoslovaška in Nemčija. V prvem povojnem obdobju je bila največji zunanjetrgovinski partner Avstrija, ki je npr. v letu 1920 sprejela kar 42 % jugoslovanskega izvoza, na drugi strani pa je Avstrija v jugoslovanskem uvozu sodelovala kar s petinskim deležem. Ti visoki deleži so z leti in navezovanjem poslovnih vezi z drugimi državami počasi pričeli nazadovati. Čez deset let je bilo razmerje že bistveno nižje, tako pri izvozu kot uvozu so Avstrijci sodelovali le še s približno 17 %. Bolj ko so se trideseta leta bližala izteku, tem bolj se je obseg blagovne menjave med Avstrijo in Jugoslavijo krčil. Tendenca padanja je tako pripeljala do tega, da je avstrijski, nekoč visok delež v jugoslovanski menjavi v letu 1937 tako pri uvozu kot izvozu padel na sedaj skromnih 10 % oziroma 13 %.

Nasprotno smer pa je ubirala trgovina s Češkoslovaško, drugo najpomembnejšo trgovinsko partnerico izmed držav naslednic Avstro-Ogrske. Ta resda po obsegu ni dosegala avstrijskega pomena, vendar je bila vse do druge polovice tridesetih let v vzponu. V prvem povojnem obdobju je bil češki delež še nizek. Leta 1920 so na Češkoslovaško poslani dobrine pomenile dvajsetino jugoslovanskega izvoza, na uvozni strani pa je bil delež skorajda podvojen. V tridesetih letih se je češkoslovaški

⁸⁵ Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, str. 277.

⁸⁶ *Die Wirtschaft Jugoslaviens*, str. 66–67.

delež v jugoslovanskem uvozu izenačeval z avstrijskim, da bi ga v drugi polovici že tudi presegel. Nasprotno pa jugoslovanski izvoz na Češkoslovaško zaradi znanih dejstev ni dosegal takih stopenj, nihal je med 10 % in 13 %.⁸⁷

Deleži Poljske in Madžarske so bili majhni. Madžarska je bila nekoliko pomembnejša zunanjetrgovinska partnerica Jugoslavije kakor Poljska. Sredi tridesetih let je delež izvoza na Madžarsko pomenil dvajsetino celotnega izvoza in 3 % uvoza v Jugoslavijo. Za Poljsko pa je mogoče reči, da je bilo sodelovanje skromno, naravnost malenkostno. V istem času je namreč Poljska sodelovala v jugoslovanskem izvozu in uvozu le s poldrugim odstotkom.⁸⁸

Izrivanje avstrijskega blaga z jugoslovanskega trga in s tem tudi nazadovanje obsega medsebojne menjave je bila posledica jugoslovanskega gospodarskega preusmerjanja. Vlogo največjega jugoslovanskega trgovskega partnerja je v tridesetih letih prevzela Nemčija, ki je iz leta v leto povečevala odjem jugoslovanskega blaga in svojo prisotnost na jugoslovanskem trgu. Proti koncu tridesetih let je Nemčija pri prodaji na jugoslovanski trg za več kot polovico preseгла nekdanji najboljši avstrijski delež, pri uvozu pa se je prav tako naglo približevala avstrijskim dosežkom v letu 1920.⁸⁹ Spremenjena razmerja so bila posledica zmanjševanja obsega zaradi velike gospodarske krize in obenem tudi drugačne oblike mednarodne trgovine. Zaradi trganja mednarodnih trgovinskih tokov in pomanjkanja deviz se je uveljavilo klirinško poslovanje, blago za blago. Klirinški sporazumi so tako zajeli dobre tri četrtine jugoslovanskega izvoza in prek dve tretjini uvoza, pri čemer je Jugoslavija v klirinški menjavi redno dosegala presežek.

Ko skušamo opredeliti slovenski delež v jugoslovanski blagovni menjavi s tujino, naletimo na težave, kajti o tem nimamo na voljo natančnih podatkov. Zaradi tega bomo razen za področje kmetijstva, kjer nam podatki izpričujejo stanje iz leta 1936, prisiljeni v določena skle-

⁸⁷ Szulc, *The Influence of economic Sanctions*, str. 130.

⁸⁸ *Die Wirtschaft Jugoslaviens*, str. 79–80.

⁸⁹ Szulc, *The Influence of economic Sanctions*, str. 130.

panja in relativne ocene, pa tudi podatki o kmetijstvu iz leta 1936 so nezanesljivi zaradi metodologije zbiranja. Nezanesljivi zato, ker v njih niso vštete izvozne ali uvozne količine, ki so prišle ali odšle iz Slovenije prek drugih jugoslovanskih pokrajin. Ob tem je pri razglabljanju o slovenski blagovni menjavi z navedenimi državami nujno upoštevati še zadržek, da je bila slovenska industrija glede prodaje vezana na jugoslovanski trg, kajti ravno jugoslovansko povpraševanje je bilo tisto, ki je spodbudilo nagel industrializacijski sunek v Sloveniji do druge svetovne vojne.

Zato je razumljivo, da so države naslednice Avstro-Ogrske v slovenski blagovni menjavi, zlasti to velja za Avstrijo in Češkoslovaško, sodelovale predvsem na uvozni strani. Ti dve deželi sta v pretežni meri oskrbovali Slovenijo z industrijskimi potrošniškimi dobrinami in polfabrikati za razvijajočo se industrijo. Od tod so prihajale tudi investicijske dobrine, npr. stroji. Od skupne jugoslovanske vsote uvoženih strojev so jih v Sloveniji montirali vsaj petino.⁹⁰ Dejstvo, da je bila Slovenija najbolj industrializirani jugoslovanski predel, nam, ob upoštevanju prispevka slovenske industrije v jugoslovanskem okviru, omogoča tudi sklepanje o približnem deležu Slovenije na uvozni strani blagovne menjave s tujino. Slovenske zmogljivosti so namreč v metalurški in kovinski industriji pomenile kar polovico, v tekstilni, papirni in usnjarski približno 37 %, v kemični, steklarski in lesni pa četrtno jugoslovanskih industrijskih kapacitet. Vse to je odsevalo tudi v družbenem in osebnem standardu, ki je v Sloveniji znatno presegal državno povprečje – slovenski narodni dohodek na osebo je bil za slabo tretjino višji kot povprečni jugoslovanski skupni imenovalec.⁹¹ Tako je upravičen sklep, da je v Sloveniji ostala tudi približno enaka količina uvoženega blaga, kakor je bil njen delež v jugoslovanskem gospodarstvu. Na izvozni strani slovenske blagovne menjave s tujino se stanje glede na leta pred prvo svetovno vojno ni bistveno spremenilo. Še nadalje je bil najpomembnejši izvozni artikel les, bodisi surov kakor tudi v rezani

⁹⁰ Šorn, Slovensko gospodarstvo, str. 699.

⁹¹ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 203, 206.

obliki, sledili so produkti rudarsko-metalurških panog, nekaj malega pa je v tujino prodajala tudi kemična industrija.

Glede kmetijstva velja opozoriti, da je bila Slovenija pasivna dežela, ki je bila tudi sama vezana na uvoz hrane, predvsem žitaric, iz drugih jugoslovanskih predelov. Kmetijstvo je bilo z novimi mejami zelo prizadeto, kajti izven jugoslovanskih meja so ostale večje mestne aglomeracije, ki so se pred vojno oskrbovale iz slovenskega zaledja (Trst, Gradec). Tej izgubi trga pa se je pridruževala še cenena jugoslovanska agrarna produkcija. V slovenski kmetijski strukturi so bili za izvoz na voljo predvsem sadje, vino, jajca in goveja živina. Največji odjemalec je bila pričakovano Avstrija, deleža Češkoslovaške in Madžarske pa sta bila po odštetju lesa prav malenkostna (zaščitna agrarna carinska politika!). Trgovanje s kmetijskimi pridelki s Poljsko pa je bilo tako rekoč zanemarljivo majhnega obsega. Za potrebe slovenskega kmetijstva so ravno tako največ uvažali iz Avstrije, nekoliko opazneje tudi iz Češkoslovaške, pri čemer je bila glavnina blaga kmetijskih strojev in orodja. Blago madžarskega in poljskega izvora je bilo tudi v tem pogledu na slovenskem trgu zanemarljivo prisotno.⁹² Upošteva je navedeno je mogoče zapisati, da je v splošnem tudi slovenska blagovna menjava s tujino imela približno enake značilnosti kot jugoslovanska.

Z razpadom Habsburške monarhije so bile dotedaj le regionalne razlike v stopnji razvitosti še dodatno utrjene z državnimi mejami. Jugoslavija je bila nerazvita, absolutno agrarna država, kjer je bilo pomanjkanje kapitala, industrijskih obratov in izdelkov veliko. Zaradi tega so vlade pospeševale dotok tujega kapitala, tuje investicije in prenos tuje tehnologije v domače gospodarstvo. Slovenija se je v tem času izkazala za precej mamljivo okolje za tuje investitorje. Bila je industrijsko in tehnološko najrazvitejši del Jugoslavije, imela je izgrajeno prometno infrastrukturo (železnice, ceste, telegrafija, telefonija) in obilje poceni ter v osnovi izobražene (pismene!) delovne sile. Poleg tega pa je imela v zaledju še obsežen, raznovrstnega potrošniškega blaga lačen trg,

⁹² Letno poročilo Kmetijske zbornice dravske banovine, str. 191–209.

na katerem tudi ni bilo vidnejše konkurence, obenem pa je bil še dokaj carinsko zaščiten. Kakor v blagovni menjavi sta tudi v tem primeru ponujeno priložnost najbolj marljivo izkoristili Avstrija in Češkoslovaška, ki sta bili za Slovenijo najpomembnejši izvoznici kapitala in tehnologije. Navedene okoliščine in odprtost za tuje investicije so povzročile, da je bil delež tujega kapitala v slovenskem gospodarstvu znaten, pred drugo svetovno vojno je tako obsegal tretjino.

Glavnina tujega kapitala v Sloveniji je bila avstrijskega in češkega izvora. Njun visok delež je bil tudi posledica ustaljenih finančnih tokov, ki so se vzpostavili že pred prvo svetovno vojno. Značilno je namreč bilo, da so zahodnoevropski finančniki poslovali z jugoslovanskim, a tudi drugim vzhodnoevropskim prostorom prek dunajskih in praških posrednikov. V slovenskem bančništvu so avstrijski in češki investitorji sodelovali pri dveh največjih in najpomembnejših slovenskih bankah, v Ljubljanski kreditni banki in Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo.⁹³ Znatne so bile tudi neposredne avstrijske in češke naložbe v slovensko industrijo, pri čemer je zelo izstopala tekstilna industrija. S finančnimi investicijami, prenosom tehnologije in preselitvijo proizvodnje v Slovenijo so avstrijski in češki podjetniki reševali problem prevelikih zmogljivosti doma in obenem zadovoljevali potrebe jugoslovanskega trga. Lastniška struktura podjetij v slovenski tekstilni industriji nam govori, da je bilo v letu 1935 kar 70 % tovarn v tuji lasti. Prednjačili so češki investitorji, ki so bili lastniki 40 % tekstilnih tovarn, s polovico manjšim deležem pa so jim sledili avstrijski podjetniki. V tekstilni industriji so nastopali tudi poljski poslovneži, na našem prostoru sta delovali dve tovarni v lasti poljskih državljanov.⁹⁴ Sočasno z dotokom tujega kapitala v slovensko gospodarstvo je potekalo tudi zaposlovanje tujcev v podjetjih v tuji lasti, raznih mojstrov, tehničnega osebja in vodstvenih delavcev.⁹⁵ Presenetljivo bi bilo, če bi se tudi v tem primeru podatki razlikovali od dosedanjih. Povsem v

⁹³ Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo, str. 268.

⁹⁴ Kresal, Tekstilna industrija, str. 155.

⁹⁵ Kresal, Avstrijski kapital, str. 38.

skladu s pričakovanji so bili najštevilnejša skupina nejugoslovanskih podanikov v slovenskem gospodarstvu avstrijski (22 %) in češkoslovaški (12 %) državljani.⁹⁶

Raven intenzivnega gospodarskega sodelovanja med Slovenijo in državami naslednicami Habsburške monarhije je segla tudi na področje turizma. Gostje iz teh dežel so bili rado videni in cenjeni v slovenskih turističnih središčih, v številnih termalnih zdraviliščih in alpskih počitniških krajih, izstopala sta zlasti Rogaška Slatina in Bled. Zaradi bližine, prometnih zvez in poznavanja pokrajine so med tujimi gosti prevladovali Avstrijci (30 %), znatno pa so zapolnjevali slovenske turistične zmogljivosti tudi gostje iz Češkoslovaške (11 %). Slovenski turistični delavci so skrbeli tudi za dobro dopustniško počutje madžarskih gostov (5 %). Slovenska turistična propaganda očitno Poljski ni posvečala velike pozornosti, zatrdimmo lahko, da je bila Slovenija tam kaj malo poznana, saj je le malo Poljakov prihajalo na oddih v Slovenijo; med vsemi tujimi gosti so našteli le za skromni poldrugí odstotek poljskih turistov.⁹⁷

⁹⁶ Izračunano na podlagi razprave Kolar-Dimitrijevič, Statistički pregled stranih radnika, str. 128–129.

⁹⁷ Marn, Dvajset let tujskega prometa, str. 472.

Jugovzhodni prostori

Naj začnemo z dvema prigidama, ki na eni strani označujeta skrbi ob vstopu v jugoslovansko državo in na drugi strani prevladujočo percepcijo te države na ekonomskem področju v slovenskem okolju. Obe sta zanimivi in izpostavljata zgodbo širših dimenzij. Izolirani in brez historičnega ozadja delujeta zanimivo in duhovito, z umestitvijo v širše ozadje pa zelo ilustrativno.

Začnimo z vstopom v jugoslovansko državo. 29. oktobra pod vtisom odrekanja lojalnosti Habsburški dinastiji in v vznesenem razpoloženju je Frana Milčinskega, kakor je razbrati iz njegovega dnevnika, prevevala tudi senca dvoma. Pa ne politična o smiselnosti zapustitve Habsburške monarhije. Njegove skrbi so bile drugače in drugačne. Glede na dejstvo, da je bil konec meseca in da se je bližal plačilni dan, se mu je zastavljalo enostavno vprašanje: "Ali dobimo 1. 11. še plačo?"⁹⁸ Pomirjen z odgovorom, da je denar za uradniške plače že nekaj dni pripravljen, se je tudi sam prepustil prazničnemu in prešernemu razpoloženju.

Ta drobna anekdota nam priča, kako se na ozadju prelomnih političnih odločitev pojavljajo vsakodnevne dileme, predvsem eksistenčne, kar pa se v kasnejših spominih in interpretacijah vse prerado pozablja. Da imamo le redko dokumentirane eksistenčne skrbi prebivalstva v prevratni dobi, ne more biti preseneče-

⁹⁸ Milčinski, Dnevnik, str. 386. Na omenjeni dnevniški zapis me je opozoril prijatelj in sodelavec Bojan Godeša. Za prijazno opozorilo se mu zahvaljujem.

nje. Ponazarja namreč stanje, ko ekonomija ni bila pomembna. Priča o dejstvu, da je bilo odrekanje lojalnosti habsburški vladarski hiši predvsem politična odločitev, porojena iz vtisa nacionalne podrejenosti znotraj habsburškega cesarstva. Ne redko so imeli vtis, da gospodarski napredek prinaša tudi nevarnost asimilacije. Ne glede na vse to pa ni mogoče zanikati, da je z nastankom jugoslovanske države le-ta postala tudi ekonomski projekt, kajti politične odločitve so imele tudi ekonomske učinke.

Drugačna pa je bila podoba le nekaj let po ustanovitvi nove države. Pričakovanja so zbledela pod vtisom nove dinamike. Pojavila se je percepcija, ki je prisotna med Slovenci ne glede na drugačne družbene, politične in ekonomske kontekste vse do konca jugoslovanske države.

8. februarja 1926 je v jugoslovanskem parlamentu na govorniški oder stopil Anton Korošec, nesporna avtoriteta in vodilni slovenski politik iz časa med obema vojnama. V svoji intervenciji je mimogrede navrgel ironično opazko:

“GLEJTE, DANES JE DRŽAVA TAKO UREJENA:
SRBI VLADAJO, HRVATI RAZGOVARJAJO
IN MI PLAČUJEMO.”

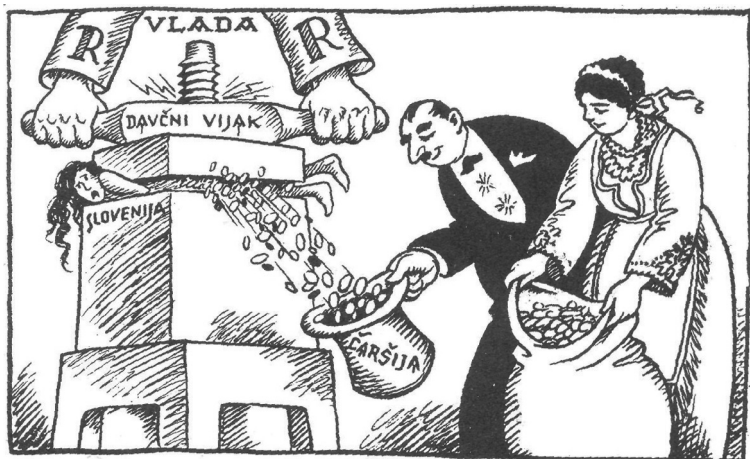
S temi besedami je sugestivno izrazil svoje občutnje nove jugoslovanske države in gospodarsko-politične stvarnosti.⁹⁹ Izrazil je prepričanje, ki kot zimzelena melodija ni izgubilo aktualnosti ves čas obstoja jugoslovanske države.

Kmalu je sledilo pojasnilo, kako so Slovenci prišli v ta položaj. Ilustracija dojemanja novega relativnega položaja Slovenije v jugoslovanski skupnosti, ko je Slovenija postala neto plačnica, je sledila kmalu. Čez slaba dva tedna je časopis *Ilustrirani Slovenec* objavil “pojasnilo” v sliki in besedi. Da so Srbi lahko vladali, Hrvati pa z njimi razpravljali, je poskrbela davčna služba, ki je prekomerno obremenjevala slovenske davkoplačevalce.

Če so v času med vojnama Slovenijo videli kot iz-

⁹⁹ Perovšek, *Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo*, str. 405–427.

črpano dekle, trpni objekt vladanja, ki z lastnimi žulji plačuje Srbom za vladanje, Hrvatom pa za neskončno razpravljanje, se analogije in stereotipi po letu 1945 poglobijo.

Slika 1¹⁰⁰

Z dvema točkama smo pokazali temeljne značilnosti dobe. Na eni strani strah pred prihodnostjo in na drugi strani percepcijo te prihodnosti, ko so jo začeli živeti. Obe zgodbi iz dveh različnih obdobjev izpostavljata dve dilemi, v katerih so se znašli Slovenci ob nastanku in nadaljnjem življenju jugoslovanske države. Na eni strani negotovost vstopa v drugačen prostor, na drugi strani dileme gospodarskega prostora, v katerem so delovale drugačne silnice in razmerja, kot so jih bili vajeni v okviru Habsburške monarhije. To pa je terjalo opredelitev lastnega ekonomskega položaja v spremenjenih okoliščinah in seveda v skladu s tem tudi prilagojeno ravnanje. Obe zgodbi sta produkt svoje dobe in različnih historičnih kontekstov. In da bi ju lažje razumeli, ju je potrebno razlagati oziroma tolmačiti iz časa samega oziroma iz značilnosti in obdobja, v katerem sta nastali. Torej je potrebno izpostaviti ozadja, ki so pripomogla k tem vtisom.

¹⁰⁰ Ilustrirani Slovenec, 21. februar 1926.

V skladu s skrbmi Milčinskega so bile v trenutkih prevrata v ospredju kratkoročne težave,¹⁰¹ kot so bile že uvodoma omenjene plače, oskrba prebivalstva in gospodarstva, vzpostavitev prometa itd. Razumljivo, da so bili strateški razmisleki nekoliko v ozadju. A to ne pomeni, da niso bili definirani. Strniti jih je mogoče v naslednje točke: koncentracija slovenskega denarnega premoženja, zaščita slovenskega premoženja ob prehajanju v novo državo in lastninske spremembe. Ukrepi, temelječi na teh treh ciljih, so imeli skupno osnovo v želji, da je ob prehodu v novo državo poleg političnih interesov potrebno doseči tudi ekonomske cilje. Osrednji cilj je bil prevzem gospodarskih subjektov v tujem lastništvu, da bi zagotovili nacionalni interes v gospodarstvu. Da bi bilo to mogoče, bi bilo nujno tudi združiti slovenske finančne zmogljivosti, da bi finančno podprli slovenizacijo gospodarskih podjetij. Hkrati bi bilo potrebno z ukrepi monetarne politike preprečiti razvrednotenje slovenskega finančnega in realnega premoženja ob prehodu v novo državo. Na konceptualni ravni domišljeni cilji prevratne dobe so prej ko ne ostali na papirju. Do koncentracije kapitala ni prišlo, občutki prvenstva in zaslug so bili vendarle preveliki, da bi se bilo možno poenotiti. Tudi na monetarnem področju ni bilo ukrepanja, lastni monetarni politiki so se odrekli. Ostalo je zgolj drobno delo umika iz avstrijskih kron v bolj realne oblike premoženja. Nekoliko več uspeha je bilo na področju "slovenizacije" oziroma nostrifikacije tujega premoženja na slovenskih tleh, pri čemer pa vendarle velja opozoriti, da je bil to bolj dolgotrajen proces.¹⁰²

Temu problemu se Slovenci v letu velikih pretresov ne bi mogli izogniti, četudi bi to hoteli. Opažali so namreč, da so se pojavljali primeri nenadzorovanega prenosa sredstev v tujino in zamenjav nepremičnin. Zato je Narodna vlada predzadnji dan iztekajočega se leta 1918 ukazala postaviti pod državni nadzor (sekvester) podjetja, stavbe in zemljišča v lasti tujcev. Z naredbo je slovenska vlada izpostavila nadzoru vsa podjetja, ki so dobiček odvajala v tujino, ali pa je sumila, da se želijo

¹⁰¹ Perovšek, Slovensko gospodarstvo, str. 107–120.

¹⁰² Lazarevič, Obrat proti jugu, str. 95–106.

izogniti obdavčitvi v Sloveniji. Vse družbe, ki so imele centralo v tujini, so morale v Sloveniji odpreti svoje podružnice. Če so poslovale izključno na slovenskem prostoru, so morale na naše ozemlje prenesti tudi svoj sedež. V podjetjih, stavbah in na zemljiščih so bili na račun nadzorovancev nastavljeni državni nadzorniki z zelo širokimi pooblastili. Njihova naloga je bila bedeti nad gospodarjenjem in ščititi interese Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pri tem delu so jim morali uslužbenci podjetij ali oskrbniki stavb in zemljišč pomagati in se brezpogojno podrežati njihovim ukazom.

Vpis sekvestrov je bil dokaj hitro urejen; popis imovine pa jim je šel bolj počasi od rok. Razmere so se spremenile štiri mesece kasneje, po izidu odredbe osrednje vlade (30. aprila 1919). Ta je odredila popis in likvidacijo premoženja tujih državljanov, ki so po srbskih zakonih iz let 1915 in 1916 sodili med podanike Srbiji sovražnih držav; to je tistih, s katerimi se je vojskovala. Duh beograjske odredbe je bil že bistveno drugačen, kajti v nasprotju s slovensko – nadzor vseh tujih gospodarskih osebkov – je zajela le tisto imetje tujcev, ki so imeli državljanstvo Srbiji sovražnih držav. Po drugi plati pa je odredba osrednje vlade presegala slovensko v določilih, ki so omogočala tudi prevzem tuje lastnine s strani jugoslovanskih državljanov.¹⁰³

Novе meje so ostro zarezale v slovenski vsakdan, v slovensko narodno in gospodarsko tkivo. Državne in carinske meje so prekinile tradicionalne tokove blaga in ljudi. Število novodobnih Martinov Krpanov, ki so izkoriščali cenovna nesorazmerja, povpraševanje in ponudbo na obeh straneh meje, zlasti rapalske proti Italiji, se je močno povečalo.¹⁰⁴ Pa tudi mnogi podjetniki so izkoristili to priložnost in pričeli ponujati celovite carinsko-špedicijske usluge, kot denimo podjetje Anteja Groma.¹⁰⁵ Slovenski nacionalni prostor, ki so ga pred prvo svetovno vojno z združeno mrežo deloma integrirali, je postal razdeljen na štiri državne enote, pri čemer je samo jugoslovanski okvir ponujal dovolj možnosti za ekonomsko

¹⁰³ Marn, Nacionalizacija in sekvestracija str. 368–369

¹⁰⁴ Premk, Kmalu ne bo več poštenega konja ali goveda pri nas, str. 55–65.

¹⁰⁵ Spominski zbornik Slovenije, str. 626.

napredovanje. Deli slovenskega naroda v Italiji, Avstriji in Madžarski so bili tudi v ekonomskem pogledu deležni vse prej kot naklonjenosti.

S tega stališča je bilo zelo pomembno, kakšna so bila pričakovanja ekonomskih potencialov in spodbud na območju jugoslovanske države. Glede na izkušnje iz preteklosti, kajti pretežni del prostora jugoslovanske države po letu 1918 je bil vendarle poznan že od prej, so se oblikovala tudi pričakovanja. Slovenski gospodarski krogi so bili zainteresirani za sodelovanje z območji, ki so pozneje prišla v sestav jugoslovanske države. Že neke od preloma iz 19. v 20. stoletje lahko na slovenski strani opazimo povečano zanimanje za "jugoslovanski" gospodarski prostor. Seveda ne v smislu tistega po letu 1918, temveč v smislu trialističnega "jugoslovanstva", se pravi južnoslovanskih območij znotraj Habsburške monarhije. Začnejo se slovenska vlaganja na območje Hrvaške in Bosne. Najbolj izrazito v tem primeru izstopa bančništvo,¹⁰⁶ kot predhodnik oziroma znanilec večjega nastopa podjetij iz drugih panog. Da se to dogaja v prvem desetletju 20. stoletja, tudi ni presenečenje. Sledi namreč pomembnim gospodarskim spremembam v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja v slovenskih deželah, ko je gospodarski razvoj znotraj splošne konjunktore dobil hitrejši pospešek.¹⁰⁷ S koncentracijo kapitala je nastalo nekaj močnejših bančnih in industrijskih delniških družb, ki so bile sposobne svoj ekonomski prostor širiti predvsem na območje Hrvaške. Drugje so praviloma, zaradi bolj konkurenčnega okolja in lastne nezadostne kompetitivnosti, ostajale omejene na območje slovenskega etničnega prostora. Hrvaški in bosanski trg sta ponujala možnosti ekonomske rasti. Temu ekonomskemu gibalumu se je pridruževal tudi politični moment. Pri ocenjevanju teh procesov ne smemo namreč prezreti tudi politične naklonjenosti hrvaškega in bosanskega okolja.

Tako se je že pred nastankom jugoslovanske države vzpostavilo osnovno razmerje. Hrvaška kot pomemben trg slovenskega gospodarstva je v ekonomski percepciji

¹⁰⁶ Lazarevič, Oris, str. 75–90.

¹⁰⁷ Lazarevič, Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu, str. 273–277.

predstavljala dopolnitev medsebojne politične naklonjenosti. Že takrat se je torej izpostavil značilen pojav, da je za Slovenijo jugoslovanska dimenzija pomenilo že sodelovanje s Hrvaško. Prek Hrvaške se je Slovenija navezovala na jugoslovanski prostor. Najbolj izrazito je bilo to politično pred prvo svetovno vojno in tako je bilo nato v ekonomiji oziroma pri ekonomskem življenju v jugoslovansko nacionalno-ekonomsko območje.

In iz izkušenj tega sodelovanja so izvirala tudi pričakovanja ekonomskih dimenzij in potenciala novega prostora. Tu se zopet naslanjamo na Brezigarja, ki je uspešno formuliral splošno sprejeto mnenje.¹⁰⁸ Na načelni ravni je izpostavil dopolnjujočo gospodarsko strukturo. Večji agrarni značaj Hrvaške/Jugoslavije je Brezigar videl kot pomembno dopolnilo večjemu relativnemu deležu industrije v Sloveniji. Slovenija naj bi se povsem odprla za uvoz kmetijskih pridelkov in izdelkov, in to brez bojazni za lastno kmetijstvo. Prej nasprotno, prepričan je bil, da bo jugoslovanska konkurenca spodbudila slovenske kmete, da bodo s posodabljanjem in sledečo večjo ekonomsko učinkovitostjo pridelave in prireje nadoknadili in preseгли konkurenčne prednosti, predvsem slavonskih in vojvodinskih kmetov. Prav tako je bil prepričan, da bo na kmetijskem področju prišlo do delitve dela, višje ravni obdelave kmetijskih pridelkov naj bi opravljali v Sloveniji zaradi bolj razvitega industrijskega sektorja. S tem je odprl tudi drugo stran bodočih gospodarskih odnosov. Izpostavil je prepričanje, da bo notranje povpraševanje pospeševalno gibalo slovenske industrializacije, ki bi v vzajemnem odnosu zopet bila v korist hitrejšega gospodarskega napredka drugih jugoslovanskih območij. Njegova osnovna teza je torej bila, da bosta medsebojna trgovina in tesnejše sodelovanje spodbudila hitrejši gospodarski razvoj nove države.¹⁰⁹

Ta pričakovanja so izvirala iz poznavanja gospodarskih značilnosti regionalnega območja in obetajočih se gospodarsko-strukturnih sprememb. Nastanek jugoslovanske države je imel namreč na področju gospodarske

¹⁰⁸ Čepič, Narodnogospodarske, str. 101–121.

¹⁰⁹ Brezigar, Osnutek, str. 5–10.

strukture daljnosežne učinke. Najprej so se izrazili z dejstvom, da je skromno in nezadostno razvita Slovenija postala z novimi mejami gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo v povprečju med najbogatejšimi v državi.¹¹⁰ In tega ni odtehtalo niti dejstvo, da so bili v času Habsburške monarhije slovenski gospodarski dosežki sila skromni. Pa tudi kasneje je Slovenija v mednarodnih primerjavah kazala le rahlo boljše podobo, odvisno od smeri primerjave.¹¹¹ Brez vpliva na slovensko samozavest, predvsem politično znotraj jugoslovanske države, to gotovo ni moglo ostati.

Sprememba relativnostnega položaja v politično, kulturno in gospodarsko sila raznorodni državi je imela večplastne posledice, zlasti na fiskalnem področju. Slovenija in Hrvaška sta postali v Jugoslaviji neto plačnici, kar je bil povod nenehnih političnih konfliktov. Vir tovrstnih konfrontacij je bil v političnem in gospodarskem nesorazmerju v državi. Politična moč se je osredotočila v Beogradu, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Nosilci politične premoči torej niso zmogli tudi ekonomske nadvlade. V primerjavi s Habsburško monarhijo se je pojavila nova dimenzija, manj razviti naj bi določali pogoje gospodarjenja. Srbska stran je z obvladovanjem državnih mehanizmov skušala uravnoteževati ekonomsko nekonkurenčnost. Navzven se je ta spopad kazal kot spopad med centralistično in avtonomistično oziroma decentralizirano zasnovo družbenega mehanizma.

Sprememba relativnega položaja posamezne pokrajine je bila hkrati determinirana tudi s spremembo relativne ravni cen v korist industrijskega sektorja. Učinki tega procesa, ki niso bili prav nič enoznačni, so močno vplivali na slovensko videnje jugoslovanskega ekonomskega prostora. Pridobitve na gospodarskem področju so bile pozitivne in negativne, pozitivne za neagrarne dejavnosti, manj za agrarne. Pri teh se Brezigarjeva pri-

¹¹⁰ Razkorak zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Hočevar, *The Structure*, str. 114.

¹¹¹ Good in Ma, *The economic growth*, str. 103–137; Angus Maddison, *The World Economy*.

čakovanja niso povsem uresničila. Teh dejstev so se v Sloveniji dobro zavedali. V času med obema vojnama, zaradi industrializacijskega sunka v dvajsetih letih, bi bilo težko najti koga, ki ne bi priznaval pomena jugoslovanskega trga za slovensko gospodarstvo.¹¹² Tudi kritičnih besed na račun ekonomskega nacionalizma ni bilo slišati. Nasprotno, pohvalnih in odobravojočih je bilo zelo veliko, saj je šel v prid domači gospodarski podjetnosti. Vsekakor pa ne smemo idealizirati podobe. Obstajalo je tudi nezadovoljstvo, in to kar precej razširjeno. Fiskalno področje je že bilo tako, pridruževal pa se je tudi občutek prikrajšanosti na področju javnih naročil, zlasti vojaških nabav, in državnih investicij. Čeprav so slutili, da se neto odliv iz Slovenije povečuje v tridesetih letih, pa so presojali, da je v končnem bilanca še vedno ugodna. Zato v Sloveniji ni bilo tako burnega odziva na jugoslovansko ekonomsko stvarnost kot v hrvaškem primeru z znamenito knjigo "Ekonomska podloga hrvatskog pitanja", čeprav so se enaka vprašanja načenjala tudi v slovenskih medijih.

Kljub temu pa to ni pomenilo izostanka manifestacij nezadovoljstva. Centralizmu in državnemu intervencionizmu tudi v Sloveniji niso bili naklonjeni. Od tod izvira želje po večji decentralizaciji države. Dejstvo Banovine Hrvaške in stvarnost tridesetih let sta nezadovoljstvo še okrepila. Ozračje močne državne intervencije v ekonomiji v drugi polovici tridesetih in zadrege ustavljajočega se razvoja kot posledice velike gospodarske krize so bile dodatna spodbuda potrebnega razmisleka. Ne nazadnje so tudi industrializacija drugih jugoslovanskih predelov, prenosi sedežev nekaterih podjetij v Beograd¹¹³ in namepravane predstavitev proizvodnje na jug države zaradi cenejše delovne sile v Sloveniji zastavljali družbi kot celoti nove dileme. To je seveda terjalo redefiniranje slovenskega gospodarskega položaja na jugoslovanskem trgu. Odziv sicer ni bil množičen, vendar lahko izpostavimo določena stališča, ki pomenijo nadgradnjo dotodanjih stališč. Najprej naj začnemo z gospodarskimi vidiki. Temeljno stališče je bilo, da je država na gospodarskem

¹¹² Jovan, Glavne produktivne sile, str. 485.

¹¹³ Kresal, Tekstilna industrija.

razpotju, ko se spreminja njena notranja gospodarska struktura. Z industrializacijo se je zastavljalo vprašanje delitve dela med posameznimi pokrajinami. Prepričani so bili, da centralizirana in intervencionistična gospodarska politika onemogoča vzpostavitev "zdrave" konkurence, neoviranega konkurenčnega okolja, in da onemogoča gospodarske procese oziroma razvoj po njegovi lastni dinamiki. Industrializacijo drugih predelov države so šteli za koristno, saj je slovenskemu gospodarstvu omogočala širitev in poglobitev trga. Hkrati pa je ponujala priložnost, da Slovenija v delitvi dela preide na višje in bolj zahtevne stopnje proizvodnje, kjer je potrebno več znanja, tehnologije in kapitala.¹¹⁴

Temu miselnemu toku se je pridružil tudi Andrej Gosar, ki je na ozadju in mimo političnega projekta posebne slovenske enote, Banovine Slovenije,¹¹⁵ podal svoje celovito videnje slovenskega gospodarskega položaja v novih razmerah. Odločno se je postavil v bran decentralizacije države in v bran zahteve po Banovini Sloveniji. Neomajno je zavračal pomisleke, da sprememb ne bi smeli terjati zaradi bojazni pred izgubo trga. Tovrstna svarila so prihajala iz vrst gospodarstvenikov. Jasno je opozoril, da zaradi kratkoročnih gospodarskih koristi ali morebitnih izgub na drugi strani ni mogoče vnaprej zavračati ali zavreči zahtev po decentralizaciji države. Interesi skupnosti so nad interesi posameznih podjetij oziroma podjetnikov. Gosar je naredil korak naprej in povsem nedvoumno zatrdil, da je edina pot za dolgoročno ohranjanje ali večanje slovenskega deleža na jugoslovanskem trgu ravno reforma države v smeri decentralizacije, tudi na gospodarskem področju. Njegovo izhodišče je namreč bilo, da jugoslovanska unitarno zasnovana gospodarska in socialna politika ne upošteva dovolj slovenskih interesov, potreb in posebnosti. Zato bi bila potrebna posebna, slovenska gospodarska in socialna politika,¹¹⁶ ki pa bi bila mogoča le z jasno razmejitvijo pristojnosti med centrom in banovinami. Prepričan je bil, da je centralistična ureditev države dajala osrednjim oblastem veliko več

¹¹⁴ Nagode, *Naravne osnove*, str. 362–363, Roglič, *Jesenice in Zenica*, str. 227.

¹¹⁵ Perovšek, *Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo*, str. 405–427.

¹¹⁶ Gosar, *Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja*, str. 89–102.

možnosti za pospeševanje industrializacije drugih predelov države, kot bi bilo to mogoče ob enakomernejši ("pravičnejši") razdelitvi politične in finančne moči po vseh pokrajinah države. Industrializacije drugih predelov države ni zavračal, nasprotno, podpiral jo je. Nesporno se mu je zdelo, da nimajo druge poti za reševanje nakopičenih gospodarsko-socialnih stisk prebivalstva. Vendar pa je ob tem terjal, da Slovenija z decentralizacijo pridobi oblastne vzvode, da bi bila sposobna prilaganja novim razmeram, da bi lahko z ukrepi ekonomske politike spodbudila krepitev konkurenčnih prednosti slovenskih podjetij in s tem tudi ohranjanja oziroma večanja svojega deleža na jugoslovanskem trgu.¹¹⁷

Vstopna struktura slovenskega gospodarstva je bila v primerjavi z drugimi v jugoslovanski državi sorazmerno ugodna. Dediščina habsburške dobe na slovenskih tleh je še dolgo vrsto desetletij zagotavljala slovenskemu gospodarstvu konkurenčne prednosti po vstopu v jugoslovansko državo. Nov nacionalno-gospodarski prostor, v katerega je stopila Slovenija, z gospodarskega stališča ni bil docela nov in neznan. Bivša jugoslovanska območja znotraj Habsburške monarhije (hrvaški predeli, Bosna in Hercegovina ter Vojvodina) so bila slovenskim gospodarstvenikom vendarle dobro znana. Na tem območju so že pred prvo svetovno vojno, še pred razsulom Habsburške monarhije, razvijali svoje poslovanje in imeli redne stike s tamkajšnjimi gospodarstveniki. Opazovanje, prilagajanje in sprotno učenje pa so bili potrebni, ko so želeli razširiti prostor gospodarskega udejstvovanja še na prostor prek Drine, se pravi z območji bivših kraljevin Srbije in Črne gore. Ta območja sicer za Slovence niso bila povsem neznanana, težko pa bi trdili, da so jih poznali. In to velja tudi za gospodarstvo. Raven vsakršnih stikov, vključujoč gospodarske, je bila minimalna. Bilo je le nekaj slovenskih podjetij, ki so nekaj malega prodajala v Srbijo. Več sodelovanja in razvitejše gospodarske stike so prinesla leta po nastanku jugoslovanske države.¹¹⁸

Integracija Slovenije v jugoslovanski gospodarski prostor je povzročila strukturne spremembe v sloven-

¹¹⁷ Gosar, Banovina Slovenija.

¹¹⁸ Enciklopedija Slovenije, zvezek 12, str. 232.

skem gospodarstvu. V primerjavi s predhodnimi obdobji je v Sloveniji prišlo do naglejše industrializacije. Pri tem velja izpostaviti, da je bil glavni pospeševalec notranji trg, to je povpraševanje na relativno zaprtem in sorazmerno visoko zaščitenem jugoslovanskem trgu. Največji zastoj so občutili v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize, ko so z izjemo tekstilne industrije vse ostale branže opazale upadanje gospodarske aktivnosti. Tendence in gibanje konjunktornih ciklusov so torej povsem v skladu z jugoslovanskimi in širše evropskimi razmerami. Vrednost industrijske proizvodnje se je v času do druge svetovne vojne povečala za dvainpolkrat. Takega dviga niso omogočile le podvojene zmogljivosti in podvojeno število delovnih mest, temveč tudi rast učinkovitosti dela v slovenskih industrijskih podjetjih. V menjava z drugimi jugoslovanskimi predeli so povsem prevladali gotovi industrijski izdelki. Jugoslovanskemu okolju se je prilagodila tudi struktura slovenske industrije. Izoblikovala se je dvopolna struktura: na eni strani veliko majhnih podjetij, ki so bila izrazito usmerjena na domači, lokalni trg, in ne ravno številna skupina večjih in velikih podjetij, ki so bila dimenzionirana za jugoslovanski trg.¹¹⁹

Po desetih letih obstoja Jugoslavije je bilo že možno povleči črto pod dogajanjem, se ozreti nazaj in z ustrezno analizo izdelati zaključke o upravičenosti politične in gospodarske odvrnitve Slovencev od habsburškega imperija. Ob proslavljanju izteka prvega jugoslovanskega desetletja, ki ga je sicer le nekaj tednov kasneje skazila uvedba diktature, so v Ljubljani izdali zbornik *Slovinci v desetletju 1918–1928*. V njem so povzeli slovenske dosežke na vseh področjih družbenega življenja, tako Janko Jovan, sicer ravnatelj Gospodarske zveze in nekdanji pomočnik ministra za socialno politiko, na gospodarskem področju. V svojem prispevku je potrdil dokaj hitro spreminjanje slovenske gospodarske in socialne strukture, obenem pa je tudi ugotavljal dejavnike spreminjanja. Na osnovi obsežnih statističnih podatkov je prišel do sklepa, da se je “v teku desetih let izvršil v Sloveniji velik preokret, da je želja po industriali-

¹¹⁹ Lazarevič, *Značilnosti industrializacije*, str. 43–52.

zaciji po prevratu okupirala naše ozemlje. Vzrokov za ta nenadni preokret je bilo več. Prvič smo bili odsekani od bivše Avstrije, ki nas je z industrijski proizvodi po večini zalagala in je obstajalo upanje, da bodo izdelki domače industrije dobili živahen odjem. Drugič je struktura nove države z eminentno agrarnim značajem sama spodbujala k industrializaciji. Dalje so bili merodajni socialni oziri, kajti skoro odsekani od zunanjega sveta in postavljeni v agrarno državo pri nezadostni agrarni produkciji bi se morali bati nezposlenosti domačega prebivalstva kot velikega zla in nezadovoljstva med narodom. Končno so razpolagali denarni zavodi s sorazmerno velikimi zaupanimi kapitalijami, katere so smatrali vočigled gori navedenih okolnosti kot najugodnejše mesto za obrestovanje... Če pa upoštevamo, da je preorientacija našega gospodarstva k industrializaciji Slovenije uspeh dela komaj enega decenija, smemo biti s tem uspehom zadovoljni, še več, nanj ponosni, in smemo upati, da čimbolj se bode konsolidiralo gospodarsko življenje v državi, tem bližje bomo tudi mi svojemu cilju.” Te besede, iz katerih veje zadovoljstvo nad doseženim, pa Jovana niso preslepile; zavedal se je, da je industrializacija kot dolgotrajen proces šele na začetku: “Ko razpravljamo o industrializaciji Slovenije, se zavedamo njenega dalekosežnega pomena, vendar pa radi priznavamo, da je šele v razvojnem stanju in ji manjka še mnogo do tiste stopnje dovršenosti, ki si jo želimo.” Za enega velikih dosežkov je štel tudi prepoznavnost izdelkov slovenske industrije v jugoslovanskem prostoru zaradi uspešne promocije: “Naša industrija je bila skrita in svetu malo poznana. Velika zasluga, da smo ne le mi sami zvedeli, kaj producira slovenska industrija, ampak zlasti, da so tudi interesentje iz ostalih pokrajin naše države dobili vpogled v produkcijo slovenske delavnosti, gre upravi ‘Ljubljanskega velesejma’, ki je ne le nazorno to dvoje dosegla, temveč pripomogla tudi zblížanje producentov s trgovino. Ljubljanski velesejem, ki je najpopolnejša slika naše industrije, je poleg tega dal marsikateremu iniciativnemu duhu spodbudo za ustvaritev novih podjetij, ki jih prej naša industrija še ni imela registriranih”.¹²⁰ Jovano-

¹²⁰ Jovan, Glavne produktivne sile, str. 485, 523, 524.

ve misli niso pretirane, slonele so na stvarnih dejstvih, saj je Slovenija v predpresijskih dvajsetih letih, tako kot njena mednarodna okolica, naglo napredovala.

Slovenska industrija je bila med najbolj učinkoviti v državi. Razmerje med vrednostjo proizvodnje in vložnega kapitala v letu 1938 kaže, da je industrija krepko presegala jugoslovansko raven kot celota, a v posameznih panogah pa ne vedno. V slovenski industriji je bil količnik med vložkom sredstev in vrednostjo realizirane proizvodnje 1,89, v hrvaški denimo 1,44, v nekaterih obrobni jugoslovanskih predelih pa komaj 0,42.¹²¹ Z upoštevanjem enake merske enote, to je z razmerjem med kapitalom in proizvodnjo, lahko slovenske industrijske panoge razvrstimo v tri skupine. Kot najbolj konkurenčne v jugoslovanskem okolju tako velja izpostaviti slovensko metalurgijo, kovinskopredelovalno, lesno, kemično in tekstilno industrijo. V industriji keramike in papirja so bili slovenski dosežki približno v jugoslovanskem povprečju. Usnjarska in prehrabna podjetja pa so v teh primerjavah izkazovala zaostajanje za jugoslovanskimi tekmeči.¹²² Navedeni količniki izražajo stanje, ko so bili stroški organiziranja proizvodnje v jugovzhodnih predelih veliko višji kot na nasprotnem koncu države. Visoki stroški pa so določali tudi donosnost industrijskega dela. Jugovzhodni predeli so bili tako že v izhodišču v drugačnem položaju. Konkurenčnost lastnega gospodarstva so lahko tako na zunaj kot navzven vzdrževali le z nizko ceno delovne sile, vključno z odsotnostjo socialnih dajatev in s skromno življenjsko ravni prebivalstva v celoti. Podjetniki iz severovzhodnih predelov države, slovenski niso bili nobena izjema, so se tega zavedali. Svojo izhodiščno konkurenčno prednost na notranjem trgu so želeli ohraniti. Zaradi tega so vztrajali pri dvigu in poenotenju minimalnih mezd v državi, ker so delavske mezde, npr. v Sloveniji, predstavljale znatno nižji delež proizvodnih stroškov kakor v jugovzhodnih predelih.¹²³

¹²¹ Slovenija/Dravska banovina 1,89, Drinska banovina 1,47, Hrvaška 1,44, Donavska 1,22, Vrbaska 1,04, Vardarska 0,83, Moravska 0,53 in Zetska banovina 0,42.

¹²² Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, str. 22, 36–45.

¹²³ Kresal, Tekstilna industrija, str. 238–253.

Jugoslovanski gospodarski prostor, ki je nastal z združitvijo južnoslovanskih narodov 1. decembra 1918, se je notranje integriral počasi. Nastajanje docela enotnega jugoslovanskega gospodarskega prostora, če ga opredelimo kot poenoteno gospodarsko zakonodajo, je bil dolgotrajen proces. Kaj drugega bi bilo nemogoče pričakovati v primeru združitve v eno državo tako raznorodnih območij z najmanj štirimi različnimi pravnimi regulativami gospodarstva. Pravzaprav je ta proces potekal vse do druge svetovne vojne. Večina zakonodaje je bila sprejeta v tridesetih letih, saj jih v času klasičnega parlamentarizma v dvajsetih letih zaradi raznorodnih interesov ni bilo mogoče pripeljati do konca parlamentarne procedure. V času do sprejetja posameznih zakonov z gospodarskega področja je veljala zatečena področna zakonodaja izpred leta 1918. Nova država je enostavno posvojila staro zakonodajo in ji podaljšala veljavnost do nadaljnjega.

Da bi novo področje lahko delovalo kot skupen gospodarski prostor, so v kratkem času po združitvi najprej razširili veljavnost srbske carinske tarife in s tem zunanjetrgovinskega sistema na celo državo. Pogoji mednarodne menjave so bili tako določeni. Valutna reforma, uvedba srbskega dinarja kot nacionalnega plačilnega sredstva v razmerju 4 krone za dinar, je bila najbolj odmevna in v javnosti zelo prisotna. Sprožila je žolčne razprave z obilo hude krvi in obtoževanj o ropanju ter vojnih zaslugah. Žolčnost debat je bila razumljiva, saj se je s tečajem menjave nekdanjih avstrijskih kron za dinarje določalo tudi izhodiščne gospodarske položaje posameznih pokrajin novonastale države. To stanje duha in protislovnost razprav lahko duhovito in povedno označimo z besedami, kako je "razumljivo, da so bili vsi kraji bivše Države Slovencev, Hrvatov in Srbov za relacijo 1:1, ker so hoteli ostati bogati, in da so bili vsi kraji dinarskega območja za relacijo 1:6, tudi za relacijo 1:10, ker niso hoteli postati še bolj siromašni, kot so bili neposredno po vojni", kakor je zapisal Jože Šorn.¹²⁴

Agrarni značaj nove države je določal tudi njeno go-

¹²⁴ Šorn, Slovensko gospodarstvo med vojnama, str. 678–688.

spodarsko politiko. Jugoslavija ni bila pri tem nobena izjema. Z drugimi državami Srednje in Vzhodne Evrope jo je družilo hotenje po čimprejšnji industrializaciji. V tem pa so bila velika razhajanja oziroma dileme, katero usmeritev izbrati v državni gospodarski politiki, bolj agrarno ali bolj industrijsko. Dokončnega odgovora ni bilo, razpetost je ostala ves čas. Oblasti so se v splošnih obrisih trudile združevati oba pristopa v uravnavanju gospodarskega razvoja.¹²⁵ V stremljenju po pospešitvi industrializacije so v Jugoslaviji, tako kot drugi, ubrali protekcionistično bližnjico. Domače gospodarske potencialne so varovale pregrade, ki jih je določila nova carinska tarifa v letu 1925, ki ravno zaradi raznorodnih stališč ni bila nikoli uradno potrjena v parlamentu, kar smo že predstavili v predhodnem poglavju.

Naslednja identifikacijska točka v nastajanju jugoslovskega gospodarskega prostora je bil enoten davčni sistem. Čeprav je prva jugoslovska ustava (vidovdanska ustava) določala enoten in progresiven davčni sistem, je to ustavno načelo ostalo kar celo desetletje mrtva črka na papirju. V tem času je država uresničevala nekje bolj, drugje manj dosledno zatečene davčne sisteme, ki so bili na določenih področjih veljavni ob nastanku Jugoslavije. Tako stanje je bilo vir neprestanih prepričanj in očitkov o tem, kdo več plačuje v državi in kdo se na račun tega okorišča oziroma kdo koga izkorišča. Spornih točk je bilo veliko, od same zasnove sistema do različnih postavk in organizacije ter učinkovitosti davčne službe. Nemalo isker pa je budila ena davčna postavka, dohodnina namreč. Država je bila v tem oziru razdeljena na dva dela: na območjih bivše Habsburške monarhije so ubirali dohodnino, v vzhodnih jugoslovskih predelih pa je niso poznali. Po dolgih in mučnih razpravah so v letu 1928 vendarle poenotili davčni sistem, pri tem pa izločili najbolj sporno dohodnino,¹²⁶ kar so davčni strokovnjaki pojmovali kot odmik od moderne davčnega sistema.¹²⁷

V letih 1929 in 1930 sta izšla dva zakona o po-

¹²⁵ Đurović, Državna intervencija, str. 152–176.

¹²⁶ Lazarević, Kmečki dolgovi, str. 54–56.

¹²⁷ Bilimović, Ka pitanju o korporativnoj privredi, str. 516.

speševanju kmetijskih dejavnosti: s prvim so uredili pospeševanje poljedelstva, z drugim pa pospeševanje živinoreje. Z obema zakonoma so poenotili dotedanje parcialno in raznoliko zakonodajo v državi. Oba zakona sta v nasprotju z drugimi področji uveljavila decentralizirano pospeševanje razvoja kmetijskih dejavnosti. Večino pristojnosti so prenesli na lokalne skupnosti z avtonomnimi viri. Temeljno načelo obeh zakonov je bilo subvencioniranje prestrukturiranja kmetijstva.¹²⁸

Poenotenje jugoslovanske gospodarske zakonodaje je seglo tudi na področje obrti. V letu 1931 je bil sprejet nov obrtni zakon, ki je predstavljal novost za obrtnike v drugih jugoslovanskih predelih, v Sloveniji pa ne, ker je v izhodišču in s temeljnimi opredelitvami ter v praktični izpeljavi zakonskih členov povzegal določila dotedaj veljavne avstrijske obrtne zakonodaje. Ta zakon je še dodatno utrdil pogoje za opravljanje obrtne dejavnosti z zahtevno po dosledni javni verifikaciji strokovne usposobljenosti nosilca in pomočnikov, kar se je dokazovalo s potrdili o opravljenih mojstrskih in pomočniških izpitih.¹²⁹

V obdobju med vojnama se je v industrijskih dejavnostih precej razširilo monopoliziranje tržišča v obliki kartelnih sporazumov oziroma združevanj.¹³⁰ S posebno uredbo so v letu 1934 določili pogoje karteliziranja, da tovrstni sporazumi ne bi preveč omejevali svobode gospodarskega udejstvovanja in konkurence. Ustanovljena so bila kartelna sodišča in kartelni register pri osrednjem (vladnem) ministrstvu za industrijo in trgovino. Vsak kartelni sporazum, če so ga želeli uveljavljati, je moral biti ustrezno registriran.¹³¹

Poenotenje je sledilo tudi na področju zadružništva, kjer so v letu 1937 zaokrožili jugoslovansko zadružno zakonodajo z novim predpisom, ki je predstavljal smiselni povzetek dotedanje avstrijske in srbske zadružne zakonodaje. Novost je bila težnja zakonodajalca po zagotovitvi socialnega značaja zadruga. To težnjo izpričujejo določbe o dobičku, ki naj ga zadružniki ne bi delili.

¹²⁸ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 52.

¹²⁹ Traven, Dvajset let razvoja slovenskega obrtništva, str. 385, 388.

¹³⁰ Šorn, Kartelizacija, str. 137–178, Kukoleča, Industrija Jugoslavije, str. 422–455, Kresal, Tekstilna industrija, str. 156–158.

¹³¹ Kresal, Tekstilna industrija, str. 157.

Če pa bi do tega že prišlo, potem naj bi ga delili le v sorazmerju poslovanja člana z zadrugo.¹³²

Na področju prava gospodarskih družb v času do druge svetovne vojne poenotenja ni bilo. V letu 1937 je sicer izšel zakon na to temo, vendar ga niso uresničevali, ker niso sprejeli dodatnih predpisov, ki bi omogočili uresničevanje zakona v vsakodnevnem življenju.¹³³

V vzpostavljanju enotnega jugoslovanskega trga je poleg sistemske, zakonodajne ravni imel izjemno veliko vlogo tudi vojaški dejavnik. Vojaška obrambna sposobnost države je bila postavljena v korelacijo s krepitvijo domače podjetnosti. Domača podjetja naj bi, kjer je bilo to mogoče in smiselno, prevzela oskrbovanje vojaških sil. Vojska, kot velik ter tehnološko in logistično zapleten organizem, je tako s svojimi potrebami nedvomno imela velik vpliv na domače gospodarsko življenje. Vpliv je bil velik tako na področju neposrednih vojaških nabav, ki so imele učinek na gospodarsko rast in število delovnih mest, kot tudi posredno. Pri posrednem vplivu mislimo na povpraševanje na ožji lokalni ravni, ki ga ustvarja vojaško osebje, tako profesionalno s svojimi rednimi dohodki kot vpoklicani vojaki. Resda gre v tem primeru za vpliv na drugi ravni, ki je sicer manjši, a ga je vendarle potrebno omeniti.

Pri vplivu na gospodarski razvoj, ki ga imajo oborožene sile, moramo ločiti dve ravni. Na prvi gre za vprašanje vojaške industrije, ki je bila v državnih rokah in neposredno ali posredno pod kontrolo državnih vojaških struktur. Na drugi strani pa moramo v našo obravnavo vključiti tudi vidik vojaških nabav, ki so vplivale na civilno ekonomsko sfero. Znotraj prve ravni je potrebno omeniti, da je imela država v času med obema vojnama svojo lastno vojaško industrijo. Ta gospodarski sektor je sestavljalo pet državnih vojaško-tehniških zavodov in nekaj manjših vojaških podjetij v zasebni lasti.

Tudi na področju vojaške industrije je prodiralo načelo zaščite domače podjetnosti. Tako je bilo splošno prepričanje, da mora Jugoslavija doseči samozadostnost na področju materialne in oborožitvene oskrbe

¹³² Zakon o gospodarskih zadrugah.

¹³³ Zupančič-Pušavec, *Oblike organiziranja gospodarstva*, str. 43.

jugoslovanske vojske. Vse to naj bi omogočila lastna, domača vojaška industrija. Tako je visoki državni uradnik na ministrstvu za industrijo Milivoj Savić opozarjal, da je že prva svetovna vojna prinesla očitno spoznanje o pomenu domače vojaške industrije in pomenu neodvisnosti od tujih dobav. Celo več, vojna naj bi pokazala, da je usposobljena domača vojaška industrija ravno tako pomembna kot dobro izurjena in usposobljena operativna armada. Neusklajenost teh dveh sfer ne more obetati uspeha v morebitni vojni. Državni obrambni načrt bi moral predvideti podjetja, ki bi v mirnodobnem stanju proizvajala za civilno sfero, v vojnih razmerah pa brez težav prešla na vojaško proizvodnjo. Z načrtno izgradnjo take industrije, predvsem v osrednjem delu države, bi dosegli dvojen namen. Na eni strani bi pospešili ekonomski razvoj manj razvitih predelov države, na drugi strani pa bi oboroženim silam omogočili izključno oskrbo pri domačih dobaviteljih in s tem neodvisnost od nabav v tujini, predvsem v Franciji, Češkoslovaški in Veliki Britaniji, po letu 1935 pa zlasti v Nemčiji.

Verjetno ni potrebno posebej poudarjati, da so predstavniki oboroženih sil z vsem srcem podpirali tovrstna stališča. Zlasti zato, ker so izpostavljala vojaške potrebe, in to v civilni sferi. Predstavnikom vojske je bilo namreč pomembno, da so njihove predstave v javnosti zagovarjale tudi civilne osebe. S tem so njihova stališča pridobivala legitimnost, saj jim ni bilo mogoče lepiti etikete parcialnih interesov vojaških oseb. Pri tem se je zlasti izpostavljala divizijski general Milan Nedić, ki je bil prepričan, da tovrstna stališča posrečeno kombinirajo oziroma spravljajo v sklad dve hotenji: hotenji po nagli industrializaciji države in hkrati s tem tudi krepitvi vojaškega dela proizvodnje za oborožitveno osamosvojitve armade v proizvodnem smislu. Deloma je to hotenje obvladovalo jugoslovanski prostor, da pa bi povsem prodrlo, vendarle ni mogoče trditi. Nekaj teh prizadevanj je bilo opaziti v drugi polovici tridesetih let, ko so pri geografski lokaciji posameznih industrijskih podjetij, ki so jugoslovanski vojski dobavljala opremo, sestavne dele ali posamezne komponente oborožitvenih sistemov, začeli izpostavljati strateški vidik. Tako se je seveda takoj zastavilo vprašanje slovenskih zmogljivosti za vojaške

namene, vprašanje železarn Jesenice, Ravne in Štore ter kamniške smodnišnice. Ta podjetja so bila prebližu meje, da bi lahko tudi v primeru vojnih spopadov še naprej opravljala svojo proizvodnjo za vojaške name-ne. Zato je bila predvidena prestavitev njihovih vojaških programov v notranjost države, predvsem v Bosno kot najbolj centralno pokrajino jugoslovanske države. Ni odveč opozorilo, da so bila tovrstna razmišljanja v Sloveniji deležna ostre kritike in povsem razumljivo popolnega odklanjanja.

Izpostavili smo že, da je vojaški faktor močno vplival na ekonomsko življenje kot največji naročnik v državi. Globino tega vpliva je mogoče meriti prek vojaškega deleža v proračunu države. Tu je najprej potrebno opozoriti, da je bil delež državnega proračuna, ki ga je Jugoslavija namenjala za vojaške potrebe, sorazmerno velik. V obdobju med obema vojnama je precej variiral, in to tako navzgor kot tudi navzdol. Za celotno obdobje med obema vojnama bi lahko postavili trditev, da je neka povprečna vrednost znašala približno petino državnega proračuna ali malenkostno več. Pri tem gre seveda za povprečno vrednost, ki izključuje nihanja navzgor, ko so izjemoma beležili tudi do 25 % delež, ali navzdol, denimo v letih velike gospodarske krize, ko je delež vojaškega dela proračuna zdrsnil tudi pod 19 % zaradi splošnega upada proračunskih dohodkov in s tem politike varčevanja. Tako visok delež ni presenetljiv. Jugoslavija je bila revna dežela s skromnim obsegom bruto domačega proizvoda. Zaradi tega so bili v relativnostnem deležu stroški za vojsko v jugoslovanskem primeru znatno višji kot pri drugih državah, ki so imele višjo raven bruto domačega proizvoda.

Pri podajanju strukture proračuna se bomo naslonili na podatke za leto 1932/33. Prvo, kar opazimo, je izjemno visok delež izdatkov za plače profesionalnih oficirjev in različnih drugih civilnih uslužbencev. Znašal je malo manj kot tri četrtine. Torej je le 26 % vojaškega dela proračuna šlo neposredno v gospodarstvo v obliki vojaških nabav za najrazličnejše potrebe. Če členimo naprej, vidimo, da je drugo najvišjo postavko predstavljala nabava hrane, znašala je desetino vojaškega dela proračuna. Ko k temu prištejemo še izdatke za obutev

in oblačila, pridemo do celih 13 %. Skupaj s plačami je torej kar 87 % vojaškega proračuna bilo namenjeno za goli obstoj vojske. To je bila tudi točka, kjer je bil vpliv vojaškega sektorja največji, se pravi na področju kmetijstva oziroma prehrabene industrije in na področju tekstilne in čevljarke ter z njo tudi usnjarske industrije. Vpliv vojske je bil torej na panoge z najmanj zahtevno proizvodnjo. In ravno to so bile panoge, predvsem tekstilna industrija, ki so dosegale najvišje stopnje rasti v času med vojnama.

Na področju prehrane, z izjemo malega deleža živinoreje, Slovenija ni mogla prispevati prav veliko, saj je bila tudi sama prehransko nezadostno oskrbljena iz lastnih sil in je bila vezana na uvoz hrane iz drugih predelov. Lahko pa je precej ponudila v tekstilni in čevljarški industriji. Tu velja izpostaviti dva večja, poleg vrste manjših primerov. Na področju tekstilne industrije denimo tovarno Induplati iz Jarš, ki je bila večji vojaški dobavitelj različnih tekstilij iz Slovenije. Nadalje pa tudi tržiški Peko, ki naj bi ga obljube o večjih vojaških nabavah privedle na rob propada. Podjetje naj bi se naglo veliko zadolžilo za dvig proizvodnje, ki naj bi zadostila obetajočim nabavam vojaških čevljev. Ko je dober obet izpuhtel, pa so podjetju ostali dolgovi.¹³⁴

Na drugih industrijskih področjih je bil vpliv vojaške sfere znatno nižji. Za samo posodabljanje in s tem tudi spodbujanje tehnološko bolj zahtevne proizvodnje so bili zneski veliko premajhni, da bi imeli občutnejši vpliv. Ko namreč odštejemo zneske za vzdrževanje zgradb in fortifikacije, je ostalo kaj malo sredstev. Očitno je bilo, da so oborožitev financirali iz izrednih sredstev in iz delovanja domače vojaške industrije. Le-ta se je razvijala predvsem v artileriji, kjer so v obdobju med vojnama proizvodnjo izdatno modernizirali. Vpeljali so proizvodnjo novih orožij, predvsem pri protitankovski oborožitvi, in na področju spremljajoče artilerije. Tu je Slovenija sodelovala z majhnim deležem slovenskih železarn. Od tod tudi ideje, da je potrebno te železarne prestaviti v notranjost države zaradi strateških razlogov.

Med državnimi podjetji na področju vojaške proi-

¹³⁴ Porenta, Tovarna Peko.

zvodnje na slovenskem območju velja izpostaviti smodnišnico v Kamniku. Zaposlovala je 500 ljudi, pri čemer jih je bilo 130 kvalificiranih delavcev, 250 polkvalificiranih in 60 nekvalificiranih. V upravno-administrativnih službah je bilo zaposlenih dodatnih 60 ljudi. Vloga smodnišnice na lokalni ravni je bila velika, zaposleni so bili ali iz Kamnika (20 %) ali iz bližnje okolice. Upoštevaajoč njihove družinske člane lahko brez zadržka zatrdimo, da je bila ekonomska vloga smodnišnice velika in se je še malo povečala ob upoštevanju sistema nabav.

Ves čas med obema vojnama je stalno proizvajala različna eksplozivna sredstva za vojaške in civilne namene. Glavni izdelek je bilo eksplozivno sredstvo z imenom kamnikit, v različnih stopnjah moči, poleg tega pa še cela vrsta drugih smodnikov, tudi za civilno rabo, denimo za lovske puške. Tehnološko je bila smodnišnica navezana na nemško tehnologijo; tako je bilo že pred prvo svetovno vojno in se je le še nadaljevalo v času med obema vojnama. Dobava strojev in potrebnih zahtevnih orodij je bila v rokah nemških podjetij. Na jugoslovanskem trgu so nabavljali le preše in osnovno obrtniško orodje. Domači dobavitelji so bili pomembni tudi pri surovinah, smodnišnica je bila v celoti vezana na njih. Dobavitelji so bili iz različnih koncev jugoslovanske države, tako da je bil ekonomski vpliv njihovih dobav ozemeljsko razpršen.

Kakor so bili razpršeni dobavitelji, tako so bili razpršeni tudi kupci kamniškega smodnika, bilo jih je 80. Največji odjemalec je bila povsem razumljivo vojska. Neposredno so iz Kamnika dobavljali smodnik in eksploziv upravi dvora v Beogradu, štabom moravske, zetske, drinske in osiješke divizije in še nekaterim artilerijskim enotam na nižji ravni. Poleg vojske pa je bila še cela vrsta industrijskih podjetij, med katerimi so izstopali rudniki in državne železnice.

Nesporno velik vpliv v času med obema vojnama je imela jugoslovanska vojska na razvoj civilnega letalstva po povsem ekonomskih kriterijih. Letalstvu je bilo znotraj proračuna namenjeno 7 % vseh sredstev, in to tako za vojaški kot civilni del, ki sta bila tesno povezana in sta si delila infrastrukturo. Vzpostavljanje letalskega prometa med Zagrebom in Beogradom je potekalo na

osnovi koncesijske pogodbe med državo, v njenem imenu oddelka za letalstvo ministrstva za vojsko in mornarico. Cene prevoza potnikov, prtljage, blaga in pošte so morale biti največ 15 % nad cenami za najbolj luksuzne vlake. Prav tako je morala cena vključevati tudi avtomobilski prevoz od letališča oziroma do njega iz centra Beograda oziroma Zagreba. Na osnovi koncesije je imelo podjetje Društvo za vazdušni saobračaj absolutno prednost pri vzpostavljanju vseh nadaljnjih letalskih linij, doma in v tujini. Družba je bila tudi oproščena carinskih dajatev za stroje in opremo, ki jo je potrebovala pri svojem delu in jo je bilo potrebno uvoziti iz tujine, ker se doma ni proizvajala. Prevoznik je bil upravičen tudi do državne subvencije, prvi dve leti v višini 26 din po prevoženem kilometru. To naj bi veljalo do leta 1929 glede na to, da je bil sporazum podpisan 25. januarja 1927. Na letni ravni so med Zagrebom in Beogradom določili 400 poletov v obe smeri. Družba je lahko letela tudi večkrat, vendar je morala za to predhodno mesečno pridobiti dovoljenje vojaškega ministrstva. Slednje je bilo dolžno tudi družbi zagotoviti materialne razmere za delo: letališče, hangarje, prostore za delavnice, skladišča za bencin, garaže in pisarne. Prav tako je družba lahko brezplačno uporabljala vso orientacijsko in signalizacijsko opremo na zagrebškem in beograjskem letališču. Tudi vremenske podatke je dobivala povsem brezplačno od državne hidrometeorološke službe, pač v obsegu, ki ga je opravljala. Poročilo o opravljenem delu in izkaze poslovanja je morala družba dostaviti ministrstvu vsako leto najkasneje do 15. februarja, ko je lahko tudi predlagala morebitne spremembe ali dopolnitve koncesijske pogodbe. Po analogiji je podobna ureditev veljala tudi za letalski promet v Ljubljano in iz nje.¹³⁵

Ministrstvo za vojsko in mornarico je prek svojega ekonomskega oddelka razpisovalo javne razpise oziroma licitacije za vojaške dobave in ta oddelek je v imenu ministrstva podpisoval pogodbe o dobavah. Pogoji za sodelovanje so bili zahtevni; tako so denimo pred drugo svetovno vojno od ponudnikov zahtevali, da v podkre-

¹³⁵ Durović, Državna intervencija, str. 323–344, Bjelajac, Vojska kraljevine jugoslavije, str. 268–282.

pitev svoje resne namere pred licitacijo položijo kavcijo, domači ponudniki v višini dvajsetine, tuji ponudniki v višini desetine razpisane vrednosti dobave. Lahko pa je ministrstvo določilo tudi drugače. Kavcija ni bila nujno v gotovini, temveč so jo ponudniki lahko nadomestili z različnimi državnimi ali občinskimi obveznicami, obveznicami Državne hipotekarne banke, garancijami drugih bank.

Ločevanje domačih in tujih ponudnikov je bilo dosledno izpeljano tudi v nadaljevanju postopka. V skladu z doktrino varovanja nacionalnega gospodarskega interesa je bilo ministrstvo zavezano dati prednost domači industriji oziroma domačim dobaviteljem. Tujega dobavitelja so lahko izbrali le pod pogojem, da domača industrija ni ponujala enakega izdelka ali če izdelki domače industrije niso dosegali predpisane kakovosti. Poleg tega je bilo ministrstvo dolžno izbrati domačega ponudnika, četudi je ta presegal tujo konkurenco za do 10 % pri ponujeni ceni. Ta razpon, natančneje rečeno, presežek pri ponujeni ceni je bil kasneje znižan za polovico, na 5 %.

Zadnja instanca v postopkih revizije je bilo ministrstvo za trgovino in industrijo. Slednje je tudi dajalo pojasnila o domačem izvoru blaga in poizvedovalo glede obsega in kvalitete proizvodnje v državi, ko je na razpisu sodeloval tudi tuji ponudnik. Postopke revizije so v takih primerih praviloma sprožali domači ponudniki, ki so želeli unovčiti principe državne ekonomsko-nacionalistične politike.

Z izbranim ponudnikom je ministrstvo podpisalo posebno pogodbo, pri čemer je ponudnik moral zadošiti še dodatnim pogojem. Ne glede na izvor ponudnika je moral slednji zagotoviti prevoz blaga z domačimi prevoznimi podjetji, prek domačega ladijskega ali železniškega prometa. Predložiti je bilo potrebno dokazilo z ustreznimi prevoznimi listinami. Izbrani ponudnik je moral tudi položiti kavcijo, ki je bila na posebnem računu državne blagajne ves čas trajanja pogodbe. Kavcija naj bi zagotavljala terminsko, količinsko in kakovostno točnost dobave. Izbrani ponudnik je moral tudi zagotoviti, da bo v procesu proizvodnje sodelovala izključno domača delovna sila. Ministrstvo je imelo pravico do

nenehnega in nenapovedanega nadzora vseh modalitet pogodbe o dobavah v celotnem času trajanja pogodbenega razmerja. Na tem mestu je gotovo umestno tudi opozorilo, da so bili v Sloveniji, tako kot na Hrvaškem, prepričani o diskriminaciji lastnih podjetij pri vojaških materialnih razpisih. Prepričani so bili, da lahko slovenska ali hrvaška industrija ponudi znatno več, kot je bilo soditi po rezultatih razpisov.

Izmed množice povsem neurejenih in razdrobljenih podatkov bomo navedli le dva primera sodelovanja slovenskih podjetij na razpisih za vojaške dobave. Navedli bomo primera Smodnišnice Kamnik, ki je nastopala v vlogi naročnika, in na drugi strani primer podjetja Induplati Jarše kot ponudnika blaga na razpisih.

Na začetku aprila 1929 je uprava smodnišnice v Kamniku imela licitacijo za nabavo preje iz jute. Po predpisanem postopku so izbrali podjetje iz Beograda. Takoj po izdaji odločbe o izbranem ponudniku je sledila pritožba in zahteva za revizijo postopka od drugouvrščenega podjetja. Kronski element pritožbe je bil princip spodbujanja domačega podjetništva, igralo se je na nacionalne strune. Izbrani ponudnik naj bi bilo namreč tuje podjetje, kar naj bi bilo v nasprotju s načeli uradno izvajanih principov ekonomskega nacionalizma. Po proučitvi pritožbe in pridobitvi mnenja ministrstva za trgovino in industrijo je ministrstvo vojske in mornarice zavrnilo pritožbo kot povsem neargumentirano; v postopku je namreč ugotovilo, da nobeden od ponudnikov ni ponujal blaga, ki bi ga izdelovali doma. V vsakem primeru je šlo za dobavo iz tujine, pri čemer ni bilo merodajno, ali je zastopnik domača pravna oseba ali podružnica tujega podjetja. Osvobojeno pritiska "nacionalnega kriterija" je ministrstvo v ospredje postavilo razmerje med ceno in kvaliteto blaga. Malo kasneje je Smodnišnica Kamnik z javnim naročilom nabavljala platno v 5.000 dolžinskih metrih. Za ta namen je izbrala sorazmerno majhno in malo znano podjetje Ogrisek in Themel, Savinjska tkalnica Sv. Peter, iz današnjega Šempetra.

Zanimiva je tudi zgodba tekstilnega podjetja Induplati Jarše, ki je redno sodelovalo na razpisih ministrstva za vojsko in mornarico. Izkušnje, ki so si jih pri-

dobili pri teh poslih, so bile pozitivne. Podjetje je vse od leta 1924 vojski redno dobavljalo posebno platno. Posel in plačilo sta bila ob natančnem upoštevanju določil pogodbe zanesljiva, zato je bilo razočaranje avgusta 1926 toliko večje. Podjetje je namreč izpadlo iz izbora za nadaljnje nabave, ker je ministrstvo moralo upoštevati spremenjena pravila o dovoljenem cenovnem odstopenju pri domačih ponudnikih v primerjavi s tujimi. Pribitek so znižali na 5 %, kar pa je podjetje Induplati presegalo. Tako so posel izgubili, ker je konkurenca ponudila blago tujega izvora za 8 % ceneje. Podjetje iz Domžal s pritožbo ni bilo povsem uspešno. Resda so dosegli razveljavitev in ponovitev razpisa, vendar je bilo to tudi vse.

Posle so skušali pridobiti tudi drugače. Pristojne so želeli seznaniti z lastnimi proizvodnimi zmogljivostmi in predvsem s kvaliteto lastnih izdelkov. Tako so decembra 1926 poslali v Beograd, na naslov poveljstva letalskih sil, vzorce blaga, lanenega platna za pokrivanje letal. Njihov namen je bila jasen: kvaliteta jarškega blaga naj bi po ocenah neodvisnih strokovnjakov presegala kakovost do tedaj uporabljanega blaga francoskega dobavitelja.

Pritožbe in "obleganje" pristojnih so vendarle imeli otipljive učinke. Podjetje Induplati je leta 1932 dobilo vojaški posel. Izbrani so bili za dobavo 25.000 m platna po ceni 15,62 din/m. Pridobljenega posla so bili veseli, vendar jim ni bilo ugodeno na področju letalskega platna, kjer so bili prepričani o svojih konkurenčnih prednostih. Ponovno so se pritožili avgusta 1933, ne samo na konkreten posel, temveč tudi na splošno, da kot domači proizvajalec nikakor ne pridejo v ožji izbor. In tu se je pokazalo navzkrižje t. i. javnega in podjetniškega interesa. V odgovoru je ministrstvo vojske in mornarice zapisalo, da so ponudbe iz Jarš vedno znatno dražje kot tuja konkurenca in da jih zato odklanjajo, ker da ne morejo ravnati drugače, kot jim to določa zakonodaja. V primeru dobave letalskega platna naj bi bili po obstoječih predpisih Induplati lahko dobili plačilo v višini 24,72 din/m, sami pa so terjali znatno več, kar 34 din/m, kar je znatno presegalo določilo o petodstotnem pribitku nad ceno tujega ponudnika. Ker primer podjetja Induplati ni bil izjema, temveč se je ponavljal v množici

variacij iz različnih predelov države, je nato ministrstvo za vojsko in mornarico navezalo stik z ministrstvom za trgovino in industrijo. Slednje naj bi domače proizvajalce uradno pozvalo, da naj začnejo proizvajati platno po z razpisom navedenih specifikacijah, ki jih do tedaj še niso izpolnjevali. Hkrati so od ministrstva za trgovino in industrijo zahtevali, da naj ob začetku take proizvodnje ugotovi, kakšno razliko med domačimi in tujimi cenami je mogoče priznati domačim proizvajalcem.¹³⁶

¹³⁶ AJ/ASCG, 65-900-1684, 65-953-1770.

Hrvaški prostori

Gospodarsko sodelovanje med Slovenijo in Hrvaško je imelo v preteklosti različno dinamiko. Pogojeno je bilo z gospodarsko strukturo obeh dežel in seveda z gospodarsko sistemskim okoljem znotraj Habsburške monarhije ali jugoslovanske države v obeh ureditvenih različicah. Znotraj teh dveh gospodarskih prostorov sta si bili slovensko in hrvaško gospodarstvo na eni strani komplementarni, na drugi pa konkurenčni. Komplementarni sta bili zato, ker se je njuna gospodarska struktura dopolnjevala, denimo večji delež in drugačna proizvodna sestava v kmetijstvu na Hrvaškem, kar je omogočalo izvoz surovin in prehrabnih izdelkov v Slovenijo, ki je le redko kdaj v poljedelstvu dosegala samozadostnost. Tudi surovine in polizdelki hrvaških podjetij so našli hvaležne odjemalce v Sloveniji. V povračilo so slovenska podjetja ponujala predvsem industrijske izdelke. Konkurenčni pa sta si bili obe ekonomiji v tistem pomenu, da sta iskali prostor ekonomske širitve na jugoslovanskem gospodarskem prostoru, in to v bolj ali manj enakih gospodarskih sektorjih, če odmislimo ladjedelništvo.

Gospodarsko sodelovanje med Slovenijo in Hrvaško je potekalo v določenih kontekstih gospodarsko-socialnega razvoja. Od teh razvojnih stopenj sta bili odvisni tudi raven in dinamika medsebojne gospodarske menjave. Slovenija in Hrvaška kažeta, da sta se deželi v dolgoročni perspektivi vedno uvrščali na samo obrobje evropskih gospodarskih in socialnih procesov. V tem

pogledu sta bili zamudniški naciji, Slovenija sicer nekoliko manj kot Hrvaška. Govorimo o desetletju ali dveh razlike v procesih modernizacije in to je bilo dovolj, da se je vzpostavila razlika v stopnjah gospodarske razvitenosti. Gre za stalnico primerjalnih relacij med Slovenijo in Hrvaško, ko je Slovenija nekoliko prehitevala Hrvaško. Poleg tega je potrebno opozoriti, da ne moremo govoriti o enotnosti modernizacijskih procesov na vsem področju. Za obe deželi so bile značilne teritorialno-upravna neenotnost in dokaj velike regionalne razlike, ki pa so bile na Hrvaškem nedvomno večje. Torej ne more biti nobeno presenečenje in nič izvirna trditev, da je njuna različna uvrstitev posledica dolgoročno različnega razvoja. Prav tako ni presenetljivo, da je te razlike mogoče razložiti le v dolgoročni perspektivi.

V okvirih spreminjanja gospodarske strukture do prve svetovne vojne so razlike najbolj vidne na treh področjih. Mislimo na skupek industrializacijskih procesov, vključevanja v širše okolje z izgradnjo železniškega omrežja in na nastajanje finančnega sektorja. Gre torej za tri kompleksna, soodvisna in za gospodarstvo kot celoto determinantna področja in ravno v teh sektorjih so nastajale razlike, ki so potem določevale tudi druga razmerja in relacije v slovensko-hrvaških gospodarskih odnosih. Kmetijstvo v poglobljanju razvojnih razlik ni imelo večje vloge.

Prvi obrati industrijskega značaja se pojavljajo že v prvi polovici 19. stoletja, v dvajsetih in tridesetih letih.¹³⁷ A potem ni bilo nadaljevanja. Kot smo omenili, je Južna železnica že sorazmerno zgodaj navezala slovenski prostor v širše evropske okvire. Na Hrvaškem je bil ta proces bolj počasen, in to tako glede na izgradnjo osnovnih linij kot tudi lokalnih omrežij, ki so se v Sloveniji bolj intenzivno gradila v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja. Hrvaška se je v evropski prostor najprej navezovala prek slovenskega ozemlja, s priključitvijo na Južno železnico. Povezava slavonskih ravnin prek Zagreba z Zidanim Mostom je bila pomemben dosežek. Kasneje, po uvedbi dualizma, so prvenstvo dobile železniške po-

¹³⁷ Lazarević, Od regionalnega k nacionalnemu gospodarstvu, str. 274–275; Karanman, Industrializacija građanske Hrvatske, str. 46–69.

vezave prek Budimpešte, tudi proti Bosni. Zaradi tega hrvaško omrežje ni bilo enotno zaokroženo z vmesnimi povezavami niti do prve svetovne vojne.¹³⁸

Zelo pomemben dejavnik v hitrejšem gospodarskem razvoju so prav gotovo tudi denarni zavodi. Te institucije so s finančnim posredništvom omogočale financiranje investicijskih podvigov pri širjenju železniskega omrežja in industrijskih podjetij. Tako za Slovenijo kot Hrvaško je bilo značilno pomanjkanje kapitala in zaradi tega je bil tudi znaten pomen bančnih institucij izven slovenskega ali hrvaškega prostora na domačih tleh. Tudi na tem področju lahko opazimo slovensko prehitevanje, vendar je bila hkrati opazna razlika v strukturi denarnih zavodov. Kranjska hranilnica v Ljubljani, kot prvi slovenski denarni zavod, je začela delovati že leta 1820, kar je spoštljiv dosežek tudi v evropskih okvirih. Prva hrvaška štedionica je stopila na svojo poslovno pot četrto stoletja pozneje (1846). Kranjska hranilnica je bila javna finančna ustanova, v lasti dežele Kranjske, Prva hrvaška štedionica pa je že bila delniška družba. Nasploh so na Hrvaškem prevladovali delniške družbe. Hranilnice, kakršne so bile regulativne, kar je bila tudi Kranjska hranilnica, je bilo srečati samo v Dalmaciji, ker je ta sodila v avstrijsko polovico monarhije.

Nato je tako kot v industriji sledil večdesetleten zastoj. Kranjski hranilnici so se šele od šestdesetih let dalje pridruževale regulativne hranilnice v drugih slovenskih mestih. Na Hrvaškem je bil proces zamaknjen v sedemdeseta leta, bolj izrazito v osemdeseta leta. Takrat so na Slovenskem stopile na prizorišče še kreditne zadruge, ki so dobesedno omrežile slovenski prostor in v sistem finančnega posredništva zajele tudi najmanjše prihranke. Šele na prelomu v 20. stoletje so sledile bančne delniške družbe. Slovenski vzorec razvoja denarnih zavodov je bil jasen: najprej javne finančne družbe (regulativne hranilnice), nato združni sektor in nazadnje še zasebne delniške družbe. Na Hrvaškem je več kot očitna prevlada zasebnih delniških družb. Značilna je bila tudi slovenska prednost pri razvoju združne kreditne

¹³⁸ Karaman, *Industrializacija građanske Hrvatske*, str. 64–65.

mreže, ki je bila na Hrvaškem z izjemo srbske manjšine znatno manj pomembna.¹³⁹

Razvoj finančnega sektorja, ki je bil sposoben delno zadostiti povpraševanju po kapitalu, in stabilizacija kmetijstva znotraj evropske konjunktura sta omogočila tako v Sloveniji kot na Hrvaškem tudi prvi bolj intenziven industrializacijski sunek, a znatno izven t. i. "gründerbooma", ki je zajel območje Habsburške monarhije po prehodu v drugo polovico 19. stoletja in je jenjal z gospodarsko krizo po letu 1873. Industrializacija na Slovenskem je stekla nekoliko hitreje v osemdesetih in nato v devetdesetih letih 19. stoletja.¹⁴⁰ Zelo podobno kot pri denarnih zavodih torej, precej kasneje za prvimi začetki.¹⁴¹ Tudi Hrvaška se po svojih značilnostih pridružuje Sloveniji, a z nekoliko zamika. Na prelomu v 20. stoletju se je opazneje akumuliral kapital v denarnih zavodih, kar je spremljala intenzivnejša rast v prehranski, lesni in tekstilni panogi ter znatno večja podjetniška aktivnost na območju severne Hrvaške, prednjačil je Zagreb.¹⁴²

Večkrat smo že poudarili, da se Slovenija v tem času v mednarodnih gospodarskih primerjavah ni uvrščala prav visoko, a Hrvaška je bila še za odtenek bolj počasna kot Slovenija zaradi velikih regionalnih razlik. Dalmacija je denimo sodila med najmanj razvite regije Habsburške monarhije, a v tem ni bila edinstvena na Hrvaškem. Ob koncu tega obdobja se je zaradi različnih stopenj gospodarske rasti nekoliko spremenilo razmerje med Slovenijo in Hrvaško. Ker je hrvaška gospodarska rast v času od 1870 do 1910 v povprečju za 0,1 %¹⁴³ prehitela slovensko, se je razlika med njima, resda silno počasi, a v desetletjih vendarle zlagoma zmanjševala.

Gospodarsko sodelovanje med Slovenijo in Hrvaško je bilo zaradi bližine, prometne integriranosti in dopolnjujoče strukture zaznavnih dimenzij. Seglo je na vsa področja, od medsebojne menjave blaga, kapita-

¹³⁹ Lazarevič-Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 19–45; Karaman, *Industrializacija građanske Hrvatske*, str. 60.

¹⁴⁰ Fischer, *Modernizacija*, str. 33–41.

¹⁴¹ Lazarevič-Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 45–49.

¹⁴² Karaman, *Industrializacija građanske Hrvatske*, str. 54.

¹⁴³ Good-Ma, *The economic growth*, str. 113.

la in storitev. Pomembno je opozoriti, da je bila večja usmeritev proti Hrvaški del splošnega političnega trenda obračanja slovenskega pogleda proti jugu, tako tudi na gospodarskem področju, kjer je hrvaški trg ponujal obilo priložnosti. Rezultat teh procesov ni izostal, Hrvaška je že v času pred razsulom Habsburške monarhije predstavljala za slovensko industrijo pomemben trg. Ena od anket o izvozu slovenskega gospodarstva, ki so jo izvedle slovenske oblasti ob nastanku nove jugoslovanske države, je pokazala, da je veliko število podjetij prodajalo svoje izdelke na hrvaški trg. Podjetja so razvrstili v 13 industrijskih in obrtnih panog, pri čemer je izstopalo dejstvo, da je v kar sedmih panogah polovica, občasno tudi več podjetij, imelo utečene prodajne poti do hrvaških odjemalcev. Znotraj posameznih panog so najbolj izstopale papirnice in usnjarne ter lesnopredelovalna industrija. Opazni so bili tudi deleži podjetij s področja kovinske in strojne industrije, gradbeništva in kemične industrije. Pri drugih sektorjih je bil obseg sodelovanja manjši. Tipična primera sta tekstilna industrija in kamnoseštvo,¹⁴⁴ obe panogi sta se na Hrvaškem namreč dobro prijeli. Slovenska podjetja so na hrvaški trg prodajala polizdelke in tudi finalne izdelke. S slovenske strani je bilo veliko povpraševanje po hrani, ki je prihajala iz Slavonije.

Zaznavno je bilo tudi sodelovanje na finančnem področju. Slovenske finančne ustanove so dejavno krenile v osvajanje hrvaškega trga. V tem sta izstopali dve bančni delniški družbi: Ljubljanska kreditna banka in Jadranska banka iz Trsta. Ljubljanska kreditna banka, ki je bila v interesnem območju češkega kapitala, je že kmalu po ustanovitvi stopila na hrvaška tla. Najprej v Dalmacijo, ki je v dualistični delitvi bila v avstrijski polovici. Le dve leti po ustanovitvi je odprla podružnico v Splitu, ki je uspešno delovala in povezovala obe regionalni ekonomiji. Hkrati je prek svojih poslovnih navez na češko Živnostensko banko omogočala tudi dalmatinskim poslovnežem dostop do nadregionalnega trga kapitala.¹⁴⁵ Vzoru Ljubljanske kreditne banke je sledi-

¹⁴⁴ Fischer, *Odprtost*, str. 35–43.

¹⁴⁵ Lazarevič-Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 36–37.

la tudi Jadranska banka, ki so jo ustanovili slovenski in hrvaški poslovneži v Trstu leta 1905. Že ime banke je govorilo o njenih poslovnih interesih, še bolj pa lastniška struktura. Med temi je bila na prvem mestu po številu delnic Ljubljanska kreditna banka. Sledile so še Banka i štediona s Sušaka, Prva hrvaška štediona iz Zagreba, Tržaška hranilnica in posojilnica, Prva pučka dalmatinska banka iz Splita, Hrvatska vjeresijska banka iz Dubrovnika in tako naprej. In res se je banka močno angažirala v poslovanju na hrvaškem območju Jadrana. Tako je leta 1908 odprla podružnico v Opatiji. Leta 1911 so pripojili Hrvatsko vjeresijsko banko iz Dubrovnika, s katero je poleg centrale pridobila še njene izpostave v Splitu, Šibeniku in Zadru. A širitve prostora ekonomskega udejstvovanja še ni bilo konec, že naslednje leto je Jadranska banka prevzela še Hrvatsko bokeljsko štedionico iz Kotorja in tako svoji mreži dodala še podružnici v Kotorju in Metkoviću. Jadranska banka je tako povsem upravičila svoje ime, docela je imela pokrito vzhodno jadransko obalo, kjer se je uveljavila kot pomemben gospodarski dejavnik.¹⁴⁶ Obe banki sta na hrvaškem območju opravljali tudi vlogo investicijskih bank in spodbudili nastanek nekaj delniških družb. Tok kapitala pa je bil obrnjen tudi v nasprotno stran. Prva hrvaška štedionica je posegla tudi v slovenski prostor. Leta 1912 je odkupila bančni oddelek podjetja ljubljanskega trgovca Emerika Mayerja. Na tej osnovi je nato oblikovala svojo ljubljansko podružnico.¹⁴⁷

Posebno intenzivno je bilo sodelovanje na zadružnem polju. Slovenija je bila ena od evropskih dežel, kjer se je zadružništvo zelo dobro prijelo. V svoji uspešnosti je prednjačilo zlasti zadružništvo Raiffeisnovega tipa. Glavni protagonist tega zadružništva znotraj katoliškega socialnega gibanja je bil Janez Krek. Rezultati so bili impozantni, saj so ob prelomu stoletja slovensko ozemlje prepredli z različnimi tipi zadrug, ki jih lahko uvrstimo v tri osnovne tipe: kreditne, nabavno-prodajne in proizvodne. S tem so pokrili celoto gospodarskih potreb drobnogospodarskega sektorja, predvsem na

¹⁴⁶ Pahor, Jadranska banka.

¹⁴⁷ Spominski zbornik Slovenije, str. 631.

podeželju, a tudi v mestih. Zaradi politične razdelitve, ko sta bili Istra in Dalmacija podrejeni Dunaju in ne Budimpešti kot preostalo hrvaško ozemlje, je prihajalo do tesnejših stikov med političnimi predstavniki obeh narodov. Tako je ljubljanska "Krekova" Zadrुžna zveza veliko pripomogla pri vzpostavljanju zadrुžnega omrežja v Istri in Dalmaciji. Z znanjem, izkušnjami in sredstvi je priskočila na pomoč političnim zaveznikom, da bi prenesli uspešen slovenski vzorec in okrepili hrvaška politična in gospodarska izhodišča. S pomočjo iz Ljubljane so ustanovili prek 100 različnih zadrug v Dalmaciji. Tamkajšnje zadruge so najprej vključevali prek posebnih pokrajinskih pododborov v ljubljansko Zadrुžno zvezo.¹⁴⁸ S priključitvijo so bile hrvaške zadruge deležne številnih ugodnosti. Omogočen jim je bil dostop do sistema centraliziranega posredovanja kapitala znotraj omrežja Zadrुžne zveze, ki je zajemal celotno slovensko ozemlje. Hkrati so bile hrvaške zadruge vključene v enotno nabavno-prodajno mrežo, kar jim je prinašalo znatne prihranke. Kakor hitro se je hrvaško zadrुžništvo okrepilo, da je bilo sposobno samostojnega življenja, se je v Dalmaciji leta 1907 osamosvojilo v posebno regionalno zadrुžno zvezo.

Z nastankom jugoslovanske države sta se tako Slovenija kot Hrvaška znašli v drugačnem položaju. Biti med najrazvitejšimi deli v državi je bil položaj, ki ga ne Slovenija ne Hrvaška do tedaj nista poznali.¹⁴⁹ Še tako skromni nastavki industrializacije in infrastrukturna dediščina habsburške dobe so bili njune izdatne prednosti na jugoslovanskem trgu. Slovenske prednosti so bile že nekoliko bolj izrazite, zlasti na področju zadrुžništva in izobrazbe prebivalstva. Obe deželi sta v novem okolju doživeli v dvajsetih letih znatno večjo investicijsko dejavnost in rast industrijskega sektorja, Slovenija za odtenek izdatnejše kot Hrvaška.¹⁵⁰ Hkrati pa sta si obe regionalni ekonomiji bili tekmici na jugoslovanskem trgu. Hrvaška podjetja so le malo zaostajala za

¹⁴⁸ Zadrुžni leksikon I, str. 370–379; Narodni gospodar, št. 1/1930.

¹⁴⁹ Hočevar, *The Structure*, str. 114.

¹⁵⁰ Lazarević, *Značilnosti industrializacije*, str. 43–52; Šimončič-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, str. 41–76.

slovenskimi po učinkovitosti proizvodnih procesov, kot smo spoznali v prejšnjem poglavju.¹⁵¹

Gospodarsko sodelovanje med obema entitetama se je nadaljevalo. Podlaga in izkušnje izpred prve svetovne vojne so tudi v novih razmerah določale dinamiko sodelovanja. Tudi v času med obema vojnama se je nadaljeval vzorec menjav izpred prve svetovne vojne. Hrvaška je na slovenskem trgu pretežno prodajala kmetijske prehranske pridelke. Izdatno se je na slovenskem trgu začelo pojavljati dalmatinsko vino, ki je zlasti v tridesetih letih nemalokrat burilo duhove in izzvalo številne ugovore domačih interesnih skupin. V dvosmernem toku menjave so v skladu z Brezigarjevimi pričakovanji iz Slovenije hrvaškim odjemalcem ponujali predvsem industrijske izdelke. Panožna struktura je bila zelo blizu tisti izpred prve svetovne vojne. Še naprej so bile v ospredju kovinskopredelovalna, papirna, lesnopredelovalna in usnjarsko-čevljarska industrija. Primer podjetja, ki je v tem času spremenilo vzorec poslovanja pri delovanju na hrvaškem trgu, je bil Peko. Bilo je eno prvih slovenskih podjetij, ki je gradilo blagovno znamko po vsej državi tudi s tem, da je vzpostavljalo lastno maloprodajno mrežo, tudi na Hrvaškem.¹⁵² Ekvivalent na hrvaški strani je bil mednarodni koncern Bata, ki je postavil veliko tovarno pri Vukovarju. In v Ljubljani si je to podjetje omislilo impozantno palačo, ki še dandanes dominira v centru mesta.

Novo obdobje je nastopilo na finančnem področju, kjer je dinamika povečanega obsega sodelovanja najbolj merljiva. V novi državi je bil Zagreb največji finančni center, predstavljal je tudi do polovice zasebnega bančnega kapitala. Ljubljana se ni mogla kosati z njim, finančne zmožnosti slovenskih bank so bile skromnejše. Ljubljana je bila tako tretji finančni center v mejah Jugoslavije. Ekonomski prostor hrvaških, natančneje zagrebških bank je bil večji, kar ni moglo in tudi ni ostalo brez posledic. Sodelovanje na bančnem in kapitalnem področju se je v času med vojnama okrepilo, in to v obeh smereh. Če je pred prvo svetovno vojno Prva

¹⁵¹ Lazarevič, *Gospodarski vidiki*, str. 49–70.

¹⁵² Porenta, *Tovarna Peko*, str. 123–124.

hrvatska štedionica bila izjema s podružnico v Ljubljani, pa so se ji v tekmi za naklonjenost slovenskega občinstva pridružile še druge banke. Komerzialna banka iz Zagreba je zaradi naložb v domžalsko industrijo tam odprla svojo podružnico. Poslovni interesi in udeležbe v mariborskih industrijskih družbah so bili vzrok, da je imela v Mariboru podružnico tudi Jugoslovenska udružena banka. V Ljubljani je svoje usluge ponujala Jugoslovenska banka.¹⁵³ Hrvaške banke so aktivno stopale na slovenski trg, Prva hrvatska štedionica je imela pri tem najvidnejšo vlogo, kar je bilo ne nazadnje vidno iz reprezentančnih prostorov v središču Ljubljane.

V kaotičnih razmerah po prvi svetovni vojni je slovensko-hrvaška Jadranska banka izgubila pomen. Svoje poslovanje je iz Trsta sicer formalno prenesla v Beograd, dejansko pa v Ljubljano, in še naprej širila poslovanje v Sloveniji in na Hrvaškem, a le za nekaj let. Ko je v postopkih dokapitalizacije vanjo stopil beograjski kapital, je ne samo deloma spremenila ime, temveč je z dezinvestiranjem počasi zapustila Slovenijo. Veliko zgodbo o uspehu in slovensko-hrvaškem bančnem sodelovanju je tako predstavljala Slavenska banka, svojčas izjemno ugledna in vplivna banka iz Zagreba. Njen angažma in vpliv v slovenskem gospodarstvu je bil velik, bila je solastnica največjih slovenskih gospodarskih družb, pritegnila je veliko prihrankov. Zato je bila škoda, ko je zaradi neuskklajenosti terjatev in obveznosti šla v stečaj, velika, izgube pri slovenskih pravnih osebah in posameznikih pa velike.

Slovenski bančni "pohod" na Hrvaško je bil manjšega obsega, a za slovenske banke pomembna postavka. Ljubljanska kreditna banka je v času med vojnama dodatno razširila svoje poslovanje na Hrvaškem. Poleg Splita je odprla podružnice v Metkoviču, Šibeniku, leta 1930 v Zagrebu in leto kasneje še v Varaždinu; slednja se ni obnesla. Ljubljanski bančniki so se na Hrvaškem počutili dobrodošle, le ob odprtju zagrebške podružnice so dobili drugačen vtis. Po poti Ljubljanske kreditne banke se je na Hrvaško podala tudi Žadružna gospodarska banka iz Ljubljane, ena zelo pomembnih slovenskih

¹⁵³ Lajnert, Sustav bankovno-novčarskih institucija, str. 534–663.

bank, nastala neposredno po prvi svetovni vojni. Svoje podružnice je odprla v Đakovu, Splitu in Šibeniku.¹⁵⁴

Na področju zavarovalništva sta obe slovenski zavarovalnici kot prostor pridobivanja premij vključevali tudi hrvaške stranke. Tako je Vzajemna zavarovalnica, najstarejša slovenska zavarovalnica, tržila svojo paleto ponudbe na Hrvaškem prek podružnic v Zagrebu in Splitu. Odlika Vzajemne je bila, da je imela ponudbo prilagojeno širokim ljudskim slojem z nizkimi dohodki. Prednjačila je zlasti na področju življenjskih zavarovanj, po policah in premijah je bila prva v državi. Tudi zavarovalnica Slavija je imela predstavnštva v Zagrebu, Splitu in Osijeku. Obe zavarovalnici sta na hrvaškem trgu dosegali zadovoljive uspehe, kar je nedvomno tudi pripomoglo k pomembnim deležem na sicer zelo razdrobljenem jugoslovanskem zavarovalniškem trgu.¹⁵⁵ Tudi s hrvaške strani niso zanemarjali slovenskega zavarovalniškega trga. Čeprav sta domači zavarovalnici obvladovali večino trga, je še zmeraj ostalo dovolj priložnosti za hrvaške zavarovalnice. Tako je v novi državi Croatia samo nadaljevala poslovanje, začeto že pred vojno s podružnico v Ljubljani. Ker je očitno obseg poslov narasel, so odprli še dodatno podružnico v Mariboru. Tudi zagrebška zavarovalnica Sava je prek ljubljanske podružnice prodajala zavarovalne police v slovenskih krajih. In na koncu velja omeniti še zavarovalnico Triglav. Njen sedež je bil sicer prvotno v Beogradu, vendar so z njegovim prenosom v Zagreb uskladili formalno stanje z dejanskim. Pod tem imenom je Slovenijo pokrivala iz Ljubljane vse do leta 1935, ko se je zlila v zavarovalnico Ujedinjeno osiguravajuče društvo.¹⁵⁶ Tu pridemo do zanimive oziroma kar ironične situacije. Triglav je bila hrvaška zavarovalnica. Leta 1935 se je združila z beograjsko zavarovalnico Vardar, ki jo je ustanovila zelo ugledna ljubljanska banka Kreditni zavod za trgovino in industrijo, in nastane zavarovalnica Ujedinjena.

Čas druge svetovne vojne je Slovenijo in Hrvaško postavil v povsem drugačen položaj. Slovenija je bila

¹⁵⁴ Lazarević-Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 59–70.

¹⁵⁵ Lajnert, *Sustav bankovno-novčarskih institucija*, str. 534–663.

¹⁵⁶ Ravno tam, str. 534–792.

razkosana na različne okupacijske in pravne sisteme: nemškega, italijanskega in madžarskega. Majhen del slovenskega ozemlja je okupirala tudi Neodvisna država Hrvaška. Komaj vzpostavljena enotnost slovenskega gospodarskega prostora na dveh tretjinah etničnega ozemlja je bila na mah odpravljena. Ne samo razkosanje slovenskega ozemlja, sledile so še denarne reforme in prilagajanje slovenskega gospodarstva vojaškim in političnim ciljem okupatorskih držav. S temi ukrepi je bilo slovensko premoženje razvrednoteno, značaj slovenskega gospodarstva pa povsem spremenjen. Na nemškem okupacijskem področju lahko vse ukrepe povzamemo z izrazom "arianizacija" premoženja, in to tako na področju industrije in trgovine kot tudi na področju finančnih družb. Italijanska okupacijska uprava je sicer imela enak cilj kot nemška, vendar je bolj prisegala na postopnost.¹⁵⁷ Položaj Hrvaške je bil nasprotno drugačen. Oblikovala se je hrvaška država, Neodvisna država Hrvaška. Kot tesna nemška zaveznica je imela v predvidenem novem nacističnem evropskem redu vendarle svoje mesto. Gospodarsko je bila Neodvisna država Hrvaška vpeta v koncept nemškega "Großraumwirtschaftskonzeption". V maniri predvojne politike so Nemci z različnimi ukrepi, denimo z večanjem lastniških deležev v hrvaških podjetjih ali prek trgovinskih odnosov v prevladujoči klirinški obliki, postavili hrvaško gospodarstvo in prebivalstvo v službo lastnih vojaško-ekonomskih interesov. Hrvaška notranja gospodarska politika, ki jo je označevalo zgledovanje po nacističnih in fašističnih vzorih, se je izkazala za polom. Nekompetentnost in nesposobnost upravnega aparata na gospodarskem področju sta bili, poleg notranjepolitične nestabilnosti in naraščajočega odporniškega gibanja, odločilni, da je do konca vojne hrvaško gospodarstvo obtičalo v razsulu. Izjemno znižanje industrijske proizvodnje, kmetijske pridelave in prireje ter upad legalne trgovine sta bila znak globoke gospodarske krize. Na drugi posledični strani ni bilo mogoče spregledati vseobsežnega pomanjkanja in naglo naraščajoče inflacije. Ustaška vlada je seveda monetarizirala primanjkljaje, da je lahko amor-

¹⁵⁷ Lazarevič-Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, str. 165–173.

tizirala izpad realnih dohodkov za kritje delovanja države. Samo v ponazoritev razmer naj navedemo, da se količina denarne mase v obtoku do novembra 1944 povečala za več kot 1700 %, pa vojne še ni bilo konec.¹⁵⁸ Posledice so bile jasne in neizogibne. Na eni strani veliko razvrednotenje finančnega premoženja in kapital-skih naložb, obubožanje prebivalstva in velika prerazporeditev premoženja.

Skopo orisan gospodarski položaj v Sloveniji in na Hrvaškem v času druge svetovne vojne neizogibno vodi k sklepu, da ni bilo prav veliko prostora za gospodarsko sodelovanje. Okoliščine so se dramatično spremenile. Poleg tega ne smemo pozabiti, da so se slovenske ali hrvaške gospodarske družbe znašle v povsem različnih položajih. Hrvaška podjetja so bila brez dvoma v ugodnejšem položaju. Dejstvo, da so se znašla v hrvaški nacionalni državi, jim je omogočalo drugačen statusni položaj. Če v slovenskih delih, ki so jih okupirali Nemci, govorimo o "germanizaciji", pa je nasprotno od aprila 1941 dalje za Hrvaško značilna "kroatizacija" gospodarskih subjektov. Lastniška struktura podjetij se je ponovno usklajevala s politično stvarnostjo. Ost tega procesa je bila na Hrvaškem usmerjena predvsem proti srbskim in židovskim podjetjem. Sestavni del "kroatizacije" gospodarstva je bila tudi monetarna reforma z uvedbo hrvaške nacionalne valute, kune. Če so slovenska podjetja na Gorenjskem in Štajerskem povsem izgubila slovenski značaj, se za hrvaške gospodarske subjekte ni veliko spremenilo. Kot podjetja iz zavezniške države so še zmeraj lahko razvijala svoje poslovanje s slovenskimi območji pod italijansko ali nemško okupacijo. Seveda če je bilo to v vojnih razmerah še mogoče, kajti poleg obojestranskega interesa je bilo potrebno upoštevati še zahteve okupatorskih oblasti. Učinkovale so nove dimenzije, saj je okupacija slovenskega ozemlja pretrgala ustaljene poti in načine sodelovanja.

To je bil torej specifičen čas, ko je bila gospodarska pobuda zelo utesnjena. Zato ne preseneča, da je raven sodelovanja močno upadla oziroma se je omejevala na najbolj skromne ravni. Bolj zanimiva je usoda hrvaških

¹⁵⁸ Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*.

oziroma slovenskih gospodarskih subjektov na hrvaškem oziroma slovenskem ozemlju v tem času. Podružnici hrvaških bank v Ljubljani – gre za Prvo hrvatsko štedionico in Jugoslovensko banko, katera centrala v Zagrebu je v duhu časa zamenjala ime v Hrvatsko banko – sta bili postavljeni pod sekvester. Njuno poslovanje je bilo močno skrčeno. Zlasti so bile problematične naložbe na nemškem okupacijskem območju Gorenjske ali Štajerske. Postale so stvar pogajanj, morale bi jih predati germaniziranim ustanovam. V dosti boljšem položaju nista bili niti podružnici Komercialne in Jugoslovenske udružene banke, slednja je v novih razmerah postala Hrvatska udružena banka. Obe sta bili zapisani likvidaciji.¹⁵⁹ Enakega pristopa je bilo deležno tudi zavarovalništvo. Hrvaškim zavarovalnicam (Sava, Croatia, Zedinjena) je bilo prepovedano delo, njihovo delo in stranke so prevzele italijanske zavarovalnice v Ljubljanski pokrajini, na Štajerskem in Gorenjskem pa avstrijske.¹⁶⁰

Nedorečena in negotova je bila tudi usoda podružnic Ljubljanske kreditne in Zadružne gospodarske banke na Hrvaškem med vojno. Pod nadzorom so le vegetirale. Bolj jasne razmere so bile na zavarovalniškem področju. Ljubljanska Slavija se je novim razmeram prilagodila tako, da je svojo zagrebško podružnico preoblikovala kot zastopstvo za celotno območje Neodvisne države Hrvaške pod novim imenom Slavija osiguravajoča banka Ljubljana, ravnateljstvo za Nezavisnu državu Hrvatsku. Podružnice je imela v Osijeku, Sarajevu in Zagrebu. Tudi Vzajemna zavarovalnica se je prilagodila novim razmeram in svoje poslovanje reorganizirala tako, da je zagrebško podružnico preoblikovala v direkcijo za območje Neodvisne države Hrvaške, podružnico pa je imela še v Sarajevu. V novih časih je slišala na ime Uzajamno osiguravajuće društvo Ljubljana, direkcija za Nezavisnu državu Hrvatsku.¹⁶¹

S komunističnim prevzemom oblasti po letu 1945 se je položaj Slovenije in Hrvaške zopet spremenil. Ne

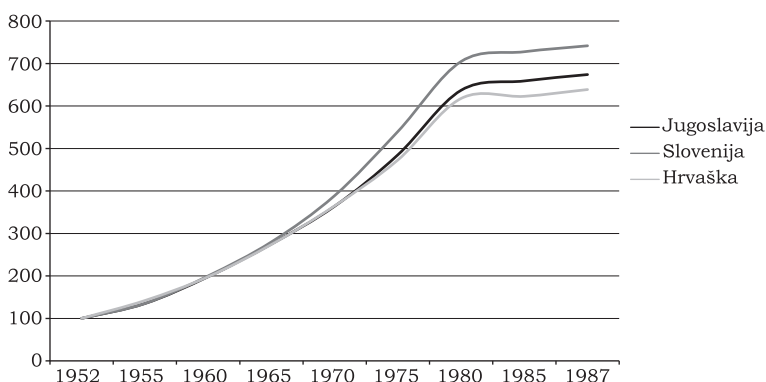
¹⁵⁹ Lazarević-Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, str. 165–173.

¹⁶⁰ AS, 1116, 152.

¹⁶¹ Lajnert, Sustav bankovno-novčarskih institucija, str. 534–792.

samo, da sta kot komunistični republiki pridobili attribute državnosti, s centralno-planskim modelom sta se spremenila vsebina gospodarstva in koordinacijski mehanizem. Prehod v centralnoplanski sistem z neprikrito težnjo po samozadostnosti je tako kot v drugih komunističnih državah povzročil pospešeno industrializacijo.¹⁶² Sobivanje Slovenije in Hrvaške znotraj jugoslovanske države po letu 1945 bomo ponazorili še z dvema grafičnima prikazoma. V prvem bomo predstavili rast bruto družbenega proizvoda¹⁶³ sumarno, v drugem pa na prebivalca. Metodološko oba temeljita na stalnih cenah in ponazarjata dolgoročno tendenčno razvojno linijo v gospodarstvu v socialističnem obdobju.

Diagram št. 7: Družbeni proizvod Jugoslavije, Slovenije in Hrvaške 1952–1987 v stalnih cenah¹⁶⁴

Gibanje rasti družbenega proizvoda kaže, da sta bili Slovenija in Hrvaška v različnih razvojnih razmerah. Slovenski družbeni proizvod je po začetku reform z decentralizacijo odločanja, to je z odpravo centralno planskega sistema, redno presegal rast jugoslovanskega povprečja. Malenkostne razlike so začele nastajati na začetku šestdesetih let in se nato do razpada države

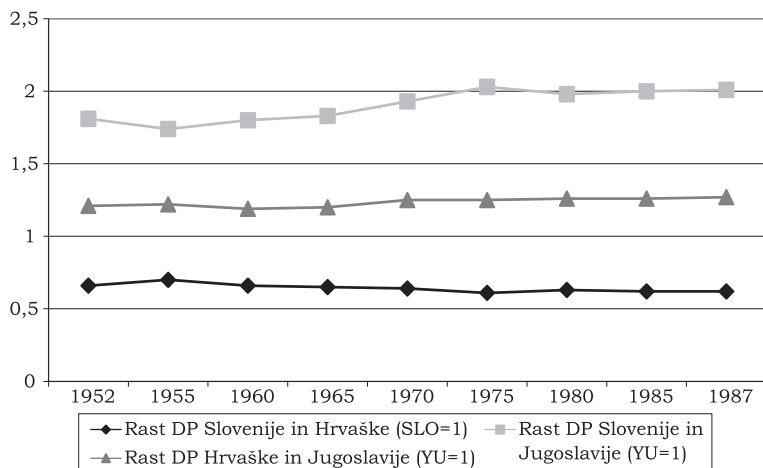
¹⁶² Berend, Centralna i istočna Evropa.

¹⁶³ Družbeni proizvod je znatno ožji pojem in je temeljil na proizvodnem principu in ni vključeval vrednosti storitvenega sektorja.

¹⁶⁴ Jugoslavija 1918–1988, str. 101; Statistični letopis 1991, str. 176.

samo povečevale. Nadpovprečna rast družbenega proizvoda v Sloveniji se kaže v drugačni dimenziji, če upoštevamo, da je jugoslovansko povprečje že vključevalo tudi slovenske dosežke in je bilo tako znatno višje, kot bi bilo sicer. Če je bila Slovenija glede rasti ustvarjenega družbenega proizvoda nadpovprečna, pa pri Hrvaški lahko opazujemo drugačno zgodbo. Zlasti od šestdesetih let naprej se razlika v stopnjah rasti med Slovenijo in Hrvaško rahlo povečuje, od sedemdesetih let dalje pa se močno poglobi. Hkrati je to tudi čas, ko začne Hrvaška opazno zaostajati v rasti družbenega proizvoda za jugoslovanskim povprečjem, ki se seveda viša tudi s slovenskim odstopanjem navzgor.¹⁶⁵

Diagram št. 8: Družbeni proizvod na prebivalca v Jugoslaviji, Sloveniji in na Hrvaškem 1952–1987 v stalnih cenah¹⁶⁵

Te razlike se odražajo tudi v gibanju družbenega proizvoda na prebivalca, ki pove nekoliko več kot sumarni pregled. Če primerjamo razmerje med slovenskim in hrvaškim družbenim proizvodom na prebivalca, se nam še bolj plastično izrišejo gibanja, ki smo jih že spoznali. Hrvaška pozicija se je v primerjavi s Slovenijo

¹⁶⁵ Jugoslavija 1918–1988, str. 105.

dolgoročno slabšala. Razmerje med slovenskim in hrvaškim družbenim proizvodom na prebivalca se je v povojnem obdobju precej spremenilo. Z najbližje vrednosti sredi petdesetih let do časov pred razpadom države se je spustilo za približno petino. Nasproti jugoslovanskemu povprečju pa je Hrvaška vzdrževala bolj ali manj enako relacijsko vrednost oziroma prednost. Razlike so bile torej očitne in so nastajale iz najrazličnejših vzrokov, republiških, zveznih in mednarodnih. Preplet kompleksnih dejavnikov in spremenljivk je dobil končni izraz v stopnjah gospodarske rasti. Po relevantnih ocenah naj bi bila dolgoročna stopnja gospodarske rasti v Sloveniji v zadnjem poldrugem stoletju za 0,2 %¹⁶⁶ višja kot na Hrvaškem. In ta na videz majhna razlika, ki je postala očitna od sedemdesetih let naprej, je v razvojnem pogledu na dolgi rok oddaljevala Slovenijo od Hrvaške.

Povojno gospodarsko sodelovanje je potekalo v drugačnem sistemskem okolju. Nosilci nekdanjega sodelovanja so izginili v procesih podržavljenja gospodarskih subjektov. V celotnem povojnem obdobju je sodelovanje prešlo več faz, prav gotovo pa je bila največja prelomnica opuščanje centralnoplanskega sistema na začetku petdesetih let. Šlo je za proces, ki je v naslednjih desetletjih sproščal okvire gospodarske pobude in omogočal nove oblike gospodarskega sodelovanja med Slovenijo in Hrvaško. Prav gotovo ni odveč že takoj na začetku jasno opozoriti, da je bila Hrvaška za Slovenijo ves čas najpomembnejša partnerica med vsemi jugoslovanskimi republikami. Drugače pa je bilo na Hrvaškem, kjer je Slovenija glede obsega sodelovanja zaostajala za Srbijo. Pomembno je tudi opozoriti, da so jugoslovanske republike le majhen delež lastnega družbenega proizvoda usmerjale v medrepubliško menjavo ali izvoz. Denimo Slovenija je bila kot najbolj industrializirana jugoslovanska republika še najbolj odprta. A tudi Slovenija je okoli 60 % družbenega proizvoda porabila znotraj lastnih meja. V medrepubliško menjavo ga je šlo med 20 in 25 %. Številke so v posameznih obdobjih sicer variirale, vendar ne toliko, da bi spreminjale osnovno trditev. Večje republike so bile manj odvisne od medrepubliške

¹⁶⁶ Good-Ma, *The economic growth*, str. 113.

menjave in so imele večji delež družbenega proizvoda, ki so ga porabile doma.

Prve podatke o menjavi med republikami, ki pa ne zajemajo podatkov o celoti, temveč samo o proizvodnem vidiku, so objavili za leto 1968. Na osnovi teh podatkov lahko sklenemo, da je imela Hrvaška v skupnem pozitivnem saldo s Slovenijo. To je bila le ena plat, ki je zakrivala dejstvo, da je ob tem imela veliko bolj neugodno strukturo menjave kot Slovenija. Na področju metalurgije, kovinske in elektroindustrije ter lesnopredelovalne industrije je imela negativen saldo. To pa so bila področja z največjimi posrednimi učinki na rast družbenega proizvoda zaradi višje dodane vrednosti. V takih razmerah tudi presežek v drugih industrijskih panogah z nižjimi stopnjami dodane vrednosti ni zmožal odtehtati hrvaškega primanjkljaja pri industrijskih vejah z višjo dodano vrednostjo. Tako se je že takrat zastavilo vprašanje, ali ima Hrvaška s pozitivnim skupnim saldodom industrijske proizvodnje in negativnim saldodom trgovskega blaga pozitivne sumarne učinke na družbeni proizvod. Pozitivni efekti skupne bilance pri industrijskem blagu so bili manjši, ker so v njem prevladovali presežki na področjih z manjšimi posrednimi efekti na rast družbenega proizvoda. Kakor so kazali podatki, je bila domneva, da bo hrvaško gospodarstvo kot celota deležno negativnih multiplikativnih efektov, stvarna. Ta proces je bil viden v sedemdesetih letih in tudi pojasnjuje naraščanje razvojne razlike med Slovenijo in Hrvaško. Da ne bi pozabili ali bili enostranski, je vendarle potrebno dodati še pomembno opozorilo, da je Hrvaška v menjavi z vsemi ostalimi jugoslovanskimi republikami, s samo občasno izjemo Vojvodine, imela dolgoročno konstanten presežek in je bila ona tista, ki je žela ugodnosti bolj konkurenčne gospodarske strukture.

Slovenska plat menjave s Hrvaško je že razvidna iz predstavitve hrvaških razmerij do Slovenije. V letu 1968 je imela Slovenija v odnosih s Hrvaško v skupnem pozitivnem saldo menjave, zlasti v določenih industrijskih vejah. Le na področju energetike, nekovinske in prehranske industrije je imela negativen saldo. Vendar to za slovensko bilanco menjave ni moglo biti problematično, saj je šlo za proizvode z najmanjšimi posrednimi

učinki na višino in rast družbenega proizvoda. Izguba na teh področjih je bila majhna v primerjavi s pridobitvami na ostalih, bolj donosnih področjih industrije.¹⁶⁷

V skupnem enake rezultate, a vendarle z rahlimi odstopanji, ki niso kazila skupne slike, so potem izkazala tudi nadaljnja merjenja medrepubliške menjave. Denimo v letih 1978¹⁶⁸ in 1987,¹⁶⁹ slednja je bila objavljena v letu 1991. Vzrok statičnih razmerij je iskati v dejstvu, da je vse od leta 1974 dalje medrepubliška menjava blaga in uslug kazala tendence zmanjševanja obsega, vendar se je sredi osemdesetih let začela vračati v ustaljene okvire. Nastanek t. i. "nacionalnih/republiških ekonomij" po sprejetju ustave leta 1974 je imel vidne posledice. Ponovna rast obsega medsebojne menjave se je začela v osemdesetih letih, ko je Jugoslavija zapadla v krizo in se je začelo administrativno urejanje zadev iz centra, ki je obseg menjave vračalo proti izhodiščni vrednosti. Tu naj bi tičal vzrok, da se v času 1968–1987 razmerja medrepubliških odnosov pri menjavi niso bistveno spreminjala.¹⁷⁰

Tako je Hrvaška v odnosih s Slovenijo še zmeraj imela velik in dolgoročen deficit. Prav tako je kot stalnica obstala značilnost, da je imela Hrvaška s Slovenijo primanjkljaj v skoraj vseh storitvenih dejavnostih, najbolj v trgovini in gradbeništvu, medtem ko je imela na področju industrijskih izdelkov še vedno suficit.¹⁷¹ Njen skupni primanjkljaj v menjavi s Slovenijo oziroma slovenski presežek v menjavi s Hrvaško je bil okoli 17 %. V skupni vsoti hrvaške menjave s Slovenijo so njene prodaje v Slovenijo predstavljale 31 %, nabave v Sloveniji pa 37 % vseh njenih nakupov v jugoslovanskih republikah.¹⁷² S slovenskega zornega kota so bila razmerja

¹⁶⁷ Kuzmin, Medrepubliške blagovne menjave.

¹⁶⁸ Prodaja po republikah, 1981.

¹⁶⁹ Prodaja po republikah, 1991.

¹⁷⁰ Sirotković, Hrvatsko gospodarstvo, str. 48–49.

¹⁷¹ Ravno tam.

¹⁷² Izračunano po podatkih iz zgornje opombe. Pomenljivo je, da Sirotković v delu, ki je izšlo leta 1993, uporablja že izraza izvoz in uvoz tudi za čas statusa Hrvaške kot jugoslovanske republike, ker je knjigo pisal s stališča hrvaške državnosti po letu 1991. Bolj ustrezno bi se bilo držati izrazov prodaja in nabava, kakor so ju uporabljali sodobniki. Razlika ni zgolj semantična, temveč tudi globoko vsebinska. Pojma prodaje in nabave iz tedanjega časa sta namreč znatno ožja od pojma izvoz in uvoz, temeljata na proizvodnem principu in nikakor ne vključujeta celotne menjave, kar

drugačna. Hrvaški dobavitelji so predstavljali kar 47 % vseh slovenskih nabav na jugoslovanskem trgu. Ko k temu priključimo še tretjinski delež srbskih podjetij, vidimo, da je bila Slovenija izrazito usmerjena v obe največji jugoslovanski republiki pri nabavah na jugoslovanskem trgu. Zato pa je imela bolj uravnoteženo prodajo, kjer je hrvaškim odjemalcem pripadal malo manj kot tretjinski delež.¹⁷³ Očitno je, da sta Slovenija in Hrvaška, skupaj s Srbijo, najbolj intenzivno sodelovali in je na njih odpadel tudi večinski delež menjave na notranjem trgu. Hkrati pa je bil delež družbenega proizvoda, ki je šel v medrepubliško menjavo, nasproten od velikosti republike. In tega dejstva tudi sodobniki niso prezrli.

Kot smo videli, je medrepubliško gospodarsko sodelovanje postajalo aktualen problem proti koncu šestdesetih let. Še bolj je postalo pomembno po sprejetju ustave leta 1974. Po tej ustavni reformi so se oblikovala t. i. "nacionalna/republiška" gospodarstva in vlade oziroma izvršni sveti republik so se začeli tako tudi obnašati. Gospodarska menjava je postala stvar dogovora, skorajda pogajanj. Zato v sedemdesetih in osemdesetih letih ni bilo presenečenje, da so se predstavniki republik medsebojno sestajali in razpravljali o modalitetah gospodarskega sodelovanja. Denimo o sodelovanju v določenih panogah ali področjih, o skupnih naložbah ali celo o skupnem nastopanju na tretjih trgih, tedaj so mislili še tuje. Zdelo se je, kot da opisujejo meddržavna srečanja. Zato ni presenečenje, da je bila značilnost delovnih srečanj republiških vodstev dosledno zastopanje lastnih republiških interesov, ki so bili praviloma težko uskladjivi. Nezaupanje je bilo zaznavno, slovenski udeleženci so ga pogosto občutili. Ozračje mnogokrat ni bilo naklonjeno reševanju oziroma pojasnjevanju stvarno obstoječih nesporazumov, da se ti ne bi sprevrgli v konflikte.

Slovenske izkušnje s Hrvaško so bile v tem času mešane. Na zvezni ravni sta se republiki bolj ali manj redno podpirali pri kreiranju gospodarskega sistema in politike, kar je načeloma zadovoljevalo obe strani.

se za termine uvoz in izvoz tudi pričakuje.

¹⁷³ Prodaja po republikah, 1991.

Ko pa sta prešli na področje konkretnega sodelovanja, ubranosti ni bilo več. Slovensko videnje je bilo dvojne narave. Hrvaška je bila eni strani za Slovenijo zelo pomemben trg na prodajni in nabavni strani, ki ga je bilo potrebno ohranjati, in če je le bilo možno, tudi širiti s poglobljanjem sodelovanja. Sočasno pa so se na podlagi izkušenj težko izogibali vtisu o muhavosti in nezanesljivosti hrvaških stališč, ki so le stežka vključevala posluh za slovenske interese.

Načrti sodelovanja so bili obsežni, a stvarnost je krenila svojo pot. Občutek konkurenčnosti je bil zaznaven. Republikli sta se tako odrekli gradnje rafinerije v Kopru, ker so bile skomine po monopolu hrvaškega naftnega podjetja INA prevelike. Na področju kemične industrije naj bi bilo razumevanja sicer malo več, a kljub temu Hrvaška ni dopustila vstopa slovenskih podjetij na njihov trg. Enaka zgodba se je ponavljala v turistični dejavnosti. Nesporazumi se niso izognili železniškega prometa. O uporabi enotne tehnologije ni bilo mogoče doseči soglasja, zato je bilo potrebno v Dobovi menjavati lokomotive. Nesporazumi so spremljali tudi dogovarjanje o istrski progi, ki ji poslovno ni najbolje kazalo. Na drugi strani Slovenija ni kazala interesa za hrvaške železniške načrte v Istri in Kvarnerju. Hrvaška je načelno sicer podpirala krepitev slovenskega ribištva, a hkrati ni podprla uvoza ribiških ladij za slovensko floto. Pravi konkurenčni boj pa se je bil med dvema elektrotehničnima velikanoma Iskra in Končar. Iskra je prisegala na Siemensovo tehnologijo, hrvaško podjetje na tehnološko znanje švedskega Ericssona. Iskri je uspelo zagotoviti si vodilni položaj na jugoslovanskem trgu, kar zbujalo nemalo nejevolje v Zagrebu, da ne rečemo zamere. V enako konkurenčnem odnosu sta bili pristanišči Koper in Reka oziroma Splošna plovba Piran in hrvaška Jugolinija. Na bančnem področju uspeh in ugled Ljubljanske banke ni bil deležen naklonjenosti. Ljubljanska banka se je namreč uveljavila kot vsejugoslovanska banka z izpostavami, v tedanjem jeziku temeljnimi bankami, po vseh republikah. Še posebej močno na Hrvaškem, kjer je financirala nekaj pomembnih investicij. Nasprotno hrvaške banke niso zmogle dovolj moči ali volje, da bi prodirale na slovenski trg, kot so to še počele pred dru-

go svetovno vojno. A je zato hrvaška Croatia bila pandan slovenskemu Triglavu v zavarovalništvu tudi na slovenskem in ne samo na hrvaškem trgu.

Kljub vsemu velja omeniti, da je bila uresničena vrsta manjših oziroma manj ambicioznih projektov gospodarskega sodelovanja in skupnih vlaganj, zlasti na področju kmetijstva in prehrambne industrije, kjer so bila slovenska podjetja še posebej zainteresirana. Največji projekt slovensko-hrvaškega gospodarskega in tudi političnega sodelovanja pred razpadom jugoslovanske države je bila prav gotovo izgradnja Jedrske elektrarne Krško, ki naj bi znatno pokrivala potrebe po elektriki v obeh republikah. Projekt je bil finančno, projektantsko, tehnološko in izvedbeno zahteven, za eno samo republiko celo prezahteven. Zato sta se ga obe republiki lotili skupaj. Krško naj bi bila prva elektrarna v nizu dveh. Zanimivo pri tem je, da kake posebne naklonjenosti na Hrvaškem, tudi ali predvsem zaradi bližine Zagreba, ni bilo. Hrvaška stran je bila nezaupljiva do pobude, izražala je dvome o dejanski implementaciji njene pogodbene pravice do polovičnega upravljanja elektrarne na slovenskih tleh. Preigravala je tudi druge, cenejše možnosti za stabilno dolgoročno oskrbo z električno energijo. A politični pritisk je opravil svoje. Pomisleki so bili umaknjeni, finančna sredstva v tujini zagotovljena s posredovanjem Ljubljanske in Zagrebške banke in po podpisu pogodbe z ameriškim podjetjem Westinghouse se je gradnja konec leta 1974 začela.¹⁷⁴ Elektrarna je pridobila dovoljenje za obratovanje, to je za redno vključitev v omrežje, leta 1984.

V okvirih gospodarske izmenjave je potrebno všteti še medsebojne migracije, ki so poleg socialnega in kulturnega tudi gospodarski fenomen. Dejstvo je, da so ekonomski vplivi večjih hrvaških gospodarskih središč, denimo Zagreba ali Reke, segali tudi na slovensko območje, in to je spodbujalo migracije s slovenske strani na Hrvaško. Govorimo lahko o tradicionalnem migracijskem toku. Nasprotni tok iz Hrvaške, kjer ekonomsko razvojni procesi niso dohajali slovenske dinamike in je bil obseg razpoložljive delovne sile večji kot v Sloveniji,

¹⁷⁴ Princič-Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 79–80, 99, 103, 326–327, 357

se je intenziviral v času po drugi svetovni vojni. Slovenija je po letu 1945 prestopila v skupnost industrializiranih držav, kjer je od šestdesetih dalje primanjkovalo delovne sile in jo je bilo potrebno uvažati. Ni presenečenje, da so Hrvati (bodisi iz Hrvaške ali Bosne in Hercegovine) postali ena najštevilčnejših priseljskih skupnosti v Sloveniji.¹⁷⁵ Tok priseljevanja se je torej obrnil v nasprotno stran kot v 19. stoletju.

Poldrugo stoletje je prav gotovo doba, ko se posamezne poteze historičnega razvoja izčistijo in se pokažejo veliko bolj jasno kot v krajših časovnih enotah. Gospodarsko sodelovanje Slovenije in Hrvaške je bilo v preteklosti obsežno in razvejano, segalo je na vsa področja gospodarske menjave. V zadnjem poldrugem stoletju sta obe strani s procesi modernizacije šli skozi transformacijo družbenega, gospodarskega in političnega življenja. Med obema gospodarskima področjema so se sočasno prepletali obsežni tokovi blaga, kapitala, storitev in ljudi v korist obeh strani in to je kot historična konstanta zaznamovalo slovensko-hrvaške gospodarske odnose v dolgoročni perspektivi.

Vse do osamosvojitve obeh držav v letu 1991 sta bili le regionalni ekonomiji, del notnih, širših nacionalno-gospodarskih območij, avstro-ogrskega oziroma jugoslovanskega. Med njima ni bilo fizičnih meja, ki bi omejevale ali obremenjevale trgovinske, kapitalske ali socialne odnose. Sodelovanje je dinamično naraščalo s pospeševanjem procesov gospodarske in socialne modernizacije obeh dežel. Širila in diverzificirala se je gospodarska struktura, s tem pa tudi priložnosti za gospodarsko sodelovanje. Partnerski odnos se je na gospodarskem področju vzpostavil že v času pred prvo vojno. V jugoslovanski dobi se je prepletenost obeh gospodarstev še poglobila. Kot značilnost časa po prvodecembarskem poklonu dinastiji Karađorđevićev ne kaže prezreti značilne historične izkušnje. V gospodarskih stikih je za Slovenijo jugoslovansko dimenzijo pomenilo že sodelovanje s Hrvaško. Prek Hrvaške se je Slovenija navezovala na jugoslovanski prostor in prek Slovenije se je Hrvaška prometno navezovala na evropski prostor.

¹⁷⁵ Lazarević, O stoletju industrije, str. 101–115.

Najbolj izrazito je bilo to politično pred prvo svetovno vojno in tako je bilo nato v ekonomiji oziroma pri ekonomskem življenju v jugoslovansko nacionalno-ekonomsko območje.

Izkušnja tudi govori, da gospodarsko sodelovanje med Slovenijo in Hrvaško ni bilo enako pomembno za obe strani. V Sloveniji je bila menjava s hrvaško republiko znatno večja postavka kot za Hrvaško. Dejstvo, da je bila Hrvaška prva slovenska partnerica na gospodarskem področju, na Hrvaškem ni veliko štel. Njihovi interesi, politični in gospodarski, so bili drugje. Zaradi prepletenosti in zapletenosti srbsko-hrvaških razmerij na območju Hrvaške, Bosne in tudi Vojvodine je bil strateški pogled hrvaške politike obrnjen proti jugovzhodu, kar se je poznalo tudi na področju gospodarstva, regionalne usmerjenosti hrvaških gospodarskih pobud, ekonomsko-političnih strategij in razvojnih koncepcij. Hrvaška je na tem področju uveljavljala konkurenčne prednosti, ki jih je imela Slovenija na njenem trgu. Tu je ustvarjala presežke, da je lahko krila primanjkljaj v menjavi s Slovenijo. A tudi na ta trg ji je Slovenija sledila, sicer z veliko manjšim deležem, a zadostnim, da je Hrvaški postala neposredna tekmica tudi na tem geografskem območju poleg njenega domačega trga. Konkurenčni odnos obeh gospodarstev je nemalokrat vzbujal občutke prikrajšanosti in nezaupanja. Percepcija tega vzajemnega čutenja se je v različnih obdobjih manifestirala v modificiranih oblikah, včasih bolj izrazito, drugič pač manj. A nesporazumi so postali bolj izraženi v novejših obdobjih, ko sta obe republiki znotraj jugoslovanske federacije na gospodarskem področju pridobili toliko pristojnosti, toliko avtonomnih političnih in gospodarskih orodij, da sta lahko zastopali lastne ekonomske interese – in takrat postanejo razlike očitne tudi v očeh javnosti.

Kmetijski prostori

Kmetijstvo je bilo v ekonomskem razvoju Slovencev zelo pomembno. Le kratek čas proti sodobnosti ne igra več najpomembnejše gospodarske panoge. Moderno podobo je začelo pridobivati že v devetnajstem stoletju, v času po zemljiški odvezi, ki jo lahko opredelimo kot prvo množično privatizacijo na Slovenskem. Akt zemljiške odveze, pa tudi spremljajoča regulacija odkupa sta skupaj z drugimi ukrepi gospodarske politike ustvarjala osnovne razmere za svobodno gospodarjenje tudi v kmetijstvu. Kmetje so bili tako definirani kot samostojni gospodarski subjekti, na sistemski ravni jim je bilo omogočeno svobodno vključevanje v gospodarsko življenje po pridobitniški logiki.

To vključevanje kmetov v gospodarsko življenje pa je potekalo v okvirih kapitalistične ekonomije, ki je terjala preraščanje plotov naturalnega gospodarjenja. Kmetje in kmetijstvo kot panoga so intenzivneje stopili na pot komercializacije gospodarjenja. Učinki tega procesa so bili na slovenskem podeželju veliki in soodvisni, odražali so se tako navzven kot tudi navznoter. Med notranje učinke štejemo spremembo kmečke psihologije, saj se tudi na podeželju namesto občestva vedno bolj uveljavljata individualizem in pridobitništvo.

Zunanji učinki, ki so seveda merljivi, se izražajo v težnji k optimalizaciji velikosti kmetij glede na kulturo, kateri se kmet posveča, in glede na uporabljana orodja oziroma stroje. Zaradi ekonomske nuje se morajo kmetije iz dotedanjšega vsestranskega udejstvovanja preusme-

riti v določene panoge, za katere imajo boljše razmere in v katerih lahko uveljavijo svoje prednosti. Ta specializacija ni nujno enostranska; največkrat se kmetje ukvarjajo z več panogami, ki se medsebojno dopolnjujejo.

Med zunanje učinke prehajanja kmetijstva v denarno gospodarstvo prištevamo tudi drobitev kmetij, ki je posledica napredujoče individualizacije, sprožajo jo pa tudi ekonomski vidiki. Drobitev posesti je manjša oziroma je ni tam, kjer je dana možnost odtoka odvečne podeželske delovne sile v druge sektorje, in seveda večja tam, kjer se industrializacija še ni pričela oziroma slabo napreduje. Skladno z drobitvijo kmetij se zmanjšuje možnost zagotavljanja kmečke eksistence izključno v kmetijstvu. To kmete sili v iskanje postranskih zaslužkov izven kmetijstva, kar zopet pospešuje prodiranje denarnega gospodarstva na podeželje.¹⁷⁶ Iz doslej navedenega, ki nam na splošni ravni opredeljuje kmetijsko razvojno linijo do druge svetovne vojne, je jasno, da morajo kmetje, če želijo kot taki tudi obstati, nujno poslovati po pridobitniški logiki in se nenehno prilagajati zahtevam danega gospodarskega okolja.

Prilagajanje zahtevam gospodarskega okolja pa je kmetom in kmetijstvu kot panogi zastavljalo številna vprašanja, ki so imela izvor v eni sami, toda temeljni dilemi. Dilema, ki je zaposlovala tako načrtovalce kmetijske politike kakor kmetovalce same v celotnem stoletju, se je glasila, kako zagotoviti tržno usmerjenost slovenskega kmetijstva s prevladujočo drobnoposestniško strukturo – v devetnajstem stoletju so jo nekateri z zaskrbljenostjo označevali za “Kinderfabriken”¹⁷⁷ – in višjo raven pridelave, tako kakovostno kot tudi količinsko, da bi kmetom omogočila višje dohodke in s tem vsemu v kmetijstvu zaposlenemu prebivalstvu višji življenjski standard. Od ustreznosti odgovora na to temeljno dilemo so bile odvisne številne človeške usode in vsakodnevna kvaliteta življenja večinskega dela prebivalcev slovenskih dežel.

Preiskušnje, skozi katere je šlo slovensko kmetijstvo v tem obdobju, so bile velike in nemalokrat boleče. V retrospektivi stoletja kmetijskega razvoja tako ločimo

¹⁷⁶ Mirković, Izabrani ekonomski radovi 1, str. 7–16.

¹⁷⁷ Poročilo o kmetijski anketi, str. 19.

dve veliki strukturni kmetijski krizi, ko je bila prilagoditvena sposobnost slovenskega kmetijstva na veliki preizkušnji. Ob tem imamo v mislih kmetijski krizi v zadnjih desetletjih 19. stoletja ter v času prve jugoslovanske države. Ob upoštevanju geografskih in pedoloških značilnosti slovenskega ozemlja je potrebno izpostaviti, da sta bili obe posledici strukturne neprilagojenosti kmetijstva (razdrobljenost kmetij, nizka donosnost ter temu ustrezna rentabilnost in prenaseljenost podeželja) oziroma čedalje bolj uveljavljajoče se komercializacije v tem sektorju. Zato tudi ni presenetljivo, da sta se navzven odslikavali z enako merljivim pojavom, to je v visoki zadolženosti kmečkega prebivalstva.

Krizne razmere v slovenskem kmetijstvu v drugi polovici devetnajstega stoletja niso bile samo slovenska posebnost, temveč je šlo za splošno evropsko agrarno krizo. Izход iz te prve strukturne krize slovenskega kmetijstva se je kazal samo v odpravi že omenjenih strukturnih neskladij in prilagoditvi proizvodne sestave kmetij denarnemu gospodarstvu. Značilnost tega obdobja je bilo gospodarsko propadanje kmetov. Z vseobsegajočo komercializacijo gospodarjenja po zemljiški odvezi so morali kmetje vse svoje obveznosti plačevati v gotovini. Obenem pa so z razvojem industrije in prometa, predvsem železniškega, čemur domača kmečka obrt in organizacija prodaje nista mogli konkurirati ne po ceni ne po kvaliteti in kvantiteti, izgubili pomemben vir dohodkov. Izpada tega dohodka ni bilo mogoče nadomestiti s povečano prodajo lastnih agrarnih produktov, kar sta onemogočali slaba tehnologija pridelovanja in inozemska konkurenca. Pri tem mislimo na dotok ameriškega in ruskega žita, ki je zniževalo cene na domačem avstrijskem trgu. Zaradi tega je moral kmet čim več svojih proizvodov pogosto prodajati pod ceno in reducirati lastno porabo, če je hotel zadostiti vsem potrebam po gotovini. Izpad dohodkov so kmetje pokrivali z zadolževanjem, tako da je bila v osemdesetih letih približno petina slovenskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj oziroma znosno zadolžena. Preostalih 40 % slovenskih kmetov pa naj ne bi bilo zadolženih.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Kmečki glas št. 36/1963.

Da so bili kmetje močno zadolženi, pričajo tudi številke o eksekutivnih prodajah kmetij. Samo na Kranjskem, kjer je živelo 78.000 posestnikov, so v letih 1868 do 1893, po Gestrinovich in Melikovich podatkih, na prisilnih dražbah prodali kar 10.190 ali 13 % kmetij.¹⁷⁹ Vošnjak pa navaja 1.272 prisilno prodanih kmetij v letih 1880 do 1882,¹⁸⁰ kar ga navede k sklepu, ki ga bomo tukaj citirali v celoti in dobesedno, da “dolгови ali pravzaprav obresti, so tisti črv, kateri razjeda poprej zdravo jedro kmetije in lastnika korak za korakom tira v propad. Kajti v nobenem stanu niso dohodki tako negotovi, kakor v kmetskem, obroki za plačevanje obresti pa so gotovi in kdor jih zamuja, čuti kmalu vse neprilike, katere zadanejo zamudnega dolžnika: tožbe, odvetniški stroški, nove vknjižbe neplačanih terjatev in novih dolgov, kateri pa niso nastali po prejeti gotovini, ampak iz raznih računov.”¹⁸¹

Velik vpliv na slabšanje kmečkega položaja, predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih, sta imela neugoden odkup in regulacija servitutov,¹⁸² kar je bila posledica cesarskega razglasa z dne 7. septembra 1848. leta o odpravi vseh graščinskih pravic. Podložništvo je bilo odpravljeno brez odškodnine, materialne oziroma naturalne dajatve pa so se spremenile v enkratno denarno odškodnino. Vendar je bila zemljiška odveza tudi dvorezen meč. Kmetska je resda osvobodila podložništva ter mu priznala enakopraven položaj z drugimi sloji prebivalstva, ga oprostila opravljanja tlake in naturalnih dajatev,¹⁸³ kar so bile nedvomno zelo velike pridobitve, vendar mu je na drugi strani vzela ugodnosti služnostnih pravic. To je močno prizadelo male kmete in kočarje, deloma pa tudi srednje kmete.¹⁸⁴ Zemljiška odveza je torej kmetska pravno osvobodila in obenem pospešila prehod kmetijstva iz pretežno naturalnega v tržno gospodarstvo.

Denarna odškodnina za zemljiško odvezo pa je

¹⁷⁹ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 167.

¹⁸⁰ Poročilo o kmetijski anketi, str. 28.

¹⁸¹ Vošnjak, Socialni problem in kmetski stan, str. 21.

¹⁸² Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 164–165.

¹⁸³ Kmečki glas št. 34/1963.

¹⁸⁴ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 165.

kmete zelo bremenila. Samo na Kranjskem je bila ocenjena na 9,975.048 goldinarjev. Dve tretjini te vsote sta nosili država in gosposka, preostalo tretjino ali približno 3,325.000 goldinarjev so morali plačati "odvezani" kmetje. Obveznosti gosposke do kmetov pa so bile ocenjene le na borih 10.267 goldinarjev. Za nekranjske kmete ni mogoče ugotoviti zneska odškodnine, ker so živeli v narodnostno mešanih deželah. Trček se je zato zatekel k cenitvi in se ob tem zavedal, da je tako izračunana vsota zelo vprašljiva, ker niti obveznosti niti določene odškodnine niso bile enake v vseh deželah. Sklepal je, da so morali vsi slovenski kmetje plačati približno 8,312.500 goldinarjev odškodnine. To vsoto je izračunal tako, da je delež odškodnine na Kranjskem upošteval kot 40 % v vseslovenskih razmerah.¹⁸⁵ Kako veliko breme je predstavljala zemljiška odveza, ki je dolga desetletja onemogočala preusmerjanje težko prihranjenih sredstev v investicije, lahko sklepamo glede na razmere na Kranjskem, kjer so kmetje morali na račun zemljiške odveze plačati približno 3,325.000 goldinarjev, čisti deželni katastrski donos pa je v letu 1882 znašal 2,815.492 goldinarjev.¹⁸⁶

Poleg odplačevanja teh obveznosti so morali kmetje plačevati še visoke davke, ki so se delili na neposredne (zemljiški in hišnorazredni davek) in posredne (razne pristojbine) ter avtonomne doklade deželam, okrajem in občinam. Davčna bremena so se neprestano povečevala, da jih mnogo kmetov ni zmoglo plačevati, čemur so sledile eksekucije, katerih je bilo samo na ozemlju ljubljanskega okraja v letu 1871 preko 300. Gestrin in Melik menita, da so bili "državni davki na Slovenskem mnogo višji kot v bogatejših in rodovitnejših nemških predelih države". Zaradi številnih pritožb je država sredi sedemdesetih let davčna bremena nekoliko znižala, predvsem na Kranjskem, kjer so bili davki do tedaj najvišji.¹⁸⁷ Kljub temu znižanju so davki še nadalje močno bremenili kmete. Josip Vošnjak je zapisal, da je bil zemljiški davek, ki je bil osnova za vse ostale davke in

¹⁸⁵ Kmečki glas št. 34/1963.

¹⁸⁶ Poročilo o kmetijski anketi, str. 26.

¹⁸⁷ Kmečki glas št. 34/1963; Gestrin - Melik, Slovenska zgodovina, str. 165.

doklade, do 1849. leta znosen. V tem letu pa se je povečal za tretjino. Čeprav naj bi povečanje (vojna doklada) veljalo samo za leto 1850, je ostalo v veljavi še vsa naslednja leta in se 1859. povečalo še za četrtno.¹⁸⁸ Rast zemljiškega davka je takoj povzročila povečanje drugih davkov, ki so se odmerjali glede na zemljiški davek, tako da tudi korekcija davčne izmere sredi sedemdesetih let kmetom ni prinesla pričakovanega in potrebnega olajšanja.

Tok dogodkov je ubral nekoliko bolj ugodno pot približno od začetka devetdesetih let 19. stoletja dalje. Ta čas označuje počasno izboljševanje razmer v kmetijstvu in s tem na podeželju. Prišlo je do spremembe tehnologije kmetovanja, uveljavljavljati se je začela specializacija kmetijske proizvodnje. Težišče slovenskega kmetijstva se je premaknilo s pretežne proizvodnje žitaric v intenzivno živinorejo, zato se je povečal delež travnikov. Zunanji odraz tega je bil večinski prehod slovenskih kmetov na hlevsko živinorejo, v poljedelstvu pa zaradi razpoložljivega gnoja prehod na vrstenje poljščin. Razmah industrijske produkcije je omogočil pocenitev orodja in strojev, ki so postali dostopni večjemu številu kmetov. Tako so že srednji in tudi mali kmetje začeli uporabljati železni plug in najosnovnejše stroje. Pri intenziviranju kmetijske produkcije so prednjačile Koroška, Štajerska in deli Kranjske, predvsem Ljubljanska kotlina in Gorenjska. Zaznavali so povečano uporabo umetnih gnojil, pa čeprav omejeno na veleposest in velike kmetije. Dvignil se je tudi hektarski donos, ki pa je še vedno precej zaostajal za evropskimi dosežki. V tem času je postalo pomembno obnovljeno vinogradništvo in sadjarstvo. Pomembno mesto je dobil tudi hmelj, zlasti v Savinjski dolini.¹⁸⁹ Pričeli so uvajati nove pasme v živinoreji in modernejše načine vzreje, kar je počasi povečalo stalež živine, ki se je dvignil za dobro petino.¹⁹⁰ Najpomembnejši panogi sta še naprej ostali govedoreja in svinjereja. Znatni in stalen vir dohodkov je predstavljal gozd, ki pa so ga imeli v dovolj velikem obsegu le veleposestniki in

¹⁸⁸ Vošnjak, Socialni problem in kmetijski stan, str. 27.

¹⁸⁹ Maček, Uvajanje dosežkov.

¹⁹⁰ Kmečki glas št. 41/1963.

veliki kmetje.¹⁹¹ K okrevanju kmetijstva je pripomogla tudi država s predpisovanjem zaščitnih carin za domače kmetijstvo, kar je zaradi višjih kmetijskih cen dvigovalo dohodke kmečkega življa.¹⁹²

Naraščanje cen kmetijskih pridelkov – v povprečju so poskočile skoraj za tretjino – ni samo pospeševalo intenziviranja proizvodnje, temveč je pripomoglo tudi k ustreznjšemu zadovoljevanju kmetovih potreb, pa čeprav so obenem z dohodki seveda naraščali tudi stroški. Sočasno je popustilo tudi breme dolgov, ki so bili pred prvo svetovno vojno nominalno resda nekoliko, realno pa precej manjši kakor v predhodnih desetletjih devetnajstega stoletja. Izboljšanje razmer pa vendar ni bilo tolikšno, da bi si kmetijstvo v celoti opomoglo. Trček ga ocenjuje za tolikšno, da je večina kmetov lahko preživela na svojih kmetijah.¹⁹³

Oteževalna okoliščina je bila tudi silna razdrobljenost kmečke posesti. Le-ta se je vedno znova drobila zaradi določil dednega zakona iz 1868. leta, ki je dovoljeval svobodno delitev kmečke posesti, kar je že dotedaj veljalo na območju Ilirskih provinc na osnovi francoskih uredb. Zaradi prav škodljive drobitve kmetij je država v letu 1889 sprejela poseben zakon, ki je v določenih primerih omejil delitev srednjih posesti. Podrobno naj bi to uredili v deželah samih glede na lokalne razmere, kar pa so na slovenskem etničnem prostoru storili 1903. leta samo na Koroškem. Kljub vsemu opaznemu napredku pa na področju posestne strukture ni in ni bilo napredka, proces drobitve kmetij se je še vedno nemoteno nadaljeval. Tako so v letu 1902 na slovenskem prostoru prevladovala male kmetije. 12,5 % je bilo takih, ki so imele manj kakor pol hektarja zemlje, in 23 % od 0,5 do 2 ha. Dobra petina (21,5 %) slovenskih kmetov je živela na 2 do 5 ha velikih kmetijah. Srednjih kmetij, med katere Gestrin in Melik prištevata tiste s 5 do 10 ha zemlje, je bilo 18 %, takih s prek 10 ha zemlje pa je bilo za četrtino. Med posameznimi pokrajinami so bile občutne razlike. Najbolj razdrobljeno posest so imeli na

¹⁹¹ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 241.

¹⁹² Bičanić, Ekonomske promjene, str. 81.

¹⁹³ Kmečki glas št. 40 in 41/1963.

Primorskem in severozahodnem Štajerskem, najmanj pa na Koroškem.¹⁹⁴

V tem obdobju opazamo tudi pomembno strukturno spremembo, ki se je odražala v znižanju števila kmečkega prebivalstva oziroma uskladitvi s produkcijskimi potenciali. V devetdesetih letih se je zaradi nezmožnosti zagotovitve zadovoljivih ali zelenih življenjskih razmer izključno s kmetovanjem pojavilo veliko izseljevanje "odvečnega" kmečkega prebivalstva oziroma kar pravi "beg z vasi". Migracijski tok se je usmeril predvsem v tujino, v razne evropske države in Ameriko, predvsem v Združene države, ker domača industrija ni bila toliko razvita, da bi lahko zaposlila prebivalstvo na slovenskih tleh. Izseljevanje je doseglo tak obseg, da je prebivalstvo v slovenskih deželah, znatni nataliteti navkljub, naraščalo zelo počasi v primerjavi z evropskim povprečjem. Na območju današnje Republike Slovenije je izseljevanje vzelo več kakor polovico naravnega prirastka. Gestrin in Melik, pri katerih smo povzeli te podatke, obenem opozarjata, da te številke ne izražajo točne slike, ker se je znaten del izseljencev naselil "v mesta na slovenskem narodnostnem ozemlju, ki pa je danes izven naših meja, ob robu ali v bližini narodnostne meje, največ v Trst. Seveda so bile glede naraščanja prebivalstva in tudi izseljevanja precejšnje razlike po pokrajinah in posameznih področjih v njih."¹⁹⁵

Pozitivni učinki teh strukturnih sprememb, pri čemer vprašanje razdrobljenosti ni bilo odpravljeno – nasprotno: sčasoma se je samo zaostrovalo –, so se izčrpali v naslednjih desetletjih, tako da je slovensko kmetijstvo v času prve jugoslovanske države ponovno stalo pred enakimi dilemami kakor v drugi polovici devetnajstega stoletja. Te dileme smo poimenovali za drugo strukturno krizo slovenskega kmetijstva. Slovenski javnosti jih je brez olepševanja predstavil Anton Pevc, ko je zapisal: "V Sloveniji bo treba ali dvigniti kmetijsko produkcijo ali pa število kmečkega prebivalstva za polovico reducirati."¹⁹⁶ Prepričan je bil, da se bo to zgodilo samo-

¹⁹⁴ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 164–165, 242–243.

¹⁹⁵ Ravno tam, str. 243.

¹⁹⁶ Slovenec, 13. 6. 1924.

dejno, vendar bi morali tak razplet preprečiti z ukrepi agrarne politike, ki bi zagotovila prestrukturiranje slovenskega kmetijstva v smeri učinkovitejše proizvodnje in povečanja obsega kmetij.

Če je nastanek jugoslovanskega gospodarskega prostora vzpodbudil hiter industrijski razvoj Slovenije, pa na področju kmetijstva niso dosegali tako ugodnih rezultatov, kljub izdatnemu trudu kmetijskopospeševalne službe. Pri tem velja omeniti, da se usmeritve izvajalcev pospeševanja kmetijstva – govorimo lahko kar o slovenski kmetijski politiki pred drugo svetovno vojno, ki je bila v nasprotju z drugimi področji v tedanji Jugoslaviji decentralizirana – zaradi konsenzualne narave stališč slovenskih političnih strank¹⁹⁷ ni spreminjala ob menjavah oblastnih vrhušk v Sloveniji. Slovensko kmetijsko politiko iz obdobja med vojnama lahko enostavno strnemo v nekaj točkah: dvig kmečke izobrazbe, izkoriščanje vseh notranjih rezerv in postopno subvencionirano uvajanje specializacije, novih kultur in tehnologije, kar naj bi sčasoma omogočilo višjo stopnjo komercializacije ter kvantitete, kvalitete in donosnosti kmetijske produkcije. Vzporedno s temi dejavnostmi so podpirali še kmečko združništvo in se trudili utemeljiti njegovo vlogo in pomen pri centralnih organih v Beogradu.¹⁹⁸

Vzrokov konstantno kriznih razmer v kmetijstvu ni mogoče pripisati izključno agrarni konkurenci novega gospodarskega prostora ali samo kmetijstvu nenaklonjenim splošno ekonomskim razmeram, čeprav jih ne kaže zanemariti. Predvsem moramo vzeti v zakup dejstvo, da so se v desetletjih po premostitvi prve strukturne krize znova zaostrovala že naštetá notranja neskladja slovenskega kmetijstva. Ta neskladja, ki so predstavljala bistveno oviro pri usmerjanju slovenskega kmetijstva v intenzivnejšo proizvodnjo, določeno z zahtevami časa, so se tako kot med prvo strukturno krizo zrcalila v veliki kmečki zadolženosti.

Splošno znano dejstvo je, da je bila Slovenija v ob-

¹⁹⁷ Več o stališčih slovenskih političnih strank do kmetijstva glej Slovenski gospodar, 25. 9. 1919; Domovina, 11. 7.–15. 8. 1919; Kmetijski list, 26. 8. 1920, 27. 4. 1922, 25. 10. 1922.

¹⁹⁸ AS, 77, fasc. 14.

dobju med vojnama še vedno pretežno agrarna dežela, kjer se je kar 60 % prebivalstva preživljalo s kmetijstvom.¹⁹⁹ Obenem je bila Slovenija tudi dežela malih kmetij, saj je bilo kar slabih 60 % takih, ki niso presežale 5 hektarjev površine. Opazno nizek je bil tudi delež velikih kmetij, to je tistih s prek 50 hektarjev zemlje. Bilo jih je le za dober odstotek, pri čemer tu ni šlo za obsežne veleposesti, saj je večina med njimi obsegala do 100 hektarjev.²⁰⁰

Neugodni posestni strukturi se je pridruževala znova aktualna prenaseljenost podeželja. Svetožar Ilešič je v svoji izčrpani razpravi ugotovil, da je bila gostota kmečkega prebivalstva ena najvišjih v Jugoslaviji, saj je na kvadratnem kilometru obdelovalne zemlje živelo v povprečju 190 prebivalcev, drugje pa le 144. Poleg tega je bila obljudenost obdelovalne površine tudi ena najvišjih v Evropi, podobno razmerje je bilo tedaj mogoče najti samo še v Švici in deloma Italiji.²⁰¹ Po gostoti in deležu kmečkega prebivalstva so zlasti izstopali štajerski in prekmurski okraji, za njimi pa belokranjski. Ni odveč pripomniti, da so bile v teh predelih obenem tudi najbolj razdrobljene kmetije.²⁰²

Prenaseljenost slovenskega podeželja je bila posledica nezadostnega razvoja drugih gospodarskih panog, tehnološkega izpopolnjevanja in dviga storilnosti dela v industriji, ki ni zmogla zaposliti vsega na kmetih "odvečnega" prebivalstva. Obenem je bila tem ljudem zaprta tudi pot v tujino in so bili prisiljeni ostati doma.²⁰³ Prenaseljenost podeželja je imela negativni odraz tudi v tehnologiji kmetovanja, ker je ob obilici delovnih rok izostajal vzvod, ki bi kmete prisiljeval k modernizaciji

¹⁹⁹ V letu 1921 so med kmečko populacijo uvrstili 63 % prebivalcev Slovenije. Do leta 1931 je ta delež padel na 60,3 % zaradi razvoja drugih gospodarskih panog, predvsem industrije in obrti, kjer se je delež zaposlenega prebivalstva povečal s 16 na 22 %. Erjavec, *Kmetiško vprašanje*, str. 12; Ilešič, *Agrarna prenaseljenost*, str. 68; *Spominski zbornik Slovenije*, str. 544.

²⁰⁰ Bilimovič, *Agrarna struktura*, str. 5.

²⁰¹ Ilešič, *Agrarna prenaseljenost*, str. 62–63.

²⁰² Slovenec, 25. 6. 1940; *Statistični godišnjak*, str. 98.

²⁰³ Poleg tega je potrebno upoštevati, da se je industrijsko delavstvo v jugoslovanski dobi, drugače kakor v Habsburški monarhiji, že dokaj rekrutiralo iz slojev mestnega prebivalstva. Temu pa se je pridruževalo zlasti v tridesetih letih naglo zviševanje storilnosti dela kot posledica modernizacije proizvodnje. Vse to je seveda krčilo zaposlitvene možnosti kmečkega prebivalstva.

proizvodnje.²⁰⁴ V slovenskem kmetijstvu je tako še vedno prevladovalo ročno delo in s tem velika fizična obremenjenost kmetov,²⁰⁵ o čemer zelo nazorno pričajo Erjavčevi podatki iz leta 1925 o opremljenosti slovenskih kmetij s stroji in orodji, ki je bila, milo rečeno, še vedno zelo skromna.²⁰⁶

Pomanjkljiva opremljenost slovenskih kmetij z mehanizacijo, pozabiti pa ne smemo tudi na še vedno nezadostno uporabo umetnih in drugih gnojil, je rezultirala v neučinkoviti in zato nizko rentabilni proizvodnji, ki je jasno vidna v nizkem hektarskem donosu, zlasti v primerjavi s širšim evropskim prostorom. Slovensko kmetijstvo je bilo v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem resda veliko bolj učinkovito, vendar je na drugi strani kazalo klavrne rezultate v primerjavi s kmetijsko in drugače razvitimi deželami.

Trditev bomo ilustrirali na primeru pšenice, ki je bila najpomembnejši poljedelski pridelek. Slovenski kmetje so v obdobju med vojnama povečali pridelek pšenice za sedmino (z 8,4 na 9,6 q/ha)²⁰⁷ in tako jim je uspelo zmanjšati prehrambni primanjkljaj Slovenije.²⁰⁸ A s tem še zdaleč niso dosegali povprečnega evropskega pridelka, ki je znašal 16,5 q/ha. Slovenija je bila v spodnjem delu lestvice v družbi s Španijo, Portugalsko, Romunijo, Bolgarijo, Grčijo in Turčijo. Sredi lestvice so bile vzhodnoevropske države, medtem ko so srednje- in zahodnoevropske države imele nadpovprečno učinkovito kmetijsko proizvodnjo. Kot primer navedimo, da so Danska, Nizozemska in Belgija, ki so že do tedaj imele najvišji hektarski donos v Evropi, le-tega v tridesetih letih še povečale. Konkretno so na Danskem poželi 29 q pšenice na hektar.²⁰⁹

Omenili smo že, da so se strukturna neskladja slo-

²⁰⁴ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, str. 218.

²⁰⁵ Maister, Zaposlitev kmetijskega prebivalstva, str. 93–116

²⁰⁶ Erjavec, Kmetiško vprašanje, str. 37.

²⁰⁷ Erjavec, Kmetiško vprašanje, str. 34; Krajevni leksikon, str. 20.

²⁰⁸ Slovenija je morala iz drugih jugoslovanskih predelov uvažati znatne količine žitaric, predvsem pšenice. Erjavec (Kmetiško vprašanje, str. 17) navaja, da so morali sredi dvajsetih let uvoziti 12.500 vagonov žita in 280 vagonov fižola. Dvig donosa produkcije, kot posledica naporov kmetijskospesevalne službe, je vendarle zmanjšal primanjkljaj, tako da so deset let pozneje uvažali le še 700 vagonov krušnega žita (Krajevni leksikon, str. 22).

²⁰⁹ Bilten Privilegovane agrarne banke, št. 3–4/1937.

venskega kmetijstva kazala v veliki zadolženosti kmečkega življa, ki je bila obenem tudi posledica razdiralnih učinkov velike gospodarske krize, ko so se kmetijske cene znižale za polovico. Ravno v tej zadolženosti se je zrcalila podoba slovenskega kmetijstva, saj so med zadolženimi prevladovala male kmetije, ki niso bile sposobne zadostiti pogojem tržnega gospodarjenja. V zadolženosti se je namreč odražal proces optimalizacije velikosti kmetij, ki ga je določal trg.

Ko gledamo podatke o posestni strukturi zadolženih kmetij, ugotovimo, da je med njimi bilo kar 60 % takih, ki niso presegale desetih hektarjev. Ta delež postane veliko bolj poveden, ko mu pridružimo spoznanja iz analize rentabilnostnih računov. Na taki osnovi je mogoče sklepati, da v dvajsetih letih nikakor ni bilo mogoče preživeti na kmetiji, ki ni presegala petih hektarjev, in je bilo zato nujno iskati zaslužek izven kmetijstva. Z izbruhom krize so v to kategorijo prišle tudi kmetije v obsegu desetih hektarjev, ki so v prvem desetletju jugoslovanske države še omogočale pokrivanje vseh izdatkov izključno s kmetovanjem. K takemu sklepu nas poleg navedenega vodijo tudi podatki iz popisa prebivalstva v letu 1931, ko so ugotovili, da je na dobri petini slovenskih kmetijskih obratov kmetijstvo postranska dejavnost.²¹⁰ Ta delež pa se po številkah približno ujema s številom zadolženih kmetij v obsegu do desetih hektarjev. Tako lahko zatrdimo, da je v tridesetih letih optimalna velikost kmetije, ki je ob nujni specializaciji proizvodnje poleg preživetja omogočala tudi določeno akumulacijo, že presegala deset hektarjev.

Ta proces zviševanja obsega kmetije, ki je še zagotavljala preživetje samo s kmetovanjem, bomo ponazorili z dvema primeroma, ki nam bosta brez odvečnih besed prikazala poslovanje dveh med seboj zelo razlikujočih se kmetij. S prvo bomo spoznali uspeh gospodarjenja male kmetije, z drugo pa bomo posegli v kategorijo srednjih kmetov.

Naša mala kmetija, ki izvira iz Drašičev v Beli krajini,²¹¹ je obsegala skupno štiri hektarje, od tega je

²¹⁰ Maister, Zaposlitev kmetijskega prebivalstva, str. 94.

²¹¹ Pirc, Prehrana prebivalstva.

bilo 2 ha njiv, 16 a vinogradov, preostalo pa so bili travniki in gozd. Na njej se je preživljalo 7 oseb, med katerimi sta bila tudi dva otroka, mlajša od sedmih let. V letu 1936/37 je njihov pridelek v denarju znašal 8.780 dinarjev. Od tega so za lastne potrebe porabili dve tretjini, drugo pa prodali. Prodajali so predvsem vino, sadje in jajca.

Ta kmetija nam kaže, kako na mali kmetiji ni bilo mogoče udejaniti specializacije proizvodnje, saj so mali kmetje morali pridelovati vse po malem, da bi zadostili lastnim prehrabnim potrebam. Tako so na tej kmetiji pridelovali pšenico, ječmen, proso, ajdo, krompir, fižol in zlasti vino, vendar to ni bilo dovolj in so morali še dokupovati krušno moko. Redili so tudi prašiča, ki so ga posebej kupili, in kokoši, vendar jim pomije in lasten pridelek koruze niso zadostovali za vzrejo teh živali in so jo morali dokupovati.

Med drugimi tekočimi izdatki izstopajo zlasti stroški za obleko in obutev, ki so predstavljali kar četrtnino vseh izdatkov. Ko k temu prištejemo še druge izdatke v prehrabne namene, ki so predstavljali polovico v denarju izraženih izdatkov, ugotovimo, da so stroški zagotavljanja družinske eksistence temu malemu belokranjskemu kmetu predstavljali kar tri četrtine vseh izdatkov. Razumljivo je, da so morali nekaj nameniti tudi za proizvodnjo oziroma za nakup modre galice, ki so jo potrebovali v vinogradu. Tako jim je za lastno zabavo in užitek ostalo bore malo. Pravzaprav so v tej rubriki presenetljivi kar visoki izdatki za tobak, ki so v skupnih stroških predstavljali več kot stroški za sol, razsvetljava in milo skupaj, pa čeprav so bili nujnejši. Poleg kajenja je temu, predpostavimo, da gospodarju, bilo v veselje in sprostitev tudi branje časopisov, saj je bil naročen na kmetom namenjen časopis Domoljub.

Primerjava dohodkov in izdatkov te kmetije nam pokaže pasivno bilanco poslovanja, saj so stroški preživljanja krepko presejali dohodke. Izdatki so bili kar za tri četrtine višji kot dohodki. Seveda se je ob tem takoj zastavljalo vprašanje kritja defecita. Obstajala sta samo dva načina: zadolžitev ali postranski zaslužek. Obravnavana družina je uporabljala oba. Z dninami pri drugih kmetih in z domačo obrtjo so pokrili večino

primanjkljaja, preostanek pa je primaknil gospodarjev brat, kar lahko štejemo za neke vrste zadolžitev. Primer te kmetije nam nazorno kaže, da na takem obratu ni bilo mogoče pridelati dovolj niti za lastno prehrano, kaj šele da bi z dohodki bilo mogoče širiti proizvodnjo. Taka kmetija je bila v perspektivi nujno obsojena na ekonomski propad, njeni prebivalci pa na čedalje večje umejstvanje izven kmetijskih panog, ki bi tem ljudem pomenile le dopolnilno dejavnost.

V kategoriji srednjih kmetov smo se odločili za obrat iz Slovenskih goric, ki je bil dva kilometra severno od Ptuja.²¹² Na 13 hektarjev obsegajoči kmetiji se je preživljala šestčlanska družina, štirje so bili otroci. Obseg dela je bil že tolikšen, da ga družina sama ni zmoгла. Pri tej kmetiji sta že opazni specializacija proizvodnje in navezanost na trg, saj je bila glavna panoga živinoreja. Tako so redili 4 krave, 2 vola, nekaj teličkov, večje število prašičev, konja in kot dopolnilo tudi kokoši. Glavnina dohodkov kmetije je izvirala iz živinoreje, zlasti iz prodaje mleka, živine in jajc. V letu 1936/37 so dohodki iz živinoreje predstavljali kar 70% vseh dohodkov. Vse ostale panoge na tej kmetiji so bile dopolnilne in so v bistvu rabile za zadovoljitev lastnih potreb. Med poljedelskimi pridelki so prodajali predvsem krompir in nekaj malega pšenice, zelja in fižola. Enako lahko ugotavljamo tudi v sadjarstvu in vinarstvu, saj so prodali le majhen del pridelanega. Ravno na tem primeru lahko zelo plastično ponazorimo razdiralne učinke velikega padca kmetijskih cen v času gospodarske krize, saj je ta kmetija v predkriznem letu 1929 z enako strukturo prodanega zaslužila za dobrih 40 % več denarja. Razlika v izpadu dohodkov je znatna pri prodani živini, mleku in vinu.

Vzporedno opazovanje dohodkov in izdatkov nam v letu 1936/37, kljub drastičnemu padcu cen, pokaže uravnoteženo bilanco kmetovanja, a resda brez presežka. Če smo v prejšnjem primeru ugotavljali tako rekoč odsotnost stroškov za nadaljnjo proizvodnjo, tokrat ni tako. Temu srednjemu kmetu so tovrstni izdatki že predstavljali dobro šestino vseh stroškov. Med izdatki za gospodinjstvo, ki so skupaj pomenili sedmino, izsto-

²¹² Bratko, Gibanje cen in naše kmetijstvo, str. 396–397.

pajo zlasti stroški za razsvetljavo (petrolej!), sladkor in higienske potrebščine. Pomembno pa je poudariti, da na tej kmetiji hrane niso dokupovali, ker ne samo, da so jo pridelali dovolj za lastne potrebe, temveč so jo še prodajali na Ptuj. Tudi v tej družini so imeli zelo veliko izdatkov z oblačili in obutvijo, v skupnem skoraj tretjino. Primerjava obeh vzorčnih kmetij pokaže, da je delež stroškov z zagotavljanjem osnovne eksistence, to je prehrane in oblačenja, pri srednji kmetiji že znatno nižji, skorajda za polovico. Že prej smo spoznali, da ta družina ni mogla sama opraviti vsega dela in je morala zato v času sezonskih velikih opravil najemati delavce. Stroški zanje so bili tudi precejšnji, predstavljali so skoraj sedmino. Med izdatki proučevane družine najdemo tudi zelo zanimivo postavko, zavarovalnino. Očitno je pri njih že prodrla zavest, da je zaradi nepredvidljivih vremenskih in drugačnih spremenljivk nujno zavarovati pridelek, živino in poslopja. V "opravičilo" malim kmetom je potrebno priznati, da so si na tej srednji kmetiji to lahko privoščili zaradi krepko višjih dohodkov. Naš srednji kmet je bil zadolžen, vendar mu odplačevanje dolga ni predstavljalo večjega bremena.

S seštevkem vseh stroškovnih postavk in postavitvi ob bok dohodkom se izpostavi, da naj bi na tej kmetiji gospodarili z izgubo. Izdatki naj bi za 7 % presegali dohodke. V pogojniku pišemo zato, ker so med odhodki navedeni stroški najetih delavcev v denarju, čeprav jih je ta kmet plačal v naturalni obliki. Za opravljeno delo so dobili hrano ali zemljo v najem. Nekaterim pa je naš srednji kmet za protiuslugo zoral njihove njive ali pa zvozil les iz gozda. Seveda se nam v takem primeru tudi primanjkljaj pokaže v zelo drugačni luči, zlasti če predpostavimo, da je ta kmet marsikatero uslugo, vožnje na primer, tudi zaračunal v denarju in da je bila bilanca dejansko zato nekoliko drugačna oziroma vsaj izravnana.

Ne glede na pomisleke pa moramo zaključiti, da nam ti podatki sočasno pričajo o nekem drugem dejstvu, ki je bilo z narodno gospodarskega vidika zelo negativno, brez pretiravanja rečeno kar porazno. Srednje kmetije po veliki gospodarski krizi, ki je v globalu povzročila skorajda prepолоvitev kmečkih dohodkov, niso

več dajale tistega presežka v dohodkih, nujno potrebna za povečanje proizvodnje s specializacijo in uvajanjem novih tehnologij ter s tem posledično tudi dohodka in življenjskega standarda kmečkega življa.

Take tendence so seveda pretile z velikimi gospodarskimi, socialnimi in tudi političnimi pretresi, kajti celovita razsežnost problema se nam pokaže ob zgovornem dejstvu, da je na slovenskem podeželju kar tri četrtine kmetov zagotavljalo existenco svojim družinam na kmetijah, ki niso presegale desetih hektarjev, in ob tem odmislimo še neugodno strukturo posesti. Še več, s spremembo vidika opazovanja, ko vključimo celotno število zadolženih kmetij v Sloveniji – katerih delež se je približeval 40 %²¹³ in med katerimi so prevladovali male kmetije –, ugotovimo, da je bila kar četrtina tedanjega prebivalstva Slovenije na poti zanesljivega ekonomskega propada. To pa je bila vsekakor odločno prevelika populacija, da bi država ostala ravnodušna in ne bi posredovala. Še zlasti zato ne, ker je bila tem množicam pot v industrijo ali izseljenstvo zaprta. S razglasitvijo zakona o zaščiti kmetov in z njim tudi moratorija za kmečke dolgove v letu 1932 ter s kasnejšo zakonodajo je bila v bistvu konzervirana obstoječa, razmeram neprimerna posestna struktura. Male kmetije so se tako še naprej ohranjale pri življenju. S socialnega in političnega stališča je bilo tako ravnanje razumljivo, z gospodarskega vidika pa nikakor ne.

Zastavlja se nam tudi vprašanje, ali je bil drugačen razplet sploh mogoč. Veliko število neuspešnih dražb v tridesetih letih²¹⁴ kaže, da tudi večji kmetje zaradi prepolovitve dohodkov med krizo niso razpolagali z zadostnimi sredstvi za nakup bankrotiranih kmetij. Le tako bi namreč lahko nastajala večja kmečka gospodarstva, ki bi bila tržno naravnana. Tudi novo zadolževanje v ta namen je bilo izključeno, ker je bila kreditna sposobnost kmetov v temeljih omajana, svoje pa so pridodale tudi negativne izkušnje z moratorijem.

²¹³ Zanimivo je, da je ta delež skladen z že citiranim mnenjem Antona Pevca, ki je na začetku dvajsetih let zapisal, da bo po vsej verjetnosti polovica kmečkega prebivalstva ekonomsko propadla.

²¹⁴ Glej rubriko Razglasi sodišč in sodnih oblastev, Službeni list Kraljevske banske uprave za Dravsko banovino v navedenih letih.

V zaključku torej lahko zapišemo, da slovenskemu kmetijstvu v celotnem obdobju enega stoletja, od srede devetnajstega pa do srede dvajsetega stoletja, kljub velikemu in očitnemu napredku vendarle ni uspelo premagati temeljne ovire, to je razdrobljenosti posestne strukture, ki je že v izhodišču silno oteževala in upočasnjevala procesno dinamiko prestrukturiranja slovenskega kmetijstva.

Finanční prostori

Regulacija

Regulacija bančnega sektorja po nastanku jugoslovanske države je bila parcialna in tudi ne povsem dokončana, idej, predlogov in pričakovanj ni bilo malo. Ukrepanje oblasti pa je bilo negotovo in usmerjeno predvsem v reševanje najbolj akutnih problemov in manj v sistemsko ukrepanje. V nadaljevanju tako v osnovnih črtah predstavljamo temeljne značilnosti bančnega sektorja v Jugoslaviji iz časa med vojnama. Na tem ozadju nato sledi dediščina Habsburške monarhije, Kraljevine Srbije in Kraljevine Črne gore na področju regulative bančništva, ki je po nastanku jugoslovanske države še vrsto let ostala v veljavi. Jugoslovansko bančno regulativo predstavljamo v dveh delih, v dvajsetih in tridesetih letih; v dvajsetih letih s poudarkom na spodbujanju koncentracije bančništva, v tridesetih letih, v času velike gospodarske krize, s poudarkom na rehabilitaciji bančništva in drugih ukrepih regulacije.

Kot je bila Jugoslavija ekonomsko nezadostno razvita, tako je bilo tudi bančništvo, saj je imelo vse značilnosti nerazvitega bančnega sistema. Značilnosti tega bančnega sistema v času med obema vojnama je mogoče povzeti v nekaj točk:

- a) Heterogenost bančnega sektorja kot posledica zgodovinske, ekonomske, kulturne in politične heterogenosti. Oznaka heterogenosti se nanaša na zvrsti bank, velikost, poslovanje, način vodenja itd.
- b) Veliko število bančnih ustanov, skromnega kapitala in lokalnega obsega poslovanja. V vsaki jugoslo-

vanski pokrajini je bilo le nekaj bank regionalnega pomena, le malo pa takih, ki bi imele vsedrjavni značaj. Razlogi za razdrobljenost bančnega sektorja so bili različni, poleg čisto ekonomskih tudi politični, etnični ali celo religiozni.

- c) Kapitalska skromnost in omejenost poslovanja je imela za posledico dejstvo, da so banke v Jugoslaviji praviloma slonele na modelu univerzalnega bančništva. Da bi v pogojih omejenih možnosti ohranjale ali večale dohodek oziroma dobiček, so morale imeti široko paleto dejavnosti. Ukvarjale so se z vsemi bančnimi posli in tudi neposredno investirale v realni sektor.
- d) Neravnovesje med kapitalsko ponudbo in povpraševanjem je vplivalo na nesorazmerno visoke posojilne obrestne mere, kar je povzročalo preveliko prelivanje sredstev od dolžnikov k upnikom in s tem še bolj zaviralo že tako počasen gospodarski razvoj.
- e) Velika vloga tujega kapitala v bančnem sektorju.²¹⁵

Pred pregledom bančne regulacije v jugoslovanskem obdobju si je potrebno ogledati še dediščino na področju bančne regulacije v času Habsburške monarhije in Kraljevine Srbije. Eden prvih, kot se je izkazalo tudi zelo trajnih predpisov o bančnem poslovanju, datira v leto 1844. To je t. i. Sparregulativ, ki je določal pravila pri ustanavljanju hranilnic lokalnih skupnosti in deloma reguliral njihovo delo. Zaradi značaja javnosti je bila velika pozornost posvečena zagotovitvi varnosti poslovanja. Dovoljenje za delo je podeljevala država. Hranilnice so lahko sprejemale vse vrste vloge prebivalstva in drugih subjektov, pri čemer pa so morali določiti najnižji in najvišji znesek vlog. Prav tako je bil omejen najvišji znesek enkratnega dviga varčevalne vloge. Vsaka hranilnica je morala imeti ustrezen rezervni sklad, ki ga je oblast določala na osnovi velikosti poslovanja. Pri investicijski oziroma kreditni politiki so hranilnicam dovolili vse vrste posojil, in sicer: hipotečna, komunalna, menična, lombardna in posojila na osnovi tekočega računa. Dajale so tudi jamstva in za prosilce posredovale v vseh denarnih opravilih. Lahko so kreditirale tudi

²¹⁵ Tomašević, Novac i kredit, str. 227–229.

svoje ustanovitelje, to je različne lokalne skupnosti. Pri posojilih so morale paziti, da je bila njihova posojilna obrestna mera nižja, kot je bila prevladujoča na področju njihovega delovanja. Za nadzor poslovanja je skrbel državni komisar, ki je moral sprti spremljati poslovanje hranilnic in tudi poročati državnim oblastem (organi so se menjavali). Hranilnice so morale letne zaključne račune pošiljati v odobritev oblastem in jih javno objavljati. Predpisana je bila tudi struktura letnih zaključkov. Navesti so morali število vlagateljev, znesek tujih sredstev, znesek in strukturo investicij, višino dobička in rezervni sklad, stroške ter retrospektivno tendenco gibanja teh postavk.²¹⁶ Tovrstna ureditev je na območju Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Vojvodine, se pravi na jugoslovanskem ozemlju, ki je bilo do leta 1918 v okvirih Habsburške monarhije, veljala vse do leta 1938, se pravi do časa, ko je bil sprejet enoten jugoslovanski zakon o hranilnicah.

Opozoriti je potrebno tudi na zakon o družtvih iz leta 1852, ki je bil dolga leta podlaga za ustanavljanje in delovanje bančnih delniških družb in kreditnih zadrug. Bančne delniške družbe ali kreditne zadruge so morale pred začetkom delovanja pridobiti dovoljenje državnih oblasti. Na predlog ministrstva za notranje zadeve je dovoljenje za bančne delniške družbe osebno podpisoval cesar na osnovi predloženega statuta družbe in višine delniškega kapitala. Nadzor nad bančnim poslovanjem je bil v domeni države, notranjega ministrstva, ki je lahko kadar koli opravilo pregled/revizijo poslovanja in v družbo poslalo tudi svojega komisarja, če se je za to pojavila potreba.²¹⁷

Tretji pomemben zakonski akt, trgovinski zakon, je izšel leta 1862. S tem zakonom so med drugim opredelili različne tipe gospodarskih družb. Za bančništvo je bilo pomembno določilo o delniških družbah. Vsaka delniška družba je morala imeti dovoljenje za delovanje, ki ga je podeljevalo ministrstvo za pravosodje in trgovino. Z zakonom so tudi predpisali organizacijsko in upravno strukturo družb (upravni in nadzorni svet) ter razmerja med

²¹⁶ Zupančič Pušavec, *Oblike organiziranja gospodarstva*, str. 89–91; Lajnert, *Sustav bankarsko-novčarskih institucija*, str. 86.

²¹⁷ Lajnert, *Sustav bankarsko-novčarskih institucija*, str. 87.

delničarji.²¹⁸ Sprejetje tega zakona pa ni pomenilo prenehanja veljavnosti zakona o društvih iz leta 1852 glede delniških družb, tudi bančnih. Ker se je v mnogih letih kazala kolizija zakonskih odredb, je dunajska vlada leta 1899 končno izdala Delničarski regulativ, s katerim je na osnovi izkušenj poenotila ravnanje oblasti pri ustanavljanju delniških družb in nadzoru delniških družb, tudi bančnih. Ta zakonodaja je bila veljavna na območju Slovenije in Dalmacije. Na Hrvaškem in Vojvodini (ki je bila v madžarski polovici monarhije) je bil vsebinsko identičen zakon sprejet leta 1875. V Bosni in Hercegovini, ki je bila pod skupno upravo obeh polovic monarhije, pa so trgovinski zakon sprejeli leta 1883. Vsi poznejši trgovinski zakoni, izdani za posamezne dežele Habsburške monarhije, so bili pisani po vzorcu osnovnega zakona iz leta 1862 in so bili s tem v praktični izvedbi zelo sorodni.²¹⁹

Pomembno je opozoriti še na zakon o zadružništvu iz leta 1873, ki je med drugim definiral tudi ustanavljanje kreditnih zadrug, njihovo organizacijsko strukturo, postopek registracije in poslovno politiko. Kreditne zadruge so bile namenjene najširšim slojem prebivalstva. V poslovanju so bile omejene na najbolj osnovne depozitne in kreditne posle znotraj kroga svojih članov. Pou-darek na varnosti poslovanja je bil velik, vsako posojilo je moralo biti ustrezno zavarovano, bodisi s poroki ali hipoteko. Kreditne zadruge so bile ravno tako omejene pri nalaganju svojih gotovinskih presežkov, lahko so jih naložile samo kot kratkoročen depozit v druge banke ali v nakup državnih vrednostnih papirjev. Javno so morale objavljati svoje bilance. Nadzor nad njihovim poslovanjem je opravljalo ustrezno registrsko sodišče, po letu 1903 pa revizijske zadružne zveze. Na območju Hrvaške ter Bosne in Hercegovine so bile določbe glede zadružništva vključene v trgovinske zakone iz let 1875 in 1883.²²⁰ Ta zadružna zakonodaja je veljala vse do leta 1937, ko je bil sprejet enoten zadružni zakon, ki pa ni prinašal bistvenih sprememb.²²¹

²¹⁸ Ravno tam, str. 88–91.

²¹⁹ Istorija bankarstva u Vojvodini, str. 252–253.

²²⁰ Zadružni leksikon II, str. 1488–1489.

²²¹ Čeferin, Pregled zadružnega prava, str. 39–40.

Tudi v pravnem redu Kraljevine Srbije pred prvo svetovno vojno (in tudi v Kraljevini Črni gori, ki je dobesedno prevzemala srbsko zakonodajo) opazimo podoben legislativni okvir, znotraj katerega so delovale bančne ustanove. Področje bančništva ni bilo urejeno s posebnim zakonom. Znotraj trgovinskega zakona iz leta 1860 in zakona o organizaciji trgovinskih sodišč iz leta 1859 so urejali tudi vprašanje delniških družb. Banke so bile definirane kot družbe, ki sprejemajo denarne vloge, posredujejo kredite in trgujejo z vrednostnimi papirji (menice, čeki, varanti, delnice, obveznice ...). Posebej je vprašanje delniških družb urejal zakon iz leta 1896, ki je bil nato dopolnjen 1898. Ta zakonodaja je definirala postopek ustanavljanja delniških družb, upravno in organizacijsko strukturo, načine vplačila delniškega kapitala in razmerja med delničarji. Dovoljenje za delo je podeljevalo ministrstvo za trgovino in industrijo.²²² Na področju kreditnega združništva je na ozemlju Kraljevine Srbije in Črne gore od leta 1898 veljal zadružni zakon, ki pa je bil v določbah glede zadružnega poslovanja, torej tudi pri kreditnih zadrugah, zelo blizu dikciji zakona iz Habsburške monarhije iz leta 1873. Odstopal je le v določilih nadzora poslovanja, saj je uzakonjal nujnost združevanja zadrug v revizijske zveze, pristojnosti izdajanja dovoljenj za delo in zunanjega nadzora pa je prenašal na ministrstvo za kmetijstvo.²²³

Delovanje jugoslovanskega bančnega sistema je torej praktično skozi vsa dvajseta leta določala zakonodaja, ki je bila sprejeta še pred nastankom jugoslovanske države. Glede bančništva je bil pomemben sklep, da je za bančne institucije po nastanku jugoslovanske države pristojno ministrstvo za trgovino in industrijo. Regulacija bančništva je bila v dobi prve jugoslovanske države skromna. Čeprav so obstajali pozivi, da je potrebno enotno regulirati bančni sektor in tudi okrepiti nadzor, pa rezultatov ni bilo. Vzrokov je gotovo več. Na eni strani velika politična nestabilnost, ko je bilo v času klasičnega parlamentarizma tako rekoč izjemno težko začeti in dokončati zakonsko proceduro. Na drugi strani

²²² Istorija bankarstva u Vojvodini, str. 253–260.

²²³ Zadružni leksikon II, str. 1488–1489.

pa nekateri avtorji iščejo razloge v globoki privrženosti jugoslovanskih političnih in gospodarskih elit ekonomsko liberalističnim načelom. Po tem naj bi se zlasti odlikovali vodilni bančniki.²²⁴ Eden pomembnih vzrokov je bila tudi fragmentacija bančnega sektorja. Odpori proti regulaciji so temeljili na strahu pred državnim sponzoriranjem koncentracije v smeri bolj uravnotežene strukture bančnega sektorja. Pomisliti pa je tudi potrebno na zelo veliko razumevanje oblasti za stališča bančnikov. Intenzivnejši poseg države na področje bančništva se je zgodil v tridesetih letih, vendar tedaj v povsem drugačnih razmerah in iz drugačnih izhodišč. Velika gospodarska kriza je zaostрила vprašanje likvidnosti in solventnosti bančnega sistema. Vprašanje bančne regulacije se začelo postavljati na novo, potrebna je bila sanacija bančnega sistema, da bi bančni sistem tudi v prihodnosti lahko opravljal svojo gospodarsko vlogo.

Velik problem prve polovice dvajsetih let je bila visoka obrestna mera, ki se je na posameznih jugoslovanskih območjih zelo razlikovala. Oblasti so različne in visoke posojilne obrestne mere prepoznavale kot velik problem, vendar pa ni bilo kake zakonske podlage, ki bi omogočala ukrepanje. Hkrati je potrebno opozoriti, da je odločnejše ukrepanje vlade ali centralne banke preprečevala tudi prevladujoča liberalistična ideologija. Obrestna mera je bila obravnavana le kot odraz delovanja zakona o ponudbi in povpraševanju po kapitalu. Hkrati so pričakovali, da je nujno, da k zniževanju banke pristopijo same, brez prisile, znižanje obrestnih mer naj bi bilo prostovoljno.

Zaradi prevelikega odtujevanja premoženja dolžnikov prek visokih obrestnih mer, kar je negativno vplivalo na gospodarsko aktivnost v državi, je centralna banka vendarle posredovala, in to ne glede na to, da ni bila zakonsko pooblaščen za tak poseg. V njenih organih je prevladalo mnenje, da so vzroki visoke obrestne mere poleg velikega povpraševanja predvsem visoki stroški bank. Ti naj bi bili posledica prevelike razdrobljenosti bančnega sistema v državi. Centralna banka je želela spodbuditi združevanje bank in bančnic, ker naj bi raci-

²²⁴ Tomašević, Novac i kredit, str. 225.

onalizacija stroškov omogočila znižanje obrestnih mer. Centralna banka ni želela biti dejavno vpletena v ta proces, tako da bi določenim bankam odrekala posojila ali jim za pogoj postavljala združevanje. Omejila se je na priporočila in vse stavila na prostovoljnost in sporazumnost v združevalnih procesih. Rezultat te akcije je bil ničen, združevalnih procesov ni bilo, obrestna mera je ostala visoka kljub nekajkratnemu pozivu. Hkrati je centralna banka pozvala velike banke, naj uskladijo višino obrestnih mer s posebnim medbančnim dogovorom. A tudi tu ni bilo posebnega odziva.

Več kot očitno je bilo, da je nujno poseči po bolj ostrih ali prisilnih metodah. Tako se je centralna banka vendarle odločila, da skuša zmanjšanje števila denarnih zavodov spodbuditi z odtegotvanjem kreditov. Poleti 1923 so sklenili zaostri kreditno politiko do majhnih bank z upoštevanjem teritorialnih in gospodarskih vidikov. V Beogradu, Zagrebu in Ljubljani so po novem morale banke imeti najmanj 3 milijone dinarjev vplačane delniške glavnice. V manjših mestih, kjer so imele sedež tri banke, so minimum delniške glavnice naravnali na milijon dinarjev, drugje pa na pol milijona dinarjev. Ob združevanju bi nova banka od centralne banke dobila kredit v skupnem znesku odobrenih kreditov združujočih se subjektov. Hkrati je Narodna banka denarnim zavodom priporočila, naj poenotijo obrestne mere na največ 10 % za vloge in največ 18 % za posojila. Bankam oziroma njihovim združenjem pa je določila, da morajo do novembra 1924 skleniti dogovore o zniževanju obrestnih mer. Ob tem je zagrozila, da bo po tem roku sama uradno določila obrestne mere.

Banke so tokrat prisluhnile opozorilom, vendar posebnega učinka ni bilo. Zato so se v naslednjih letih vrstile različne konference, vse z enim samim vprašanjem, kako znižati obrestne mere. Vedno znova so ugotavljali, da so vzroki visokih obresti enostavni in v javnosti, tako strokovni kot laični, povsem razvidni – preveliki stroški in neracionalna organizacija dela in poslovanja v bankah. Razlika je bila v poudarkih, kajti centralna banka in vlada sta opozarjali na stroške kot celoto, bankirji so med stroški videli le, po njihovem, previsoke davke. Ko je vlada sredi leta 1927 odpravila kakršnokoli obdavče-

nje hranilnih vlog, znižala obdavčenje dohodkov uslužbencev in delniških družb ter izločila iz davčne osnove prostovoljne prispevke, ki so jih izplačevale delniške družbe, so bili bančniki postavljeni na plano. Njihovim zahtevam je bilo ugodeno, obrestne mere pa kljub temu niso kazale nobene volje po spuščanju na nižjo raven.

Dogovarjanj je bilo konec, potrpljenje je pošlo. Centralna banka je ponovno posegla po prisilnih ukrepih. Poleti 1927 so v centralni banki sklenili, da morajo banke v Ljubljani, Beogradu, Zagrebu in Sarajevu imeti najmanj 5 milijonov dinarjev dejansko vplačanega osnovnega kapitala, če želijo dobiti kredite centralne banke. V ostalih krajih so morale imeti bančne delniške družbe najmanj milijon dinarjev vplačanega kapitala, da bi centralna banka sploh sprejela njihovo vlogo za kredite. Vsi (preostali) zavodi so morali v naslednjih dveh letih svoj delniški kapital zvišati na predpisano višino, če so želeli ohraniti kredite centralne banke. Lahko pa so se podali tudi v združevalne procese.

Ta akcija centralne banke je bila bolj uspešna kot predhodne, saj se je število bank v Jugoslaviji v drugi polovici dvajsetih let vendarle znižalo. Število družb s pol milijona osnovnega kapitala se je zmanjšalo za četrtno, okrepilo pa se je število bank z milijonom dinarjev kapitala. Prirastek je znašal dobro desetino, kar je pričalo, da je vendarle prišlo do združevanja majhnih bank in pripojitve istih večjim bankam. Hkrati s temi procesi so se z medbančnimi dogovori v državi zniževale tudi obrestne mere, resda na višji ravni, kot jih je priporočala centralna banka, a vendarle.²²⁵

Pri dolgoletnem prizadevanju za reguliranje obrestnih mer v državi se je vedno bolj kazala tudi potreba po nadzoru bančnega poslovanja. Zlasti bankroti in likvidacije posameznih bank so vedno znova opozarjali na nujnost podrobnejše regulacije bančnega poslovanja. V takih primerih se je zlasti zastavljalo vprašanje hranilnih vlog in interesov manjših delničarjev, ki so bili pogosto prezrti. Glede varnosti hranilnih vlog so se vedno znova pojavljali predlogi, ki so odmevali v javnosti, da naj za vloge v jugoslovanskih bankah jamči država

²²⁵ Narodna banka 1884–1934, str. 169–173.

oziroma v njenem imenu vlada. Za široko nacionalno jamstveno shemo za bančne depozite vlada ni kazala razumevanja. Strinjala pa se je, da je potrebno deloma začeti nadzorovati bančno poslovanje, predvsem s stališča zaščite vlagateljev. Na ministrstvu za trgovino in industrijo so leta 1926 pripravili projekt t. i. Centrale bančnih zavodov, samostojni organ za nadzor bančnega poslovanja. Naloga te ustanove naj bi bila dvojna. Na eni strani naj bi ščitila oziroma zastopala interese bank, na drugi strani pa tudi ščitila pravice vlagateljev. Predlog je izhajal s stališča, da sta kontrola bank in normiranje osnovnih načel bančnega poslovanja najbolj optimalna in pregledna zaščita vlagateljev. Pristop je bil sodoben in je sledil dogajanju v tujini. Bankam bi predpisali koeficient primarne likvidnosti, določili strukturo naložb oziroma ločili poslovanje na podlagi hranilnih vlog, depozitov podjetij ali lastnih sredstev ter omogočili delni javni vpogled v bančno poslovanje z obveznostjo objavljanja rezultatov poslovanja in tekočega poročanja nadzornemu organu. V bančnih krogih je predlog nalezl na burno zavrnitev, saj so to dojeli kot prevelik poseg v običajni način poslovanja.²²⁶ Ministrstvo pa tudi ni vztrajalo in je odstopilo od nadaljnjih postopkov.

V dvajsetih letih torej jugoslovanske oblasti niso bile dovolj vztrajne, da bi jim uspelo uvesti sistem nadziranja bančnega poslovanja. To je bilo kar presenetljivo glede na dejstvo, da je centralna banka vendarle imela nekaj uspehov pri reguliranju obrestnih mer v državi in pri spodbujanju koncentracije v bančnem sektorju. Nekateri avtorji izpostavljajo tezo, da so oblasti to dojemale kot poraz in da so zato začele namenjati večjo pozornost bančništvu v državni režiji. Z večjo pozornostjo ustanavljanju in krepitvi državnih bank je država izvajala tisto politiko, ki jo je sicer želela implementirati tudi v regulaciji privatnega bančnega sektorja. S sistemom državnih bank, ki so imele podružnice po vsem teritoriju, je kazala pot, po kateri naj bi krenilo tudi zasebno bančništvo. Odpravili naj bi razdrobljenost in s koncentracijo ustvarili nekaj večjih bančnih ustanov, ki naj bi s podružnično mrežo pokrivale celotno državno

²²⁶ Tomašević, Novac i kredit, str. 224

ozemlje. Pri državnih bankah so vlade lahko uveljavljale načela, ki jih v privatnem bančništvu niso mogle. V drugi polovici dvajsetih let sta tako opazni množitev in rast pomena državnih oziroma poldržavnih bank. Pri tem se je pojavila tudi pomembna novost. Privatne banke so bile glede na klasifikacijo uvrščene v trgovinsko dejavnost in s tem podrejene ministrstvu za trgovino in industrijo. Nasprotno pa je državne banke ali banke s prevladujočim državnim lastništvom reguliralo veliko bolj vplivno ministrstvo za finance. In to ni bila vsa razlika. Veliko pomembnejše je bilo, da je država jamčila za vse vloge v državnih bankah. V tridesetih letih, v obdobju negotovosti, se je državno jamstvo za vloge izkazalo kot ključna prednost državnih bank pred zasebnim bančnim sektorjem. Poleg tega so te banke, če je bilo treba brez težav pridobile državno garancijo. Imele so tudi ugodnosti pri obdavčenju, poleg tega pa so morali državni ali organi lokalnih oblasti svoje poslovanje voditi prek državnih bank.

Ob koncu dvajsetih let je bil tako na organizacijski ravni vzpostavljen državni bančni sektor. Sestavljale so ga štiri banke. Poslanstvo Državne hipotekarne banke je bilo dolgoročno kreditiranje lokalnih skupnosti, podjetij in mestnega prebivalstva. V načrtih oblasti je Obrtniška banka ponujala dolgoročna posojila drobnogospodarskemu sektorju. Privilegirana agrarna banka, ki je pomenila uresničitev večletnih teženj in poskusov iz dvajsetih let, pa je svoja sredstva usmerila v dolgoročno kreditiranje kmetijstva. Delovanje teh treh bank je dopolnjevala še Poštna hranilnica, ki je bila zaradi obširne podružnične mreže pomembna na področju zajemanja prihrankov prebivalstva.²²⁷

Ideja o aktivni kontroli in regulaciji privatnega bančnega sektorja pa ni zamrla. Konec leta 1930 je vlada oziroma ministrstvo za trgovino poskusilo znova. Naročilo je predlog zakona o bankah pri predsedniku enega od največjih in najvplivnejših bančnih združenj v državi. Ne samo razmere v bližnji soseščini, temveč predvsem domači razlogi so bili najbolj merodajni za ta korak. Večletno ugotavljanje vzrokov bankrotov posameznih bank

²²⁷ Bičanić-Ivanković, *Croatian Banking*, str. 68–69.

v državi je vedno znova kazalo, da so temeljni problemi v nereguliranem bančnem poslovanju, ker ni bilo predpisanih oziroma določenih meril, na osnovi katerih bi lahko presojali ustreznost poslovnih politik posameznih bank. Seveda tudi ni bilo nadzornega organa, ki bi lahko preventivno deloval. Predlog zakona s konca leta 1930 je bil koncipiran v enakem duhu kot predlog iz leta 1926, se pravi, da so želeli definirati merila in strukturo varnega poslovanja, likvidnosti, obsega bančne dejavnosti, vzpostaviti korelacijo med strukturo virov in obsegom poslovanja in podobno.²²⁸ Predlog zakona o bankah s konca leta 1930 pa je v primerjavi s predlogom iz leta 1926 prinesel spremembo pri nadzoru bančnega poslovanja, s samostojnega organa ga je prenesel na ministrstvo za trgovino in industrijo. Največja novost osnutka zakona o bankah pa je bila državna jamstvena shema za depozite prebivalstva, da bi okrepili zaupanje v domače banke. Glede na dejstvo, da je osnutek zakona pripravljal eden od uglednih bančnikov, je bilo upravičeno pričakovanje, da ga bodo bančniki sprejemali. Toda zgodilo se je nasprotno. Državno jamstvo za depozite prebivalstva so bančniki sicer pozdravljali, a nepremostljivi problemi so se kazali drugje. Problem nadzora in strukture lastnih in tujih virov v bankah je onemogočil kompromis. S predlogom je vlada namreč želela doseči varnost depozitov prebivalstva. Zato so v enem od členov tudi predpisali, da morajo imeti banke stalno razmerje med depoziti in kapitalom 3 proti 1.²²⁹ Na ta način bi zavarovali tako lastnike prihrankov kot tudi banke, ki bi bile znatno manj izpostavljene tveganju.

Za večino bank v državi, ki so bile kapitalsko podhranjene, je bilo to povsem nesprejemljivo, saj bi v praksi pomenilo zoževanje poslovanja, če banke ne bi bile sposobne dvigovanja kapitala v predpisanem razmerju z rastjo depozitov. Njihov odpor postane povsem razumljiv, če pogledamo podatke o razmerju med lastnimi in tujimi sredstvi v jugoslovanskem bančnem sektorju. Povprečno razmerje med tujimi in lastnimi sredstvi je na državni ravni znašalo približno 4:1. Vendar pa

²²⁸ Kršev, Bankarstvo u dunavskoj banovini, str. 77–78

²²⁹ Kršev, Finansijska politika Jugoslavije, str. 275–276.

so obstajale velike regionalne razlike. Povprečne ravni pravzaprav sploh ni bilo. Bančni sektor v Bosni in Hercegovini ter Srbiji je že bil v zelenem razmerju med tujimi sredstvi in kapitalom v obsegu 3:1. Na Hrvaškem in v Sloveniji pa je bilo povsem drugače, na Hrvaškem je bilo denimo taisto razmerje 7:1. Slovenske banke pa so na eno enoto lastnega kapitala imele celo 11 enot tujih sredstev.²³⁰ Nasprotovanje delu zakona iz Hrvaške, kjer je bila koncentrirana finančna moč jugoslovanske države, in Slovenije je bilo torej razumljivo. Dejansko bi pomenil globok poseg v obstoječo bančno strukturo, saj ni bilo stvarnega pričakovanja, da bi lahko banke iz Hrvaške in Slovenije v kratkem času dosegle zeleno razmerje med delniškim kapitalom in tujimi sredstvi. Pričakovali so odliv depozitov ali v privatne banke iz drugih pokrajin ali pa v državne banke. V jugoslovanski stvarnosti etnične prepletenosti pa je to imelo velike politične implikacije.

Predlog o razmerju med delniškim kapitalom in tujimi sredstvi je bil vnesen s premislekom. Zasledoval je namreč dolgoletni cilj jugoslovanskih finančnih oblasti, da bi preseglji regionalno zaprtost jugoslovanskega bančnega sektorja. Želeli so si koncentracije bank, da bi v državi imeli nekaj velikih bank, ki bi celotno območje države pokrile s svojimi podružnicami. Da zakon ni bil sprejet, je pravzaprav presenetljivo, zlasti ker je bil načrtovan v času odkrite diktature in odprave parlamentarne demokracije. Oblast je deloma prisluhnila pripombam in je del kriterijev oziroma opredelitev banke kot podjetja in obsega ter definicije bančnega poslovanja vnesla v zakon o obrtih iz leta 1931. Ta zakon je določal poenotene pogoje za vstop na bančni trg. S tem je bilo konec nekdanje habsburške in srbske oziroma črnogorske zakonodaje. Zakon je več kot jasno utrdil pravilo, da je za bančne delniške družbe pristojno ministrstvo za trgovino in industrijo. Bančna delniška družba je lahko začela poslovati na osnovi dovoljenja ministrstva oziroma njegovega oddelka za bančništvo. Da bi pridobili dovoljenje, so morali lastniki banke položiti kavcijo v približni višini 10 % predvidene glavnice

²³⁰ Lazarević, Banking performance, str. 20.

v gotovini ali v zanesljivo varnih vrednostnih papirjih. Kavcija naj bi bila zagotovilo varnega in vestnega poslovanja. Pri visokih delniških glavnica (5.000.000 din) so bili prisilci oproščeni vplačila kavcije. Zahtevana vsota delniškega kapitala, ki je oproščala lastnike vplačila kavcije, je bila sorazmerno visoko postavljena, da bi otežili ustanavljanje majhnih bančnih delniških družb in tako nekoliko omilili pereč problem prevlade majhnih bank. Izjema v tem so bile hranilnice lokalnih oblasti, kjer so ustanovitelji garantirali za obveznosti hranilnice. Poleg dovoljenja za opravljanje depozitno-kreditnega, meničnega in menjalniškega poslovanja so banke morale pridobiti tudi posebno dovoljenje za trgovanje z vrednostnimi papirji.²³¹

Za kaj več pa je zmanjkalo časa. Država je bila v letu 1931 v pomladanskih mesecih zaposlena s pripravami na prevzem zlatega standarda,²³² v poletju in zlasti jeseni pa se je začnela agonija jugoslovanskega privatnega bančništva, ki jo je najavil naval varčevalcev na banke pod vtisom polomov uglednih bank v tujini, predvsem dunajske banke Creditanstalt. Nelikvidnost in tudi nesolventnost bančnega sistema je terjala naglo in temeljito intervencijo. Centralna banka je nadaljevala politiko zagotavljanja likvidnosti, regulacija in rehabilitacija bančnega sistema pa sta bili nalogi države oziroma ministrstva za trgovino in industrijo v njenem imenu. Banke so najprej začele delovati samozaščitno. Ob masovnem dvigovanju hranilnih vlog poleti in jeseni 1931 so na lastno pest septembra tega leta sprejele zaščitne ukrepe. Takrat so enostransko razveljavili določbe o dvigih s hranilnih knjižic. Za neopredeljeno dolgo dobo, odvisno pač od razmer, so določili, da lahko posamezni vlagatelj s svoje hranilne knjižice vsaka dva tedna dvigne največ 2000 dinarjev. Nadalje so dosledno odpravili izplačevanje vezanih vlog pred potekom odpovednega roka. Sklenili so tudi, da morajo banke od tega dneva naprej vložene vloge obravnavati kot nove vloge, ki niso bile podrejene nobeni omejitvi. Bančna združenja so že v tem času terjala od države, naj uzako-

²³¹ Istorija bankarstva u Vojvodini, str. 268–269.

²³² Več o tem glej Kršev, Finansijska politika; Gnjatović, Stari državni dugovi.

ni začasni splošni moratorij za denarne zavode, dokler se duhovi ne pomirijo, vendar v tem prizadevanju nekaj mesecev niso bila uspešna.²³³

V letih 1932–1934 je bila sprejeta potrebna zakonodaja za rehabilitacijo bančnega sektorja. Ker je vlada na eni strani kmete trenutno oprostila plačevanja dolgov, je morala podoben ukrep sprejeti tudi na drugi strani. Tako je z enim od členov zakona o zaščiti kmetov denarnim zavodom omogočila legalizacijo že obstoječega stanja, tj. neizplačevanje hranilnih vlog oziroma izplačevanje depozitov po obrokih v daljšem časovnem obdobju, kar so v nadaljnjem poteku krize urejevali s posebnimi uredbami o zaščiti denarnih zavodov in njihovih vlagateljev. To naj bi bili začasni ukrepi, ki pa so se z nadaljnjo regulacijo raztegnili kar na vsa trideseta leta. V stvarnosti je to pomenilo zakonsko prekvalifikacijo kratkoročnih sredstev vlagateljev v dolgoročna.

Odpravljanje posledic krize se je na bančnem področju intenzivneje začelo v letu 1935, ko je ministrski svet pričel izdajati prve odločbe o sanaciji bank, ki so zaprosile za zaščito oziroma odlog izplačil v prejšnjih letih. Odločbe o sanaciji bank so temeljile na uredbi o zaščiti denarnih zavodov iz leta 1934, ki je določala, da lahko vsak denarni zavod, ki je nesposoben zadostiti zahtevam upnikov, pridobi zaščito. Ministrstvo za trgovino in industrijo je lahko na osnovi prošnje v soglasju z lastniki odredilo odlog izplačil, sanacijo ali izvenstečajno likvidacijo.

Vse te postopke pa so morali potrditi lastniki na občnih zborih. Med državno zaščito so nad uresničevanjem sprejetih ukrepov bedeli posebni vladni komisarji. Ti so imeli pravico sodelovati na vseh sejah upravnih odborov, hkrati pa so nadzirali delo uprav bančnih zavodov. Vsi denarni zavodi, ki so želeli uživati državno zaščito in pravice na njeni osnovi, to je odlog plačil ali sanacijo, so morali prečistiti svoje bilance in odpisati vse izgube. Krili naj bi jih z rezervnimi in drugimi skladi. Če to ni zadostovalo, kar se je neredko dogajalo, so morali poseči po odpisu delniške glavnice, in to v višini, ki jo je terjala manjkajoča vsota. Med ukrepi za lajšanje

²³³ Poročilo o delovanju Društva bančnih zavodov, str. 8–11.

položaja zavodov pod zaščito sta bila po uredbi iz leta 1934 tudi revalorizacija nepremičnin in spodbujanje združevanja s kako drugo, bolj stoječo družbo.

Odložitev izplačil je ministrstvo za trgovino in industrijo dovoljevalo največ za dobo šestih let. Odlog izplačil je veljal samo za stare terjatve, to je za tiste, ki so nastale do prvotno podeljene zaščite oziroma uveljavitve odloga. Denarni zavodi so morali še naprej natančno razločevati staro in novo poslovanje, mejni datum je bil dan uveljavitve zaščite. Za novo poslovanje so veljala običajna pravila, brez omejitev. Banke in druge institucije v režimu zaščite so morale oblikovati izplačilne načrte za stare vloge za tri mesece naprej na osnovi šestmesečnih prilivov iz starih terjatev. Starim terjatvam so priznali najmanj 2- in največ 4-odstotne obresti, odvisno od zmožnosti zaščenega zavoda. Vrstni red izplačevanja je določil že zakonodajalec, prednost so imeli mali vlagatelji, ki so jim morale banke izplačati sorazmerno več vlog in prej kot drugim upnikom z velikimi depoziti.

Uredba iz leta 1934 je urejala tudi pobot dolgov in terjatev pri istem zavodu, kar je kasneje sprožilo veliko neljubih zapletov. Določala je namreč, da lahko dolжник poravnava svoj dolg s svojimi terjatvami pri istem zavodu. Če dolжник ni imel sam terjatev do upniške banke, je lahko polovico terjatve poravnal s hranilno knjižico katerega drugega bančnega upnika. Ta določba je kasneje sprožila nastanek novega trga, to je množično prekupčevanje s hranilnimi knjižicami. Ljudje so jih namreč prodajali daleč pod nominalno vrednostjo, da so prišli do denarja. S tem početjem so se ukvarjale tudi banke in hranilnice same, poleg njih pa še množica posameznikov in drugih podjetij.

Da bi banka ponovno postala aktivna (poravnava izgube) ali da bi se povečala sredstva za nadaljnje poslovanje, so lahko izvedli konverzijo terjatev v lastniške deleže. Lastniški deleži na osnovi terjatev so lahko bili v navadnih delnicah, prednostnih delnicah ali pa so se uvrščali v poseben rezervni sklad. V to obliko so se stare terjatve lahko spremenile le v višini 40 % izhodiščne vrednosti. Banka v sanaciji je imela pravico do izdaje navadnih delnic, če je poprej odpisala vso delniško glavnico, prednostne delnice pa so se izdajale v primeru

predhodnega polovičnega odpisa osnovnega kapitala. Konverzija terjatev v navadne in prednostne delnice je bila mogoča le s privolitvijo upnika. V nasprotnem primeru so se njegove terjatve uvrstile v poseben rezervni sklad. Te terjatve so bile poravnane postopoma in sorazmerno, po možnosti iz čistega dobička, ko je banka najprej dotirala rezervni sklad (dosegel naj bi polovico delniške glavnice) in izplačala dividende na prednostne delnice. Dovoljenje za pretvorbo starih terjatev v delnice je pomenilo tudi dovoljenje za sorazmerno povišanje glavnice, pri čemer se je štelo, da so bile delnice iz starih terjatev vplačane v gotovini. Odločitev banke za sanacijo po tej uredbi pa ni izključevala niti odloga izplačil, če je bilo to potrebno, da se banka ohrani pri življenju.

Pri izvenstečajni likvidaciji je uredba potrjevala določbe zakonov in pravil o likvidaciji. V imenu vlade jo je izvajal komisar, njegova naloga pa je bila skrbeti za zakonitost in nemoten potek likvidacije, predvsem za imenovanje likvidatorjev, ki jih je postavljaj v sporazumu z upniškim odborom. Če vlada ni imenovala komisarja, je naloga prešla na krajevno pristojno sodišče. Izvenstečajna likvidacija je morala biti javno objavljena, pri čemer upnikom oziroma lastnikom hranilnih knjižic svojih terjatev ni bilo treba prijavljati, vsi ostali pa so jih po javni objavi morali prijaviti v roku treh mesecev. Znanе upnike je morala o pričetku izvenstečajne likvidacije obvestiti uprava. V tem postopku so morali vse eventualne prodaje nepremičnin opraviti na javni dražbi. Hkrati so morali likvidatorji v postopku likvidacije vestno izterjati vse terjatve, če dolžniki niso bili v kakšnem režimu zaščite.

Hranilnice so bile pri odlogu izplačil povsem izenačene z vsemi drugimi bančnimi zavodi, razlika je bila le ta, da so si za dodelitev odloga morale pridobiti soglasje svojega ustanovitelja (občina, okraj, banovina), ki je jamčil za njene obveznosti. Večje razlike so bile pri sanaciji, saj v tem primeru ni bila možna pretvorba terjatev v lastniške deleže. Tudi glavnice ni bilo, ki bi jo bilo mogoče uporabiti za kritje izgub, na voljo je bil le rezervni sklad. Zato so se morali ustanovitelji obvezati, da bodo poravnali vse svoje dolgove pri hranilnici. Če to ni zadostovalo, je moral ustanovitelj prevzeti nase tudi druga bremena. Ustanovitelji so morali ministrstvu po-

dati pisno zavezo, da bodo pokrili izgube pri hranilnicah in okrepili njihov poslovni in rezervni sklad. V ta namen jim je bilo dopuščeno izdajanje zadolžnic. V ostalem so tudi za hranilnice veljale enake določbe.

Specifičen je bil tudi položaj kreditnih zadrug. Tudi tukaj ni bil problem odlog izplačil, temveč sanacija in izvenstečajna likvidacija. To področje je bilo regulirano posebej. Določeno je bilo, da med sanacijo ali izvenstečajno likvidacijo oziroma od dneva vložitve prošnje na ministrstvo iz kreditne zadruge ni bilo več mogoče izstopiti. Obveznosti zadružnika so trajale ves čas sanacije ali izvenstečajne likvidacije. Sanacija kreditne zadruge je bila mogoča šele po odpisu rezervnega sklada, hkrati pa je ministrstvo od vsake zadruge, ki je prosila za zaščito, terjalo še, da zadružniki vplačajo v rezervni sklad del ali celotno vsoto, s katero jamčijo zadružniki. V primeru neomejenega jamstva zadružnikov pa so vplačila omejili na dvajsetkratni količnik vsakega deleža. Specifičnost zadružnih deležev je prišla do izraza tudi pri izvenstečajni likvidaciji. Položaj zadružnikov je bil olajšan v toliko, da se je jamstvo zadružnikov pri takih zadrugah tudi v postopku izvenstečajne likvidacije dosledno moralo spremeniti iz neomejenega v omejeno, in to v višini desetkratnega zneska vpisanih deležev, pri čemer skupni znesek deležev ni smel biti manjši od 1.000 dinarjev.²³⁴ Vloge za zaščito (odlog izplačil, sanacija, izvenstečajna likvidacija) so kreditne zadruge lahko vlagale samo preko svojih zadružnih zvez, če so bile včlanjene v katero, v nasprotnem primeru pa neposredno. Določeno je bilo tudi, da vsa določila uredbe veljajo tudi za zadružne zveze, ki so lahko po pooblastilu ministrstva za kmetijstvo vodile izvenstečajno likvidacijo posameznih zadrug. Zadružnim zvezam pa je zaščito podeljeval ministrski svet.²³⁵

Uredba o zaščiti denarnih zavodov iz leta 1934 je bankam z odloženim plačilom tudi natančno predpisala poslovno politiko oziroma delno strukturo aktive. Tako je določala, da lahko banka prosta sredstva iz novega po-

²³⁴ Službeni list kraljevske banske uprave, št. 100/1934, str. 965–974; št. 87/1935, str. 819; št. 88/1936, str. 806; št. 95/1937, str. 921; št. 22/1938, str. 205.

²³⁵ Službeni list kraljevske banske uprave, št. 100/1934, str. 976–977.

slovanja nalaga v državne vrednostne papirje ali v take z državnim jamstvom in v valutne posle, a le do tretjine lastnih sredstev. Hkrati je morala imeti banka desetino teh naložb pokritih z gotovino pri Narodni banki, Poštni hranilnici ali Državni hipotekarni banki, ki jo je bilo mogoče dvigniti kadarkoli brez kakršnihkoli omejitev. Predpisana je bila tudi maksimalna višina enega posojila, to je lahko znašalo le desetino lastnih bančnih sredstev. Veliko daljši pa je seznam prepovedanih dejavnosti. Tako banka pod državno skrbjo ni smela kreditirati članov svojega upravnega in nadzornega odbora, podeljevati hipotekarnih kreditov niti kupovati nepremičnine ali blaga za lastni račun. Prav tako je bila omejena pri vstopanju v industrijske in trgovske delniške družbe, bodisi z nakupom delnic bodisi s sovlaganjem.²³⁶

Hkrati z osnovno uredbo o zaščiti denarnih zavodov so izdali še uredbo o zmanjšanju režijskih stroškov denarnih zavodov pod zaščito. Z njo so zaostriili odgovornost uprav bank pri prejemkih. Uredba je najprej zelo splošno opredelila, da se morajo stroški v zaščitanih bankah znižati na tisto raven, ki še zagotavlja neovirano motivacijo za delo. Izrecno je bilo poudarjeno, da se morajo vodilnim plače in drugi prejemki znižati v enakem deležu kot preostalim zaposlenim. Člani upravnih in nadzornih svetov ter voljeni upravni delavci v času poslovanja v zaščitnem režimu (odlog plačil, sanacija) niso imeli pravice do izplačevanja tantiem, remuneracije, trinajste plače, božičnice, bilančnine in drugih prejemkov. Vse take in podobne terjatve članov upravnih in nadzornih svetov ter vodilnih delavcev uprave, ki niso bile izplačane do dneva vložitve prošnje za zaščito, so zapadle, postale so nične in jih ni bilo mogoče izterjati niti po sodni poti. Izjema pri tem so bili dejanski potni stroški in dnevnice, katerih obseg je bil pod nadzorom ministrstva.

Z isto uredbo so zaščiteni denarni zavodi oziroma njihovi lastniki, v njihovem imenu pa upravni sveti, pridobili pravico, da zaradi zniževanja stroškov odpovejo individualne in kolektivne pogodbe, ki so bile sklenjene z vodilnimi možmi in drugimi uradniki. Vodstvo bančnih zavodov in predstavniki zaposlenih so bili zavezani

²³⁶ Službeni list kraljevske banske uprave, št. 100/1934, str. 968.

v roku treh mesecev skleniti nove pogodbe na nižji ravni. Če niso hoteli ali niso mogli doseči sporazuma, jim je nove individualne in kolektivne pogodbe predpisalo ministrstvo za trgovino in industrijo, ki je tudi dajalo soglasje k dogovorjenim pogodbam. Proti taki odločbi ni bila možna pritožba. Rok za izražanje nestrinjanja z novimi pogodbami je bil osem dni. Če direktor ali uradnik ni privolil v nove pogodbe in s tem nižje prejeme, je lahko dal odpoved sam ali pa so mu službo odpovedali. Pri tem so bili deležni pogodbeno določene odpravnine, ki ni smela presežati polletnih dohodkov. Zniževanje stroškov je seglo tudi na področje pokojnin. Tako so bili nekdanji člani bančnih vodstev, a tudi drugi zaposleni prikrajšani pri izplačevanju pokojnin iz posebnih pokojninskih skladov pri bankah. Te določbe, ki so bile pisane s stališča delniških družb, so smiselno veljale tudi za hranilnice in kreditne zadruga ter njihove zveze.²³⁷

Določila te uredbe so se lahko raztegnila tudi na povezane oziroma odvisne družbe, če so to terjale potrebe v postopkih odloga plačil in sanacije. Država je zaradi krize podobno kot pri bankah dovolila odstop od sklenjenih kolektivnih in individualnih pogodb tudi v drugih industrijskih in trgovskih družbah, kjer ni bilo posebnih zaščitnih ukrepov. To dovoljeno suspendiranje kolektivnih in individualnih pogodb, ki naj bi prispevalo k znižanju stroškov, je bilo omogočeno s posebno uredbo. Ta je ravno tako dokaj natančno predpisovala postopke zniževanja plač in drugih prejemkov tako upravi kot drugim zaposlenim. Če so ta podjetja imela tudi lastne pokojninske sklade, so se v sorazmernem deležu morale znižati tudi pokojnine, ki so se izplačevale iz teh sredstev.²³⁸

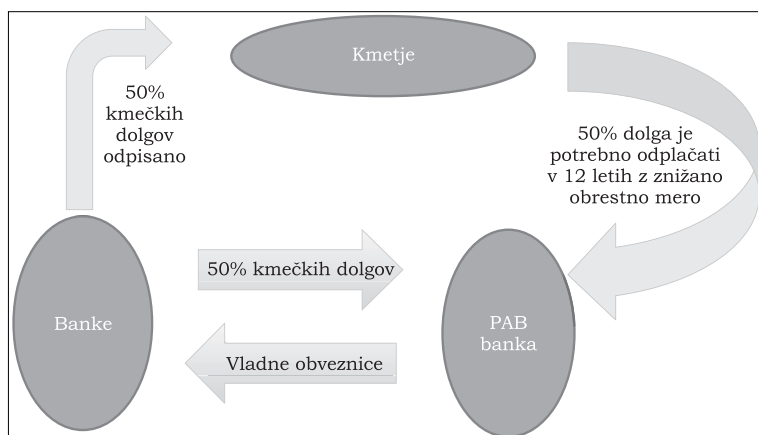
Začetek sanacije bančnega sistema je pomenil velik korak k odpravljanju posledic velike gospodarske krize, hkrati pa je bil tudi obsežna administrativna dejavnost. Dopolnitev sanacije bančništva je pomenila Uredba o likvidaciji kmečkih dolgov iz leta 1936. Kmetom so odpisali polovico dolgov, ker se je domnevalo, da so se za toliko zaradi padca kmetijskih cen v povprečju znižali tudi

²³⁷ Ravno tam, str. 974–976.

²³⁸ Ravno tam, str. 977–979.

kmečki dohodki. Drugo polovico dolgov so morali kmetje v 12 letih z nižano obrestno mero odplačati pooblaščenim ustanovi, Privilegirani agrarni banki. Združili so dva procesa, razdolževanje kmetov (to je obnovev plačilne sposobnosti kmetov) in sanacijo bančnega sistema. Drugače tudi ni moglo biti, saj sta bila ukrepa vzajemno pogojena, če so želeli doseči oba cilja. Za odpisane dolgove in za tiste terjatve, ki jih je prevzela Privilegirana agrarna banka, je vlada bankam in drugim kmečkim upnikom izdala obveznice. Te obveznice so denarni zavodi lahko zastavili pri najetju kreditov ali pa so jih prodali in si tako priskrbeli potrebno gotovino. Grafična upodobitev tega procesa nam kaže naslednjo podobo.

Grafikon št. 9: Shema vzpostavljanja plačilne sposobnosti kmetov

Ministrstvo za trgovino in industrijo, ki je operativno vodilo pomembni dolgoročni projekt ponovne vzpostavitve likvidnosti bančnega sistema, je bilo zasuto s prošnjami denarnih zavodov različnih zvrsti. V drugi polovici tridesetih let je bila skorajda polovica bančnega sektorja v režimu zaščite, prav tolikšen pa je bil tudi delež odloženih upniških terjatev.²³⁹

V tridesetih letih ni bilo več prostora ne možnosti

²³⁹ Dugalić, Narodna banka.

za prosto, tržno oblikovanje obrestnih mer. Zaradi krize je država posegla tudi na to področje. Centralna banka obrestnih mer ni več priporočala, z zakonom jih je določala kar država. Prvič je država v dolžniško-upniške odnose posegla že leta 1932 z razglasitvijo moratorija za kmečke dolgove, s katerim je tudi maksimirala obrestno mero pri posojilih za kmete na 6 %, v izjemnih primerih do 10 %.²⁴⁰ Globlji poseg pri obrestnih merah je sledil leta 1933, med hudo gospodarsko depresijo. Z jesensko uredbo je ministrski svet določil, da morajo denarni zavodi v posameznih regijah preko svojih združenj v roku enega meseca po izdaji uredbe določiti maksimirane obrestne mere tako za vloge kot za posojila na območju svoje regije. Pri tem jim je vlada tudi določila orientacijsko točko. To je bila eskontna stopnja centralne banke, ki je takrat znašala 7,5 %.²⁴¹ Obresti pri posojilih je niso smele presegati za več kot 5 %, pri vlogah pa so morale nujno zaostajati vsaj za odstotek.²⁴² Leto dni kasneje je bila uredba dopolnjena tako, da je bila obrestna mera za posojila znižana za pol odstotne točke, njena zgornja meja je bila 4,5 % nad eskontno mero centralne banke,²⁴³ ki je bila februarja 1934 znižana na 7 % ravno zaradi vezave obrestne mere na eskontno stopnjo. Nadejali so se, da bo znižanje ugodno vplivalo na gospodarske razmere.²⁴⁴ Maksimiranje obrestne mere, ki je bilo posredno, v stalni odvisnosti od eskontne stopnje, je bil poskus poenotenja obrestnih mer v državi na njihovi zgornji ravni. Država je na področje obrestnih mer posegla še leta 1935, ko je prekinila neposredno zvezo med obrestmi zasebnih bank in drugih denarnih zavodov ter eskontno stopnjo centralne banke. Obresti je maksimirala neposredno in jih natančno predpisala. Aktivne obresti v pogodbah so smele znašati največ 10 %, pri pasivnih pa ne več kot 4 %. Izjema je bila dovoljena le pri vezanih vlogah, kjer so take varčevalce smeli nagraditi z največ 5-odstotnimi obrestmi.²⁴⁵

²⁴⁰ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 128.

²⁴¹ Narodna banka 1884–1934, str. 217.

²⁴² Službeni list kraljevske banke uprave št. 100/1933, str. 1153–1154.

²⁴³ Službeni list kraljevske banke uprave št. 68/1934, str. 712–713.

²⁴⁴ Narodna banka 1884–1934, str. 217.

²⁴⁵ Službeni list kraljevske banke uprave, št. 11/1935, str. 101.

V letu 1938 je vlada posegla na področje rezervnih skladov, da bi bančne ustanove prisilila k oblikovanju zadostnih rezervnih sredstev za pokrivanje morebitnih tveganj oziroma izgub. Dolžnost oblikovanja rezervnih skladov je obstajala že na podlagi dotedanjih predpisov, vendar na nižji ravni. Vsem bančnim ustanovam je ukazala, da morajo oblikovati rezervne sklade v višini polovice nominalne vrednosti delniškega kapitala. Tako stanje naj bi dosegli v nekaj letih na račun delitve čistega dobička. Vsako leto naj bi namreč namenili v rezervni sklad 10 % čistega dobička. Ko bi banka dosegla predpisano višino rezervnega sklada, bi morala to razmerje tudi trajno vzdrževati. V nadaljevanju je vlada bančnim institucijam tudi določila politiko ravnanja s tako zbranimi sredstvi. Polovico vrednosti rezervnega sklada so banke morale naložiti v državne vrednostne papirje ali v take, za katere je garantirala država. Teh vrednostnih papirjev banke tudi niso smele odsvojiti brez dovoljenja ministrstva za trgovino in industrijo. Preostalo polovico so lahko naložile po lastni presoji, vendar so morali biti likvidni vrednostni papirji ali tudi nepremičnine. Te določbe so veljale za bančne delniške družbe in lokalne hranilnice.²⁴⁶

Nova uredba o občinskih hranilnicah iz leta 1938 je že vzpostavljala zaostrene kriterije. Težnja oblasti po zagotovitvi likvidnosti hranilnic, varnosti vlog in s tem poslovanja je bila več očitna. Hranilnice so lahko začele delo le na osnovi dovoljenja ministrstva za trgovino in industrijo, potem ko je lokalna skupnost kot ustanovitelj izjavila, da jamči z vsem svojim premoženjem za vse obveznosti hranilnice. Zaradi tega so tudi določili, da smejo hranilnice investirati pridobljena tuja sredstva samo v varne oblike poslovanja: hipotekarna posojila, državne vrednostne papirje, lombardna posojila, kratkoročne menice, kot vloge pri drugih privatnih ali državnih bankah in v izjemnih primerih v nepremičnine. Hranilnice niso smele dolgoročno kreditirati svojih ustanoviteljev, dovoljeno jim je bilo kratkoročno kreditiranje do največ šest mesecev. Struktura naložb je bila predpisana: največ 20 % depozitov v dolgoročna posojila

²⁴⁶ Službeni list kraljevske banske uprave, št. 64/1938, str. 681–683.

(hipoteke, zastava vrednostnih papirjev), 15 % kot kratkoročni depoziti pri drugih bankah, 10 % kot kratkoročna posojila ustanoviteljem. Ker so hranilnice lahko sprejemale vloge in obračale sredstva svojih ustanoviteljev oziroma drugih lokalnih skupnosti, so morale 50 % teh sredstev naložiti v državne vrednostne papirje, predvsem v državne blagajniške zapise. Rezervni sklad pri hranilnicah je bil določen na 15 % vsote vseh pridobljenih depozitov, ki so jih morali investirati po že določenem principu. Polovica je torej morala biti naložena v državne vrednostne papirje.

Nadzor poslovanja hranilnic je bil dvostopenjski. Najprej so morali pravilnost poslovanja nadzirati ustanovitelji, na drugi stopnji pa ministrstvo za trgovino in industrijo. Ministrstvo je smelo po lastni presoji kadar koli opravljati revizijski pregled poslovanja ali po potrebi poslati v hranilnico komisarja, ki je skrbel za varnost in pravilnost poslovanja v hranilnici.²⁴⁷

V letu 1938 so bile razmere v jugoslovanskem bančništvu stabilizirane, resda na znatno nižji ravni kot pred krizo, a vendarle. Tako je po izdaji uredbe o občinskih hranilnicah in reguliranju kreditnih zadrug, kjer je bila predvsem izpostavljena varnost prihrankov z različnimi jamstvi, napočil čas za ponovno pobudo o regulaciji poslovanja bančnih delniških družb. Predlog je povzemal oziroma nadgrajeval rešitve iz predhodnih pobud, opazna pa je več kot okrepljena restriktivnost. V predlogu so načrtovali, da je bančno delniško družbo mogoče ustanoviti na podlagi dovoljenja (koncesija), ki naj bi ga ob izpolnjevanju zvišane vsote osnovnega kapitala podeljevalo ministrstvo za trgovino in industrijo. Višina zahtevane delniške glavnice je bila odvisna od kraja, kjer naj bi banko ustanovili, in tamkajšnje konkurence. V večjih središčih z več konkurenčnimi bankami so bile zahteve po kapitalu višje. Tudi podružnice tujih bank so morale biti kapitalsko ustrezno podprte. K osnovnemu kapitalu so predlagatelji dodali tudi zahtevo o veliko višjih rezervnih skladih, kot so bili do tedaj v navadi. Restriktivnost je bila okrepljena na področju poslovne dejavnosti. Banke so nameravali omejiti le na

²⁴⁷ Službeni list kraljevske banke uprave, št. 98/1938, str. 911–916.

čiste bančne posle, zbiranje prihrankov in kreditiranje podjetij in prebivalstva. Dolgoročno hipotekarno kreditiranje naj bi bilo prepovedano, prav tako so želeli omejiti obseg drugih dolgoročnih investicij. Tako bi banke smele imeti le tretjino osnovnega kapitala naloženega v delnice drugih družb. V primerjavi s predlogom iz leta 1930 so predlagatelji zaostri razmerje med vlogami in lastnimi sredstvi. Banka bi morala dolgoročno ohranjati razmerje med depoziti in lastnimi sredstvi v relaciji 2:1. Vsota vseh obveznosti banke pa ne bi smela presegati petkratnika lastnih bančnih sredstev. Restriktivnost je bila opazna tudi pri opredeljevanju likvidnosti, 20 % depozitov na vpogled in vezanih do trideset dni je moralo biti vsak trenutek likvidno. Nadalje je moralo biti 15 % vseh obveznosti banke naloženo v kratkoročne (trimesečne) menice, varante, delno lombardna posojila, devize ...

S posameznimi določbami so želeli že vnaprej preprečiti morebitna oz. potencialna tveganja v bančnem poslovanju. Pri kreditni politiki so hoteli doseči razpršenost kreditnega potenciala, banka bi smela enega posojilojemalca kreditirati največ v višini 10 % lastnih sredstev. Nameravali so tudi omejiti izdajanje garancij, le avtorizirane (velike in pomembnejše) banke bi lahko izdajale garancije svojim strankam. Poslovanje s člani uprave in nadzornega sveta je bilo zaradi konfliktnosti interesov izrecno prepovedano, pa tudi odgovornost članov uprave in nadzornega sveta za poslovni izid je bila zaostrena.

Predlog zakona je zaostroval tudi obseg nadzora. Nadzor nad bančnim poslovanjem je prevzela država, v njenem imenu ministrstvo za trgovino in industrijo. Država naj bi nadzor izvrševala na dva načina, z rednim in izrednim nadzorom. Redni nadzor je vključeval obveznost bank, da posebni revizijski službi na ministrstvu pošiljajo trimesečna, polletna in letna bilančna poročila. Za zagotavljanje primerljivosti in enotnosti bilančnih postavk bi ministrstvo predpisalo poseben bilančni obrazec. Redni nadzor je vključeval tudi revizijo poslovanja vsake banke na dve leti. Pri izrednem nadzoru si je država vzela pravico, da ob sumu nepravilnosti ali ogroženosti meril likvidnosti v določeni banki kadar koli

opravi izredni revizijski pregled poslovanja. Po potrebi pa je ministrstvo imelo pravico poslati v banko komisarja za sproten nadzor poslovanja.²⁴⁸

Jugoslovansko bančništvo je v času med obema vojnama delovalo v svojevrstnem okolju velikih političnih, gospodarskih, kulturnih, socialnih in tudi etničnih razlik, povrh vsega pa še v okolju izjemne politične nestabilnosti. Tudi v tridesetih letih, v času odkrite diktature in poznejših avtoritarnih režimov, razlike niso bile presežene, temveč le odrinjene na obrobje. Ta raznolikost in politična nestabilnost, ki je bila posledica različnega razvoja, se je odrazila tudi v lastnostih bančništva samega. Zaznamovano je bilo z značilnostmi nerazvitega bančnega sistema. Značilna je bila velika fragmentiranost, velika množica majhnih bank, ki so slonele na modelu univerzalnega bančništva. Splošno spoznanje časa med obema vojnama, ko je pogovor nanesel na bančništvo, je bilo, da je jugoslovanski bančni sistem premalo učinkovit v finančnem posredništvu in da so cene njegovih uslug predrage, predvsem na posojilnem področju. Jugoslavija je bila dežela, kjer je bila razlika med razpoložljivim kapitalom in potrebami izrazita in tudi posledice na trgu kapitala so bile temu primerne.

Ko povzamemo dogajanje na področju regulacije bančnega sektorja, je nujno ponoviti, da je bila v času med obema vojnama komaj na samem začetku. Ravnanje oblasti je bilo bolj usmerjeno v reševanje akutnih problemov v bančništvu, znatno manj pa v iskanje sistemskih rešitev. Doba do nastanka jugoslovanske države je v okvirih Habsburške monarhije in Kraljevine Srbije prispevala jasno definiranost pogojev, potrebnih za vstop bank (v različnih formah) na trg. Pravila glede zahtev po delniški glavnici, organizacijski in upravni strukturi bančnih družb ter deloma tudi razmerja med delničarji so bila v vseh zakonodajnih izvedbah sorodna. To bi lahko lajšalo poenotenje regulative, vendar je trajalo kar desetletje, vse do leta 1931, da je jugoslovanskim vladam uspelo sprejeti nov zakon, ki je definiral bančništvo kot gospodarsko dejavnost in tudi vključeval določila za pridobitev dovoljenja za bančno poslova-

²⁴⁸ Tasić, Jugoslovensko bankarstvo, str. 203–205.

nje. Jugoslovanska regulacija bančništva se je začela s problematiko obrestnih mer v dvajsetih letih, in to brez kakršnekoli zakonske podlage. Posegla je centralna banka s posrednimi ukrepi pri pogojevanju kreditiranja bank. Spodbujanje zniževanja obrestnih mer brez prisilnih ukrepov se je izkazalo za nezadostno. Pokazalo se je, da v jugoslovanskem bančništvu ni zadostne stopnje samorefleksije, da bi bančništvo kot stroka ob spodbudi vlade in centralne banke poseglo po samoregulaciji. Vprašanje visoke obrestne mere, ki je izčrpavala dolžnike, je ostalo aktualno vse do velike gospodarske krize, ko je vlada z zakonom maksimirala obrestne mere. Če so oblasti k problemu obrestnih mer pristopile s stališča učinkov na gospodarsko aktivnost, so enako ravnale tudi pri poskusih regulacije bančnega poslovanja in spodbujanja koncentracije. Oba cilja sta bila motivirana z varnostjo prihrankov prebivalstva v bankah, z željo po racionalizaciji poslovanja bank, željo po znižanju stroškov poslovanja in s tem posredno tudi obrestnih mer. Zanimivo je, da je vlada tudi na tem področju želela delovati samo v soglasju z bančniki. Nasploh je ves čas kazala izjemno širokosrčno razumevanje za stališča bančnikov, zato jim je denimo tudi ponujala avtonomen nadzor bančnega dela. A bančniki so ga odklonili. Nato je vlada želela pridobiti bančnike s ponujanjem državne garancije za vloge, a da bi banke sporazumno privolile v zunanji nadzor poslovanja. Tudi to so bančniki odklonili, ker je bilo pogojeno s prestrukturiranjem njihovih naložbenih strategij. Prav tako je potrebno opozoriti, da oblastem v bančništvu ni uspela koncentracija širših razsežnosti, da bi dobili v državi nekaj velikih, po poslovnem okolišju vsedržavnih bank.

Vprašanje bančne regulacije pa je postalo pereče med veliko gospodarsko krizo. Tudi takrat je vlada našla razumevanje za bančnike in na njihovo željo posredovala. Vloga državne intervencije je v Jugoslaviji tridesetih let postala nepogrešljiva, izjemno pomembna pa je postala tudi vloga državnega gospodarskega sektorja in znotraj njega bančništva v državni izvedbi. Takrat je država morala posredovati, da je zasebni bančni sistem sploh lahko obstal. Vlada je v praktični izvedbi reševanja bančnega sistema povezala problematiko kmečke

prezadolženosti in sanacije bančnega sistema. Nastopila je doba režima bančne zaščite, ko so kratkoročne upniške terjatve v bankah zakonsko prekvalificirali v dolgoročne. To je bil prvi ukrep sanacije bančništva, ki je obenem pomenil tudi regulacijo bančnega poslovanja. Bankam v sanaciji, v skupnem je to pomenilo polovico bančnega sektorja, je vlada predpisala poslovno politiko, koeficiente likvidnosti, obrestne mere, ukrepe za zmanjševanje stroškov, plačno politiko ... Vse ukrepe, ki jih vlada preizkusila na bankah v režimu zaščite in sanacije, je nato vnesla v akte, s katerimi je regulirala poslovanje bank, ki niso potrebovale državnega jamstva in pomoči za okrevanje. S predpisovanjem poslovne politike je vlada preusmerila del sredstev zasebnega bančništva v financiranje državnih izdatkov na račun realnega sektorja in prebivalstva. Vzporedno z regulacijo različnih vidikov poslovne politike je potekalo tudi implementiranje nadzora. Tudi tukaj si je država vzela izključno pravico do nadzora bančnega poslovanja. Izvajalo ga je ministrstvo za trgovino in industrijo z rednimi in izrednimi revizijami, po potrebi je vlada lahko posegla tudi z napotitvijo komisarja. V drugi polovici tridesetih let je tako regulirala delo kreditnih zadrug in precej natančno tudi poslovanje hranilnic. Temeljni imperativ regulacije je bil zagotoviti varnost prihrankov v bankah.

Ob izbruhu druge svetovne vojne v Evropi se je vlada pripravljala na obsežnejšo regulacijo bančnih delniških družb, a ji teh prizadevanj ni uspelo formalizirati v obliki zakonskega akta. Nastal je poseben projekt zakona o bankah, ki ga je odlikovala velika restriktivnost pri načrtovani bančni regulaciji. Projekt bančnega zakona je zasledoval dva temeljna cilja: varnost prihrankov in spodbujanje koncentracije bančništva. Cilja sta bila standardni del namer celotnega časa med obema vojnama v Jugoslaviji. V želji po varnosti so želeli bančne delniške družbe omejiti v njihovem poslovanju, omejile naj bi se na temeljne bančne posle. Zaostrili so zahteve po kapitalski ustreznosti in likvidnosti. Zagotovilo varnosti poslovanja naj bi bila tudi zahtevana korelacija med tujimi in lastnimi sredstvi, predlagali so celo razmerje 2:1. Varnost je terjala tudi ustrezne rezervacije za pokritje morebitnih tveganj in konservativno naložbeno

politiko bank. Država je v predlogu predpisala bankam strukturo naložb, nujno kratkoročnega značaja. Omejitve dolgoročnih naložb je bila očitna.

Projekt predloga zakona o bankah je povzemal ukrepe in razmišljanja o bančništvu iz časa med obema vojnama. Izhajal je iz jasne izkušnje o slabostih bančnega sistema v državi in s tem tudi z jasno definiranimi cilji in orodji, kako jih preseči. Da je bila v ospredju varnost, ni presenečenje. Družba je v turbulentnih tridesetih letih hlepela po dolgoročni stabilnosti in varnosti in ta pričakovanja so bila vgrajena v načrt novega bančnega zakona.

Lastništvo

Bančna lastniška struktura je zanimiva in pomembna historična tema. Največkrat nam zaradi izostanka izvirne dokumentacije ali zapletenih poti navzkrižnega lastništva ostane zakrita. Četudi so banke izjemno pomembne ustanove v gospodarskem življenju v vseh sistemih in vseh časih, pa njihova lastniška struktura, zlasti v zasebnem sektorju, ni vedno povsem transparentna. Z opravljanjem finančnega posredništva, z zbiranjem prihrankov in usmerjanjem denarnih tokov, je v njihovem okrilju koncentrirana pomembna gospodarska moč. Izhajajoč s tega stališča je še kako pomembno, kdo je pravzaprav obvladoval slovenske bančne delniške družbe. Kot osrednje vprašanje se nam postavlja lastniška struktura bančnih delniških družb. Poznavanje sestave lastnikov in njihove prepletenosti nam ponuja odgovore na mnoga vprašanja.

Glede na do sedaj znano dokumentacijo je možno vsaj v obrisih slediti lastniški strukturi slovenskih bank, na primeru Ljubljanske kreditne banke in Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo celo nekoliko bolj podrobno. Pri Zadrudni gospodarski banki so bile zadeve neprimerno bolj enostavne, banka je bila namreč vsekoži v absolutni lasti Zadrudne zveze iz Ljubljane. Lastniška struktura teh treh bank nazorno kaže vse tipe lastnikov oziroma lastništva v slovenskem bančništvu. Do izraza pridejo institucionalni vidiki lastništva, gre namreč za prevlado institucionalnih investitorjev nad posamezniki, to je fizičnimi osebami. Med institucional-

nimi investitorji prevladujejo velike kreditne zadruge in regulativne hranilnice. V slovenskem bančništvu najdemo tudi razmerja med javnimi in zasebnimi sredstvi. Glede izvora investitorjev pa se nam jasno izrisujejo relacije med domačimi in tujimi investitorji z različnimi prehodnimi stopnjami, od povsem domačih prek mešanih do povsem tujih. In ko smo ravno pri omenjanju tujih investitorjev, je treba opozoriti na nekaj posebnosti v odnosu oziroma definiranju tujosti v slovenskem okolju, ki ni značilna samo za gospodarsko področje. Nosilci tujega kapitala so bili opredeljeni z dvema vidikoma tujosti. Najprej in prvenstveno kot Neslovenci, šele potem kot nedržavljeni Habsburške monarhije oziroma Jugoslavije.

Slovensko kreditno združništvo kot sestavni del slovenske politične, predvsem pa gospodarske emancipacije se je do začetka dvajsetega stoletja razvilo v pomemben gospodarski dejavnik, akumulirana so bila znatna sredstva. Kakor je bila združna forma koristna, ker je predstavljala obvoznico pri premoščanju političnih nasprotovanj, pa je na drugi strani predstavljala tudi bistveno oviro pri poslovanju. Združno poslovanje je bilo utesnjeno v precej skromno omejene okvire.²⁴⁹ Med slovenskimi političnimi veljaki se je jasno izoblikovalo mnenje, da Slovenci za dopolnitev mreže kreditnih zadrug in sistema hranilnic nujno potrebujejo še bančne delniške družbe, ki naj opravljajo tiste posle, ki niso sodili na področje dela kreditnih zadrug in hranilnic. Na tej točki je bila pomembna ustanovitev Ljubljanske kreditne banke pod češkim patronatom v letu 1900,²⁵⁰ o kateri bomo več spregovorili v nadaljevanju. Ustanovitev Ljubljanske kreditne banke je oznanila tudi pomemben premik v slovenskem gospodarstvu, to je vstop kreditnega združništva na področje bančnih delniških družb, kar je sicer postalo bolj izrazito v jugoslovanski dobi. Kot pomembno dejstvo se je pokazalo že nekaj let pozneje, leta 1905, ko je bila ustanovljena tržaška Jadranska banka, druga bančna delniška družba, ki so

²⁴⁹ Lazarevič, Celje – prvotno središče, str. 109–131; Lazarevič, Zadrugištvu v Sloveniji, str. 12–18.

²⁵⁰ Hribar, Kako je osnovana Ljubljanska kreditna banka, str. 301–302.

ji pripisovali slovenski značaj. Pri ustanovitvi je sodelovala tudi Ljubljanska kreditna banka. Med množico individualnih delničarjev ni bilo mogoče prezreti močne zastopanosti raznovrstnih kreditnih zadrug in drugih ustanov, predvsem iz hrvaških, natančneje dalmatinskih predelov.²⁵¹ Dvema zasebnima bankama je sledila banka v javni lasti. Dežela Kranjska je ob koncu prvega desetletja dvajsetega stoletja ustanovila Kranjsko deželno banko, tej pa je kot zasebna delniška družba sledila sredi prve svetovne vojne ustanovljena Ilirska banka, ki je delovala le nekaj let in se po številnih reorganizacijah utopila v drugih bankah.

Z omembo Ilirske banke smo prispeli že do razpada Avstro-Ogrske. S koncem Habsburške monarhije in z vključitvijo Slovencev v jugoslovansko državo so nastale nove razmere. Nastopil je čas deavstrifikacije oziroma slovenizacije, in to na vseh področjih družbenega življenja, tako tudi na bančnem. Pojavile se so številne spremembe, število bank se je pomnožilo, zelo se je spremenila prevladujoča lastniška struktura. Najprej velja omeniti, da se je izoblikovala dvopolna bančna struktura: na eni strani tri velike vseslovenske banke in preostale, ki so bile bolj ali manj regionalno omejene. Nadalje se je izjemno povečala prisotnost kreditnih zadrug in hranilnic, bodisi posamič ali prek njihovih zvez, v sistemu bančnih delniških družb. V Sloveniji dvajsetih let je delovalo trinajst bančnih delniških družb, kar pri petih so bile z večjim ali manjšim lastniškim deležem udeležene zadruge in hranilnice. Še več, dve banki (Zadružna in Zadružna gospodarska banka) sta bili v absolutnem združenem lastništvu s prek 90 % delnic. Pri eni (Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic) so si zadruge in hranilnice delile lastništvo. Pri Ljubljanski kreditni banki in Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo pa so bili solastniški deleži sorazmerno veliki, med petino in četrtno. Zadruge in hranilnice so bile torej solastnice treh največjih in najpomembnejših bank, ki so skupaj izkazovale okrog 80 % združenih bilančnih vsot slovenskih bank.²⁵²

²⁵¹ Pahor, Jadranska banka.

²⁵² Lazarevič-Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, str. 59–70.

Druga pomembna značilnost obdobja med vojna-
ma je vsaj v dvajsetih letih sorazmerno velika zastopa-
nost tujega kapitala v slovenskem bančnem prostoru.
Če na splošno velja, da je bil delež tujega kapitala v
slovenski industriji približno tretjina, pa je bil delež tuj-
cev v bančništvu pretežni del dvajsetih let vsaj četrtin-
ski. V posameznih obdobjih je bil tudi znatno višji, kar
ni dolgo trajalo. Merjeno z deležem v skupni bilančni
vsoti so slovenske banke z večjo ali manjšo udeležbo
tujcev imele sredi dvajsetih let kar dvotretjinski delež.
Ob upoštevanju izpostav zagrebških bank je bil ta de-
lež še nekoliko višji. Poudariti pa je treba, da je v drugi
polovici dvajsetih let in nato v tridesetih letih ta delež
znatno upadel zaradi sprememb v lastniški strukturi v
smeri slovenizacije. V tridesetih letih z malenkostnimi
izjemami ne moremo več govoriti o tujih investitorjih v
slovenskih bankah. Banke so, razen podružnic jugoslo-
vanskih bank, tudi po lastniški strukturi postale pov-
sem slovenske. To pot spreminjanja lastniške struktu-
re, od mešane do povsem slovenske, si bomo ogledali
na primeru dveh bank, Ljubljanske kreditne banke in
Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo. Ti banki sta
zaradi svoje velikosti še največ prispevali k spreminja-
nju razmerij med domačim in tujim kapitalom v slo-
venskem bančnem prostoru, saj sta skupaj z Zadružno
gospodarsko banko povsem obvladovali slovenski go-
spodarski prostor.

Neposredna tekunica Ljubljanske kreditne banke
je bila banka Kreditni zavod za trgovino in industrijo,
ki je kot samostojna banka nastala s slovenizacijo lju-
bljanske podružnice velike in ugledne dunajske banke
Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewer-
be. V postopku slovenizacije se je spremenila lastniška
struktura, večinski kapitalski delež in večino mest v
upravnem odboru so zasedali slovenski gospodarstveni-
ki. Med velikimi institucionalnimi delničarji je prevlado-
vala Jadranska banka, ki je imela v lasti 30 % delnic in
je bila pobudnik ter izvajalec "nacionalizacije" Kreditne-
ga zavoda. Drugače pa je v tej banki prevladovalo raz-
pršeno lastništvo, saj je bilo kar 40 % delnic razdeljeno
med male investitorje, od katerih nobeden ni premogel
večjega paketa delnic, da bi se po vplivu lahko kosal z

Jadransko banko ali dunajsko Creditanstalt. Med temi delničarji sta imeli še največ delnic dve kreditni zadrugi, ki sta se v svojem poslovanju zelo približali bančni praksi. To sta bili Kmetiska posojilnica ljubljanske okolice, ki je bila udeležena tudi pri Ljubljanski kreditni banki, in Ljudska posojilnica iz Ljubljane, ki je imela delež v Zadružni gospodarski banki, kasneje pa je vodila tudi sanacijo Prometne banke iz Ljubljane. Tujemu solastniku je preostal še 30 % delež.

Kljub "nacionalizaciji"/slovenizaciji je Kreditni zavod ponovno prešel v krepko večinsko lastništvo dunajske centrale. Kreditni zavod je pravzaprav tipičen primer, kako je bila slovenizacija očitno kratke sape, saj ni dolgo časa dejansko učinkovala in zagotavljala slovensko prevlado. Prišlo je do konflikta podjetniških in "nacionalnih" interesov. K temu je pripomogel tudi nesrečni splet okoliščin. V letu 1923 je namreč Jadranska banka zašla v hude likvidnostne težave. Da bi zadovoljila upnike, je začela odprodajati svoje udeležbe. Tako se je Jadranska banka zatekla tudi k dunajski Creditanstalt in ji ponudila v odkup delnice Kreditnega zavoda in večinska paketa delnic v Pivovarni Union in ljubljanski Stavbni družbi. Dunajski bankirji so si vzeli nekaj časa za premislek in končno sprejeli ponudbo ter Jadransko banko izplačali. Delnice ljubljanskega Kreditnega zavoda so zadržali v svojem portfelju, medtem ko so prevlado v Pivovarni Union in Stavbni družbi prepustili ljubljanskim bančnikom. Jadranski banki so sledili še drugi delničarji in Creditanstalt je bila kmalu lastnica skorajda 90 % Kreditnega zavoda.

Proces deslovenizacije Kreditnega zavoda v dvajsetih letih je skupaj s podobnimi procesi v drugih industrijskih podjetjih vzbujal v slovenski javnosti mešane občutke. Butil je duhove, postal je točka opredeljevanj, sprožal je obilje negativnih čustev. Bil je le najbolj značilen primer konflikta podjetniških interesov in "obče narodnega"/nacionalnega gospodarskega interesa, kjer se je tehtnica nagnila v prid zasebnih koristi. Problem je bil tudi v tem, da je o Kreditnem zavodu šel glas, da je kljub slovenskemu ogrinjalu v bistvu "nemška" ustanova. V dvajsetih letih je ta sloves utrjevalo skorajda popolno lastništvo dunajske Creditanstalt, v tridesetih

letih, ko je banka postala slovenska, pa petinsko so-
lastništvo Avgusta Westna in Josipa Luckmanna,²⁵³ ki
sta bila po izvoru Nemca, a z jugoslovanskim državljan-
stvom. Vtis "nemškosti" se je vedno znova utrjeval, ker
je znten del uradništva, ki je bilo tam zaposleno še iz
avstrijske dobe, težko sprejemal nove razmere. Še vedno
so govorili nemško in se niso trudili vključiti se v slo-
vensko okolje. Očitek o nemškem značaju te banke pa
je bil krivičen, kajti banko so vendarle operativno vodili
Slovenci in med zaposlenimi so prevladovali Slovenci.
Banka je imela tudi uravnoteženo kreditno politiko na
osnovi ekonomskih kriterijev in ne političnih/nacional-
nih, kar so ji pogosto očitali. Prav tako ni dobička – bi-
la pa je najbolj dobičkonosna slovenska banka glede
na kapital – nikoli odvajala v tujino. Nasprotno, prek
evropske mreže Creditanstalt je slovenskemu gospodar-
stvu lahko ponujala obilje sredstev, kar ji je dajalo zna-
tno prednost pred drugimi bankami.²⁵⁴

Primer Kreditnega zavoda je postal precedenčni
vzorec, ki je v javnosti sprožal obžalovanje, da komaj
pridobljena gospodarska moč in nadzor Slovincem pol-
zita iz rok. Kot primer skrajnega "narodno-obravnega"
stališča si oglejmo enega od uvodnikov iz slovenskega
časopisja, ki je na to temo sporočal: "Jadranska banka
je sicer pri izpodrivanju Nemcev iz podjetij zasledovala
svoje finančne interese, vendar je vršila z nacijonaliza-
cijami važno narodno nalogo. Ni nam treba poudarja-
ti, kake važnosti so industrijska in finančna podjetja
za narodni razvoj...Po prevratu smo mislili, da je konec
hlapčevanja, da bomo neomejeno gospodovali in razvi-
jali svoje spretnosti v podjetjih na naših tleh, kakor se
spodobi svobodnemu narodu...Toda prvotnemu razvoju
je sledila reakcija. Prišla je preko istega zavoda, ki je
poprej prednjačil v sistematičnem delu za nacijonali-
ziranje industrije...Jadranska banka mora svojo nesreč-
no politiko denacijonalizacije ustaviti in najti se morajo
načini in sredstva, da se poskusi vsaj delna reparacija
tega kar se je zgodilo. Mi kličemo vse naše gospodarske
kroge na rešilno akcijo. Ne dajte, da se zopet pričnejo

²⁵³ Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji, str. 36.

²⁵⁴ Lazarevič, Kreditni zavod za trgovino in industrijo, str. 1007–1016.

vračati časi, ko bo Nемеc gospod, Slovenec pa njegov nameščeneц, preprečite, da postanemo le figura, katero nemški igralec premiče po ogromni šahovnici gospodarsko-politične ekspanzivnosti.”²⁵⁵

Bolj mila ocena, ne samo tega konkretnega primera, temveč vsega “denacionalizacijskega” dogajanja, se pravi konflikta med podjetniškim in “nacionalnim” interesom, pa je prišla izpod peresa uglednega Rudolfa Marna: “Lepe industrije in tudi banke bi prišle lahko v naše roke, toda gmotni interes posameznikov, pa tudi naših bank, je prevladal nacionalnega: prodajali so zopet veliko dražje nazaj, tuzemski upravni svetniki pa so samo kimali in niso vztrajali na nadaljnji nacionalizaciji.”²⁵⁶ Ocena je bila resda bolj milo izrečena, z odmikanjem časa se je brusil čustveni naboj, vsebinska poanta pa je ostala identična.

Prehod banke v roke dunajskih bančnikov je bil kljub nenaklonjenemu slovenskemu javnemu mnenju povsem neoviran. Slovenska oblast je bila v tem času že ob vse pristojnosti na tem področju. Centralne beograjske oblasti, ki so na deklarativni in praktični ravni z naklonjenostjo sprejemale tuje naložbe, pa tega sploh niso zaznale, kot še marsičesa drugega ne iz Slovenije ali preostalih “odročnih” krajev.

A v primeru Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo le ni bilo vse izgubljeno, povsem nepričakovano se je ponudila priložnost nadoknaditi “zamujeno”. Velika gospodarska kriza je zelo prizadela Creditanstalt, v postopku sanacije so sklenili odprodati določen del svojih podjetij, med drugim tudi Kreditni zavod. Ravnatelj Kreditnega zavoda Avgust Tosti si je na Dunaju zagotovil nekajdnevno opcijsko pravico do nakupa. Pogoji, ki jih je postavila Creditanstalt, so bili neugodni, kot da ne bi bili prisiljeni v prodajo. Hkrati je Creditanstalt nenehno izpostavljala interes banke Wiener Bank Verein, da bi prevzela ljubljansko banko. Tipično igranje na več kart. Na drugi strani pa je tudi Tosti nastopal brez mandata. Ljudi in kapitala, ki bi stali za njim, še ni bilo.

Ker je bil Kreditni zavod v slovenskem prostoru veli-

²⁵⁵ Slovenski narod, 14. 12. 1923.

²⁵⁶ Marn, Nacionalizacija in sekvestracija, str. 369.

ka in ugledna banka, ki je imela velik vpliv v slovenskem gospodarstvu, je stekla politična akcija, da bi ponovno pridobili slovensko prevlado v tej banki. Na ranjeni "slovenski ponos" so se namenili nalepiti blagodejni obliž. Posel je bil nato dokončno speljan v juliju leta 1931. Nakup so spremljale velike težave pri zbiranju denarja, kar je bila posledica različnih vzrokov. Delniška glavni-ca Kreditnega zavoda resda ni bila zelo visoka, vendar je bilo treba vsako delnico krepko preplačati, dvojno vsoto nominalne vrednosti delnic. Prevzeti je bilo potrebno tudi del delnic ljubljanske Pivovarne Union. Kupci Kreditnega zavoda pa niso plačali samo kupnine, temveč so morali nadomestiti tudi posojila, ki jih je Kreditni zavod najel v tujini s posredovanjem matične dunajske banke.

Vsekakor je bil to velik zalogaj v času izjemno pe-reče nelikvidnosti in splošnega pomanjkanja prostih sredstev v slovenskem prostoru. Vse to dogajanje je so-vpadalo z zelo ostro finančno krizo v državi, ki je bila ena od etap velike gospodarske krize v predvojni Jugo-slaviji. Te silno neugodne zunanje razmere so opazili in znali ustrezno vrednotiti že sodobniki, o čemer pričajo zapisi in utrinki v slovenskem časopisju ob prevzema-nju kreditnega zavoda, ki jih preveva odkrito zadovolj-stvo.²⁵⁷ Strokovna javnost pa je ta dosežek znala ceniti še bolj in se je zavedala, da je bilo zgodnje poletje leta 1931 še najbolj primeren trenutek za prevzem Kreditne-ga zavoda, saj so poznejši dogodki – odprava konverti-bilnosti dinarja, še večja zaostritev finančne krize zaradi paničnega dvigovanja vlog in s tem odtoka denarja iz denarnih zavodov – potrjevali ugotovitev, da bi bilo še težje zbrati potrebna sredstva za nameravani prevzem Kreditnega zavoda.²⁵⁸

Kreditni zavod za trgovino in industrijo je tako po-stal povsem slovenska banka, ne samo pravnoformal-no, temveč tudi lastniško. Malo manj kot polovico delnic so imele v lasti hranilnici (Hranilnica dravske banovine – 22 %, Mestna hranilnica ljubljanska – 20 %) in zadru-žna zveza (Zveza slovenskih zadrug), preostanek delnic pa je bil porazdeljen med individualne delničarje. Ban-

²⁵⁷ Slovenec, 9. 6. 1931, 5. 7. 1931; Jutro, 8. 6. 1931, 5. 7. 1931.

²⁵⁸ Narodno blagostanje, 1932, str. 89.

ko so prek posebnega podjetja, poimenovanega Gospodarska družba, na katero so prenesli zastopanje svojih pravic, dejansko obvladovali individualni delničarji. To navsezadnje ni bilo presenetljivo, saj so bili med njimi najvidnejši predstavniki slovenskega gospodarskega in političnega življenja,²⁵⁹ ki so znali dobro poskrbeti za svoje interese. Spremembam v lastniški strukturi so nato samoumevno sledile še menjave v upravni strukturi, ko je bila tudi dejanska dosežena slovenska prevlada.²⁶⁰

Lastniška struktura Ljubljanske kreditne banke je imela drugačen značaj že vse od začetka. Ustanovitev Ljubljanske kreditne banke v letu 1900, ki je bila afilijacija praške Živnostenske banke, je v ekonomsko historičnem kontekstu slovenskega prostora pomemben in prav nič enoznačen dogodek. Večplastnost relevantnosti ustanovitve Ljubljanske kreditne banke izvira iz dilem in vprašanj, ki se sprožajo, ko skušamo obstoj te ustanove umestiti v tedanje družbeno in ekonomsko okolje. Ljubljanska kreditna banka je bila ustanova, okoli katere se je definirala oziroma redefinirala percepcija slovenskega ekonomskega položaja in relacije do češkega okolja. Prek delovanja Ljubljanske kreditne banke se poraja kopica historično relevantnih vprašanj o dihotomični percepciji tujega kapitala, interesih elit, vzorih in praksah poslovanja, vzajemne ali enostranske naklonjenosti med Slovenci in Čehi. Na drugi strani pa sočasno načenja številna vprašanja o naravi in strukturi podjetniške pobude na slovenskih tleh. Ustanovitev Ljubljanske kreditne banke z njeno "nadslovensko" dimenzijo je bila rezultat določenih družbenih in ekonomskih procesov. In ravno te procese je nujno jedrnato predstaviti, da Ljubljansko kreditno banko prepričljivo umestimo v precep časa, nato pa skušamo opredeliti okoliščine njenega nastanka ter češkega in slovenskega obdobja, kakor je mogoče opredeliti etape njenega delovanja.

Dejavnost pomanjkljivo razvitega bančnega sektor-

²⁵⁹ Po dosegljivih podatkih so med drugimi bili delničarji Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo tudi Dinko Puc, Adolf Ribnikar, Otmar Pirkmajer, Andrej Šarabon, Fran Windischer, Pavel Pestotnik, Avgust Tosti, Drago Marušič, Avgust Westen, Josip Luckmann, Avgust Praprotnik in člani investicijske skupine Konzorcij Jutro.

²⁶⁰ Tosti, Denarni zavodi, str. 17–43.

ja ob koncu 19. stoletja ni mogla ustreči povpraševanju razvijajočega se domačega "slovensko" opredeljenega podjetništva, ki je čutilo potrebo po banki ali, bolj rečeno, po alternativnem viru kapitala in finančnih uslug mimo nemške finančne sfere. Ravno banke v obliki delniških družb se v vsem tem času niso bolj razvile oziroma so obstajale le v Mariboru in Prekmurju, kjer so bile preveč zaprte v lokalne okvire. Njihovo delovanje je bilo v slovenskih razmerah malo zaznavno. Večjim, bolj ambicioznim podjetjem s slovenskega prostora skromna ponudba kapitala in drugih finančnih uslug ni zadoščevala. Zato so se ozrla k bankam v Trst in Gradec. Podjetja, kot denimo Kranjska industrijska družba, so bila glede finančnih uslug vezana na banke v Trstu in Gradcu, predvsem na banko Creditanstalt für Handel und Gewerbe.²⁶¹

Nemalo zaslug, če ne celo odločilne za ustanovitev Ljubljanske kreditne banke ima Ivan Hribar, v slovenskem življenju v desetletjih pred prelomom stoletja in po njem politično in gospodarsko zelo pomembna oseba. Hribar je namreč posvojil idejo o banki, za katero so se zagreli slovenski podjetniki in politiki, a niso premogli dovolj znanja in kapitala. Zavedal se je, da bi bilo za uresničitev zamisli dobro, če bi jo podprla kakšna že obstoječa ugledna banka, kajti spomin na žalosten konec Kranjske eskomptne družbe je bil še preveč živ med ljudmi.²⁶² S svojimi češkimi zvezami in po pogovoru z generalnim direktorjem je Hribar dosegel, da je ustanovitev Ljubljanske kreditne banke podprla praška Živnostenska banka.²⁶³ Podpora pa je bila pogojna. V Ljubljani so morali soglašati s prevladujočim vplivom Čehov na poslovne odločitve, sprejeti so morali z Dunaja določeno vodilno osebje bodoče Ljubljanske kreditne banke. Prav tako so morali obljubiti, da bodo vse dunajske bančne posle izvajali le prek tamkajšnje podružnice Živnostenske banke.²⁶⁴

Po sporazumu, ki so ga sklenili maja leta 1900, je

²⁶¹ Lazarevič, Luckmanni – tri generacije bančnikov, str. 53–56.

²⁶² Lazarevič, Podobe bančnih neuspehov, str. 53–56.

²⁶³ Hribar, Kako je osnovana Ljubljanska kreditna banka, str. 301–302.

²⁶⁴ Nečas, Na pragu češko-slovenskih finančnih stikov, str. 53.

bilo določeno, da ima Živnostenska banka oziroma njena dunajska podružnica pravico prevzeti polovico delnic nove banke. To pa ji je dajalo tudi moč, da je v novo banko imenovala sorazmeren delež članov upravnega sveta. Čehi so imenovali tudi vodilno osebje – ravnatelja, prokuriste in predstojnike posameznih oddelkov, kar je zagotavljalo popoln nadzor banke.²⁶⁵ Živnostenska banka je za ravnatelja Ljubljanske kreditne banke imenovala dotedanjega podravnatelja podružnice v Moravski Ostravi, Ladislava Pečanko.

Po vseh administrativnih opravilih in pridobitvi dovoljenj je Ljubljanska kreditna banka pričela poslovati proti koncu avgusta leta 1900 v najetih prostorih in s šestimi zaposlenimi. Sprejem ni bil navdušen; prej bi lahko rekli, da je bilo čutiti precej nezaupanja, zlasti med podjetniškimi krogi. Navsezadnje se je to izrazilo tudi pri vpisu delnic, ki so bile nominalno vredne 400 kron, izdali pa so jih 1250. Pri prvem vpisu kakega posebnega odziva in povpraševanja ni bilo. Banka je tako morala poleg dogovorjene polovice prepustiti Živnostenski banki še znaten del preostalih delnic. Po nekaterih poročilih je imela na začetku Živnostenska banka 850 delnic, se pravi kar dve tretjini.²⁶⁶ Ko je minilo prvotno nezaupanje, je tudi Živnostenska banka lahko prodala del svojih delnic, tako da se je lastniška struktura nekoliko spremenila. Najmočnejši delničar je bila še vedno Živnostenska banka, sledilo je 42 zasebnikov, ki so skupno vplačali 36 % delniškega kapitala. Med delničarji so bile tudi kreditne zadruge, predvsem iz Zveze slovenskih posojilnic, na katere se je glasilo 8 % delnic.

V slovenskem “romantiziranem” političnem spominu velja Ljubljanska kreditna banka za prvo “pravo slovensko” banko, ki so jo omogočili Slovencem naklonjeni Čehi. Da je lahko obveljala za prvo “pravo slovensko” banko, pa je bilo potrebno z vpeljavo posebnega kriterija, to je politično opredeljenega slovenstva, odmisлити delovanje drugih ustanov. Denimo Kranjske hranilnice (1820) ali Mariborske eskomptne banke (1875), ki so jih

²⁶⁵ ZAL, LJU 362, Kronika LKB.

²⁶⁶ Kosier, Institucija Ljubljanske kreditne banke, str. 325.

v pogojih slovenskih nacionalno političnih delitev uvrščali v nemško sfero in s tem izločili iz konteksta slovenskega samozavedanja in iz slovenske zgodovine.²⁶⁷ Ljubljanska kreditna banka je bila torej v slovenskih percepcijah umeščena v kontekst slovenskega emancipacijskega gibanja, kjer je bil eden pomembnih postulatov posnemanje Čehov. Začelo se sicer s klici po izgradnji zadružne mreže po češkem vzoru: "Občinske založne in posojilnice....bili so glavni faktor narodnega napredka na Češkem. Skušajmo jih upeljevati tudi pri nas na Slovenskem, da se naše ljudstvo ne samo vodi k večji varčnosti in rednosti v plačevanju, ampak tudi vadi k vzajemnemu delovanju. Le začnimo! Da si bo res začetek težaven, in nasprotnikov ne malo, pa bode v kratkem se kazala velika korist teh zavodov, naraščalo bode narodno premoženje, naraščalo pa bode zaupanje do njegovih voditeljev.... Posnemajmo Čeho-Slovane! (počrtal Ž. L.). Oni nam kažejo kaj vse zamore delavnost, složnost in vzajemnost."²⁶⁸ Kasneje se je želja po posnemanju prenesla tudi na druga področja ekonomije. Češki narod in razvojni dosežki ekonomije v čeških deželah so bili v slovenskem razumevanju stvarnosti antipod slovenskih razmer. Čehi so bili tisto, kar Slovenci niso bili, pa bi bili radi. Čehe se tako občuti kot ekonomsko razčlenjen in kapitalsko močno utemeljen subjekt, ki se brez težav vključuje v modernizacijske tokove in na ta način ščiti in utrjuje svojo kulturno in nacionalno identiteto nasproti nemštvu. Celo več, Čehi kot taki so sposobni tudi prestopiti meje svojega prostora in konkurirati nemštvu ekonomsko tudi drugje. Zaradi slovanske narave so jih dojemali kot zaveznike.²⁶⁹

V primeru Ljubljanske kredite banke sta se tako prepletli dve hotenji. Pri Čehih je bil v ospredju nedvomno ekonomski interes. Slovensko okolje pa je z Ljubljansko kreditno banko pridobilo alternativnega ponudnika kapitala in prek dunajske podružnice Živnostenske banke tudi dostop do mednarodnega finančnega trga. S prodorom v drugo ekonomsko okolje so Čehi želeli

²⁶⁷ Lazarevič, Banke in tuji kapital pri Slovencih, str. 48–51.

²⁶⁸ Schauer, Prva doba našega zadružništva, str. 36.

²⁶⁹ Hribar, Moji spomini.

razširiti lastni ekonomski prostor in s širitvijo ekonomije obsega imeti tudi profit. Čehi so za doseg tega cilja iskali in tudi našli sinergijo med lastnim ekonomskim interesom in interesom lokalnih, to je slovenskih političnih in ekonomskih elit. Element slovanske vzajemnosti in medsebojne naklonjenosti je bilo le orodje za doseg ekonomskega interesa. To potrjujejo tudi okoliščine, ki datirajo v čas izpred ustanovitve Ljubljanske kreditne banke. Živnostenska banka je namreč že zelo zgodaj spoznala moč oziroma konkurenčno prednost njenega češkega porekla v slovanskih predelih Habsburške monarhije in to tudi uporabila kot poslovno taktiko v strategiji širjenja obsega poslovanja. Značilno je bilo njeno ravnanje v letu 1893, ko je v Ljubljano (in tudi Trst) poslala direktorja in predsednika upravnega odbora, da v pogovorih s predstavniki političnega in gospodarskega življenja raziščeta možnosti poslovnega sodelovanja. Gospodarske razmere v Ljubljani in širši regiji jih niso prepričale, kratkoročno niso bile obetavne, da bi opravičevale vlaganja. Češka izvidnika nista izključevala potrebnosti vzpostavljanja poslovnih povezav s slovenskimi denarnimi zavodi zaradi nedvoumno izpričane politične naklonjenosti slovenskega okolja, kar bi veljalo ohranjati. Vendar pa ne moremo mimo dejstva, da sta sočasno veliko večji poudarek dala previdnosti in čakanju na bolj ustrezne razmere, saj sta zaznala temeljno oviro sodelovanja – primerjalno ekonomsko dokaj slabo razvito in podjetniški pobudi manj naklonjeno okolje. Ob prelomu stoletja, devetdeseta leta so bila vendarle čas nekoliko hitrejšega gospodarskega razvoja v slovenskih deželah, so se razmere že tako spremenile, da so v praški centrali Živnostenske banke podprli ljubljansko pobudo. Kako je Živnostenska banka imela v svojo poslovno strategijo vgrajen element slovanske vzajemnosti oziroma kako je uporabljala politično naklonjenost sebi v prid, priča zapis v praškem časniku Národní listy ob ustanovitvi Ljubljanske kreditne banke. Več kot jasno je bila izpostavljena težnja Živnostenske banke, da postane “finančno središče avstrijskih Slovanov”. Zavedali so se, da angažiranje banke pomaga lokalnim ekonomijam z alternativnimi potmi do kapitala, a vendar niso pozabili na lastni interes. Ta je bil izpričan z zelo izpove-

dnim stavkom, ki ne potrebuje dodatnega komentarja: "Naj cveti češka ustvarjalnost na slovanskih tleh!"²⁷⁰

In kakšni so bili rezultati "cvetenja češke ustvarjalnosti na slovanskih tleh", konkretno na slovenskih? Ta odgovor bomo skušali najti na primeru nekaj relevantnih in sintetičnih kazalcev poslovanja Ljubljanske kreditne in Živnostenske banke. Primerjavo bomo izvedli na primeru donosa na kapital, donosa sredstev banke, čistih obresti, efektivnih obrestnih mer za posojila in za finančne viře ter stroškov. Ti kazalci predstavljajo skupni imenovalec in pretvorbo numeričnih podatkov v relativne deleže, da je primerjava sploh mogoča. Za leto primerjalne analize smo vzeli leto 1904. Namenoma, ker gre za čas, ko je bila Ljubljanska kreditna banka še povsem pod nadzorom praške centrale oziroma njene dunajske podružnice, ki je nastopala v njenem imenu. Primerjava pokaže naslednje, zelo zanimive rezultate.

*Grafikon št. 10: Primerjava kazalcev poslovanja Ljubljanske kreditne banke in Živnostenske banke v letu 1904*²⁷¹

Diagramska slika več kot očitno izpričuje dve povsem različni ekonomski okolji. Razvidna je razlikujoča se stopnja ekonomskega razvoja v slovenskih in čeških deželah. Vse kategorije, ki so bistvene za podjetniški

²⁷⁰ Nečas, Na pragu češko-slovenskih finančnih stikov, str. 53.

²⁷¹ Compass, 1905, str. 390–392.

sektor in investicijsko dejavnost v neki lokalni ekonomiji, so bile v slovenskih razmerah bistveno manj ugodne. Ponudba kapitala v slovenskih deželah je bila majhna. Posledično je bila cena finančnih virov visoka, kar je hkrati pomenilo tudi visoke učinkovite posojilne obrestne mere, od teh pa je bila tudi odvisna stopnja investicijske in podjetniške dejavnosti. Ni presenetljivo, da je bila zato rast gospodarstva počasnejša. Nekonkurenčno okolje, ob sorazmerno nizkih stroških poslovanja, je Ljubljanski kreditni banki omogočalo tudi visoko donosnost kapitala. Nasprotno pa poslovni rezultati Živnostenske banke govorijo o konkurenčnem trgu, kjer je banka s skorajda enako maržo finančnega posredništva ustvarjala kar za tretjino nižjo donosnost kapitalskih vložkov, kot je sočasno uspevalo Ljubljanski kreditni banki. S stališča donosnosti vloženega kapitala se je naložba v Ljubljani Živnostenski banki obrestovala kratko in dolgoročno.

Kot prevladujoči lastnik je Živnostenska banka v celoti vgradila v Ljubljansko kreditno banko tudi svoj poslovni model, tako po notranji strukturi kot v taktikah in strategijah širjenja ekonomskega prostora in obsega poslovanja. To je na eni strani pomenilo vstopanje slovenskih poslovnežev in institucij v lastniško strukturo, predvsem liberalne politične provenience, da se zagotovi sinergija interesov čeških vlagateljev z lokalnimi slovenskimi elitami. S tem so še podkrepili pozicioniranje Ljubljanske kreditne banke kot "prave slovenske ustanove" tudi politično, kar je bilo v nacionalno-političnih bojih na slovenskem ozemlju še kako pomembno in poslovno oportuno. Značaj "slovenstva" pa se ni pridobival samo politično, temveč tudi s podružnično mrežo, saj je Ljubljanska kreditna banka pokrila slovensko etnično ozemlje s svojimi izpostavami. Nato pa je krenila tudi v ekspanzijo izven tega prostora kot izpostava Živnostenske banke. Vstopila je v Jadransko banko v Trstu, ki je za poslovni okoliš definirala hrvaško jadransko obalo in neposredno zaledje, sama pa je hkrati odprla podružnici v Splitu in Sarajevu. Vzorec širitve je bil enak, kakor ga je uporabila Živnostenska banka ob prihodu v Ljubljano. Strategija vstopa na dalmatinski ali bosanski trg je temeljila na politični na-

klonjenosti okolja, izpostavljala sta se češko zaledje in slovenski značaj ter komplementarnost interesov južno-slovanskih narodov v Habsburški monarhiji.²⁷² Hkrati je Ljubljanska kreditna banka na ta način tudi odpirala in podpirala gospodarsko sodelovanje med temi regijami.

Obdobje Ladislava Pečanke v Ljubljanski kreditni banki, ki se je izteklo leta 1922, lahko opredelimo kot "češko obdobje". Že pred koncem njegovega direktorovanja so namreč zgodile številne spremembe v okolju in v banki sami, da so nekoč čvrste povezave med praško centralo in Ljubljano načele medsebojno zaupanje. Ko je to uplahnilo, je bilo tudi sodelovanja konec. S koncem prve svetovne vojne, z razpadom Habsburške monarhije in nastankom jugoslovanske in češkoslovaške države so se razmere večplastno spremenile. Spremenjeno družbeno in ekonomsko ozračje je vplivalo tudi na samopodobo Ljubljanske kreditne banke, vodstva in njenih delničarjev. Ta sprememba je razvidna iz poročil za občne zборе, kjer je uprava veliko bolj samozavestno predstavljala tekoče poslovanje in načrte. Dejstvo je, da se je z nastankom jugoslovanske države spremenila strategija Ljubljanske kreditne banke. V Ljubljani so si želeli več maneverskega prostora in se izmakniti praškemu nadzoru, niso več želeli biti samo izpostava Živnostenske banke, predvsem zaradi prakse, da je Živnostenska banka na svoje podružnične banke prenašala tvegane in sumljive naložbe.²⁷³

V ospredju "nesporazumov" so bili Čehi, in to na obeh straneh, v Ljubljani in Pragi. V Ljubljani so interese Ljubljanske kreditne banke in slovenskega okolja branili najožja člana vodstva, Ladislav Pečanka in Alois Tykač, ter izjemno vplivni član nadzornega sveta banke, direktor dunajske podružnice Živnostenske banke Josef Špitalsky. Vsi trije so bili poslani v Ljubljano kot zastopniki čeških interesov. Vendar pa so se razmere v dveh desetletjih spremenile. Vsi trije so z leti postali pomembni delničarji banke, kar jim je zagotavljalo članstvo v upravnih in nadzornih organih banke, tudi

²⁷² ZAL, LJU 362, Kronika LKB.

²⁷³ Horejssek, Živnostenska banka a Lublanska uverni banka, str. 803–818.

ko niso bili več v aktivni službi.²⁷⁴ Ne samo lojalnost do slovenskega okolja, kot se jim pripisuje v slovenskem romantiziranem spominu,²⁷⁵ temveč tudi ali predvsem lasten interes vodstva banke in vodilnih delničarjev je bil gibalo osamosvajanja Ljubljanske kreditne banke. Nekaj je k temu gotovo pripomoglo tudi oblikovanje nove strategije v Pragi. Z nastankom jugoslovanske države je tudi Živnostenska banka morala spremeniti svoje ravnanje. Z razumljivo željo po obvladovanju in centralizaciji poslovanja svojih podružnic ter morebitni koliziji poslovnih politik so oblikovali tudi predlog o združitvi Ljubljanske kreditne banke in Hrvatske zemaljske banke,²⁷⁶ ki so jo kasneje z ekspanzijo preimenovali v Jugoslovensko banko, popularno imenovano tudi Jugobanka. Tega v Ljubljani niso sprejeli z naklonjenostjo, saj so načrtovali in že od leta 1918 tudi izvajali strategijo samostojnega nastopa na jugoslovanskem trgu. Niso se želeli spustiti na raven lokalne podružnice neke banke s sedežem v Zagrebu in v tej slutnji se verjetno niso motili, saj bi bil sedež banke prav gotovo v Zagrebu, ki je v tem času predstavljal najmočnejši jugoslovanski finančni center. Od tam bi bilo Živnostenski banki neprimerno lažje in bolj učinkovito voditi jugoslovanske poslovne operacije. Navsezadnje so pri Ljubljanski kreditni banki imeli izkušnjo s Prvo hrvatsko štedionico iz Zagreba, ki ji je Živnostenska banka redno prepuščala polovico svojega deleža v dokapitalizacijah leta 1901, 1905, 1907 in 1910.²⁷⁷ Za nameček je prva Hrvatska štedionica nato v Ljubljani leta 1911 s prevzemom zasebne bančne hiše Meyer odprla svojo podružnico²⁷⁸ in tako neposredno konkurirala Ljubljanski kreditni banki v njenem preddverju. Volja po samostojnosti je bila v Ljubljani velika. Hkrati je nespregledljivo dejstvo, da je to voljo spodbujalo tudi usihanje interesa za Ljubljansko kreditno banko v Pragi, kar je razvidno iz korespondence med ravnateljema Pečanko v Ljubljani in Belohrikom v Pragi.

²⁷⁴ AS, 1268, 190.

²⁷⁵ Slovenski biografski leksikon, str. 265; Jutro 1. 1. 1929.

²⁷⁶ Horejšek, Živnostenska banka a Lublanska uverni banka, str. 808.

²⁷⁷ Nečas, Na pragu češko-slovenskih finančnih stikov, str. 53.

²⁷⁸ Lazarevič-Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, str. 30–44.

Odnosi so postali skaljeni, velike besede o vzajemnosti slovanskih interesov so izginile iz besednjaka. Razlog je bil povsem poslovne narave. Ljubljanska kreditna banka je namreč pri Živnostenski banki pred razpadom Habsburške monarhije najela kratkoročno posojilo, v avstrijskih kronah seveda. Vračilo pa je padlo v čas, ko sta bili v obtoku že novi valuti. Živnostenska banka je terjala vračilo v protivrednosti čeških kron, v Ljubljani bi dolg poravnali v jugoslovanski valuti. Tečajne razlike so bile seveda občutne in tudi ne nezanemarljive, zlasti z ljubljanskega stališča. Ohlajanje odnosov na relaciji slovensko-čeških bančnih razmerij je bilo vidno pri dokapitalizaciji Ljubljanske kreditne banke. Za uresničevanje nove strategije prodora na jugoslovanski trg je Ljubljanska kreditna banka morala nujno dvigniti osnovni kapital. Živnostenska banka se dokapitalizacij v letih 1918 in 1919 ni udeleževala, čeprav bi bila zaželena, pa tudi pri dokapitalizacijah v letih 1920 in 1922 se je odzvala le z manjšim deležem. S tem je seveda postopoma postala manjšinski delničar, brez posebnega vpliva. Direktor Ljubljanske kreditne banke Ladislav Pečanka je tako vodstvu v Pragi oponesel, da jih bolj kot banka zanimajo deleži v industrijskih podjetjih, zlasti uglednejših, ne pa razmah banke, ki so jo sami ustanovili.²⁷⁹

Z dokapitalizacijo v letu 1922 pa je v lastniško strukturo Ljubljanske kreditne banke vstopila dunajska banka Wiener Bankverein in prevzela četrtno tedaj emitiranih delnic. Alois Tykač, ki je bil odgovoren za dokapitalizacijo, je upravnemu odboru poročal, da Živnostenska banka kljub njegovim prizadevanjem in prošnjam ni želela sodelovati v dokapitalizaciji Ljubljanske kreditne banke s prozaično utemeljitvijo, da ji razmere na finančnih trgih tega ne dopuščajo. Ker tudi ni bilo mogoče najti drugega interesenta za delnice, so stopili v stik z banko Wiener Bankverein, kjer so ponudbo za prevzem delnic brez obotavljanja sprejeli. Zahtevali so tudi dve mesti v upravnem svetu Ljubljanske kreditne banke. Na koncu so se dogovorili za eno mesto, za tisto, ki je dotlej pripadalo Živnostenski banki, in petletno

²⁷⁹ Horejssek, Živnostenska banka a Lublanska uverni banka, str. 808–810.

zaporo delnic.²⁸⁰ Živnostenska banka je tako leta 1922 postala samo še eden od lastnikov brez prevladujočega vpliva v Ljubljanski kreditni banki.

Vstop Wiener Bankverein v lastniško strukturo ni ostal brez posledic. Iz korespondence med Pečanko in Belohribekom so razvidne težke besede, čutiti je užaljenost na eni in drugi strani. Niso izostali niti očitki na podlagi izneverjenih pričakovanjih o medsebojni lojalnosti. Interesi in osebne antipatije so bili čedalje bolj vsaksebi. V takem ozračju medsebojnega nezaupanja je bilo težko pričakovati, da bi banki poravnali medsebojno terjatev oziroma spor o načinu vračila spornega posojila, najetega tik pred razpadom Habsburške monarhije. Živnostenska banka je leta 1923 sprožila sodni spor.²⁸¹ Kot zanimivost naj omenimo, da se je sodišče v presoji o pravilnosti ene ali druge strani spustilo v pravniško utemeljevanje in razumevanje razpada Habsburške monarhije, pri čemer je priznalo upravičenost stališč Živnostenske banke.²⁸² Pritožba Ljubljanske kreditne banke na vrhovnem češkem sodišču je postala brezpredmetna. Podobnih sporov, kot sta ga imeli Živnostenska banka in Ljubljanska kreditna banka, je bilo namreč več, tako da je morala poseči tudi politična oblast. Vladi Češkoslovaške in Jugoslavije sta zato sklenili sporazum o poravnavi medsebojnih finančnih obveznosti in sporazumno določili razmerje in načine poravnave terjatev izpred časa prenehanja obstoja Habsburške monarhije.²⁸³ Banki sta se v duhu sporazuma finančno pobotali, a to stvarnosti prekinjenega sodelovanja in nezaupanja ni več spremenilo. Odnosi so bili trajno prekinjeni, Živnostenska banka se je povsem navezala na Hrvatsko zemaljsko oziroma Jugoslovensko banko, prek katere je upravljala jugoslovanske investicije in imetje. S tem pa je bilo tudi konec češkega pokroviteljstva v slovenskem bančništvu. Nastopilo je "slovensko obdobje" Ljubljanske kreditne banke.

Slovensko obdobje je bilo utemeljeno na lastniški

²⁸⁰ AS 1268, 189.

²⁸¹ Horejssek, Živnostenska banka a Lublanska uverni banka, str. 811.

²⁸² AČNB, ŽB 1-5-420.

²⁸³ Horejssek, Živnostenska banka a Lublanska uverni banka, str. 812.

strukturi. V prvi polovici dvajsetih let je bilo tri četrtine delnic v lasti slovenskih pravnih oseb ali posameznikov. Preostala četrtina banke je bila v tuji lasti, pri čemer je bila desetina delnic last praške Živnostenske banke, 15 % je imela ugledna dunajska banka Wiener Bank Verein. Petinski lastniki Ljubljanske kreditne banke so bile hranilnice in kreditne zadruga (Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic 10 %, Mestna hranilnica ljubljanska 5 % in Kmetška posojilnica ljubljanske okolice 5 %). Največji delež so sicer imeli v lasti posamezniki, ki pa niso bili enotno organizirani, saj je t. i. Konzorcij delničarjev Ljubljanske kreditne banke povezoval le lastnike četrtine delnic.

Ljubljanska kreditna banka je bila na pravi preizkušnji, ko jo je skušala prevzeti zagrebška Slavenska banka. Ob tem velja opozoriti, da če se je po prvi svetovni vojni končal pritisk nemških zavodov, pa je jugoslovanska doba prinesla hudo konkurenco zagrebških bank, ki so bile neprimerno močnejše od slovenskih. Ko je bila Slavenska banka na vrhuncu moči, si je želela priključiti še Ljubljansko kreditno banko, v ta namen je že odkupila petino njenih delnic. Kdo so bili prodajalci delnic, je težko določiti, po vsej verjetnosti pa jih je iskati med institucionalnimi delničarji, Wiener Bank Verein je prav gotovo prodala delnice. Slavenska banka je kmalu zatem zašla v težave in prevzema ni mogla izpeljati do konca, Ljubljanski kreditni banki je začela ponujati/vsiljevati združitev z izmenjavo delnic. V Ljubljani so tovrstne ideje ostro zavračali. Hudih pritiskov se jim je na srečo uspelo ubraniti, kajti nedolgo zatem se je pokazalo, da je zagrebški cesar gol. Slavenska banka je šla neslavno v stečaj. Takrat je bilo v Ljubljani občutiti pravo olajšanje. Skrbela jih je le še usoda njihovih delnic. Ni bilo namreč nepomembno, kdo bo uveljavljal glasovalne pravice. A tudi to se je uredilo, saj je Konzorciju delničarjev uspelo kupiti te delnice na dražbenem izklicu v Zagrebu.

Zanimivo je, da se med delničarji Ljubljanske kreditne banke v drugi polovici dvajsetih let pojavlja tudi Kreditni zavod za trgovino in industrijo. Kako se je to zgodilo, ni jasno, pa tudi drugih vesti, ki bi bolj natančno to opredeljevale, ni. Mogoče se je pripravljala zdru-

žitev teh dveh bank, kar lahko sklepamo iz nekega razgovora na upravnem svetu, ki je bil izrazito nedoločen. Ali je šlo samo za govorice ali pa je bila v ozadju resna namera, ni jasno. Ob združitvi bi nastala za slovenski prostor ogromna banka, ki bi skupaj obvladovala do dve tretjini skupne bilančne vsote slovenskih bank. Taka banka bi bila velika tudi v jugoslovanskih dimenzijah, saj je samo Ljubljanska kreditna banka bila na četrtem mestu med jugoslovanskimi bankami. Končalo se je tako, da je tudi te delnice odkupil Konzorcij delničarjev, a jih je kasneje odstopil Kmetiski posojilnici, zelo veliki in pomembni kreditni zadrugi, da je še povečala svoj delež v Ljubljanski kreditni banki.²⁸⁴

Lastniška struktura ni bila statična kategorija, temveč se je spreminjala. Tako je bilo tudi pri Ljubljanski kreditni banki, saj so v tridesetih letih nastopile velike spremembe, ki so povsem spremenile dotedanjo lastniško sestavo. V drugi polovici tridesetih let je Ljubljanska kreditna banka šla v sanacijski postopek, v katerem je morala izgubo pokrivati z znižanjem delniškega kapitala.²⁸⁵ Dvig delniškega kapitala so nato opravili z izdajo prednostnih delnic, ki so predstavljale kar tretjino osnovnega kapitala. Seveda pa te delnice kljub svojemu imenu razen dividend niso prinašale nobenih upravljaljskih pravic. Tako dogajanje ni moglo miniti brez posledic za obnašanje dotedanjih lastnikov. V kriznih letih so se mnogi umaknili, tako pri banki ni bila več soudeležena Živnostenska banka, prav tako so upadli ali izginili deleži drugih institucionalnih investitorjev. Od tujih delničarjev se je poleg posameznikov iz Češke, nekdanjih uslužbencev Ljubljanske kreditne banke ali njihovih potomcev, pojavljala z malenkostnim deležem le še praška zavarovalnica Slavija. V tem času se je zelo okrepilo razpršeno lastništvo, delnice so bile v majhnih deležih razporejene med množico posameznikov iz Slovenije, a tudi iz drugih jugoslovanskih predelov. Med delničarji je nastopalo tudi nekaj podjetij, npr. Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, in hranilnic – mestni hranilnici iz Novega mesta in Maribora. S skoraj

²⁸⁴ AS, 1268, fasc. 190.

²⁸⁵ Lazarevič, Slovensko bančništvo med obema vojnama, str. 46.

3 % se je med lastnike banke uvrščal tudi Pokojninski sklad Ljubljanske kreditne banke.

S stališča banke je bilo izjemno pomembno, da se je v lastniški strukturi vendarle ohranjala stabilnost, da se je banka v upravljanju izognila ostrim prelomom in spremembam načina vodenja in komuniciranja z zaposlenimi in okoljem. Zagotovilo tega je bilo vztrajno povečevanje deleža najpomembnejšega investitorja, to je Konzorcija delničarjev Ljubljanske kreditne banke, ki je v letu 1937 imel v lasti skoraj 43 % navadnih delnic. Pridruževala se je še Kmetška posojilnica ljubljanske okolice, ki je v tridesetih letih svojo udeležbo sicer znižala, vendar je še vedno uveljavljala malo manj kot 10 % glasovalnih pravic. To je bilo dovolj, da sta banko sporazumno in suvereno obvladovala Konzorcij delničarjev, ki je združeval prvotne individualne delničarje banke iz pionirskih časov Ljubljanske kreditne banke, in Kmetška posojilnica.²⁸⁶

²⁸⁶ AS, 1268, 155.

Polomi

Sestavni del zgodovine posameznih bančnih institucij niso samo uspešne plati njihovega delovanja. Ravno tako so izstopajoči tudi neuspehi, ki so neločljiv del vsakega poslovanja. Polomi in stečaji so zelo zgovorni; pričajo namreč o tistih plateh poslovanja, ki pri opisanju uspešnih obdobj posameznih institucij ne pridejo do izraza. V sledenju usodam posameznih bank, hranilnic ali kreditnih zadrug pa se neuspehi, če niso posebej izpostavljeni, porazgubijo v povprečju ocene njihove dolgoročne uspešnosti. Tu predstavljene zgodbice pričajo o velikih željah in širokopoteznem poslovanju, ki pa ni trajalo dolgo. Obeti novih uspehov so bili grobo prekinjeni. Le nekaj dni prej slavljenih direktorjev, ki so v spletu različnih okoliščin slabo ocenili razmere in temu prilagodili svoje ravnanje, so se začeli izogibati. Zaupanje v njih kot poslovneže in v njihove ustanove je povsem izpuhtelo. Množično in naglo dvigovanje prihrankov in izterjava drugih terjatev sta prizadete ustanove potegnili v brezno prepada. Vodilni so takrat z grenkobo spoznavali posledice samoljubnosti in zaverovanosti v svoj prav. Prav gotovo so vedeli, kje so ga polomili, vendar zapoznelo spoznanje, razen za osebno tolažbo in opravičevanje pred samim sabo, ni veliko odtehtalo. Kršitve osnovnih pravil varnega poslovanja, ki so, da bi se izognili tveganju in negotovosti, tudi v preteklosti od bančnih vodstev terjala razpršenost naložb in časovno usklajenost med lastnimi obveznostmi in terjatvami, dolgoročno ni bilo mogoče skrivati. Slej

ko prej so neusklajenosti privrele na plan in izbruhnili je gospodarski in družbeni škandal.

Pravila bančnega poslovanja v preteklosti resda niso bila normativno podrobno in obsežno opredeljena. Bila so bolj nepisane narave, nastajala so skozi vsakodnevno prakso, na podlagi izkušenj torej, lastnih in tujih. Namesto normativnih aktov je bilo v veljavi načelo samomejevanja. Pred prvo svetovno vojno, v obdobju nekajdesetletne stabilnosti, je bila bančna nelikvidnost nekaj izjemnega, kar je bila posledica izjemno slabega oziroma špekulativnega vodenja bank. Čas po prvi svetovni vojni, čas navidezne stabilnosti, ki se je razsula kot hišica iz kart v tridesetih letih med veliko gospodarsko krizo, pa je prinesel drugačen odnos do teh vprašanj, ne samo v Sloveniji/Jugoslaviji, temveč tudi širše. Pokazalo se je, da nepisana pravila ne zadostujejo, temveč da je potrebno izdelati merila in orodja, ki naj zagotavljajo preverljivost in razvidnost bančnega poslovanja. Izkazalo se je tudi, da nadzorni odbori, ki so bili po obstoječi zakonodaji praktično edini zunanji skrbniki in nadzorniki pravilnosti bančnega poslovanja, niso dorasli svoji vlogi. Skorajda po pravilu so ob polomih spoznavali, da so bili člani nadzornih svetov odvisni od uprav, se pravi od tistih, ki naj bi jih nadzirali. Kako pa naj bi bilo drugače, če pa so že sodobniki članstvo v nadzornih svetih imeli za dobro plačane sinekure, kjer se strokovnost in neodvisnost nista pretirano cenili.

Kot smo že spoznali, se je nadzor nad bančnim poslovanjem proti koncu tridesetih let pričel krepiti tudi normativno, vendar sistem ni bil dokončno izoblikovan vse do druge svetovne vojne. Za presojanje bančnega okolja je vsekakor potrebno poznati tudi poslovne neuspehe, manj svetle strani bančnega posla. Prav veliko jih ni bilo, ker je bilo tudi slovensko bančništvo maloštevilno, a so zato še dolgo odmevali. Sejali so strah in najedali temelj bančnega poslovanja, to je zaupanje javnosti. Vsak od polomov je bil drugačen, a vzroki so bili bolj ali manj vedno enaki, to je nesorazmerje med kratkoročnimi sredstvi in dolgoročnimi investicijami. Razlika je slej ko prej postala prevelika, da bi jo bilo mogoče še obvladati. In sledilo je neizogibno spoznanje z bankrotom.

Sredi leta 1876 so v poletnih dneh v Ljubljani ustanovili bančno delniško družbo pod imenom Kranjska eskomptna družba/Krainische Escomptgesellschaft. Delniško glavnico so določili na 150.000 goldinarjev, nominalna vrednost delnice je znašala 200 goldinarjev, skupno jih je bilo 750. Delniška glavnica se v vsem času obstoja banke ni spreminjala. Eskomptna družba, ki je v dogovoru z graškimi bankirji prevzela ljubljansko podružnico Štajerske eskomptne družbe, je pričela poslovati prvi dan julija 1876, in to v najozjem središču Ljubljane, na Mestnem trgu.

Rezultati in doseg osemletnega poslovanja Kranjske eskomptne družbe so razvidni iz njenih bilanc. Te so kazale nenehen počasen vzpon obsega poslovanja in dobičkov do leta 1884, ko je banka zašla v težave in bila nato posledično tudi likvidirana. V prvem letu poslovanja, dejansko je to pomenilo le polovico leta, je banka delničarjem izplačevala 6-odstotne dividende, v naslednjih letih so dosežki poslovanja že dopuščali podvojitve, v letih 1879–1882 pa se je višina dividend ustalila na 14 %. Po višini dividend je bil vrhunec dosežen predzadnje leto poslovanja, ko so po sklepih občnega zbora sklenili izplačati kar 15 % na delnico.

Kranjska eskomptna družba je zajemala sredstva predvsem med prebivalstvom in le deloma med podjetji. Prvo leto poslovanja so vloge obsegale več kot dve tretjini bilančne vsote. Kljub povečevanju lastnih sredstev na račun rasti rezervnih skladov se je ta delež v naslednjih letih še povečeval in leta 1880 dosegel skoraj tri četrtine, tri leta pozneje pa že štiri petine bilančne vsote. Vloge so se v prvih štirih letih povečale za dvanajsetkrat, v predzadnjem letu poslovanja pa so to rast presegle še za 34 %. Podobna gibanja zasledimo tudi pri bilančni vsoti. Sorazmerno skromna vsota na začetku je imela v prvih štirih letih indeks porasta 224 %, do leta 1883 pa se je s te ravni povečala še za dobro petino. Med aktivnimi postavkami bomo postavili v ospredje tri kategorije, in sicer menice, dolžnike in vrednostne papirje. Obseg meničnih poslov je v ustanovnem letu pomenil 83 % bilančne vsote. V naslednjih letih je delež meničnih poslov počasi upadal, predvsem na račun povečevanja kreditiranja prebivalstva in gospodarskih

subjektov. Donosnost banke, to je donos na kapital kot količnik med popravljenim čistim dobičkom in povprečnim stanjem osnovnega kapitala, rezerv in prenesenega čistega dobička, je bil v obdobju 1876–1883 visok. Izjema je bilo prvo leto, ko je znašal dobrih 5 %, drugače pa je redno presegal dvakratno ali celo višjo vsoto prvega leta. Vrhunec v donosnosti kapitala je banka dosegla že v drugem letu delovanja, takrat so dosegli rekordno 16-odstotno donosnost. Po tem letu se je začelo upadanje, vsako leto približno za dva odstotka. Leta 1881 je donosnost kapitala ponovno poskočila na 14 %, a se je že naslednje leto spustila na desetino.

Leto 1884 je bilo zadnje v poslovanju Kranjske eskomptne družbe. Banka je to leto zašla v velike težave, tako po lastni krivdi kot tudi zaradi zunanjih dejavnikov. Oboje je bilo tesno prepleteno in soodvisno, zato je težko razločiti prvenstveni vzrok težav. Leto 1884 velja v gospodarski zgodovini v Avstriji za leto splošne krize, ki je prizadela predvsem sladkorno industrijo. Na svojo nesrečo je tudi Kranjska eskomptna družba imela nesorazmerno velik delež naložb/posojil v tej industrijski veji, in to pri enem samem podjetju. Ko je to ljubljansko podjetje (A. Tschinkelna sinovi) zaradi padca cen zašlo v težave in ni zmoglo več odplačevati svojih dolgov, je na Mestnem trgu zavladalo nelagodje. Bilo je upravičeno. Izkazalo se je, da je imela Kranjska eskomptna družba zelo osredotočene naložbe, razpršenost kreditov je bila zelo majhna. Kar štiri petine vsote vseh kreditov je podelila enemu samemu prosilcu. Skupaj z drugimi upniki so se lotili sanacije podjetja, vendar vse zaman; zadolženost je bila prevelika, podjetje je šlo v stečaj.

Govorice o težavah so se hitro razširile, sprožil se je plaz nezaupanja vlagateljev, zahteve po izplačilu vlog so se vrstile, nove pa niso dotekale. Kranjska eskomptna družba je izplačevala velike vsote, vloge pa so se v letu 1884 kar prepolovile. Zahtevane vloge je banka izplačevala s pospešenim unovčevanjem menic, toda tudi njihova vrednost se je v tem letu prepolovila. A hudega še ni bilo konec, alarmantne vesti iz drugih delov monarhije, zlasti z Dunaja, so se množile iz dneva v dan. Prihajala so poročila o velikih bančnih izgubah, o poverbah, o samomorih ravnateljev in podobno. Vse to je

vznemirilo tudi tiste vlagatelje, ki niso podlegli prvotni paniki. Tudi ti so pričeli terjati svoje vloge. Možnosti za izplačevanje pa so bile izčrpane, banka je na božični dan 1884 ustavila vsa izplačila. Kot da ne bi bilo že vsega dovolj, je banka doživela še povsem nepričakovan udarec. Le tri dni po ustavitvi izplačil je njen ravnatelj naredil samomor. Kasneje so se potrdili sumi o poneverbah pri poslovanju. Zaupanje v banko je bilo izgubljeno, tudi z največjim trudom ga ne bi bilo mogoče več obnoviti. Sledil je povsem razumen sklep delničarjev, da je treba banko zaradi okoliščin likvidirati. Resda sta kasnejša revizija poslovanja in trezen razmislek pokazala, da bi bilo banko mogoče ohraniti pri življenju, vendar pričakovane pomoči Kranjske hranilnice ni bilo in so ostali pri prvotnem sklepu. Izguba, izkazana v zadnjem poslovnem letu, hkrati s poneverjeno vsoto, ni bila tako velika, kot so prvotno pričakovali. Iz različnih rezervnih skladov so jo pokrili v višini 86 %, preostanek pa je šel v breme lastnikov, to je delničarjev. Likvidacija banke, ki se je pričela v letu 1885, je bila zaključena v treh letih.²⁸⁷

Tvegano poslovanje pa ni bilo značilno samo za delniške družbe, temveč tudi za druge oblike denarnih zavodov, denimo za kreditno združništvo. Težave Zadrugne zveze iz Celja, častitljive prve slovenske zadrugne zveze, ki je združevala predvsem kreditne zadrugne, so se začele zgodaj. Že v času pred prvo svetovno vojno se je začelo njeno počasno usihanje. Ob koncu prvega desetletja dvajsetega stoletja sta šli v stečaj njeni članici, Glavna posojilnica iz Ljubljane in šoštanjaska posojilnica. Izgube, ki so jih ob tem utrpeli zveza in številne pri njej včlanjene zadrugne, so bile velike. Potrebovali so celo desetletje, da jim jih je uspelo stvarno in knjigovodsko odpraviti z izplačili iz stečajne mase, z državno podporo in z odpisom lastnih sredstev.²⁸⁸ Vzrok stečaja obeh kreditnih zadrug je bil preprost – premalo domišljena naložbena politika. Obe posojilnici sta prosta sredstva porabili za nakup nesorazmerno veliko nepremičnin na Dunaju in v Gradcu, ob tem pa sta tudi izdatno, celo prekomerno kreditirali svoje člane. Ko jim je zmanjkalo

²⁸⁷ Lazarevič-Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, str. 32–33.

²⁸⁸ Lazarevič, Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju, str. 148–149.

lastnih sredstev, so si jih sposodili pri centrali, celjski Zadružni zvezi, ki se je tudi spozabljala in neprevidno posojala denar.

Izgube, ki jih je Zadružna zveza utrpela ob teh polomih, so bile enormne. Že takrat se je zastavljalo vprašanje obstoja zveze, kajti glas o težavah se je hitro raznesel po Sloveniji in še čez. Začele so deževati zahteve za izplačilo vlog, tako zadrug, posameznikov kot drugih institucij. Prave težave pa so nastopile, ko so izplačilo terjale banke, med njimi kot prva z največjim vložkom Ljubljanska kreditna banka. Obstoj zveze je bil resno ogrožen. Ne preseneča, da je vodstvo začelo iskati zasilni izhod. Podalo se je v neuradna pogajanja z Ljubljansko kreditno banko, ki naj bi prevzela denarno centralo pri zvezi. Hkrati pa so tekli prav tako neuradni pogovori z Zadružno zvezo iz Ljubljane, in to na njihovo pobudo, da bi članice ljubljanske zveze in članice celjske zveze na Štajerskem oblikovale novo zvezo, ki bi imela sedež v Mariboru, kjer je ljubljanska Zadružna zveza imela pododbor za Štajersko. Ena in druga pogajanja, pa čeprav so potekala na najvišji ravni, so izzvenela v prazno. Zvezi se je s skrajnimi naporimi uspelo obdržati pri življenju.²⁸⁹

Izkušnja je bila gotovo grenka, vendar se je izkazalo, da je spomin tudi znotraj iste institucije ob skorajda enaki vodstveni strukturi zelo kratke sape. Petnajst let kasneje se je zgodba z izgubami v Zadružni zvezi ponovila, a tokrat z drugačnimi posledicami. Očiščena dolgovi in izgub ter utrjena v trpkih preizkušnjah je zveza lahko takoj po prvi svetovni vojni v novi državi smelo zastavila svoje delo. S svojo denarno centralo je omogočala vzpostavitev denarnega toka med članicami, povečini majhnimi in po deželi razpršenimi kreditnimi zadrugami. Omogočala jim je nalaganje viška njihovih sredstev in črpanje posojil brez velikih formalnosti, kar na osnovi tekočega računa. Stopnje rasti so bile naravnost navdušujoče. Bilančni podatki iz leta 1926 so kazali na trdnost Zadružne zveze in na široko razprto dejavnost. Pri celjski Zadružni zvezi so smelo in vedro zrlji v prihodnost, časi boleče krize izpred prve svetovne vojne so bili že zdavnaj pozabljeni.

²⁸⁹ Jubilejno in letno poročilo Zveze slovenskih zadrug za leto 1932, str. 12–13.

Vendar je bleščeča javna podoba imela tudi drugo plat – tisto, ki je v svojih nedrjih skrivala marsikatero nevšečnost. Ta neljuba dejstva so počasi lezla na plan, ni jih bilo več mogoče tlačiti v ozadje. Takrat se je izkazalo, da se vodstvo Zadrufne zveze ni nič naučilo iz poloma pred prvo svetovno vojno. V prvi polovici dvajsetih let, ko je bilo denarja v izobilju, je Zadrufna zveza načrtno vzdrževala višjo obrestno mero kot njena konkurenca, da bi denar članic zadržala znotraj zveze. In ravno višina obrestnih mer je bila razlog, da Zadrufna zveza ni hotela vstopiti v Društvo denarnih zavodov, ker bi morala v tem primeru znižati obrestno mero za vloge. To zmoto, zaradi katere so imeli velike težave s presežno likvidnostjo, in to v času, ko povpraševanje po kreditih ni dohajalo razpoložljivih sredstev, so skušali popraviti že v letu 1926. Ugotovili so namreč, da njihova donosnost, ki se je počasi prevešala v izgubo, zaradi nizke obrestne marže relativno zaostaja za primerljivimi institucijami v Sloveniji. Zato so že v letu 1926 znižali obrestne mere za vloge in druge depozite in jih tako prilagodili ravni neposredne konkurence.²⁹⁰

Višja obrestna mera je seveda spodbujala dotok sredstev v Zadrufno zvezo, ki dotoka svežega denarja ni mogla v celoti preusmeriti v posojila, ker jih članice niso toliko potrebovale. Zveza je tako v letu 1925 in tudi v prvi polovici 1926 imela stalno razpoložljivih, ne naloženih, kar nad polovico vseh hranilnih vlog.²⁹¹ Naložbe v druge zavode so bile vprašljive, ker so ponujale enako ceno, kot jo je morala plačevati zveza sama svojim vlagateljem. Zaradi tega so bili pri zvezi prisiljeni iskati bolj donosne aranžmaje, ki pa so nosili tudi večje tveganje. Izkazalo se je, da je bila rešitev njihovih zagat na dosegu roke. V samem Celju je namreč obstajala možnost naložb, ki je obetala hiter, visok in stabilen donos, zanesljiv zaslužek. Tej skušnjavi so podlegli skorajda vsi celjski finančniki. In tej skušnjavi je bilo ime Slavenska banka. Zadrufna zveza je imela pri njej naložena velika sredstva, ki so, dokler so, res prinašala zanesljiv dobiček, kar pričajo bilance. A kaj ko je Slavenska banka v

²⁹⁰ Zadruga št. 7–8/1926, str. 50.

²⁹¹ Prav tam.

letu 1926 skrušeno in osramočeno krenila na pot stečaja in likvidacije. In to ravno v letu, ko je Zadružna zveza dosegla vrhunec obsega svojega poslovanja. Od tedaj je šlo samo še navzdol, in to v vseh pogledih.

Zadružna zveza je morala imeti veliko izgubo, saj je bilo kmalu jasno, da celotne terjatve do Slavske banke ne bodo mogli izterjati, ker je bila stečajna masa pač preskromna, da bi sodišče lahko polno zadovoljilo vse upnike. Zveza je tako dobila povrnjenih le petino vloženih sredstev. Tak razplet dogodkov je pahnil Zadružno zvezo v krizo, ki se ni mnogo razlikovala od tiste pred prvo svetovno vojno. Po osuplosti in ogorčenju je sledilo razčiščevanje računov, sledile so sankcije. Kot je bilo običajno, je bilo dotedanje vodstvo,²⁹² glede na razpokošenje seveda sporazumno, razrešeno. Zveza je bila na razpotju; njene članice so se morale odločiti, ali jo bodo z dodatnimi vlaganji sanirale in tako dobile nazaj vsaj del denarja ali pa jo enostavno likvidirajo. Po zahtevi vztrajnosti predsednika nadzornega odbora Josipa Zdolška, odvetnika iz Brežic, so sklenili, da zvezo vendarle sanirajo. Večino sredstev za sanacijo zveze je prispevala, zaradi hmeljarskega zaledja denarno izdatno podkrepljena, Savinjska posojilnica iz Žalca. Njihov prispevek je premaknil tudi težišče moči, za novega predsednika je bil imenovan ravno Josip Zdolšek, centrala pa se je prenesla v Žalec. Tako je Celje po več kot štiri-desetih letih prenehalo biti eno od središč slovenskega združništva.

A zvezi tudi v Žalcu ni bilo usojeno preživetje. Tudi novo vodstvo je kaj kmalu ugotovilo, da se izgubljenega zaupanja ne da povrniti, četudi so vložili nemalo truda in kapitala, kljub dejstvu, da je bila sanacija zveze izvedena uspešno. Zadruga so bile kasneje za svoj trud poplačane s subvencijo, ki jo je odobril ban Drago Marušič, da so lahko pokrile svoje izgube, nastale ob sanaciji

²⁹² Vodstvo Zadružne zveze so sestavljali Anton Božič (predsednik), Vekoslav Kuvkovec (prvi podpredsednik), Ljudevit Plavšak (drugi podpredsednik) in člani Milan Gorišek, Jože Goropevšek, Anton Gnus, Ernest Kalan, Ivan Mermolja, Anton Mur-nik, Radoslav Pipuš, Ivan Rebek, Srečko Robič, Franjo Roblek, Josip Vester. Člani nadzornega sveta pa so bili Josip Zdolšek, Matija Goričar, Jakob Klemenčič, Franjo Kocbek, Josip Komljanec, Franjo Pikel, Ferdinand Poljšak, Ignac Zelenko. Operativno je Zadružno zvezo vodil Janko Lesničar kot ravnatelj.

zveze. Aktivnost zveze je pešala, denarni tok je postajal čedalje šibkejši. Tudi zunanji kazalci, npr. izdajanje lastnega glasila, ki so ga naročniki dobivali zelo neredno in nepopolno, je kazalo na počasno usihanje zveze.

V takem trenutku so vodstvu šla na roko v začetku leta 1930 obnovljena – že prej začeta, a prekinjena – pogajanja o prestopu članstva Zadružne zveze k ideološko sorodni Zvezi slovenskih zadrug v Ljubljani. V nezavidljivem položaju je vodstvo sprejelo ponujeno roko iz Ljubljane. Dogovorjeno je bilo, da združitev formalno ne bo opravljena v obliki združevanja Zveze slovenskih zadrug in Zadružne zveze kot pravnih oseb, temveč nekoliko drugače. Zveza slovenskih zadrug se je želela obvarovati bremen, ki jih je imela Zadružna zveza. V hitrih pogajanjih, ki so bila obsojena na uspeh, je Zveza slovenskih zadrug uveljavila svoj interes, ki so ga spoštovali tudi v Žalcu. Združitev je bila izpeljana tako, da je s 1. julijem Zadružna zveza prenesla poslovanje in članice/zadruge v Zvezo slovenskih zadrug, sama pa je po sklepu njenega zadnjega občnega zbora, po polstoletnem delovanju, šla v likvidacijo.²⁹³

Omenili smo že, da je bila kritična točka, na kateri je celjski Zadružni zvezi zdrsnilo, zagrebška Slavenska banka. V tedanjem času je bil to zaradi ugleda in blišča, v katerega se odevala Slavenska banka, za širšo javnost pravi šok. Ker je ta banka imela v slovenskem gospodarstvu v prvi polovici dvajsetih let prejšnjega stoletja pomembno vlogo, se velja seznaniti z nauki njene zgodbe. Slavenska banka je bila ustanovljena v letu 1918 v Zagrebu. Zelo hitro se je povzpela med največje jugoslovanske banke in je kar po vrsti prevzemala druge delniške družbe, tako bančne kot tudi industrijske in trgovske. Hkrati je silno širila podružnično mrežo in kreditno dejavnost. V Sloveniji je postala lastnik ali so-lastnik vrste podjetij, med njimi celo Trboveljske premogokopne družbe, največjega predvojnega podjetja v Jugoslaviji. Na bančnem področju pa sta bili njeni odvisni družbi Merkantilna banka iz Kočevja in ljubljanska Slovenska banka, obe skupaj malo pomembni banki.

Banka je vse do leta 1924 kazala naravnost navdu-

²⁹³ Jubilejno in letno poročilo Zveze slovenskih zadrug za leto 1932, str. 14, 24.

šujoče poslovne rezultate. Obseg poslovanja je namreč nenehno naraščal, banka je razpolagala z ogromnimi tujimi sredstvi, dobiček in dividende so poznali le rast. Ta zunanji videz poslovne odličnosti in zanesljivosti naložb pri njej je množico denarnih zavodov iz Slovenije (kreditnih zadrug, njihovih zvez in regulativnih hranilnic) navedel, da so ji za nekoliko višje obrestovanje, kot so ga obetale slovenske banke, zaupali svoja sredstva. A že leta 1924 je prišlo na plan kruto spoznanje, da Slavenska banka ni vsemogočna in da običajna bančna pravila poslovanja veljajo za vse. Tudi Slavenska banka je morala priznati, da v tem pogledu ne more biti izjema. Pestiti so jo začele težave zaradi neusklajene poslovne politike. Banka se je znašla v časovnem precepu, kajti ročnost terjatev je presegala ročnost obveznosti. V prvem letu težav se je Slavenska banka še obdržala, saj je vrzeli pokrivala z odprodajo svojega premoženja. Leta 1925 pa to ni več zadoščalo, kajti razlika v terminih in vsotah je postala prevelika, da bi jo bilo mogoče kratkoročno obvladati. Hkrati so pričele deževati zahteve za izplačilo vlog. Do svežega denarja je Slavenska banka skušala priti tako, kot je bila navajena do tedaj, s prevzemom kake dobro stoječe banke. Zaradi tega so iz Zagreba začeli Ljubljanski kreditni banki dobesedno vsiljevati združitev. Ko ni šlo zlepa, so ubrali druge poti. Ljubljansko kreditno banko so skušali prevzeti z nakupom dodatnega paketa delnic, ki bi jim z obstoječim omogočil prevlado v največji slovenski banki. Ta neljubi prevzem je Slavenski banki preprečila solidarnost preostalih delničarjev, ki so imeli trdno oporo tudi v upravi Ljubljanske kreditne banke.

Ko so bile možnosti reševanja z lastnimi sredstvi izčrpane, nekoč mogočni Slavenski banki končno ni preostalo drugega, kot da je leta 1926 zaprosila za uvedbo predstečajnega postopka. Leto kasneje se je pričel še redni stečajni postopek. Ob koncu stečajnega postopka se je pokazalo, da je bila stečajna masa daleč preskromna, da bi lahko polno zadovoljila upnike Slavenske banke, praviloma so priznali le petino prijavljenih terjatev. V polnem znesku so na prvem mestu priznali le terjatve na hranilnih knjižicah, nato pa na tekočih računih. Krog oškodovancev je bil zelo širok, zlasti v Slo-

veniji. Merkantilna in Slovenska banka, odvisni bančni družbi, sta neposredno po pričetku stečajnega postopka Slavenske banke šli v likvidacijo. Zaradi velikih izgub pri naložbah v Slavensko banko je, kakor smo že omenili, zelo oslabela tudi Zadružna zveza v Celju. Slovenskim regulativnim hranilnicam in množici kreditnih zadržug pa po zaključku stečajnega postopka ni preostalo drugega, kot da so okrepile vsote v bilančnih rubrikah "odpisi".²⁹⁴

Slovenska banka, ki jo je s seboj v brezno potegnila Slovenska banka, tudi sicer ni bila prav posebno bleščeča poslovna zgodba. Prej nasprotno. Ustanovljena je bila v znamenitem letu 1920, bančnem ustanoviteljskem letu. Na začetku je imela 20 milijonov kron ustanovnega kapitala, kasneje pa se je delniška glavni- ca ustalila na 7,5 milijona dinarjev. Pri ustanovitvi te banke so sodelovali tudi tuji investitorji, ki so imeli v lasti 35 % glavnice. Tako je bila praška Uverni banka pri ustanovnem kapitalu udeležena s četrtnskim, dunaj- ska Anglo-avstrijska banka pa z desetinskim deležem. Med domačimi osebami je bila pri vplačilih delnic, poleg posameznih trgovcev in drugih poslovnih mož, opazna tudi vloga Slovenske eskomptne banke. Slovenska banka je v inflacijskih letih ugodno uspevala, ambiciozno je pričela širiti svojo podružnično mrežo: Dolnja Lendava, Ljutomer, Vrhnika, Maribor, segla je celo do Novega Sa- da. Izdatno je okrepila svoje naložbe v industrijska in trgovska podjetja, udeležena je bila tudi pri zagrebških in beograjskih zavarovalnicah. Dokaj hitro je prišla tudi do lastnih prostorov.

Tako kot v drugih primerih se je tudi pri Slovenski banki kmalu izkazalo, da naglo napredovanje le ni bilo v sozvočju s stvarnimi možnostmi. Banka je živela na račun visokih obrestnih mer za posojila. Rezultati širje- nja podružnične mreže in drugih naložb niso potrjevali pričakovanj delničarjev. To neskladje je povzročilo spre- membe v lastniški strukturi. Velik del slovenskih delni- čarjev se je že leta 1922 hkrati s tujci odločil, da proda svojo udeležbo Slavenski banki, tedaj še razvpiti zgodbi o bančnem uspehu. Nato so se za Slovensko banko za-

²⁹⁴ Lazarevič-Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, str. 50.

čele težave, ki niso bile povsem gospodarske. Pojavili so se spori med delničarji, težave pri prenosu lastniške pravice, spori o glasovalnih pravicah in podobno. Tako razpoložene rojenice banki vsekakor niso dale ugodne popotnice v poslovno življenje. Dejstvo je, da je banka vseskozi poslovala na meji rentabilnosti, nemalokrat z izgubo. Pravi udarec pa je doživela ob zlomu svoje lastnice Slavenske banke, katere afiliacija je bila. Sledila je tiha likvidacija, ki je trajala vse do leta 1933. Ves ta čas je bilo poslovanje banke silno omejeno, v prvi vrsti so zadovoljevali samo upniške terjatve. Sredi tridesetih let so banko vnovič poskušali rešiti. Z novimi delničarji, ki so vodstvo banke prevzeli povsem v svoje roke, so področje dela banke razširili še na zavarovalne posle. Tržili naj bi nezgodno zavarovanje, kar pa ni nikoli zaživelo. Zato pa je banka oziroma njen direktor med veliko gospodarsko krizo razširil poslovanje na prekupčevanje s hranilnimi knjižicami, katerih vloge so bile za nedoločen čas zamrznjene. Pri tem so se pojavile tudi poneverbe in goljufije, direktorja je policija aretirala, sodstvo ga je obsodilo na zaporno kazen. Svoje je dodala še država oziroma banovina, ki je leta 1939 ukazala likvidacijo banke.

Tudi zgodba kočevske Merkantilne banke, druge neposredne slovenske žrtve poslovnega brodoloma Slavenske banke, glede na poslovno uspešnost ni bila prav daleč. Merkantilna banka, z edino podružnico v Ribnici, ni imela dolge življenjske dobe. Že leta 1932, po desetih letih obstoja in po nekaj letih tihe likvidacije, je bila dokončno likvidirana. Bila je ena manjših bank, o čemer je pričala njena ustanovna glavnicca v višini 5 milijonov kron oziroma 1,25 milijona dinarjev, ki je bila kasneje povišana na 3 milijone dinarjev. V primerjavi z drugimi bankami je bila skromna tudi njena bilančna vsota. Pri njeni dokapitalizaciji je sodelovala Slavenska banka iz Zagreba, tako da je bila Merkantilna banka tesno povezana z zagrebškimi bankirji. Merkantilna banka je bila njena afiliacija. Vstop Slavenske banke v Merkantilno banko je moral biti v povezavi z njenim solastniškim deležem v Trboveljski premogokopni družbi, saj je bil direktor Trboveljske premogokopne družbe v upravnem odboru Merkantilne banke. Kakšen je bil interes v

ozadju, ne vemo. Dejstvo pa je, da je propad zagrebške banke hkrati pomenil tudi propad Merkantilne banke. Njeno poslovanje in premoženje je prevzela Zadrúžna gospodarska banka prek svoje podružnice v Kočevju, ki jo je za ta namen odprla leta 1927.²⁹⁵

²⁹⁵ ZAL, LJU 362, 366.

Bančniki

Znotraj konteksta razvojnih značilnosti slovenskega bančništva je treba iskati in vrednotiti tudi posameznike, ki so se v tem obdobju s svojim delovanjem na bančnem področju izpostavili sodbam sodobnikov in tudi naslednikov. Prav gotovo lahko brez oklevanja zapišemo, da se v osebnostih slovenskih bančnikov do druge svetovne vojne izkazujeta dve ravni. V vzročno-posledičnem odnosu z aktualno stvarnostjo so bili na eni strani ljudje svojega časa in prostora, hkrati pa so s svojim delovanjem to podobo časa in prostora dejavno spreminjali. Nekateri bolj, drugi spet manj, o čemer več kot očitno pričajo tudi njihove življenjske poti. Kakor so oni ustvarjali ugled bančnih institucij, ki so jih vodili, tako so tudi te dajale ustrezen zven njihovim imenom.

Z velikimi posplošitvami, ki posledično tačas izločajo pomembne podrobnosti, jih lahko razdelimo v dve večji skupini. V prvo bi tako uvrstili posameznike iz t. i. pionirskega obdobja slovenskega bančništva, v drugo vse preostale, ki so delovali v času razvitega bančnega sistema. V pionirskem obdobju, ki se je začelo iztekati z začetkom dvajsetega stoletja, prav gotovo pa je poteklo s koncem prve svetovne vojne, izstopajo ljudje, ki vodijo prve bančne ustanove in si prizadevajo vzpostaviti bančni sistem v slovenskih krajih. Zaradi tega ne preseneča, da so med njimi taki, katerih prvenstvena dejavnost ni bilo bančništvo. V bančne vode so nekako "zašli" iz drugih razlogov, predvsem političnih ali socialnih. To so bili Mihael Vošnjak, Ivan Hribar in Janez Krek. Bili so

večstranske osebnosti, vsak po svoje so vtisnili globok pečat slovenski bančni zgodovini.

Mihael Vošnjak in Janez Krek sta bila neutrudna spodbujevalca razvoja kreditnega združništva med Slovenci, ki je v primerjavi z drugimi prineslo v slovenski prostor pomembno novost. Kreditno združništvo je namreč prepredlo slovensko ozemlje z gosto mrežo zadrug. Praktično ni bilo slovenskega kraja, ki ne bi imel vsaj ene kreditne zadruge, neredko tudi dve ali več. Tej mreži zadrug je uspelo zajeti skorajda slehernega prebivalca, finančne storitve so približali prebivalstvu bolj kot kdaj prej. Takrat se sicer ni podrla predstava o slovenski "revščini", pokazalo pa se je vendarle, da tudi Slovenci v skupnem razpolagajo z znatnimi vsotami, vsekakor večjimi od pričakovanj. Le zbrati jih je bilo treba in ustrezno uporabiti. V tem prizadevanju pa sta Vošnjak in Krek odigrala neprecenljivo vlogo. Resda sta izhajala iz povsem različnih izhodišč, v končnem pa so bila njuna prizadevanja enaka, o čemer bomo obsirneje govorili v nadaljevanju.

Njuno delovanje je uspešno dopolnjeval Ivan Hribar, človek brez formalne izobrazbe, a kljub temu široko razgledan in usposobljen. Hribar je bil bolj velikopotezen, kar je bila verjetno posledica njegovih čeških stikov. Kot pri Vošnjaku je tudi pri njem prevladovala politična motivacija. Tudi on si je želel ekonomske okrepitve slovenskega narodnega gibanja.²⁹⁶ Stvarnost mu je govorila, da tudi Slovenci potrebujejo bančne delniške družbe. Pred tem je Hribar že spodbudil ustanovitev Mestne hranilnice ljubljanske, ene največjih in najpomembnejših slovenskih hranilnic. Hribar je v tem primeru odigral vlogo posrednika; v Ljubljano je poleg češke zavarovalnice (Slavija) pripeljal še češke bančnike in tako odprl slovenskim podjetjem pot tudi na nadregionalni trg kapitala s posredovanjem Ljubljanske kreditne banke, ki jo je, kot smo spoznali, ob pomoči domačinov leta 1900 v Ljubljani ustanovila Živnostenska banka iz Prage.²⁹⁷ Ljubljanska kreditna banka je v dotedanji slovenski bančni sistem

²⁹⁶ Hribar, *Moji spomini*, str. 70–71, 97–110, 127–129, 311–314; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 63–68.

²⁹⁷ Hribar, *Kako je osnovana Ljubljanska kreditna banka*, str. 301–302.

vnesla dimenzijo bančnih delniških družb. Presežena je bila prevladujoča omejenost na hranilniške posle, razvijati se je začelo bančništvo univerzalnega tipa. Bančne delniške družbe so izpostavljale tudi svojo investicijsko dimenzijo. Spodbudile so nastanek mnogih podjetij ali pa z nakupom delnic postale delni lastnik v obstoječih. Z Ljubljansko kreditno banko so v slovenski prostor kot direktorji vstopili tudi češki bančniki – Ladislav Pečanka²⁹⁸ in Alois Tykač.²⁹⁹ V novo slovensko okolje so se dobro vživeli in tojih je sprejelo z naklonjenostjo, kar so mu vračali s politično lojalnostjo.

V pionirsko obdobje slovenskega bančništva se uvrščajo tudi pripadniki družine Luckmann, s katerimi se bomo bolj podrobno seznanili v nadaljevanju zaradi njihove bančne družinske tradicije. Predvsem pa zaradi organskega prehoda iz trgovine v bančništvo, kar v slovenskem prostoru ni bilo ravno pogosto. Pri njih velja opozoriti še na dodatno posebnost. Luckmanni so se namensko izobraževali za gospodarsko udejstvovanje, s posebnim poudarkom na pridobivanju veččin za opravljanje bančnih poslov.

Vodilni bančniki iz drugega obdobja, iz obdobja zrelega bančništva, so delovali v drugačnih razmerah, kar je zahtevalo spremenjene vzorce obnašanja. Drugi rod bančnikov je bil praviloma že drugače izobražen. Povečini so obiskovali trgovske šole, kjer so poučevali tudi osnove bančnega poslovanja. Obdobje zrelega bančništva ni več predstavljalo tako velikega izziva, kot so ga doživljali v pionirskem obdobju, ko so vzpostavljali slovenski bančni sistem. Tovrstne velike zgodbe so bile nepreklicno mimo. V času jugoslovanske države, kamor so Slovenci prestopili po letu 1918, je občutek nacionalne ogroženosti minil. Razpršitev nemške premoči je v Sloveniji prinesla olajšanje zaradi vsesplošne slovenizacije političnega, socialnega in gospodarskega življenja. Gospodarsko-socialne vsebine delovanja so zares stopile v ospredje.³⁰⁰ V obdobju med vojnama je bilo pred bančniki vsakdanje delo, umeščanje bank v

²⁹⁸ Lazarevič, Ladislav Pečanka, str. 48–49.

²⁹⁹ Lazarevič, Alojzij Tykač, str. 56–57.

³⁰⁰ Lazarevič, Gospodarski vidiki, str. 49–70.

poslovno okolje in skrb za donosnost bančnega poslovanja. Posvečali so se trdemu delu, brez izjemno odmevnih uspehov, a z enim prvovrstnim bančnim polomom v letu 1926. Mislimo na primer Slavenske banke,³⁰¹ ene največjih jugoslovanskih bank, kot smo že spoznali. Če so v predhodnem obdobju bančniki pogosto nastopali v javnosti z govori ali spisi, zlasti so se v tem odlikovali pobudniki kreditnega združništva, se je to po prvi svetovni vojni spremenilo. Težko se je znebiti vtisa, da so se nekako umaknili iz javnosti oziroma so se zelo redko pojavljali na družbenih prireditvah. Izjema so bili le zbori stanovskega društva, Društva bančnih zavodov.³⁰² Bolj ali manj so delovali daleč od oči javnosti, iz ozadja. O njihovih stališčih in osebnostnih značilnostih vemo malo, pa še to iz druge roke. Neposrednih pričevanj tako rekoč ni, še zapisniki sej bančnih upravnih organov ne omogočajo tega vpogleda, saj samo v krajšem ali daljšem povzetku predstavljajo stališča v postopku sprejemanja poslovnih odločitev.

V tem obdobju so bile osebnosti vodilnih bančnikov in njihovih bank še naprej tesno povezane. Dejstvo je, da jim je pomembnost dajalo vodenje pomembnih bančnih hiš. Vendarle pa so taiste banke ohranjale svoj položaj in ugled tudi zaradi njihovega prizadevnega dela, zaradi umestnosti njihovih poslovnih odločitev in presoj. In pravilnost teh presoj je bila mnogokrat v precepu, zlasti če pomislimo na veliko gospodarsko krizo v tridesetih letih in njene manifestacije na področju bančništva.³⁰³ Z obilico prizadevanj, odpovedovanj in nekoliko sreče jim je uspelo obvarovati svoje bančne hiše pred najhujšim, čeprav so bile preizkušnje hude.

Med slovenskimi bančniki pred drugo svetovno vojno je opazna tudi t. i. "kulturna dimenzija". Bila je nekakšna norma, neformalna družbena obveza, da je moral tedanji uspešni slovenski poslovnež izkazovati tudi svojo omikanost. Od njih se ni pričakovalo, da samo uživajo v kulturnih dobrinah, kar je bilo pridržano za običajne prebivalce. Od uspešnih poslovnežev so prič-

³⁰¹ Tršan, Propad Slavenske, str. 368–374.

³⁰² Lazarevič, Društvo bančnih zavodov Slovenije.

³⁰³ Lazarevič, Slovensko bančništvo v tridesetih letih, str. 55–57.

kovali nekaj več. Ker je bila kultura ena od najpomembnejših identifikacijskih točk v emancipacijskem procesu Slovencev kot samosvoje narodnostne entitete, so od uspešnih bančnikov pričakovali tudi aktivno podpiranje slovenskih kulturnih ustanov tako z materialnimi sredstvi kot z lastnim angažiranjem. Vodilni slovenski bančniki so si prizadevali zaokrožiti tudi te statusne zahteve z mecenstvom, s članstvom v različnih kulturnih organizacijah in društvih in s podpiranjem različnih drugih kulturniških pobud.

Znotraj tega kulturnega, gospodarskega in političnega konteksta pa ima posebno mesto ljubljanska družina Luckmanna, ki je bila pomembna za slovenski gospodarski prostor kar celo stoletje. Pravzaprav jo imamo lahko za primer neobičajne velikopoteznosti slovenskega podjetništva v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Noben večji podjetniški podvig na Kranjskem v 19. stoletju ni minil brez večje ali manjše udeležbe katerega od Luckmannov. Hkrati je pripoved o tej družini tudi pripoved o tem, kako se z rastjo obsega poslovanja le-to širi na različne dejavnosti in na koncu, kako si posamezni člani razdelijo poslovna področja. Gre tudi za primer, kako se iz obsežne dejavnosti posamezni člani družine počasi osredotočijo na bančništvo, namesto trgovine z blagom postane osrednja dejavnost trgovina z denarjem. In ravno to je področje, ki ga bomo v nadaljevanju izpostavili. Pripadniki družine Luckmann so bili tesno povezani z najpomembnejšimi denarnimi ustanovami v Sloveniji. Najprej s Kranjsko hranilnico, najstarejšim denarnim zavodom v Sloveniji, nato pa s Kreditnim zavodom za trgovino in industrijo, torej z banko, ki je izšla iz bančnega poslovanja družine Luckmann. Izognili se niso niti drugim kratkotrajnim bančnim epizodam v Ljubljani. Na bančnem področju so si sledili trije Luckmanni, odvisno od tega, s katerega konca gledamo, lahko rečemo oče, sin in vnuk ali nasprotno sin, oče in stari oče. Vsi trije so bili rojeni v isti hiši, na istem naslovu v Ljubljani.

Družina Luckmann³⁰⁴ izvira iz severnega dela slo-

³⁰⁴ Vsi podatki o članih družine Luckmann in njihovi poslovni poti so, razen če ni posebej navedeno, povzeti po njihovi družinski kroniki, ki jo je leta 1936 sestavil Josef Luckmann. Glej Zgodovina družine Luckmann, str. 290–301.

venske pokrajine Kranjske, kjer so se ukvarjali z žebjarstvom, kasneje se je Joseph Luckmann kot advokat proti koncu 18. stoletja ustalil v Ljubljani. Njegova dva sinova pa sta bila že povezana s Kranjsko hranilnico. Prvi, ki pa ni pustil trajnejše sledi, je bil Joseph Heraklius. Vendar je prav on vzpostavil družinsko tradicijo tesne povezanosti s Kranjsko hranilnico, in to že od samih začetkov delovanja te prve slovenske denarne ustanove. V njej je bil Joseph Heraklius najprej član direktorija (1826–1829), nato pa je dolgo vrsto let opravljajl knjigovodska dela. Tako je bil v letih 1832 do 1839 pomočnik knjigovodje. Po prestani uvajalni dobi je v naslednjih dvanajstih letih sam skrbel za pravilno knjigovodstvo v hranilnici. Po petnajstletnem predahu so ga ponovno imenovali za knjigovodjo, kar je počel naslednjih petnajst let. Joseph Heraklius je bil za pravilne računovodske izkaze pri Kranjski hranilnici skupaj odgovoren kar trideset let, vsekakor dolga in častitljiva doba.

Veliko bolj ambiciozen je bil Herakliusov brat Lambert Carl, ki je bil rojen 1798. leta. Lambert Carl je po končanem trgovskem izobraževanju odšel v tujino nabirat izkušnje. Pot ga je vodila v različna družinska trgovska in špedicijska podjetja v Beljak in Nürnberg. Po vrnitvi v Ljubljano je prevzel manjše trgovsko podjetje in ga poimenoval po sebi, L. C. Luckmann. Njegovo trgovsko podjetje je uspešno širilo obseg poslovanja tako na domačih tleh kot tudi v tujini. Poslovne vezi so spletli z množico trgovcev iz Nemčije in Italije, segli so celo do Sicilije. Lambert Carl je bil soudeležen pri vseh pomembnejših gospodarskih pobudah na Kranjskem. Tako je bil med soustanovitelji Kranjske industrijske družbe.³⁰⁵ Lambert Carl je v poslovanju sčasoma presegel osnovno trgovinsko dejavnost, poleg trgovine z blagom je pričel posegati tudi na področje trgovine z denarjem. Najprej je vlagal svoja sredstva v hipotekarne in menične posle, kasneje pa je posegel še na področje kreditiranja. Že Lambert Carl je navezal tesne stike z dunajsko banko Creditanstalt für Handel und Gewerbe. Ta širitev dejavnosti je naznanjala nadaljnjo usodo družbe. Dokler

³⁰⁵ Kranjska industrijska družba, eno največjih slovenskih podjetij v 19. stoletju in prvi polovici 20. stoletja, je bila ustanovljena leta 1869.

je bil Lambert Carl živ, sta se obe dejavnosti prepletali znotraj istega podjetja. Po njegovi smrti pa sta se pričeli ločevati in se končno tudi ločili. Iz zapisanega je jasno, da je bil Lambert Carl silno pomembna in ugledna oseba v kranjski deželi. Zato so mu seveda neizogibno pripadale določene javne funkcije. Bil je prvi predsednik Trgovsko-obrtno zbornice, bil je član Kranjske hranilnice in vrsto let tudi v njenem vodstvu. Poleg tega je bil aktiven tudi v politiki, saj je bil pet let poslanec kranjskega deželnega zbora in prisednik deželnega odbora.

Tri leta pred smrtjo je Lambert Carl svoje podjetje predal petim sinovom, ti so ga v letu 1876 preoblikovali v komanditno družbo L. C. Luckmann. V naslednjih desetletjih so bratje drug za drugim opuščali udeleževanje v družinski družbi. V svojem imenu in za lasten račun so se začeli ukvarjati s posameznimi proizvodnimi in trgovskimi dejavnostmi, ki so bile prej znotraj družinskega podjetja. Tako je na koncu ostal edini javni družbenik firme L. C. Luckmann samo še Josef Luckmann, ki je bil drugi sin Lamberta Carla. Od nekdanje široko razprostrte poslovne dejavnosti je v okviru podjetja ostalo le še bančništvo, kjer se je Josef močno angažiral. In to ne samo v domačem podjetju, temveč tudi širše, praktično je bil soudeležen pri vseh bančnih podvigih v Ljubljani.

Josef Luckmann se je rodil leta 1840. Šolanje je končal na Mahrovi trgovski šoli v Ljubljani, kjer so se šolali vsi pomembnejši kranjski gospodarstveniki te dobe. Nato je odšel na Dunaj, da bi se izpopolnjeval in nabiral potrebne izkušnje kot pripravnik v dunajski banki J. H. Stammer & Co. Z Dunaja se je vrnil v domače podjetje, kjer je začel počasi prevzemati vodilno vlogo; povečini se je posvečal bančnim poslom, pri čemer je bil uspešen. Zaradi tega ga je Avstro-ogrška banka pritegnila k sodelovanju. V njeni ljubljanski podružnici je sodeloval kot cenzor več kot trideset let.³⁰⁶ Bil je tisti, ki je ocenjeval oziroma preverjal premoženjsko stanje posojilojemalcev. Josef Luckmann je sodeloval tudi pri

³⁰⁶ Podružnica Avstro-ogrske banke v Ljubljani je začela poslovati 1. julija 1856 in je odigrala pomembno vlogo v gospodarskem življenju, saj so bili finančni viri zelo omejeni.

ustanavljanju drugih bank. Tako je bil upravni svetnik podružnice Štajerske eskomptne banke v Ljubljani. Dejaven je bil tudi kot član uprave Ljubljanske obrtne banke, po letu 1872 pa je bil njen stečajni upravitelj.³⁰⁷

Po družinski tradiciji je bil Josef Luckmann močno povezan s Kranjsko hranilnico, med vsemi Luckmanni se je v njej povzpел najvišje. Od leta 1872 je bil član direktorija oziroma uprave hranilnice, leta 1886 pa je postal eden od kuratorjev oziroma član nadzornega odbora hranilnice. Kot enega najuglednejših članov hranilnice so ga leta 1889 imenovali za predsednika Kranjske hranilnice, kar je ostal vse do svoje smrti leta 1906. Hranilnico je vodil dolgih šestnajst let. V tem času je hranilnica dosegla veliko povečanje obsega poslovanja. Umril je še ravno pravi čas, da so mu bili prihranjeni grenki trenutki v letu 1908, ko so se pojavili očitki tudi na račun njegovega poštenja oziroma poslovne morale. Gre za znameniti bojkot Kranjske hranilnice in spodkopavanje zaupanja v njeno verodostojnost.³⁰⁸

V tej polemiki so na Josefa Luckmanna oziroma na njegov poslovni uspeh vrgli senco dvoma. Ivan Hribar, slovenski politični prvak in tudi pomemben finančnik, ga je posmrtno obdolžil nepoštenosti, zavestne zlorabe predsedniškega položaja v Kranjski hranilnici v lastno korist. Bojkot Kranjske hranilnice je odmeval tudi v dunajskem parlamentu. Tako je na tem mestu, 4. decembra 1908, Ivan Hribar v ognjevitim govoru med mnogimi "zlorabami" v Kranjski hranilnici navedel tudi Luckmannov primer. V času predsednikovanja Kranjski hranilnici naj bi Josef Luckmann z vednostjo in odobravanjem drugih organov hranilnice najemal v Kranjski hranilnici prek svojega prokurista posojila po nizki obrestni meri, ker s sredstvi lastnega podjetja ni mo-

³⁰⁷ Usodi ljubljanske podružnice Štajerske eskomptne banke in Ljubljanske obrtne banke (Laibacher Gewerbebank) sta tesno povezani. Obrtna banka je začela delovati v začetku oktobra 1867. Počasi je napredovala vse do leta 1872, ko je v Ljubljani odprla podružnico silno ekspanzivna graška Štajerska eskomptna banka. Graški bankirji so z ugodnimi obrestnimi merami tako za vloge kot posojila v roku dveh mesecev povsem zasenčili Obrtno banko. V pičlih dveh mesecih so zbrali več sredstev kot Obrtna banka v štirih letih. Lastniki Obrtne banke so se odločili za stečaj in pridružitve poslovanja podružnici Štajerske eskomptne banke, ki je bila tri leta kasneje ukinjena (Potočnik, *Iz zgodovine ljubljanskih bank*, str. 117).

³⁰⁸ Matić, Nemci v Ljubljani, str. 345–354.

gel streči povečanemu povpraševanju. To Hribarja niti ni motilo, sporno se mu je zdelo, da je Luckmann ta sredstva posojal naprej za trikrat višje obresti in tako ustvarjal velik dobiček za svoj žep. V Luckmannovem položaju in njegovih transakcijah je videl nasprotovanje interesov in oškodovanje Kranjske hranilnice, ki bi lahko sama neposredno kreditirala podjetja in obrtnike v svojo korist.³⁰⁹ Povzdignjenih glasov in jeznih besed je bilo veliko, vendar pa razen grenkega priokusa drugih posledic za vpletene ni bilo.

Tudi Josef Luckmann je bil kot njegov oče zelo ugleden mož, in to po zaslugi poslovnega uspeha lastnega podjetja. Skladno z družinsko tradicijo je bil imenovan v upravne organe različnih družb in upravnih instanc. V političnem življenju se je angažiral kot ljubljanski občinski svetnik, kjer je bil večkrat zapovrstjo izvoljen, dokler se sam ni odrekel nadaljnjim mandatom. V vlogi mestnega svetnika se je posvečal predvsem problemom urejanja Ljubljane. Ker je imel dober vpogled v potrebe mesta, hkrati pa mu je vplivni položaj v Kranjski hranilnici to omogočal, je spodbudil ustanovitev društva za gradnjo delavskih stanovanj pri hranilnici.

Plodna in uspešna življenjska pot Josefa Luckmanna se je končala marca 1906. Vodstvo podjetja je prevzel njegov edini sin, Josef mlajši, ki je bil rojen leta 1872. V nasprotju z očetom je trgovsko šolanje končal v Gradcu. V skladu z družinsko tradicijo je moral tudi Josef ml. nabirati izkušnje v tujini, v drugih podobnih podjetjih, preden so mu zaupali poslovanje v domačem podjetju. Tako je bil v letih 1894 in 1895 zaposlen pri Wiener Lombard und Escompte Bank na Dunaju, naslednji dve leti pa je prebil v Berlinu pri podjetju Handels Gesellschaft. Po vrnitvi v Ljubljano leta 1898 je postal edini javni družbenik družinskega podjetja L. C. Luckmann. Nato pa je Josef ml. začel naglo stopati po očetovi poti. Po zaslugi ugleda družinskega podjetja in dejstva, da mu je bilo zaupano njegovo vodenje, ter številnih investicij v mnoga podjetja so se tudi Josefu ml. začele nabirati različne funkcije.

Kakor drugi Luckmanni je bil tudi Josef ml. član

³⁰⁹ ZAL, LJU 362, Kranjska hranilnica.

društva Kranjske hranilnice, včlanil se je takoj po vrnitvi iz tujine. Kmalu je bil imenovan v direktorij, ki je dejansko vodil hranilnico. Na tem mestu je ostal vse do leta 1918, ko so se z nastankom jugoslovanske države razmere temeljito spremenile. Tudi Kranjska hranilnica je morala opustiti svojo nemško naravo in si nadeti slovensko ogrinjalo. Takrat so odstopili vsi člani vodstva hranilnice in na njihovo mesto so bili imenovani Slovenci. Pa tudi drugače so se v jugoslovanskem obdobju pojavile velike spremembe, Kranjska hranilnica je prerasla lokalne okvire in postala vseslovenska ustanova. Delovanje na društveni podlagi se ni več obneslo, zato je leta 1927 Kranjsko hranilnico prevzela tedanja "ljubljanska oblast", ena od dveh upravnih enot, na kateri je bila Slovenija razdeljena v dvajsetih letih. Druga "oblast" je imela sedež v Mariboru. Z ustanovitvijo Dravske banovine, ki je obsegala celotno slovensko ozemlje v Jugoslaviji, so Kranjsko hranilnico spremenili v Hranilnico dravske banovine s podružnicama v Mariboru in Celju.³¹⁰ A tudi v slovenizirani Kranjski hranilnici se je našel prostor za Josefa ml., od leta 1925 do leta 1927 je bil ponovno član direktorija in spet je imel možnost vplivati na odločitve in poslovni uspeh hranilnice.

Za časa življenja očeta Josefa Luckmanna ml. sta se gospodarsko okolje in struktura zelo predrugala, zlasti na področju bančništva. Velike avstrijske banke so do preloma iz 19. v 20. stoletje vso monarhijo prepredle z gosto mrežo svojih podružnic, izpostav in poslovalnic, v svoje vplivno območje so zajele tudi najbolj odročne kraje. Njihov prihod je v temelju spreminjal lokalne trge denarja. Finančno zaledje podružnic velikih bank je bilo ogromno, poleg tega so lahko svojim strankam ponudile celo paleto storitev, ki jih je omogočalo sodobno bančništvo, česar majhno lokalno bančno podjetje, kljub prizadevanjem in dobri volji, nikakor ni zmoglo. Velike dunajske banke so bile resnična grožnja in ne tako zelo oddaljena, saj so imele poslovalnice že v Trstu in Gradcu.

Vse to je dalo Josefu ml. misliti. Spoznal je, da novi časi niso več naklonjeni majhnim zasebnim bankirjem,

³¹⁰ ZAL, LJU 362, 128.

doba trgovcev in bankirjev v eni osebi je tudi na Slovenskem nepreklicno minevala. Da ne bi tvegala velikega lastnega premoženja, ki je bilo naloženo v podjetju L. C. Luckmann, je začel navduševati svoje strice komanditiste, da bi podjetje prodali. Družbeniki so njegovo misel podprli in začelo se je iskanje kupca. In tukaj sta se srečala dva interesa, Luckmannov in interes dunajske banke Creditanstalt. Obe ustanovi sta vzpostavili tesno in razvejano sodelovanje že v preteklih desetletjih, podjetje L. C. Luckmann je bilo neke vrste agent Creditanstalta v Ljubljani. Luckmanni so bili navezani zlasti na tržaško podružnico Creditanstalta prek Kranjske industrijske družbe, ki je kot veliko industrijsko podjetje nujno potrebovala stabilen in zanesljiv bančni servis. Uvodna poizvedovanja v Trstu je zaradi znanstev opravil Josefov stric Carl Luckmann, direktor Kranjske industrijske družbe. Ko je bila odločitev o prevzemu Luckmannovega podjetja sprejeta, pa je pogajanja o načinu prevzema vodil Josef ml. osebno. Dogovor so dosegli do pomladi in 1. aprila 1907, ko je Creditanstalt odprla podružnico v Ljubljani in prevzela vse poslovanje podjetja L. C. Luckmann, ki je šlo v likvidacijo.³¹¹

Tako se je končala uspešna zgodba Luckmannovega družinskega podjetja, zgodba, ki je trajala 82 let. Vendar pa s tem ni bilo konec bančne kariere Josefa ml. V pogajanjih o prevzemu si je namreč izbral mesto direktorja ljubljanske podružnice Creditanstalta. Na tem mestu je dočakal tudi konec habsburške monarhije in preoblikovanje podružnice Creditanstalta v slovensko banko Kreditni zavod za trgovino in industrijo. V spremenjenih lastniških razmerjih je Josef ml. najprej zdrsnil na mesto upravnega svetnika, nato pa je vse do svoje smrti zasedal podpredsedniško mesto. Njegov ponoven vzpon na pomembno mesto v banki priča o ugledu, ki ga je užival. To se je navsezadnje kazalo tudi v članstvu številnih upravnih odborov različnih družb, kjer je Luckmann zastopal interese Kreditnega zavoda

³¹¹ Le nekaj let za Luckmannom je to spoznal tudi drugi ljubljanski trgovec in banikir Emerik Mayer, ki je leta 1912 prodal bančni oddelek svojega sicer trgovskega podjetja Prvi hrvatski štedionici iz Zagreba, na katerem je temeljilo odprtje njene podružnice v Ljubljani (Spominski zbornik Slovenije, str. 631).

za trgovino in industrijo. Seznam je res dolg in priča tudi o razvejani investicijski politiki Kreditnega zavoda oziroma banke Creditanstalt v Jugoslaviji.³¹²

³¹² Lazarević, Kreditni zavod za trgovino in industrijo, str. 1007–1017.

Primerjave

Obdobje med obema vojnama, ki je bilo za države na Balkanskem polotoku čas velikih in burnih sprememb, razpade na dve po značilnostih različni etapi, na dvajseta in trideseta leta. Na tem mestu se bomo posvetili dvajsetim letom, saj je to vendarle obdobje, znotraj katerega izvajamo analizo uspešnosti bančnega poslovanja na primeru vzorčnih let 1928 in 1929. O mikju in koristnosti primerjalnega pristopa ni nikoli odveč besed. Je intriganten in za zgodovinarja neizogiben, da z naslonitvijo na druge referenčne prostore preseže plotove enostranskega uvida. S komparacijo bomo na primeru večjih oziroma najpomembnejših bančnih delniških družb iz novoustanovljene Jugoslavije, znatno povečane Romunije in Grčije ter Bolgarije predstaviti rezultate uspešnosti bančnega poslovanja na osnovi bilančnih izkazov.

Ob koncu prve svetovne vojne je bil položaj na Balkanskem polotoku na področju ekonomije in politike ter posledično v socialnem oziru dramatičen. Države so se ubadale z materialnim uničenjem, organiziranjem ekonomskih procesov znotraj novih narodnogospodarskih področij,³¹³ finančnim neredom, kroničnimi proračunskimi deficiti, inflacijo, problemi v plačilni bilanci s tujino, visoko nezaposlenostjo, visokimi stopnjami rodnosti, agrarnimi reformami, politično nestabilnostjo

³¹³ Teritorialna širitev Grčije v Trakijo in Romunije v Transilvanijo ter ekonomska in politična integracija raznorodnih jugoslovanskih predelov.

in neučinkovitimi državnimi upravami, neuravnoteženo ekonomsko strukturo in z velikim pomanjkanjem potrošniških dobrin.

Težav je bilo torej neizmerno veliko, možnosti in virov za njihovo premostitev pa v silno omejenem obsegu. Za povrh nobena od teh držav v dvajsetih letih ni bila deležna politične stabilnosti, ki je pogoj ekonomskega in socialnega napredka. Iz vojne so izšle bolj ali manj prizadete, tako ekonomsko kot socialno. Z izjemo Bolgarije, ki so jo težile reparacije, so se morale Jugoslavija, Romunija in Grčija ubadati z integracijo novih ozemelj v skupni politični in ekonomski prostor, kar je v Romuniji in Jugoslaviji v notranjepolitično življenje vnašalo velike napetosti zaradi narodnostno različne strukture.

Ekonomsko so bile te države na obrobju evropskih gospodarskih modernizacijskih procesov, že navzven so kazale svoj absolutno agraren značaj z neuravnoteženo posestno strukturo in agrarno prenaseljenostjo. Očitna je bila prevlada majhnih kmetij, ki še vedno niso povsem opustile avtarkičnega principa poslovanja. Agrarne reforme kot prvenstveno političen akt niso prav nič prispevale k tržni naravnosti kmetijstva. Nema lokrat so bile usmerjene proti posestnikom tuje narodnosti, tako je bilo v Jugoslaviji (proti posestnikom madžarskega ali nemškega rodu) in tudi v Romuniji zaradi Transilvanije. V Bolgariji in Grčiji je bilo to vprašanje precej manj aktualno.

V mednarodni menjavi balkanskih držav so prevladovali kmetijski pridelki, ki tem državam niso zagotavljali zadostnega dotoka tujih sredstev za pospešitev domačega neagrarnega sektorja. Odvisnost od tuje akumulacije, tujega kapitala je bila velika, tako na področju industrijskih investicij kot tudi na področju bančništva. Navezanost na tuje centre kapitala, Dunaj, Berlin, Pariz, London ali Rim, je bila neizogibna. Domači finančni sektor je bil plitek in slabo razvit, vloga tujih bank v balkanskih nacionalnih ekonomijah pa več kot znatna. Neuravnovesje med kapitalsko ponudbo in povpraševanjem je imelo za posledico nesorazmerno visoke obrestne mere na nacionalnih finančnih trgih, kar je povzročalo preveliko prelivanje sredstev od dolžnikov k upnikom in s tem še bolj zaviralo že tako počasen gospodarski razvoj.

Z nekoliko poenostavljanja je mogoče zapisati, da so bile balkanske države v neke vrste začaranem krogu. Same niso imele dovolj kapitala, hkrati pa so zelo težko prišle do tujih plačilnih sredstev, saj je bil njihov izvozni sektor praviloma nekonkurenčen. V prvi polovici dvajsetih let si tudi kmetijstvo ni opomoglo, da bi lahko stavili nanj. Tako niso prišle do zadostnih sredstev, da bi financirale uvoz znanja in tehnologije. Preostalo jim je zadolževanje oziroma privabljanje tujih investicij, vendar so bile tudi tu omejene. Njihova kreditna sposobnost in atraktivnost za tuje naložbe sta bili nizki, pripravljenost investitorjev prezreti politično in socialno negotove razmere pa kot vedno tudi nizka.

Države jugovzhodne Evrope je torej po prvi svetovni vojni družila nujna potreba po industrializaciji, da bi se izognile pretečim socialnim problemom. Pritisk prenaseljenega prebivalstva na podeželju je bil velik, pot v izseljenstvo jim je bila zaprta. Vse so se sicer trudile razvijati kmetijstvo v smeri večje tržnosti in komercializacije, da bi z izvozom kmetijskih pridelkov prišle do prepotrebni denarnih sredstev za uvoz potrošnega blaga in opreme za načrtovano industrializacijo. In to je bilo skoraj Sizifovo delo, saj je kmetijstvo zaradi svojih slabosti (struktura, tehnologija, tradicija itd.) komajda zmoglo opravljati to nalogo. V večini teh držav je bila družbeno relevantna oziroma vplivna antikapitalistična ideologija, ki je bila posledica nezadostne ekonomske in socialne konkurenčnosti te regije znotraj evropskega prostora. Zato ni presenečenje, da se je uveljavljal princip združništva, širokega gospodarsko-ideološkega mehanizma, da bi kmetje in drugi pripadniki drobnogospodarskega sektorja s skupnimi močmi vendarle zmogli pot modernizacije ekonomske in socialne osnove.

Izboljšanje je prinesla šele druga polovica dvajsetih let, potem ko sta bili do srede dvajsetih izvedeni ekonomska in deloma tudi politična stabilizacija ob hkratni gospodarski rasti v zahodni Evropi. Nastopilo je obdobje relativne stabilnosti. Kmetijski sektor se je vendarle vsaj deloma stabiliziral in balkanske države so celo dosegale napredek na industrijskem področju, ki je bil posledica ekonomske nacionalistične politike: oteževanje dostopa do lastnega trga/zaščitne carinske politike, pospeševa-

nje domače industrije (tudi tujih vlaganj v sodelovanju z domačini) z davčnimi in finančnimi ugodnostmi. Večina teh držav je doživela enega prvih industrializacijskih sunkov in povečini je bila vodilna panoga v tem procesu tekstilna industrija. A povečana gospodarska rast je bila samo en kazalec. Za bolj uravnoteženo podobo je potrebno vključiti še rast bruto domačega proizvoda na prebivalca. Tu pa je bila uspešnost znatno nižja. Nekaj zaradi nizkega izhodišča, ki je omogočalo visoko rast, nemalo pa tudi zaradi velikega naravnega prirastka. Primer Romunije celo kaže, da je kljub hitremu razvoju proti koncu dvajsetih bruto domači proizvod na prebivalca ostal celotna dvajseta leta skorajda enak.

Ko povzamemo dosedanje ugotovitve, lahko rečemo, da je bila Vzhodna Evropa kljub evidentnemu napredku pred veliko gospodarsko krizo zaostalo in ekonomsko ranljivo območje. Življenjska raven, kmetijska in industrijska učinkovitost sta bili nizki. Politika ekonomskega nacionalizma je sicer žela uspehe, vendar so bila podjetja nizko konkurenčna zaradi sorazmerno drage proizvodnje. Celotno območje je bilo silno občutljivo na zunanje impulze, ker je bilo zelo odvisno od izvoza na zahod, predvsem kmetijskih pridelkov po relativno ugodnih cenah, v nasprotni smeri pa na uvoz kapitala. In dokler je obstajalo tako ravnotežje, je šlo relativno dobro tudi Jugovzhodni Evropi.³¹⁴

Preden preidemo na tolmačenje primerjalnih podatkov iz bilanc, si moramo vsekakor v skopih obrisih ogledati še položaj zasebnega bančništva v analiziranih državah v dvajsetih letih. Vse naštete dežele je v prvih povojnih letih, tja do srede dvajsetih let, družila monetarna nestabilnost z višjimi ali nižjimi stopnjami inflacije. V vseh državah lahko bančni sektor shematično razdelimo na tri skupine, ki kažejo tudi temeljne in historično-razvojne značilnosti bančništva. Dve temeljni gibali gospodarskega razvoja v obdobju med obema vojnama sta bili na eni strani država in na drugi tuji kapital, kar smo že omenili. Vloga države, zlasti na področju bančništva, je bila velika. Državni ukrepi in spodbude

³¹⁴ Aldcroft, *The European Economy*; Lampe-Jackson, *Balkan Economic History*, str. 376–433; Berend, *Decade of Crisis*, str. 224–246; Teichova, *Kleinstatten*.

naj bi spodbudili hitrejšo akumulacijo kapitala. V balkanskih državah je bila zato vloga državnih ali poldržavnih bank v financiranju gospodarskega razvoja izjemno velika; največkrat za dolgoročno financiranje kmetijstva kot najpomembnejše panoge in za spodbujanje industrializacije, pa tudi posebne hipotekarne banke z dolgoročnimi krediti niso umanjale.

Kot že rečeno, so bile balkanske države močno navezane na dotok tujega kapitala. Ta kapital pa vanje ni pritekal samo preko državnih aranžmajev, to je neposrednih kreditov ali emisij raznovrstnih serij in oblik državnih obveznic, temveč tudi prek omrežja tujih zasebnih bank na območju Jugovzhodne Evrope. V vseh teh državah so imele tuje banke iz zahodnoevropskih kapitalskih prestolnic pomembne tržne deleže in velike investicije v lokalne ekonomije, pomembna je bila industrija. Njihova vloga je postala povsem prezentna v času velike gospodarske krize, v času umika kapitala tujih bank nazaj v njihove centrale.

Banke v tuji lasti so imele prednost pred domačimi, saj so imele zaslombo matičnih bank in tako na voljo ugodnejše vire financiranja – vsekakor bolj ugodne kot domače zasebne banke, ki so bile pri zajemanju virov praviloma navezane na domače prebivalstvo in podjetniške kroge. Izven te razvrstitve izpuščamo centralne banke, ki so povsem drugačna kategorija, pa čeprav je obdobje med vojnama čas, ko se centralno bančništvo v balkanskih deželah institucionalno povsem etablira. Kot najbolj značilen primer lahko navedemo centralno banko Grčije (Trapeza tis Ellados, 1928).³¹⁵

Dvajseta leta so bila za bančništvo leta napredka in poslovnih uspehov. V prvih povojnih letih je bila brez izjeme v vseh vzorčnih državah značilna velika rast števila bank in obsega poslovanja. V Romuniji se je njihovo število povečalo za štirikrat samo do leta 1923, delniški kapital, vloge in bilančne vsote pa za deset- ali celo dvajsetkratnike.³¹⁶ V Bolgariji naj bi pred drugo svetovno vojno bilo celo za enaintridesetkrat več bank

³¹⁵ Dritsas, *The structure of the Greek commercial banking system*, str. 491–532.

³¹⁶ Mauri-Baicu, *Storia della banca in Romania*.

kot pred prvo svetovno vojno.³¹⁷ Rast je bila velika tudi v Grčiji³¹⁸ in Jugoslaviji. Naraščalo ni samo število bančnih družb, temveč še bolj njihova podružnična mreža, kar je v mehanizem finančnega posredništva vključilo najširše sloje prebivalstva. Banke so sicer povečale za-jem sredstev pri prebivalstvu, vendar je bila, če sodimo po grškem primeru, struktura neugodna, saj je šlo za majhne in kratkoročne depozite.

Domačim bančnim delniškim družbam so pri zaje-manju prihrankov konkurirala tudi omrežja kreditnih zadrug, vendar niso predstavljale resne grožnje bančnim delniškim družbam. Izjema je bila Slovenija, kjer so kreditne zadruge zbrale največ sredstev med prebi-valstvom med vsemi denarnimi zavodi. Bančni trg je bil torej konkurenčen in funkcionalno dopolnjujoč.³¹⁹ Položaj v Grčiji, kjer je izrazito prednjačila banka Ethniki Trapeza tis Ellados, je bil med balkanskimi državami iz-jemen. Imenovana banka je namreč v celotnem obdobju med vojnama držala absolutni primat tudi na kreditnem trgu.³²⁰ Pretežen del kvantitativne rasti bančništva je bil dosežen v prvem obdobju. Kasneje je nastopila doba konsolidacije bančnega sektorja. Mnoge banke namreč niso zmogle prehoda v denarno in ekonomsko stabilnost druge polovice dvajsetih let. Kapitalsko podhranjene in poslovno nesmotrno vodene banke so bodisi likvidirali z ukinitvijo ali pridružitvijo trdnjšim tekmicam.

V dvajsetih letih je bil prevladujoč model bančništva v balkanskih deželah povzet po modelu nemških univerzalnih bank. To je v praksi pomenilo, da so banke v svojem poslovanju združevale tako komercialno-depozitno kot tudi investicijsko funkcijo. Banke v doma-či lasti so bile pri investicijski funkciji omejene z dej-stvom prevlade kratkoročnih depozitov, ki so jih težje spreminjale v dolgoročnejske kapitalske ali industrijske naložbe. Tudi na tem področju so bile banke v tuji lasti v prednosti zaradi bolj ugodne strukture virov. Posle-dica tovrstnega poslovnega modela so bile t. i. bančne

³¹⁷ Berov, *Budgetary Policy, Money Supply and Banking in Bulgaria*, str. 374–394.

³¹⁸ Dertilis-Costis, *Banking, Public Finance, and the Economy*, str. 458–471.

³¹⁹ Lazarevič-Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*.

³²⁰ Dritsas, *The structure of the Greek commercial banking system*, str. 491–532.

skupine ali bančni konzorciji, v katere so bila vključena odvisna podjetja, bančne delniške družbe z različnih gospodarskih področij.

Po shematični in orisni predstavitvi okolja in bančnih razmer v Jugovzhodni Evropi v dvajsetih letih lahko preidemo na tolmačenje komparativne analize uspešnega bančnega poslovanja. Neposredna primerjava bo izvedena na primeru let 1928 in 1929, ker je le za ta čas na razpolago ustrezna podatkovna baza. Tovrstna podatkovna baza tudi omogoča zaradi približno enake terminološke in vrednostne osnove smiselno komparativno valorizacijo in presojo na ravni posameznih bančnih družb in z določenimi pomisleki tudi držav kot celote zaradi ustrezne kakovosti vzorčnih ustanov.

Izbor let 1928 in 1929 ni naključen tudi iz drugega, prav tako pomembnega razloga. Gre za leti, ko je bančno poslovanje še potekalo v "normalnih" pogojih, hkrati pa za obdobje, ko je gospodarska aktivnost v vseh balkanskih deželah v vseh pogledih dosegla vrhunec. Zatem se je celotna regija pogreznila v brezno velike gospodarske krize, ko se je uspešnost bančnega poslovanja kazala v povsem drugačni luči. Tudi merilo uspešnosti je postalo drugačno. Zasebni bančni sektor je bil ogrožen v svojem obstoju in državna intervencija je postala neizogibna nujnost.

Vir podatkov za analizo smo zajemali v reviji *Compass*, ki je izhajala na Dunaju, kjer so bile objavljene bilance delniških družb za posamezne države, vsaj približno urejene po enotnem principu, kar nam omogoča relevantnost primerjave. Najbolj kakovostni podatki so objavljeni za Jugoslavijo in Romunijo, kjer jih lahko spremljamo v rednih letnih intervalih skozi daljše obdobje. Tako v primeru Bolgarije kot tudi ali zlasti Grčije in Albanije. Podatke za bolgarske banke smo črpali iz letnika 1930, kjer so združili bilančne postavke delniških družb iz Jugoslavije, Bolgarije in Albanije. Ravno ta zvezek, ki je zelo veliko obetal, pa je pomenil tudi veliko razočaranje. Izkazalo se je, da so bila pričakovanja prevelika. Jugoslovanski del je bil tak kot običajno, bolgarski in albanski pa prav nič. V albanskem delu z izjemo nacionalne banke ni bilo objavljenih bilanc bančnih delniških družb, kar je onemogočilo vključitev Albanije

v analizo. V primeru Bolgarije pa je bil objavljen samo zelo omejen izbor bančnih ustanov, najpomembnejših in v tolikšnem številu, da relevantnost vzorca vendarle ni vprašljiva.³²¹ Vključitev Grčije je bila mogoča šele po pridobitvi bilanc za tri pomembne banke.³²²

Po preučitvi zbranega gradiva se je bilo potrebno odločiti o posameznih elementih primerjave. Že prvi poskusi so pokazali, da zaradi različnosti državnih računovodskih standardov in zahtev po strukturiranosti ne bo možna primerjava širokega spektra kategorij. Kot najbolj nesporne kategorije so obveljale donos sredstev banke, donos na kapital in stroški. Dodali smo še primerjavo višine izplačanih dividend. Pri členjenju bilanc sta nas tudi zanimali struktura finančnih virov banke oziroma razmerje med lastnimi in tujimi sredstvi in struktura aktive in pasive.

Pred izvedbo analize smo se morali odločiti za določen vzorec bank iz vsake države. Odločili smo se za najpomembnejše banke, pri čemer je bil kriterij izbora višina delniškega kapitala in bilančne vsote, da bi zagotovili relevantnost vzorca. Izpostavimo lahko tudi dejstvo, da nam je struktura podatkov omogočala pokrajinsko razčlenitev Jugoslavije. Tako bomo v nadaljevanju na primeru postavk donosa na kapital, donosa sredstev banke in stroškov izvedli primerjavo na ravni vzorca bančnih delniških družb v Romuniji,³²³ Bolgariji,³²⁴ Grčiji³²⁵ in Jugoslaviji³²⁶ oziroma v kasnejših jugoslovanskih republikah, danes samostojnih državah (Slovenija,³²⁷ Hrvaška,³²⁸ Bosna in Hercegovina,³²⁹ Srbija,³³⁰ Črna gora³³¹ in Makedonija).³³² Vzorci in izbrane kategorije prav gotovo ne izražajo vseh detajlov uspešnosti bančnega

³²¹ Compass 1930.

³²² Annuaire Statistique de la Grece 1930.

³²³ Balkanska banka, Banque Bulgare de Commerce, Banque Franco-Belge de Bulgarie, Banca Commerciale Italiana e Bulgara.

³²⁴ Banca Marmorosch, Blank & Co., Banca de Credit Roman, Banca de Scont a Romaniei, Banca Romaneasca.

³²⁵ Trapeza Athinion, Emboriki Trapeza, Ethniki Trapeza tis Ellados.

³²⁶ Jugoslovenska banka, Opšte jugoslovensko bankarsko društvo.

³²⁷ Ljubljanska kreditna banka.

³²⁸ Prva hrvatska štedionica, Hrvatska sveobća kreditna banka.

³²⁹ Srbska centralna privredna banka.

³³⁰ Beogradska trgovačka banka, Prometna banka.

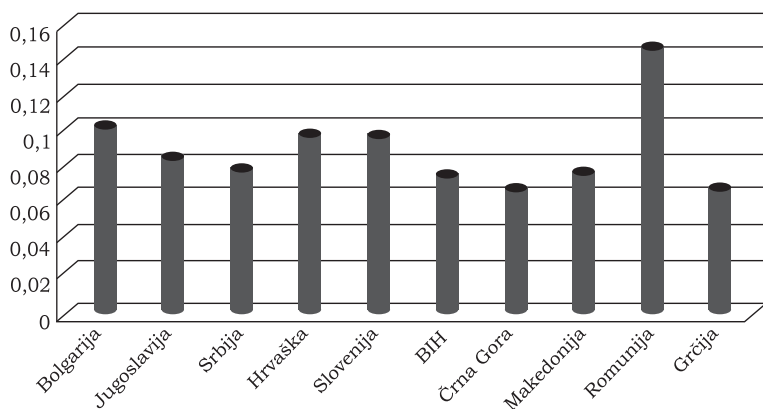
³³¹ Crnogorska banka.

³³² Banka Stara Srbija.

poslovanja, vendarle podajajo strukturne značilnosti in trende bančnega poslovanja v balkanskih državah ob koncu dvajsetih let prejšnjega stoletja.

Po predstavitvi temeljnih vsebinskih in metodoloških vprašanj lahko pristopimo k tolmačenju pridobljenih podatkov. Pristopimo torej k zgodbi, ko se nam prek bilanc izrisujejo konture bančnega poslovanja in posredno seveda tudi značilnosti okolja, v katerem so banke poslovale. Ko v ospredje tako postavimo vprašanje donosnosti na kapital, lahko opazimo, da pri tej kategoriji močno izstopajo romunske banke, ki so v primerjavi z grškimi imele denimo dvakratni količnik kapitalске donosnosti. Romunskim bankam so sledile bolgarske, ki so imele za tretjino nižjo donosnost. Jugoslovanske banke so v povprečju nekoliko prehitevale grške, vendar pa je bilo med posameznimi jugoslovanskimi pokrajinami veliko razlik. Pri merjenju donosnosti so bile v ospredju slovenske in hrvaške banke. Opazno so presegale banke z drugih območij jugoslovanske države, ki so bile pod povprečno jugoslovansko vrednostjo.

*Diagram št. 11: Donos na kapital*³³³

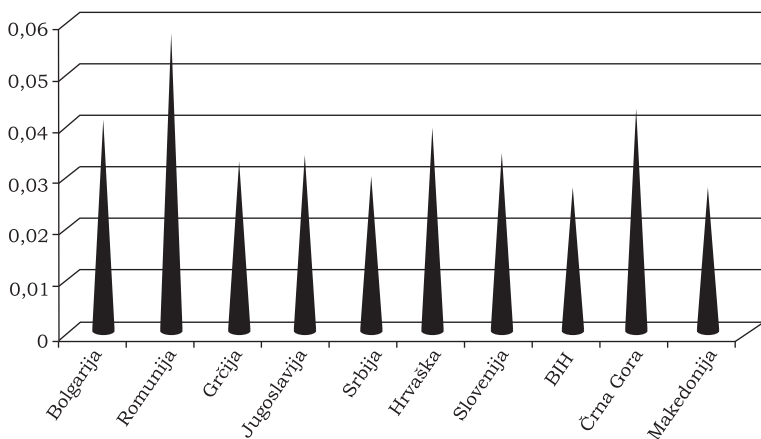

Tudi merjenje učinkovitosti bančnega poslovanja s pomočjo elementa donosa bančnih sredstev ne spreminja vzpostavljenih razmerij. Le razlike niso več tako oči-

³³³ Compass 1930, 1931, Annuaire Statistique de la Grece 1930.

tne, kot so bile pri prejšnji rubriki. Nesporno so bili romunski bančniki najbolj uspešni pri plasiranju sredstev in opravljanju bančnih storitev. V tem pogledu so jim s tretjinskim zaostankom na sledi bolgarski kolegi. Vse to prav gotovo priča tudi o sorazmerno visoki marži finančnega posredništva in posledično učinkovitih obrestnih merah v Romuniji in Bolgariji. Če so grški bančniki pri prejšnji kategoriji donosa na kapital še izkazovali zaostanek, pa so tokrat povsem poravnani z jugoslovansko ravniyo. Znotraj Jugoslavije pa prepričljivo izstopajo črnogorske banke, malo za njimi pa hrvaške in slovenske.

Diagram št. 12: Donos bančnih sredstev³³⁴

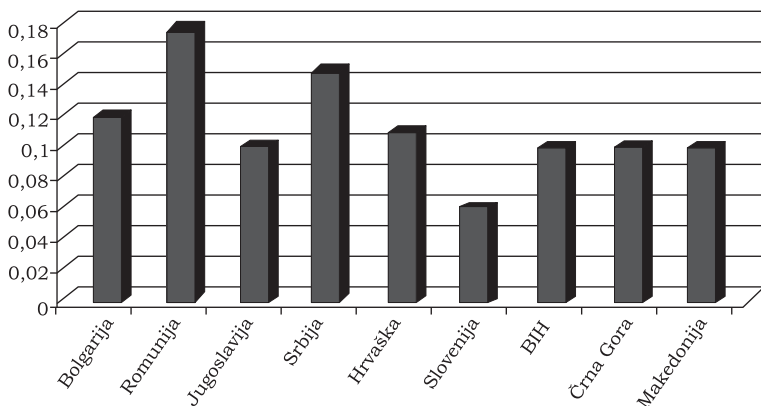
Od donosnosti je bila odvisna tudi zmožnost izplačevanja dividend. Na tem mestu bomo predstavili samo številčne stopnje dividend in njihova razmerja.³³⁵ Vsebinsko pa jih ne bomo mogli tolmačiti, ker nam niso znani načela poslovne politike obravnavanih bank in vsakokratni sklepi delničarskih zborov. Tako tudi ne moremo postaviti trditve, da visoka donosnost generira visoke dividende. Tovrstna predpostavka je vedno znova na preizkušnji. Relativizira jo namreč ravnanje nemajh-

³³⁴ Ravno tam.

³³⁵ Za grške banke žal tega sklepa ne bomo mogli podati, ker nam v tem trenutku ta podatek ni znan.

nega števila bank, kjer je nemogoče najti korelacijo med višino dividend in stopnjo donosnosti. Tudi tukaj se potrjuje izstopanje romunskih bank z izdatno prednostjo pred drugimi bankami, pri čemer je presenetljivo nizka slovenska raven.

Diagram št. 13: Višina izplačanih dividend³³⁶

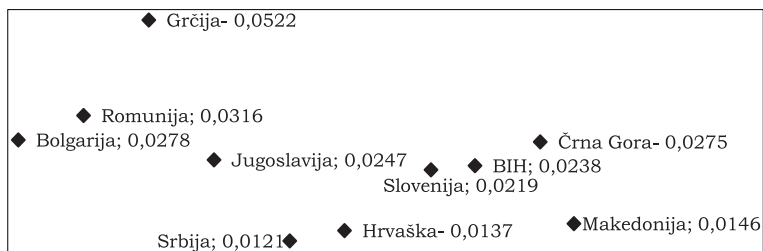

Vzpostavljena razmerja potrjujejo tudi kazalci stroškovne učinkovitosti, vendar v obratnem redu. Romunske in bolgarske banke so bile resda nadpovprečno donosne, vendar so to donosnost dosegale ob manjši stroškovni učinkovitosti v primerjavi z bankami v drugih državah Jugovzhodne Evrope. Prav gotovo ni preuranjena domneva, da je to bila posledica višje marže finančnega posredništva in posledično učinkovitih posojilnih obrestnih mer.

Na predstavljenih relacijah pri donosu na kapital in bančna sredstva ter višino dividend je prav gotovo vplivalo tudi razmerje med lastnimi in tujimi sredstvi pri analiziranih bankah. Tukaj se zgodba presenetljivo zasuka. Izkaže se, da so imele slovenske banke daleč najbolj razprto razmerje, na enoto lastnih sredstev so pridobile kar več kot enajst tujih. Za njimi so se s tretjinskim zaostankom uvrščale hrvaške banke. Znotraj Jugoslavije so imele relativno najvišji delež lastnih sred-

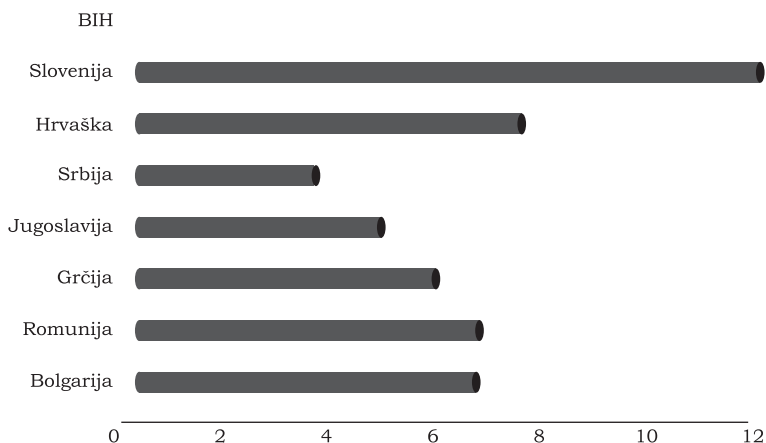
³³⁶ Compass 1930, 1931, Annuaire Statistique de la Grece 1930.

Diagram št. 14: Stroškovna učinkovitost³³⁷

stev banke iz vzhodnih jugoslovanskih pokrajin, kjer je bilo to razmerje med 1:3 oz. 1:4. V Romuniji, Bolgariji in Grčiji so bile razmere približno izenačene, razmerje se je sukalo okoli šestkratnika tujih sredstev na enoto lastnih. Visok delež zajema tujih sredstev na Hrvaškem in zlasti v Sloveniji je prav gotovo pripisati relativno nižji kapitalski podkrepjenosti in tudi zelo gosti mreži raznovrstnih bančnih ustanov, ki so v omrežje finančnega posredništva zajele najširše sloje prebivalstva.

Diagram št. 15: Razmerje med lastnimi in tujimi sredstvi³³⁸

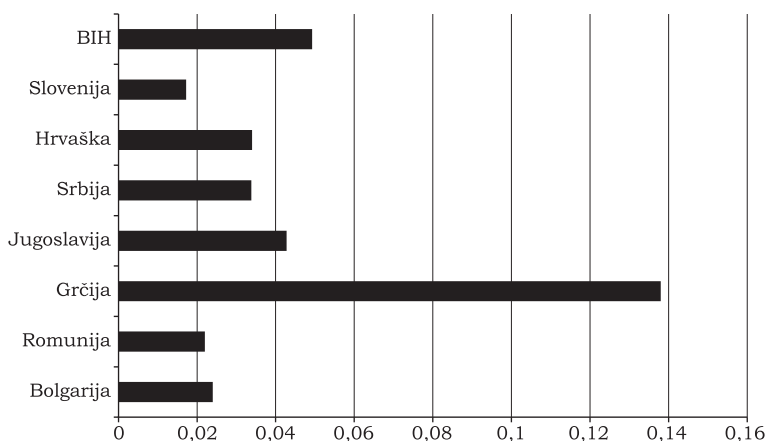

³³⁷ Ravno tam.

³³⁸ Ravno tam.

Podpovprečna donosnost grških bank gotovo dobi bolj jasne vzroke, ko v našo analizo vključimo tudi strukturo aktivne in pasivne strani bilance. Presenetljivo izkazujejo bilance grških bank nesorazmerno visoke relativne deleže rezerv, zlasti v primerjavi z bankami iz drugih držav. Povprečna relativna vrednost rezerv v bilancah grških bank je znašala skoraj 14 %, kar je za sedemkrat presegalo romunsko ali bolgarsko povprečno raven. Jugoslovanska srednja vrednost je bila za dvakrat višja kot bolgarska ali romunska. K temu je največ pripomogla sorazmerno visoka raven rezerv bank v Bosni in Hercegovini. Daleč najnižjo raven rezerv, kar pojasnjuje tudi veliko razliko v razmerju med lastnimi in tujimi viri, so imeli v slovenskih bankah. Velik delež rezerv v grških bankah gre na račun velike posojilne aktivnosti v dvajsetih letih, ki je bila posledica izmenjave prebivalstva s Turčijo, a so se ta posojila proti koncu dvajsetih let kazala kot dvomljivo izterljiva.

Diagram št. 16: Delež rezerv v bilančni vsoti³³⁹

Vpogled v strukturiranost bilanc pokaže zanimive detajle. Bolgarske banke so večino sredstev zajemale med prebivalstvom, korporativni sektor in druge oblike pridobivanja sredstev, kot je bil reeskompt, je pomenil

³³⁹ Ravno tam.

znatno manjšo postavko. Podobno je veljalo tudi za grške razmere. Nasprotno pa je mogoče reči za romunske banke. Zajem finančnih sredstev med prebivalstvom je bil relativno manj pomemben, saj so več sredstev zajemali pri korporativnem sektorju in z reeskomptom. Jugoslavija je glede tovrstnih značilnosti združevala oba poudarka, s tem da je bilo to pokrajinsko pogojeno. Banke v zahodnem delu države, v Sloveniji, Bosni in Hercegovini in na Hrvaškem, so enakomerno pridobile sredstva tako pri prebivalstvu kot z reeskomptom. V jugovzhodnem delu države pa je bil delež prebivalstva med viri sicer visok, a reeskompt nizek, ker so banke zajele več kratkoročnih vlog na kontokorentnih računih. Struktura finančnih virov izkazuje za celotno regijo neugodno dejstvo, da so banke razpolage predvsem s kratkoročnimi viri.

Tudi aktivna stran bilanc pripovedujejo zanimivo zgodbo, kajti opazne so precejšnje razlike v strukturi aktivnih bilančnih postavk. Tako pri meničnem poslovanju zelo izstopajo banke iz vzhodnega dela jugoslovanske države, menično poslovanje je tam predstavljalo kar prek 40 % naložb. Dokaj blizu so jim bile bolgarske banke s tretjinskim deležem menic v bilančnih vsotah. Visok delež meničnega poslovanja je na drugi strani pomenil nižji delež neposrednega kreditiranja posameznikov ali gospodarskih subjektov ter tudi sorazmerno nižji delež neposrednih udeležb v delniškem kapitalu drugih podjetij. Romunija in Grčija sta se v tem pogledu bolj približevali zahodnim jugoslovanskim predelom, kjer je močno izstopala Slovenija z nizkim deležem meničnega poslovanja. Slednje dežele so imele zato bolj uravnoteženo strukturo naložb, pri čemer je izstopalo neposredno kreditiranje ekonomskih subjektov prek tekočih (kontokorentnih) računov. Pri bankah iz zahodnih jugoslovanskih predelov je opazen tudi relativno višji delež neposrednih udeležb v lastništvu drugih podjetij.

Ob koncu lahko zapišemo, da analizirane banke družijo predvsem pripadnost skupnemu prostoru Jugovzhodne Evrope. Enotnega vzorca ni najti, vendar pa v nekaterih segmentih obstajajo skupne poteze. Ena takih je prav gotovo veliko neravnovesje med dohodki iz obre-

sti in dohodki iz drugih bančnih poslov. To ni govorilo samo o visokih maržah in efektivnih obrestnih merah, temveč tudi o omejenem repertoarju bančnih uslug in poslov, kar je bila posledica družbenega in gospodarskega okolja, v katerem so analizirane banke delovale.

Zavarovalništvo

Zavarovalnice

Konkurenca na jugoslovanskem zavarovalniškem trgu je bila velika, na začetku se je za naklonjenost strank potegovalo prek trideset zavarovalnic. Z leti se je njihovo število s stečajji, prevzemi in združevanji krčilo, da bi se sredi tridesetih let ustalilo na nekoliko nižji številki. Glede na lastništvo so bile jugoslovanske zavarovalnice v domači, mešani in tuji lasti. Osnovna značilnost večjega dela zavarovalniškega trga v Jugoslaviji je bila njegova razdrobljenost, saj je največji tržni delež komajda presegal desetino, nadalje plitkost in skromen obseg zavarovalniških storitev. Vse to je bilo odsev vsesplošne nezadostne razvitosti v državi, še posebej na finančnem področju. Zato ni mogoče dojemati kot presenečenja dejstva, da je bila vloga tujih zavarovalnic v jugoslovanskem okolju velika, predvsem italijanskih, avstrijskih in čeških. Zavarovalnice v tuji lasti so imele v jugoslovanski državi pred drugo svetovno vojno kar 60 % tržni delež, pozavarovanja pa so bila po pravilu opravljena pri pozavarovalnicah v Münchnu in Trstu.³⁴⁰

Tudi v Sloveniji se je veliko zavarovalnic potegovalo za naklonjenost prebivalstva, tik pred drugo svetovno vojno jih je bilo kar 18, po nekaterih podatkih celo več. Skorajda vse jugoslovanske zavarovalnice, med njimi

³⁴⁰ Rosenberg-Kostić, *Ko financira jugoslovensku privredu*, str. 223–226; Dimitrijević, *Strani kapital*, str. 27–34.

največje in najpomembnejše, so razvijale poslovanje tudi v Sloveniji ali prek podružnic ali le z zastopstvi, kar je bilo bolj pogosto. Ostri konkurenci navkljub sta ta regionalni trg obvladovali domači, slovenski zavarovalnici. To sta bili Vzajemna zavarovalnica in Slavija s sedežem v Ljubljani. Vzajemna zavarovalnica, najstarejše slovensko zavarovalno podjetje, ki je bilo ustanovljena ob prelomu stoletja (1900) na podlagi vzajemnosti, je po prehodu v novo državo nemoteno nadaljevala delo. Svojo dejavnost je razširila na območje pretežnega dela Jugoslavije z ustanavljanjem glavnih zastopstev in podružnic v Beogradu, Zagrebu, Splitu, Somborju, Sarajevu. S širitvijo mreže je tudi širila paleto svojih uslug oziroma zavarovanj. Tako je leta 1918 uvedla življenjsko zavarovanje, 1926. zavarovanje zoper škode na steklu, 1930. protivlomno zavarovanje, leto pozneje pa je Vzajemna zavarovalnica pričela ponujati še jamstvena, nezgodna in kasko zavarovanja. Najbolj donosno je bilo življenjsko zavarovanje, ki ga je zavarovalnica uvedla z letom 1918, ko je dogovorno prevzela stranke Spodnjeavstrijske deželne zavarovalnice na jugoslovanskih tleh. Z letom 1931 pa je to obliko zavarovanj okrepila še s posebnim programom Karitas, ki je bil prilagojen širokim množicam in njihovim materialnim zmogljivostim. Trud se je obrestoval, saj je bila Vzajemna zavarovalnica po številu življenjskih zavarovanj prva v državi, skupno je imela 30.000 življenjskih zavarovanj. Število sklenjenih zavarovanj pa je dosegalo štirikrat višjo številko.

Vzajemni zavarovalnici se je v letu 1922 v Ljubljani pridružila še ena slovenska zavarovalnica, Jugoslovanska zavarovalna banka Slavija. Kot jugoslovansko pravno osebo jo je ustanovilo pet slovenskih bank, ki so dogovorno prevzele zavarovalne posle praške Vzajemne zavarovalne banke Slavija na jugoslovanskem ozemlju. Lastništvo te zavarovalnice se je v tridesetih letih skrčilo, pretežni lastnici sta bili praška centrala in Ljubljanska kreditna banka. Slavija je prek podružnic (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Novi Sad in Osijek) in zastopstev (Split, Skopje, Petrovgrad, Vršac, Maribor in Celje) razprostrla poslovanje po vsem državnem ozemlju. Kljub

dvema desetletjema zaostanka je Slavija naglo širila obseg zavarovalnih poslov. Do druge svetovne vojne se je že izenačila z mnogo starejšo ljubljansko konkurentko, Vzajemno zavarovalnico.³⁴¹

Zavarovalništvo v Sloveniji je bilo v nasprotju z jugoslovanskim bolj koncentrirano, večinski delež trga sta si delili obe domači zavarovalnici, z 42 % tržnim deležem je prednjačila Vzajemna zavarovalnica, Slaviji je pripadalo 14 % trga. Zavarovalnice iz jugoslovanskega prostora so tako pokrivale prek 40 % slovenskega zavarovalniškega trga pred drugo svetovno vojno, pri tem sta z opaznejšim deležem izstopali zavarovalni družbi Jugoslavija in Dunav. Obe slovenski zavarovalnici sta bili med večjimi tudi v jugoslovanskem okviru, kar se je sicer razlikovalo od panoge do panoge. Tako je bila Vzajemna zavarovalnica v požarnem zavarovanju na šestem mestu v državi s 7,6 % tržnim deležem, Slavija pa je bila na osmem mestu s 7 % deležem. V okviru življenjskih zavarovanj pa sta bili znatno višje: Vzajemna je bila prva v državi, Slavija pa na četrtem mestu.³⁴² Med jugoslovanskim in slovenskim zavarovalništvom je obstajala tudi razlika v strukturi poslovanja. Medtem ko sta slovenski zavarovalnici, predvsem Vzajemna zavarovalnica, širili in spodbujali poslovanje med širokimi ljudskimi sloji, so v drugih predelih države zavarovalnice ostajale nekoliko bolj omejene na premožnejše sloje. V tak sklep nas navajajo podatki o razmerju med številom zavarovalnih polic, premij in zavarovalnih vsot. Značilnosti slovenskih zavarovalnic, pri čemer je močno izstopala Vzajemna zavarovalnica, so bile v povprečju nizka zavarovalna vsota in vplačana premija na eno zavarovalno pogodbo oziroma polico, a veliko število zavarovalnih pogodb.

Z razpadom jugoslovanske države z začetkom druge svetovne vojne je nastopila zmeda, starih oblasti ni bilo več, nova okupacijska oblast se še ni vzpostavila. Da bi se izognili brezvladju, so v Sloveniji oblikovali provizorično vlado (Narodni svet), ki je združevala vse legalne stranke. Ta kratkotrajna oblast je ukrepala na

³⁴¹ Martelanc, Zasebnopravno zavarovalstvo v Sloveniji, str. 466–467.

³⁴² Škufca, Zavarovalstvo na Slovenskem.

različnih področjih, tudi na zavarovalniškem. Tako so v uredbi z dne 15. aprila 1941 odložili vsa izplačila zasebnopravnih terjatev za 14 dni, to je do konca aprila. Zavarovalnice v času veljavnosti odloga niso bile dolžne odkupovati police, dajati posojila na police ter izplačevati po zavarovalnih pogodbah dospela vplačila.³⁴³ S to uredbo so slovenske oblasti zaključile delo na tem področju. Odgovornost so namreč prevzele italijanske okupacijske oblasti. Na področju zavarovalništva je že 20. aprila sledila nova uredba, ki je do 15. maja odlagala izplačilo glavnice, zavarovanih v pogodbah o življenjskem zavarovanju, odkupovanje teh polic in odobravanje posojil nanje. Zavarovalnice so bile po 5. maju dolžne izplačevati vse odškodninske zahtevke za elementarno škodo, ne glede na vzrok škode. Zaradi te obveznosti so lahko zavarovalnice terjale od bank, da jim izplačujejo njihove vloge v višjem deležu, kot je veljalo za druge deponente.³⁴⁴ Tudi vloge v bankah so bile namreč v tem obdobju le omejeno dostopne.³⁴⁵ Konec aprila so italijanske oblasti postavile pod sekvester vse zavarovalnice na njihovem okupacijskem območju, tako obe domači zavarovalnici s sedežem v Ljubljani kot tudi podružnice in zastopstva zavarovalnic z drugih jugoslovanskih območij.³⁴⁶

Še preden so dočakali sredo maja, ko naj bi se iztekla veljavnost predhodne uredbe, so oblasti ponovno posegle vmes, ker so na osnovi stanja v bankah in zavarovalnicah presodili, da lahko omejitve vendarle nekoliko omilijo, kar pa je bilo še daleč od sprostitve poslovanja. Tako so določili, da lahko zavarovalnice s 16. majem začnejo izplačevati glavnice iz pogodb življenjskega zavarovanja, ne glede na datum podpisa pogodbe. Lastniki polic življenjskega zavarovanja, ki so bile sklenjene pred 15. aprilom, se pravi pred prvo uredbo o odlogu izplačil, pa še vedno niso mogli povsem prosto razpolagati s svojim premoženjem. Izjemoma so lahko na osnovi polic dobili posojilo za vplačilo premij. Imetniki polic življenj-

³⁴³ Službeni list kraljevske banke uprave št. 31/1941, str. 292.

³⁴⁴ BU/SL 35/1941, str. 313–314.

³⁴⁵ Lazarević-Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 170–171.

³⁴⁶ BU/SL 36/1941, str. 318–324.

skega zavarovanja, ki so imeli toliko poguma, da jih od sklenitve zavarovanja niso odvrnile niti negotove vojne razmere, pa so z dnem uveljavitve te uredbe ponovno pridobili polno lastniško pravico. Svoje police so lahko prodajali ali ponujali kot jamstva za posojila.³⁴⁷ Sredi poletja (31. julija) 1941 pa so bile končno odpravljene vse omejitve za poslovanje zavarovalnic in zavarovancev, ne glede na čas sklenitve zavarovalnih polic.³⁴⁸

S sprostitvijo zavarovalniškega poslovanja se je pričela doba preurejanja. Italijani so hoteli čim prej spremeniti podobo zavarovalniškega trga v tem delu Slovenije, ki so ga poimenovali Ljubljanska pokrajina. Ti postopki so se pričeli z izdajo posebne uredbe, ki je regulirala delo zavarovalnic v Ljubljanski pokrajini. Italijanske okupacijske oblasti, konkretno Visoki komisariat, so prevzele pravico do podeljevanja dovoljenj za opravljanje zavarovalniških dejavnosti. Prav tako je bilo potrebno posebno dovoljenje za prenos delniške glavnice ali portfeljev na druge družbe, ne glede na to, ali so že prej poslovale v pokrajini ali ne. Visoki komisariat si je pridržal tudi izključno pravico do nadzorovanja zavarovalniškega poslovanja.³⁴⁹ Na tej uredbi je temeljil naslednji ukrep italijanskih okupacijskih oblasti. Konec novembra 1941 so določili, katere zavarovalnice sploh smejo poslovati v Ljubljanski pokrajini. Visoki komisariat je to pravico podelil obema slovenskima zavarovalnicama (Vzajemni in Slaviji) ter vsem tistim italijanskim zavarovalnicam, ki so jim dovoljenje podelile že jugoslovanske oblasti pred izbruhom druge svetovne vojne. K tem družbam so prišteli še italijansko državno zavarovalnico INA – Istituto Nazionale delle Assicurazioni, ki se je lahko udeleževala na področju življenjskega zavarovanja. Vsem ostalim zavarovalnicam je bilo prepovedano poslovanje na območju Ljubljanske pokrajine. Svoje poslovanje so morale predati ustreznim italijanskim zavarovalnicam, ne glede na to, ali so izhajale iz Italiji prijateljskih ali sovražnih držav.³⁵⁰

³⁴⁷ BU/SL 39/1941, str. 342–343.

³⁴⁸ BU/SL 48/1941, str. 376–378.

³⁴⁹ Ravno tam, str. 375.

³⁵⁰ BU/SL 95/1941, str. 683–685.

Dokončno ureditev zavarovalniškega področja v Ljubljanski pokrajini pa je pomenila "silvestrska" uredba (31. 12. 1941). Z nastopom novega leta 1942 so morale v Ljubljanski pokrajini prenehati delovati vse podružnice jugoslovanskih zavarovalnic. Portfelje in kritja so morale prenesti na točno določene zavarovalnice. Tako bi INA prevzela poslovanje zavarovalnic Jugoslavija in Feniks. Assicurazioni Generali di Trieste bi prevzela portfelje družb Sava, Croatia, Zedinjena/Ujedinjena, Anker in Union-incendentie-vie. Tržaška zavarovalnica Riunione Adriatica di Sicurtà di Trieste pa bi okrepila svoje bilance s prevzemom poslovanja družb Rosija Fonsier, Internationale Unfall, Royal Exchange Assurance Corporation in Nationale-incidie-vie. Glavnemu zastopstvu italijanske zavarovalne družbe Danubio so dodelili ljubljansko podružnico družbe Dunav (jugoslovanska izpostava te družbe). Poslovanje ljubljanske podružnice družbe Elementar/Commercial Union naj bi prešlo na italijansko podružnico te družbe, Elementare. Urejeno dokumentacijo o prenosu so morali predložiti v potrditev Visokemu komisariatu,³⁵¹ ki je pri tem upošteval mnenje posebnega zavarovalnega odbora. V desetčlanski odbor je visoki komisar imenoval predstavnike zavarovalnic in strokovnjake s področja zavarovalništva. Temu odboru je predsedoval odposlanec visokega komisarja, podpredsedniško mesto pa je bilo prepuščeno predsedniku strokovnega združenja, Društva denarnih in zavarovalnih zavodov v Ljubljanski pokrajini,³⁵² ki je bilo, v skladu s stanovsko ureditvijo, vključeno v Pokrajinsko zvezo delodajalcev.

Zavarovalnice so pripravile prevzemne pogodbe in jih nato v skladu z zahtevami poslale v odobritev visokemu komisarju. Tu se je tudi končalo, kajti z visokega komisariata so do kapitulacije italijanske države odobrili samo pogodbo o prenosu med zavarovalnima družbama Jugoslavija in INA.³⁵³ INA je, ker se sama ni ukvarjala z elementarnim zavarovanjem, ta del poslovanja nekdanjih ljubljanskih podružnic jugoslovanskih zavarovalnic

³⁵¹ BU/SL 1/1942, str. 2–3.

³⁵² BU/SL 95/1941, str. 683–685.

³⁵³ BU/SL 63/1943, str. 341–342.

prenesla na milansko zavarovalnico Le Assicurazioni d'Italia. Taka ureditev zavarovalniškega področja je v Ljubljanski pokrajini, ki so jo po kapitulaciji Italije zasedli Nemci, ostala v veljavi vse do konca druge svetovne vojne. Nemške okupacijske oblasti so posegle na področje zavarovalništva v Ljubljanski pokrajini le v marcu 1944, ko so določile, da je nadzor nad poslovanjem zavarovalnic prevzel vrhovni komisar. Z uredbo si je vrhovni komisar pridržal tudi pravico poseganja v poslovno politiko zavarovalnic. V njegovi pristojnosti je bilo podeljevanje dovoljenj zavarovalnicam za nakup in prodajo zemljišč in delnic ter za zastavitev ali drugačno obremenitev zemljišč, vrednostnih papirjev in drugega imetja. Prav tako je bila v njegovi pristojnosti odobritev združitvev ali prenos portfeljev in deležev med zavarovalnicami. Zavarovalnice tudi niso smele spremeniti svojih statotov, družbenih pogodb, zavarovalnih pogojev in tarif, ne da bi si poprej pridobile dovoljenje vrhovnega komisariata.³⁵⁴

O poslovanju zavarovalnic v Ljubljanski pokrajini nimamo veliko poročil, saj sta le dve zavarovalnici imeli sedež v Ljubljani. Druge so poslovanje na slovenskem ozemlju izkazovale združeno, tako da ni mogoče izpostaviti poslovanja na slovenskem ozemlju oziroma v Ljubljanski pokrajini. Obe slovenski zavarovalnici, Vzajemna in Slavija, sta razumljivo zaznavali strm upad bilančnih vsot in vseh za zavarovalnico pomembnih postavk. Govorimo lahko o stagnaciji ali, bolje rečeno, o životarjenju. To je bilo razumljivo, saj sta obe pokrivali celotno slovensko ozemlje in sta v okupacijskih razmerah morali prepustiti svoj portfelj na nemškem okupacijskem območju, ki je obsegalo večinski del Slovenije, avstrijskim zavarovalnicam. To območje je bilo tudi ekonomsko in socialno razvitejše kot agrarni predeli jugozahodno od Ljubljane, ki so sodili v Ljubljansko pokrajino. Zavarovalnici sta skušali ohraniti običajne načine in obseg poslovanja, kolikor je bilo to sploh mogoče na geografsko zelo utesnjemem območju, kjer so v neposredni bližini potekali vojaški spopadi med okupatorskimi silami in odporniškim gibanjem. Vse to ni moglo miniti brez posledic. Tako je v letu 1942 združena bilančna

³⁵⁴ Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani št. 34/1944, str. 123–124.

vsota obeh domačih zavarovalnic predstavljala komaj 37 % predvojne, premijske rezerve so se bilančno več kot prepolovile, vplačane premije pa so predstavljale le še dobro četrtnino tistih iz leta 1940. V letih 1943 in 1944 so bilance izkazovale rast premij, vendar to ni bila posledica širjenja obsega poslovanja, temveč uskladitve višine premij z inflacijo. Ljubljanska pokrajina je namreč tudi po kapitulaciji Italije ostala del italijanskega monetarnega sistema. Poseben problem je zavarovalnicam predstavljala vojna škoda. Zavzele so stališče, da ob požaru zaradi vojaških spopadov, ki so z razmahom odporniškega gibanja postajali čedalje bolj srditi in neusmiljeni, ne bodo krile škode. Kljub temu je bilo zahtevkov veliko, pričakovali so jih še več, okoliščine v večini primerov pa tako nejasne, da je bilo težko sprejeti končno odločitev.³⁵⁵

Na nemškem okupacijskem območju so že do poletja 1941 povsem odpravili poslovanje nekdanjih jugoslovanskih zavarovalnic. Vse poslovanje in kritje so prenesli na svoje zavarovalnice. V juniju 1941 sta izšli naredbi, ki sta prepovedali poslovanje vseh jugoslovanskih zavarovalnic na nemškem okupacijskem območju in prenos portfeljev na avstrijske zavarovalnice. Opravljanje zavarovalniških poslov na slovenskem ozemlju pod nemško okupacijsko upravo pa so na posameznih področjih dovolili naslednjim avstrijskim zavarovalnicam: a) stvarno zavarovanje – Allgemeine Elementar Versicherungs Aktiengesellschaft, Donau-Concordia, Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft, Wechselseitige Versicherungsanstalt Südmark za slovensko Štajersko in Ostmark, Versicherungsaktiengesellschaft za Gorenjsko; b) življenjsko zavarovanje – Der Anker, Allgemeine Versicherungsaktiengesellschaft, Ostmark, Versicherungsaktiengesellschaft; c) bolniško zavarovanje – Wechselseitige Krankenversicherungsanstalt Südmark; d) zavarovanje živine – Ostmark, Versicherungsaktiengesellschaft; e) Transportno zavarovanje – Donau-Concordia, Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft, Europäische Güter und Reisegepäck Versicherungsaktiengesellschaft.³⁵⁶

³⁵⁵ AS, 1116, 152.

³⁵⁶ VAB US 24/1941, str. 183–187; VAB KK 14/1941, str. 139–149.

Tem družbam se je na določenih zavarovalnih področjih pridruževala še celovška zavarovalnica Kärtnerische Landes Brandschadenversicherungsanstalt. Italijanskim družbam, ki so s svojimi izpostavami poslovale na slovenskem ozemlju, ki je pripadlo Nemčiji, so postavili posebne upravitelje (Treuhänder), v bistvu je šlo za neke vrste sekvester. V oktobru so odpravili nadzorovanje poslovanja italijanskih družb (Riunione Adriata in Assicurazioni generali), ki so jim povrh vsega, kot zavarovalnicam iz prijateljske in zavezniške države, dovolili še prevzem portfeljev elementarnega in življenjskega zavarovanja nekaterih jugoslovanskih zavarovalnic in izpostav tujih zavarovalnic na nemškem okupacijskem območju, in to tistih, ki so bile z njimi povezane že v predvojnem času.³⁵⁷ V prvi zavarovalniški uredbi iz junija 1941 je bilo namreč določeno, da posamezniki/zavarovanci v elementarnem zavarovanju zaradi spremembe lastništva ali izteka zavarovalne dobe ne morejo odpovedati pogodb pred 1. aprilom 1944, v poletnih mesecih leta 1943 pa so okupacijske oblasti raztegnile tovrstno prepoved na nedoločen čas, do nadaljnjega.³⁵⁸

O poslovanju zavarovalnic na nemškem okupacijskem območju in o strukturi portfeljev ter obsegu zbranih premij in škod na slovenskem ozemlju za zdaj še nimamo ustreznih podatkov, ker so se ti izkazovali v zbirnih bilancah matičnih zavarovalnih družb. Prav tako je za zdaj še izven našega spoznanja podrobno stanje na madžarskem okupacijskem območju, kjer so madžarske zavarovalnice ravno tako prevzele zavarovalniške posle od jugoslovanskih zavarovalnic.

Socialno zavarovanje

V okvir socialnega zavarovanja uvrščamo bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje zaposlenih. V letih pred drugo svetovno vojno je jugoslovanski državi uspelo izoblikovati celovit socialno varstveni sistem. Temelji tega sistema so nastali že v Habsburški monarhiji

³⁵⁷ VAB US. 48/1941, str. 355–356; VAB KK 30/1941, str. 333–334.

³⁵⁸ VAB US. 23/1943, str. 125.

in na tej podlagi so se po prvi svetovni vojni urejevale posamezne zvrsti socialnega zavarovanja. Tako je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje delavcev s posebno uredbo v letu 1920 najprej urejeno na bivšem "avstrijskem" območju jugoslovanske države, na celotno državo pa je bilo razširjeno dve leti kasneje. Slovenski delavci so tako obvezno bolniško in nezgodno zavarovanje spoznali med prvimi v Jugoslaviji, saj so ga drugje pričeli uvajati šele v drugi polovici dvajsetih let. Ti dve obliki zavarovanja pa socialnega položaja zaposlenih nista urejevali celovito, kajti manjkal je bistveni element, pokojninsko zavarovanje. Uvedbo tega zavarovanja za vse zaposlene je vlada odlagala do leta 1937, ko so začeli od zavarovancev pobirati prispevke in je pričela teči tudi pravica do tega zavarovanja.

Za izplačevanje pokojninskih rent tistim zaposlenim, ki so že imeli pokojninsko zavarovanje po avstrijski zakonodaji (rudarji, železničarji in nameščenci), so v Ljubljani ustanovili Pokrajinski pokojninski sklad, ki je izplačeval tudi draginjske doklade ljudem s prenizkimi rentami. Ta pokojninski sklad je deloval vse do leta 1935. Z razširitvijo obveznega zavarovanja na celotno državo je bilo potrebno vzpostaviti tudi zaključen sistem. Pooblaščen ustanova za izvajanje obveznega bolniškega in nezgodnega zavarovanja je po letu 1922 postal Osrednji urad za zavarovanje delavcev s sedežem v Zagrebu, ki je imel v Ljubljani svojo izpostavo za Slovenijo. Z uveljavitvijo obveznega pokojninskega zavarovanja za vse zaposlene v letu 1937 pa je na Osrednji urad za zavarovanje delavcev prešla tudi skrb za izvajanje pokojninskega sistema v državi. Pokojninsko zavarovanje uradništva, ki je bilo zastavljeno še pred prvo svetovno vojno, pa je še naprej izvajal Pokojninski zavod za nameščence s sedežem v Ljubljani, ki je poleg Slovenije pokrival tudi območje Dalmacije z otoki in Kvarner.³⁵⁹

Z okupacijo in razkosanjem jugoslovanske države in seveda tudi Slovenije so se razmere temeljito spremenile tudi za socialno varstveni sistem. Tako kot na drugih družbenih področjih so se pojavile velike spremembe tudi v socialno varstvenem sistemu. Ukrepanje

³⁵⁹ Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 159–200.

okupacijskih sil je bilo različno, težav z medsebojnim izmenjavanjem terjatev in dolgov med posameznimi zavarovalnimi zavodi ob hkratni valutni zmešnjavi pa nič koliko.

Nemške okupacijske oblasti so slovensko ozemlje razdelile na dve upravni enoti. Območje severnega dela dežele Kranjske/Gorenjska in del slovenske Koroške so priključili avstrijski Koroški, slovensko Štajersko oziroma nekdanjo Spodnjo Štajersko pa so pridružili avstrijski Štajerski. Čeprav je šlo za slovensko ozemlje pod nemško okupacijsko oblastjo, pa se je ravnanje na področju socialnega zavarovanja nekoliko razlikovalo. Zaradi tega bomo problematiko v nadaljevanju predstavili pokrajinsko ločeno.

Na Štajerskem so s preurejanjem jugoslovanskega sistema socialnega zavarovanja začeli že v prvih tednih okupacije. Še pred iztekom aprila so civilne oblasti imenovale pooblaščenca za socialno zavarovanje. Njegova naloga je bila poskrbeti za nemoten prehod zavarovancev iz jugoslovanskega sistema socialnega zavarovanja v rajhovski način in obseg zavarovanja, ki naj bi ga postopoma uvedli tudi na slovenskem ozemlju pod nemško okupacijo.³⁶⁰ Maja se je pričelo resno delo s preurejanjem socialnega zavarovanja. Vse oblike zavarovanja so prenesli na nove ustanove. V Mariboru so tako preoblikovali izpostavo ljubljanske enote Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Überleitungsstelle für Socialversicherungs in Marburg. Uredba je določila kontinuiteto predvojnega zavarovanja in prenos zavarovanj (zdravstveno, nezgodno, invalidsko, pokojninsko ...) na "novo" zavarovalnico ob nespremenjenih pogojih. Rajhovska zakonodaja pa je veljala le za nemške uslužbenke, ki so na to področje prišli po 6. aprilu 1941 oziroma izbruhu vojnih spopadov.³⁶¹ Ker pa nekdanji Okrožni urad za zavarovanje delavcev ni kril zavarovanj vseh zaposlenih, so izdali še posebne uredbe, ki so zagotavljale kontinuiteto veljavnosti višine vplačil in pravic za pokojninsko zavarovanje nameščencev.³⁶²

³⁶⁰ VAB US 5/1941, str. 19.

³⁶¹ VAB US 10/1941, str. 33–34.

³⁶² Ravno tam, str. 35–36.

Z naslednjimi uredbami pa so že prešli na urejanje podrobnosti. Tako so že teden dni po prvi uredbi določili novo višino socialnih prispevkov. Natančno so predpisali koliko mora plačati zavarovanec in koliko delodajalec z veljavnostjo od 1. aprila 1941 dalje. Višina prispevkov je bila določena v deležu od mesečne plače oziroma osnove za prispevek, ki je vključevala tako prejemke v gotovini kot tudi z uredbo denarno ovrednotene druge nederne "prejemke"/ugodnosti, kot so stanovanje ali prehrana. Delavcem so tako določili 16,5 % prispevek, pri čemer so morali sami plačati 7,75 %, delodajalec pa 8,75 %. Nameščenci so za svojo socialno varnost morali nameniti 13,5 % mesečne plače (6,25 % sami in 7,25 % delodajalec), kar pa ni vključevalo pokojninskega zavarovanja. Za to so morali plačevati še poseben prispevek, ki je bil določen nominalno glede na višino plače oziroma mezdni razred. Razen za dva najnižja plačilna razreda, kjer so vse stroške pokojninskega zavarovanja plačevali delodajalci, so si v preostalih 12 mezdnih razredih delodajalci in nameščenci delili stroške zavarovanja. Pri tem so nekoliko več plačevali delojemalci. Pri zavarovanju hišne služinčadi in vajencev je bil znesek določen nominalno. Služkinjam, strežnicam in hišnikom so delodajalci vplačevali dve tretjini prispevka, mladoletnim vajencem pa kar v celoti. Od vplačanih vsot je bilo 6 % namenjeno za bolniško oskrbo, 1 % za nezgodno zavarovanje, 6,5 % za primer brezposelnosti delavcev in nameščencev. Za invalidsko in starostno zavarovanje delavcev pa se je namenjal 3 % osnove prispevkov.³⁶³ V začetku junija so to uredbo nekoliko dopolnili z določbo o dvigu deleža vplačil pri nameščencih, ker so jim v enotni prispevek vključili tudi pokojninsko zavarovanje. Skladno s tem je sledila še dopolnitev, da se za pokojninsko zavarovanje nameščencev namenja desetina osnove prispevkov.³⁶⁴

Zunaj določil te uredbe so ostali rudarji oziroma drugi zaposleni, ki so imeli svojo socialno zavarovanje urejeno preko rudarskih bratovskih skladnic. V začetku julija 1941 so tudi to obliko zavarovanja priključili osre-

³⁶³ VAB US 11/1941, str. 38–39.

³⁶⁴ VAB US 21/1941, str. 154–155.

dnji ustanovi Überleitungsstelle für Sozialversicherung v Mariboru. Položaj zavarovancev preko bratovskih skladnic je bil enak kot v drugih primerih, razlikovale so se le višine prispevkov. Delavci so za zagotovitev socialnih pravic plačevali 25,05 % mesečnih prejemkov (9,15 % delojemalec, preostalo delodajalec), nameščenci pa 19 % (9 % sami, drugo delodajalec).³⁶⁵ Z navedenimi ukrepi je bila na sistemski ravni na slovenskem Štajerskem zagotovljena kontinuiteta socialnega zavarovanja, to je obveznosti in pravic, tudi v razmerah okupacije. Ta začasna ureditev je veljala leto dni, kajti z iztekom julija 1942 je bilo z novo uredbo socialno zavarovanje izenačeno s pravili, ki so veljala za avstrijsko Štajersko. Nova uredba, ki je socialno zavarovanje omogočala tudi delavcem v poljedelstvu, je namreč povzela določbe uredbe o socialnem zavarovanju za Avstrijo iz leta 1938 (Die Verordnung über die Einführung der Sozialversicherung im Lande Österreich vom Dezember 1938).³⁶⁶

Tudi na preostalem delu Slovenije pod nemško zasedbo, ki je zajemal severni del nekdanje dežele Kranjske in slovensko Koroško, so pričeli urejati socialno zavarovanje. Tamkajšnje zasedbene civilne oblasti pa pri tem niso bile tako urne kot na Štajerskem, kaj šele tako sistematične. Reševanje socialno varstvenih vprašanj ni bilo celovito, množica obsežnih in drobnih predpisov za različne primere zamegljuje celovito podobo. V tem ukrepanju lahko izluščimo naslednje sosledje ravnanj. Najprej so okupacijske oblasti podaljšale veljavnost obstoječih zavarovanj, nato so opredelili višino vplačil na račun posameznih zavarovanj, da bi končno določili tudi obseg pravic in višino rent po posameznih socialno varstvenih kategorijah. Zavarovancem so v nekaj mesecih vse rente povišali za 30 %. Tako je minimalna renta znašala 30 RM za neporočenega zavarovanca, drugače 45, za vsakega otroka do 18 let so bili upravičeni še do 5 RM dodatka. Vdovska renta je bila določena na minimalnih 20 RM.

Sredi maja je izšla prva uredba o ureditvi socialnega zavarovanja, ki je ravno tako določala kontinui-

³⁶⁵ VAB US 30/1941, str. 239–240.

³⁶⁶ VAB US 93/1942, str. 635–640.

teto zavarovanj za delavce in nameščence. Tako kot na Štajerskem so tudi tukaj oblikovali novo zavarovalnico, ki je prevzela vse terjatve in obveznosti iz socialnega zavarovanja na tem področju, ne glede na ustanovo. V Kranju je pod vodstvom posebnega pooblaščenca začela delovati Blagajna za socialno zavarovanje (Socialversicherungskasse). Tej ustanovi/zavarovalnici so bili vsi zaposleni dolžni plačevati prispevke, in sicer 6,5 % za primer brezposelnosti, 6,25 % za bolniško zavarovanje, 1,75 % za zavarovanje zoper nezgode in 5,5 % za pokojninsko zavarovanje od plačne osnove za bolniško zavarovanje brez razlike, ne glede na to, ali je šlo za delavca ali za nameščenca.³⁶⁷ Nova uredba je sledila prvotni že deset dni kasneje; z njo so predpisali, da so vsi zaposleni za zagotavljanje storitev socialnega zavarovanja dolžni plačevati petino dejanskega zaslužka, zaposleni in delodajalec sta si stroške delila na polovico. Izjeme pri plačevanju prispevkov so bili mladoletni vajenci in delavci, ki so bili plačani v naturalijah. Socialno varstvene prispevke so zanje plačevali delodajalci. Začasno so bili oproščeni plačevanja prispevkov za zavarovanje zoper brezposelnost služkinje v zasebnih gospodinjstvih, poljedelski in gozdarski delavci.³⁶⁸

Nato so okupacijske oblasti natančno predpisale obseg in višino dajatev za bolniško zavarovanje. V posebnem razglasu je pooblaščenec za socialno politiko natančno definiral vsebino bolniškega zavarovanja za zavarovanca in za njegove svojce ("bolezensko pomoč, porodniško pomoč, pomoč za slučaj smrti") ter upravičence do različnih pomoči (zakonec in otroci do 18 let, če živijo z zavarovancem brez razlike – zakonski, nezakonski, posvojeni ...), prav tako načine in višino izplačil.³⁶⁹ Določili so tudi dolžnost delnega kritja, ki ga je bil zavarovanec dolžan plačevati pri izdaji zdravila na recept. Določili so tudi izjeme, ko so bili zavarovanci oproščeni plačevanja (tuberkuloza, spolne bolezni, družine z več otroki, dolgotrajno zdravljenje ...).³⁷⁰

³⁶⁷ VAB KK 4/1941, str. 17–20.

³⁶⁸ VAB KK 10/1941, str. 94–98.

³⁶⁹ VAB KK 17/1941, str. 169–170, 177–179.

³⁷⁰ VAB KK 21/1941, str. 232, 242.

V juliju 1941 so v enotno zavarovanje vključili še bratovske skladnice, ki so na tem področju izvajale socialno zavarovanje za zaposlene v jeseniški in ravenski železarni ter v mežiškem rudniku. Te ustanove so bile sicer podrejene Blagajni za socialno zavarovanje v Kranju, vendar niso bile povsem inkorporirane vanjo. Železarski delavci, rudarji in nameščenci v teh obratih so morali poslej plačevati 5 % za bolniško, 1,5 % za nezgodno, za invalidsko/starostno in pokojninsko zavarovanje za nameščence 10 % ter za zavarovanje zoper brezposelnost 4 % plače. Prispevek za bolniško zavarovanje so morali plačevati zaposleni in delodajalci v polovičnem znesku. Enako načelo je bilo uveljavljeno tudi v primeru prispevkov za pokojninsko zavarovanje nameščencev. Nasprotno pa so morali delodajalci plačati 60 % premije za invalidsko oziroma starostno zavarovanje delavcev v rudarskih in železarskih obratih. Tudi pri zavarovanju zoper brezposelnost so ločili med delavci in nameščenci. Slednji so morali kriti polovico zahtevanega vplačila, delavci le 0,5 %. Nezgodno zavarovanje pa so morali vsem zaposlenim v celoti kriti delodajalci.³⁷¹ Septembra 1941 so članom bratovskih skladnic, ki so že prejeli pokojnine oziroma naj bi jih začeli prejemati, priznali pravico do pokojnin, ko so pridobili podatke iz nekdanjih centralnih ljubljanskih uradov. Uredba je pravico do pokojnin priznavala s 1. majem 1941, k določeni pokojnini so izplačevali še 30 % dodatek. Hkrati so uredili še vprašanje bolniškega zavarovanja upokojencev iz bratovskih skladnic.³⁷²

Delodajalci so bili materialno in kazensko odgovorni za vse poškodbe pri delu s smrtnim izidom ali hudimi telesnimi poškodbami, če bi policijske oblasti ugotovile, da so nastale zaradi neupoštevanja pravil varnosti pri delu, in to ne glede na gospodarsko panogo.³⁷³ S posebnim predpisom, podobno kot pri bolniškem zavarovanju, so natančno predpisali tudi postopke in obseg pravic (bolniško oskrbo/zdravljenje in nadomestilo dela izgu-

³⁷¹ VAB KK 20/1941, str. 201, 215.

³⁷² VAB KK 23/1941, str. 263–264, 270–271.

³⁷³ VAB KK 20/1941, str. 205–206, 218–219.

bljenega dohodka) v okviru nezgodnega zavarovanja,³⁷⁴ kar je bilo kasneje dopolnjeno še s posebno uredbo o postopkih in pravicah ter višini izplačil/rent zavarovancem na račun nezgodnega zavarovanja.³⁷⁵ Problematika nezgodnega zavarovanja rudarjev je bila zaradi posebnih razmer dela regulirana s posebnim predpisom.³⁷⁶ Na nezgodno zavarovanje se je navezovalo tudi izplačevanje invalidnin. Tu so oblasti opredelile veljavnost jugoslovanskih odločb s 30 % dodatkom. Vsi prejemniki invalidnin so bili upravičeni tudi do zdravstvenega zavarovanja, za kar so morali odvajati 1 RM mesečno, poleg tega so morali prispevati še 2,30 RM v invalidski (starostni) sklad. Predpisali so seveda tudi natančne postopke za uveljavljanje določil v prihodnje.³⁷⁷ Kot zadnje so uredili še postopke in pravila pri izplačevanju rent iz pokojninskega zavarovanja uradnikov, ki ga je na Gorenjskem izvajal nekdanji Pokojninski urad za nameščence v Ljubljani.³⁷⁸ Z iztekom leta 1941 so določili še protivrednost naturalnih prejemkov, izraženo v denarju, kar so uporabljali pri določanju plačne osnove, od katere so zaposlenim obračunavali prispevke za socialno zavarovanje.³⁷⁹

S temi ukrepi je bilo prevzemanje in preurejanje socialnega zavarovanja na Gorenjskem bolj ali manj zaključeno, zajete in preoblikovane so bile vse oblike socialnega zavarovanja. Preostal je le še prehod na rajhovsko ureditev. Pred tem pa je v letu 1942 na tematiko socialnega zavarovanja izšlo še nekaj krajših, dopolnjujočih predpisov. Tako o nadaljevanju upravičenosti do bolniškega zavarovanja v primeru brezposelnosti in nadaljevanju pokojninskega zavarovanja pri nameščencih v primeru brezposelnosti,³⁸⁰ o nezgodnem zavarovanju članov prostovoljnih gasilskih društev³⁸¹ ter o bolniškem in nezgodnem zavarovanju v času vpoklica na delovno obveznost (Notdienstpflichtigen).³⁸² Pooblaščenec za

³⁷⁴ Ravno tam, str. 210, 223–225.

³⁷⁵ VAB KK 23/1941, str. 259–262, 267–268.

³⁷⁶ VAB KK 23/1941, str. 261–263, 268–270.

³⁷⁷ VAB KK 24/1941, str. 275–277, 282–283.

³⁷⁸ VAB KK 23/1941, str. 277–279, 283–284.

³⁷⁹ VAB KK 32/1941, str. 351–353, 356–358.

³⁸⁰ VAB KK 6/1942, str. 76–78.

³⁸¹ VAB KK 7/1942, str. 85.

³⁸² VAB KK 18/1942, str. 161.

socialno politiko pa je v tem letu izdal še dva predpisa. S prvim je pri pokojninskem zavarovanju nameščencev nekoliko modificiral vplačevanje prispevkov glede na starost zavarovanca, z višanjem starosti zavarovanca je rasla tudi višina prispevka. Dodali so še nekaj določb o višini dodatka za vzdrževane nepolnoletne otroke.³⁸³ Z drugim predpisom pa je nadomestil predpise iz leta 1941 o obsegu pravic iz bolniškega zavarovanja.³⁸⁴ S koncem leta 1942 se je izteklo tudi prehodno obdobje na področju socialnega zavarovanja, kajti na območju Gorenjske je bila uveljavljena socialno varstvena zakonodaja, ki je veljala na avstrijskem Koroškem (enaka kot na Štajerskem, to je avstrijska zakonodaja iz leta 1938).³⁸⁵ Nekaj drobnih uredbic je izšlo še v letu 1943.

Tudi na italijanskem okupacijskem območju je bil vzorec ravnanja pri socialnem zavarovanju približno enak. Spremembe pa še zdaleč niso bile tako obsežne in globoke kot na nemškem okupacijskem območju. Najprej so italijanske okupacijske oblasti s posebnim odlokom sredi maja 1941 določile, da prevzame Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani izvajanje vseh oblik socialnega zavarovanja ob nespremenjenih pogojih v Ljubljanski pokrajini, to je na italijanskem okupacijskem območju v Sloveniji. Avgusta pa so Okrožni urad preimenovali v Zavod za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine in že s tem poudarili celovitost dejavnosti nove ustanove. Zavod je bil pod neposrednim italijanskim nadzorom, nosilec zavarovanja pa je bil od 10. aprila 1941 dalje.³⁸⁶ Z iztekom prvega okupacijskega leta so z določitvijo dveh novih mezdnih razredov in pripadajočih prispevkov za socialno zavarovanje dopolnili dotedanjo ureditev.³⁸⁷ Sočasno so določili tudi spremembo denarnih ekvivalentov naturalnih prejemkov, ki so bili osnova za odmerjanje prispevkov za socialno zavarovanje.³⁸⁸ Razporejanje zavarovancev v posamezne razrede, kar je imelo za posledico tudi rast

³⁸³ VAB KK 10/1942, str. 98.

³⁸⁴ VAB KK 10/1942, str. 99–108.

³⁸⁵ VAB KK 26/1942, str. 233–236.

³⁸⁶ BU/SL 67/1941, str. 483–484.

³⁸⁷ BU/SL 104/1941, str. 741.

³⁸⁸ Ravno tam, str. 743–745.

vplačil oziroma premij za zagotavljanje socialne varnosti zaposlenih, je zavod usklajeval v skladu z gibanjem plač. Višino prispevkov je seveda spremljala tudi rast različnih izplačil.

Italijanske okupacijske oblasti so v Ljubljanski pokrajini, v skladu z intencijo po izenačevanju z italijansko ureditvijo, razširile obseg socialnih pravic. Konec leta 1941 so uvedli izplačevanje družinskih doklad za vzdrževane družinske člane, ki so jih po jugoslovanski zakonodaji uživali samo javni uslužbenci, v zasebnih podjetjih pa le redko kdaj. Krog upravičencev do doklad je bil s posebno uredbo³⁸⁹ precej razširjen, zajemal je skorajda vse zavarovance Zavoda za socialno zavarovanje. Za novo pravico je bilo potrebno mesečno plačevati desetino zavarovalne mezde. Te pravice, tako kot v Italiji, niso bili deležni poljedelski delavci in posli v družinskem gospodarstvu. Za izplačevanje družinskih doklad so oblikovali poseben urad znotraj Zavoda za socialno zavarovanje. Ta urad, ki se je vzpostavil v začetku leta 1942, so poimenovali Blagajna za izplačevanje družinskih doklad. Upravičenci so se morali sami prijaviti blagajni. Resničnost navedb o številu družinskih članov in premoženjskem stanju so morali potrditi župnijski in občinski uradi. V končnem so v letu 1942 priznali pravico do družinskih doklad/podpor prek 7.000 zavarovancem.³⁹⁰

V Zavod za socialno zavarovanje so vključili do tedaj ločene organizacije za izvajanje posameznih panog socialnih zavarovanj. Kljub želji po centralizaciji pa je izven Zavoda za socialno zavarovanje še vedno ostalo pokojninsko zavarovanje uradništva, ki ga je še naprej samostojno izvajal Pokojninski zavod za nameščence. Izvzetje Pokojninskega zavoda za nameščence je bila verjetno posledica dejstva, da je bila ta ustanova nosilec pokojninskega zavarovanja za uradnike tudi v drugih jugoslovanskih predelih, predvsem v Kvarnerju in Dalmaciji, kar je terjalo posebno obravnavo. Sredi maja so italijanske oblasti ukazale vodstvu Pokojninskega zavoda, da ne sme opravljati nobenih drugih dejavnosti kot z

³⁸⁹ BU/SL 5/1942, str. 15–17.

³⁹⁰ Blagajna za izplačevanje družinskih doklad, str. 2–9.

zakonom opredeljene, se pravi samo izvajanje pokojninskega zavarovanja. Za prodajo ali nakup nepremičnin, za akceptiranje ali izdajanje menic in splošno za vse dolgove in posojila, za prodajo in nakup državnih papirjev in vsako operacijo bančne narave si je moralo vodstvo pridobiti dovoljenje italijanskih oblasti. Hkrati so Italijani v zavod poslali revizorja, ki je pregledal vso dotodanje poslovanje, za korektnost poslovanja pod italijansko okupacijo pa je jamčil, tako kot pri Okrožnem uradu/Zavodu za socialno zavarovanje, postavljeni italijanski komisar.³⁹¹ Malenkostna sprememba v strukturi zavoda se je pojavila poleti 1942, ko so pristojnosti delegatskega zbora Pokojninskega zavoda prešle na visoki komisarjat oziroma na italijansko okupacijsko upravo, ker ga v vojnih razmerah ni bilo mogoče redno sklicevati, saj so bili vanj imenovani delegati z vsega območja, ki ga je pokrival zavod pred drugo svetovno vojno. V novih razmerah pa je ostal omejen le na Ljubljansko pokrajino. Tedaj so opravili tudi nova imenovanja v upravni odbor, revizijsko komisijo, razsodišče in rentni odbor. V bistvu je šlo za uskladitev z realnostjo, to je s področjem, ki ga je Pokojninski zavod dejansko pokrival.³⁹²

Če oblasti že niso posegale v samo strukturo Pokojninskega zavoda za nameščence, so sredi novembra 1941 nekoliko spremenile zakon, ki je urejal upokojevanje uradnikov. Ker so bili plačilni razredi in temu ustrezni prispevki nespremenjeni že od tridesetih let, je bilo potrebno uskladiti prispevke z novimi razmerami in dohodki članstva. Prav tako so povečali minimalne invalidske in vdovske rente. Povišanja niso bila enaka za vse, temveč so bila diferencirana glede na višino rente upravičencev. Rente so bile razdeljene v tri skupine. Najnižje so najbolj okrepili, dodelili so jim 15 % dodatnih sredstev, srednje so narasle za desetino, najvišjim so določili 5 % pribitek.³⁹³ Negotove razmere in draginja so terjali nadaljnjo rast dohodkov oziroma pokojnin, poleti 1942 je sledilo linearno 30 % povišanje pokojnin za dobo enega leta. Povečane izdatke je pokojninski zavod

³⁹¹ Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence, str. 25–26.

³⁹² BU/SL 62/1942, str. 473–474.

³⁹³ BU/SL 93/1941, str. 670–673.

kril iz večjega priliva na račun prispevkov, ki so sledili rasti plač in z dodatno 2 % obremenitvijo delodajalcev.³⁹⁴

Glede izplačevanja rent velja omeniti, da je zavod izplačeval rente vsem upravičencem, ki so se znašli na območju Ljubljanske pokrajine, ne glede na kraj bivanja pred vojno. V prvih vojnih mesecih so se zelo trudili, da bi tudi tistim svojim zavarovancem, ki so ostali izven Ljubljanske pokrajine, zagotovili redno izplačevanje pokojnin. Z veliko truda jim je to tudi deloma uspevalo. Zavod pa je sklenil tudi vrsto dogovorov z ustreznimi zavodi v Zagrebu in Beogradu o medsebojni pomoči oziroma uporabi teritorialnega principa pri izplačevanju pokojnin, kar naj bi urejali z medsebojnimi poboti. Težave so bile nato manjše, saj so tudi terjatve in dolžnosti na račun socialnega zavarovanja bile ravno tako predmet delitve po načelih, kakor so bila uporabljena pri delitvi jugoslovanskega premoženja po sporazumu iz leta 1942.³⁹⁵

Vesti o problematiki socialnega zavarovanja v Prekmurju oziroma na madžarskem okupacijskem območju nimamo veliko. Pričakovali so, da bo tudi madžarski pokojninski zavod pričel izplačevati. V Ljubljani so namreč prejeli uradni dopis madžarskih okupacijskih oblasti, da naj jim posredujejo potrebne podatke o zavarovalni dobi in prispevkih za uradnico iz Lendave, ki je pri madžarskih oblasteh uveljavljala pravico do izplačevanja rente.³⁹⁶

³⁹⁴ BU/SL 59/1942, str. 460–463.

³⁹⁵ Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence, str. 30–32.

³⁹⁶ Ravno tam, str. 30.

Čas krize

Tok valovanja

Naj že uvodoma poudarimo, da ko govorimo o gospodarskih krizah, govorimo o gospodarskih ali konjunkturnih ciklikih. To sta dve plati istega kovanca. Gospodarske krize v dolgoročnem retrospektivnem pogledu niso neka izjemna situacija, ki bi bila tujek v gospodarskem sistemu. Nasprotno, krize so sestavni del gospodarskega življenja. So kot razvodnica, to je zaključek ali začetek nekega konjunkturnega ciklusa, kar pač raje slišimo. S krizami se rešujejo nakopičena gospodarska neravnovesja. In ta so sestavni del gospodarskega življenja, nastala v spletu ravnanj in sprejemanja odločitev gospodarskih subjektov, države in prebivalstva. Zaradi tega so gospodarske krize tudi reden spremljevalec človeške zgodovine. Tu je vzrok, da so se v različnih intervalih ponavljale v preteklosti, da jih doživljamo danes in da se jih ne bomo mogli izogniti niti v prihodnosti.

Na tem mestu bomo govorili o dveh plateh gospodarskih kriz na Slovenskem, o zvrsteh in časovnih presekih. Na eni strani želimo podati osnovno razločevalno tipologijo gospodarskih kriz v predmodernem času in času moderne, ki sta s svojim duhom in kontekstom povzročala različne pojavnosti fenomena gospodarskih kriz. Na drugi strani pa želimo podati prav tako osnovno periodizacijo kriz v gospodarski preteklosti slovenskega prostora. Predno preidemo na samo predstavitev, bi želeli opozoriti tudi na problem metodološke narave. Gre za namreč za to, da za starejša obdobja slovenske go-

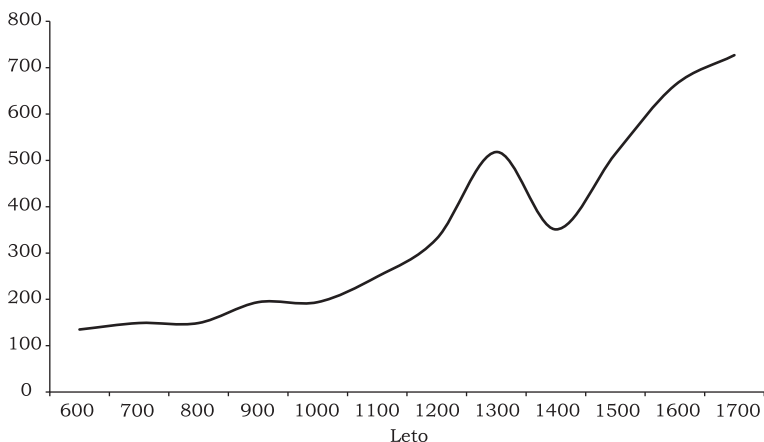
spodarske zgodovine nimamo na voljo dovolj empiričnih virov, ki bi nam ilustrirali stanje gospodarskih gibanj. Podatki so pomanjkljivi in še dve stotletji prinese tudi v Sloveniji razmah statistične službe in dolžnost zbiranja raznovrstnih podatkov iz gospodarskega življenja, ki omogočajo periodizacijo gospodarskih ciklov na slovenskih tleh. Že z 19. stoletjem so v tem pogledu težave, kaj še za bolj oddaljena stoletja naše preteklosti.

Na tej točki se pojavi zadrega, kako opredeliti gospodarske cikle v dolgem časovnem obdobju drugega tisočletja, se pravi, kako opredeliti cikle v času, za katere nimamo na voljo ustreznih podatkov. Da bi nam vendarle uspelo prikazati gibanje gospodarskih ciklov v drugem tisočletju, smo gospodarske cikle vezali na gibanje števila prebivalstva. Pri tem smo izhajali iz predpostavke, da obstaja korelacija med konjunkturo in rastjo prebivalstva oziroma med krizo in upadom prebivalstva. Vendar pa zopet nastopi težava, kajti tudi za število prebivalstva nimamo ustreznih podatkovnih osnov. V tem primeru smo se naslonili na podatke o številu prebivalstva v preteklosti, ki so bili izračunani z retrogradnim pristopom z uporabo modelskih predpostavk. Tako pridobljeni podatki imajo seveda značaj ocen, ki so v mejah verjetnosti.³⁹⁷ O gibanju števila prebivalstva na Slovenskem do 18. stoletja, pridobljenem na osnovi retrogradnih metod, se lahko poučimo z grafom št. 17.

Gospodarske krize se med seboj razlikujejo glede značilnosti gospodarskega in družbenega okolja. Po osnovni delitvi bi jih lahko delili na predmoderne in moderne krize. Ločnica med obema obdobjema je na generalni ravni druga polovica 18. stoletja, za večino Evrope pa 19. stoletje. Z bolj ali manj intenzivno industrializacijo se je prekinila povezava med številom prebivalstva in zemljo. Predmoderne gospodarske krize so bile značilne za družbe, kjer je agrarni sektor predstavljal temeljni vir preživetja, ekonomska integracija pa je bila na nizki ravni. Njihova temeljna značilnost je bila, da so bile praviloma zaradi neintegriranosti gospodarstva na širših ravneh lokalnega značaja, v primerov vojn, epidemij

³⁹⁷ Makarovič, Retrogradna konstrukcija, str. 351–410.

Diagram št. 17: Gibanje števila prebivalstva na Slovenskem do 18. stoletja (v 000)³⁹⁸

ali podnebnih sprememb pa so seveda zajele širše regije ali imele celo celinski značaj. Vzroki zanje torej niso bili nujno ekonomski. O tem priča že znana molitev: “Vojne, kuge, lakote reši nas gospod.” Nastopilo je upadanje pridelave in prireje, kar je za prebivalstvo pomenilo zniževanje življenjske ravni. Prebivalstvo v agrarni družbi je bilo omejeno v svojih ekonomskih zmožnostih, zato so gospodarske krize takrat neredko ali praviloma imele podobo v lakoti. Zatem je nastopil še četrti apokaliptični jezdec. Tehnično rečeno, z upadanjem proizvodnje je nastal položaj relativne prenaseljenosti prebivalstva. Kriza se je počasi iztekla, ko se je število prebivalstva uskladilo z razpoložljivimi proizvodnimi zmogljivostmi, to je prehrabnimi viri. V skladu s počasno gospodarsko dinamiko so bile krize dolgotrajne in tudi okrevanje počasno.³⁹⁹

Moderne krize so po svoji strukturi in podobi drugačne, čeprav seveda na generalni ravni obstajajo podobnosti. Moderne gospodarske krize so v nasprotju s tradicionalnimi prej krize izobilja kot krize pomanjkanja, pa čeprav se to sliši še tako paradoksalno. Ali če se

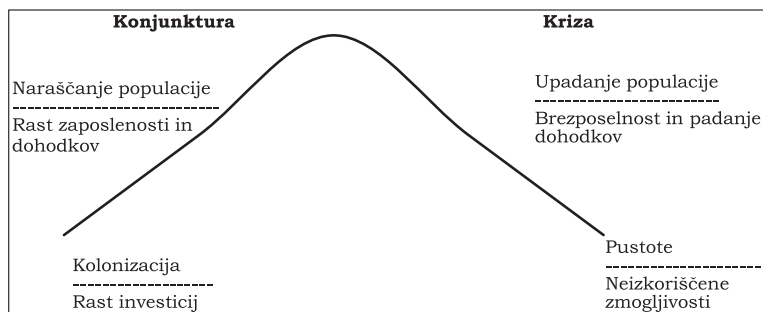
³⁹⁸ Ravno tam.

³⁹⁹ Cippola, Before industrial revolution.

povrnemo v trideseta leta prejšnjega stoletja in navedemo besede iz tedanjega osrednjega časopisa, ki naj ilustrirajo to trditev: "Gospodarska kriza v kateri živimo, o kateri dan za dnem beremo, ki je tudi našo državo spravila v težak položaj, se lahko brez vsakega znanstvenega omota opiše kot dejstvo, da je danes veliko več pridelkov na svetu, kot jih moremo porabiti. Bolj znanstveno se lahko isti pojav označi z besedami, da moč pridobivanja ali kreativna sila produkcije narašča neenakomerno z močjo porabe, ali s konzumno kapaciteto človeštva".⁴⁰⁰

In posledica tega neskladja je, da tako moderne kot predmoderne krize družbi, čeprav so razlogi različni, upadanje družbenega produkta in temu sledeče posledice. Shematično to lahko prikažemo z naslednjo podobo, razvidno iz diagrama 18.

Diagram št. 18: Shema gospodarskega ciklusa v predmoderni in moderni dobi

Zanimivo je, da gospodarske krize vseskozi združuje tudi podobna percepcija v javnosti. V predmoderini dobi so se krize enačile s štirimi jezdecami apokalipse, moderna doba pa je prispevala podobo neosebne pošasti, ki je sicer ne vidimo, a čutimo njene posledice. V slovenskem prostoru je to občutenje ilustriral Prežihov Voranc, ko je v Jamnici kot simbolu Slovenije krizo tridesetih let opredelil za pošast.⁴⁰¹ In v tem ni bil izjemen.

Vsaka kriza ima nešteto obrazov v različnih okoljih.

⁴⁰⁰ Slovenec, 25. 4. 1930.

⁴⁰¹ Voranc, Jamnica.

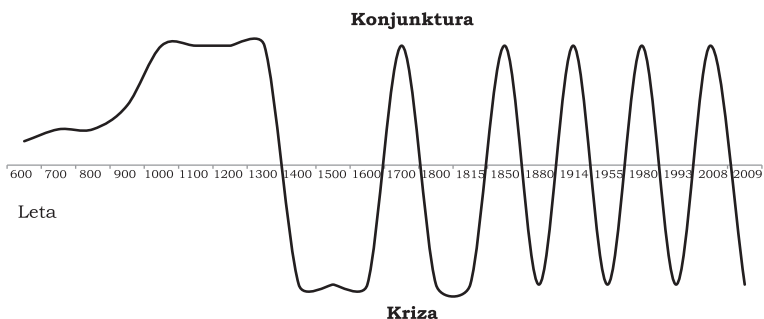
Nedvomno pa so obrazi krize odvisni od stopnje integriranosti določenega območja v širše gospodarsko okolje. Prezreti pa tudi ne smemo izjemno velikega vpliva gospodarske strukture posameznih nacionalnih ali regionalnih ekonomij. Bolj ko sta družba in gospodarstvo vpeta v mednarodno okolje, bolj sinhroni so krizni pojavi. Z integracijo se veča izpostavljenost mednarodnemu ekonomskemu okolju. Zaradi tega so gospodarske krize v času socialistične ureditve avtohtone krize, izven ritma širšega mednarodnega okolja.

Poudarili smo že, da so gospodarske krize sestavni del gospodarskega življenja v preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. To nam potrjuje tudi historična izkušnja. Gospodarski tok, ki se giblje kot valovanje, so občutili že v preteklosti. Na osnovi vzpostavljanja korelacije med številom prebivalstva in gibanjem gospodarskih ciklusov in spoznanj iz literature⁴⁰² smo poskusili razložiti velike in dolgotrajne gospodarske cikle v slovenski preteklosti. Jasno je, da je tudi znotraj teh ciklusov še cela vrsta manjših ciklusov ožjih časovnih dimenzij, ki pa jih je za večino period zelo težko zajeti. Naj opozorimo, da gre pri periodizaciji za grobe ocene, približke, ki drugačni zaradi izostanka obširne in utemeljene podatkovne baze tudi ne morejo biti. Ti približki so prav gotovo še potrebni poglobljenega premisleka in seveda nujno tudi dodatnega kritičnega preizkusa s stališča empirije. Na najbolj splošni ravni je podana členitev gospodarskih ciklusov na slovenskem ozemlju v mejah verjetnosti. Ob tem se je potrebno zavedati, da je tako periodizacijo ciklusov brez težav mogoče ovreči na ravni detajlov, ožjih pokrajinskih enot ali posameznih panog. Gospodarska kriza sama je kompleksen pojav in nima enodimenzionalne podobe in sinhronosti pojavnih oblik niti znotraj enega okolja, kaj šele v širših okvirih.

Kot priča diagram, smo z upoštevanjem izpostavljenih omejitev v zadnjem poldrugem tisočletju na slovenskih tleh razpoznali 13 dolgoročnih gospodarskih ciklusov, ki jih bomo predstavili zelo sumarno, le s kratkimi oznakami. Vsekakor moramo pri tolmačenju upoštevati

⁴⁰² Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev; Gospodarske krize in Slovenci; Gestrin, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem; Slovenska novejša zgodovina.

Diagram št. 19: Gospodarske krize na slovenskem ozemlju

tudi dodatno omejitev. Valovanje namreč ne govori o globini nihanj, tako natančnih podatkov za vsa obdobja nimamo na razpolago, temveč govori samo o obstoju nihaja. Pri tem velja opozoriti, da se ciklusi krajšajo, kar pomeni hitrejšo nihanje med konjunkturo in krizo, zlasti to velja za 20. stoletje.

Čas od naselitve Slovanov do 10. stoletja označuje razvojna statičnost, ko je bil ekonomski napredek zelo počasen. Nasprotno pa je bilo sledeče obdobje, od 11. do 14. stoletja, čas konjunktura, izjemno velike rasti prebivalstva, nastajanja mest, rasti investicij v obliki kolonizacije oziroma širjenja obdelovalnih površin. To večstoletno obdobje konjunktura je sovpadalo s splošnim evropskim razvojem. Tudi gospodarski cikel od 15. do 17. stoletja je bil v skladu z evropskimi razvojnimi trendi. V tem času je upadlo število prebivalstva. Historični pojavi, neugodni za ekonomski razvoj, so se zgostili. Na globalni ravni je prenos težišča Evrope na atlantske obale spreminjal položaj slovenskih dežel. Hkrati so ta proces spremljale epidemije kuge, ideološka nasprotja v obliki reformacije in protireformacije ter temu sledeči družbeni pretresi, poskus emancipacije kmetstva kot političnega dejavnika v obliki kmečkih uporov in redni turški vpadi, ki so terjali preusmeritev velikih sredstev v obrambne namene. Vse skupaj pa so spremljale tudi podnebne spremembe, ohladitev podnebja v večinskem delu Evrope. V naši razvrstitvi nastopa 18. stoletje kot stoletje konjunktura. Gre za čas prosvetljenega absolu-

tizma, ko se začne aktiven poseg države v gospodarsko življenje. Z reformami začnejo vzpostavljati moderno razmerje med državo in gospodarstvom. V tem času se prekine povezava med gibanjem števila prebivalstva in gospodarskimi razmerami. Vztrajna gospodarska rast in širitev pristojnosti države na ekonomskem področju postaneta neločljivo povezani in tudi pogojeni. V začetku 19. stoletja zaradi napoleonskih vojn, okupacije dela slovenskega ozemlja in kontinentalne blokade slovenski prostor in tudi preostala Evropa beleži gospodarske težave, ki jih je mogoče opredeliti kot krizne. Preostanek prve polovice 19. stoletja označujeta stabilizacija in gospodarski napredek. V tem času nastajajo na slovenskem ozemlju prvi moderni industrijski obrati, ki pa ne presežejo značaja izoliranih znanilcev industrijske dobe. Kot sedmi gospodarski cikel opredeljujemo čas transformacijske depresije od srede do osemdesetih let 19. stoletja. Prehod v kapitalistično ekonomijo, v nov vzorec gospodarskega življenja je bil počasen, celo zelo počasen v nasprotju z drugimi zahodnimi in severnimi sosedskimi pokrajinami. Posledica je bil velik izseljenski val, ki se je unesel v naslednjem gospodarskem ciklusu. V času do prve svetovne vojne je nastopila konjunktura, ki je omogočila nekoliko hitrejši vstop v ekonomske modernizacijske procese. Deveti gospodarski cikel umeščamo v čas od prve svetovne vojne do srede petdesetih let 20. stoletja. To je obdobje, ki je po svojih značilnostih heterogeno, vendar pa ga kot rdeča nit povezujejo krizne razmere v gospodarstvu. Obe vojni, prehod v novo jugoslovansko državo, velika gospodarska kriza tridesetih let, posvojitve komunistične ureditve po letu 1945 in razhod s Sovjetsko zvezo so bili pojavi, ki so terjali veliko gospodarsko ceno. Tudi kratkotrajna, skorajda epizodna konjunktura druge polovice dvajsetih let ni mnogo odtehtala. Ritem izmenjave konjunkturalnih in kriznih razmer nas pripelje v čas druge polovice 20. stoletja, natančneje v obdobje od srede petdesetih let do konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Gre za obdobje gospodarske konjunkturalne ureditve. Z začetkom osemdesetih let 20. stoletja nastopi obdobje globoke družbene in ekonomske krize, ki privede do razpada jugoslovanske države, komuni-

stične gospodarske ureditve in končno do samostojne slovenske države ter tranzicije v kapitalistično ekonomijo. Ta ciklus zamejujeta leti 1993/94, ko se je s ponovno gospodarsko rastjo zaključila tudi transformacijska depresija. Potem je Slovenija stopila v nov gospodarski konjunktorni ciklus, ki se sovpadal s konjunkturo na evropski ravni in se je zaključil z letom 2008, ko smo zopet priča z mednarodnim okoljem sočasnim kriznim ciklusom.

Krize in krize

V času do druge svetovne vojne, to je v času moderne gospodarske ureditve, imamo opravka z dvema krizama, ki sta bili porojeni iz ekonomskih vzrokov. Mislimo na krizo po letu 1873 in krizo po letu 1929. Obeh se drži oznaka velika gospodarska kriza, le da zadnja dobiva še pridevnik svetovna, ki naj ponazori njeno planetarno razsežnost, saj je bila velika gospodarska kriza iz leta 1873 bolj omejena na evropski prostor. Časovna razlika med njima je približno na šestdesetletnih konjunktornih ciklih, ki jih že na začetku dvajsetih let prejšnjega stoletja utemeljil ruski ekonomist Nikolaj Kondratijev.⁴⁰³ Ko v ospredje postavimo vzroke oziroma povode gospodarskih kriz, se nam izrisujejo značilne podobnosti. Obe krizi sta se najprej pokazali v finančnem sektorju in se nato zaradi prekinjenih denarnih in kreditnih tokov prenesli v realni sektor. Sledili sta letom izjemne investicijske aktivnosti, ko je bilo več kot dovolj sredstev za podporo tudi najbolj drznim gospodarskim zamislim.⁴⁰⁴ Sodobnikom se je, s stališča zgodovine sicer samo za trenutek, zdelo, kot da "staromodni" principi samomejevanja in vrednosti dolgoročnih rezultatov ne veljajo več.⁴⁰⁵ Obe krizi povezuje tudi dejstvo, da so se na njenem obodu do nerazpoznavnosti mešale posledice in vzroki. Kot skupno značilnost naj izpostavimo

⁴⁰³ Privredni ciklusi u građanskoj ekonomskoj teoriji, str. 265–288.

⁴⁰⁴ Kindleberger, Manias, panics and crashes, str. 24–30.

⁴⁰⁵ Zgovorna ilustracija takih razmer je predstavljena v knjigi Rogoff-Reinhard, This time is different.

vrtenje v neke vrste začaranem krogu upadajoče gospodarske aktivnosti, zniževanja cen, upadanja povpraševanja, zniževanja dohodkov, rastoče brezposelnosti in obubožanja prebivalstva. Na mednarodni ravni pa je to spremljalo tudi upadanje obsega mednarodne blagovne menjave in kapitalskih tokov. Ustvarila se je spirala, ki jo je bilo izjemno težko prekiniti. Da so se te posledice presegle, je bilo pri gospodarskih krizah 19. in 20. stoletja potrebno približno krepko desetletje.

Globina in dolgotrajnost gospodarskih kriz imata številne posledice. Ekonomske so bolj ali manj jasne in predvidljive, saj so prinesle spremembo gospodarske strukture in prerazporeditev ekonomske moči in vsega, kar iz tega izvira. Še bolj dolgoročni pa so bili učinki gospodarskih kriz na družbe. Razsežne in desetletje dolge gospodarske krize preraščajo ozke gospodarske okvire, neločljivo se zaradi narušene kohezije preobrazijo tudi v družbeno krizo v najširšem pomenu besede. Družbena nasprotja se pokažejo v posebej izostreni obliki, kar v končnem povzroči tudi globoko politično krizo. In v tej družbeni krizi pride do kritične refleksije, ki skuša vzpostaviti družbeno kohezijo z reafirmacijo ali reinpretacijo, tudi preoblikovanjem družbenega vrednostnega sistema in s tem povezanih moralnih načel. Navsezadnje ravno kritična refleksija na postulatih določenih vrednostnih načel tudi ponudi poti in načine izhoda iz krize.

Velike gospodarske krize iz leta 1873 slovenski prostor ni prav veliko občutil. Razloga sta bila dva. Na eni strani tedaj slovenske pokrajine še zdaleč niso bile integrirane v širši gospodarski prostor, kljub temu da ga je že prečkala železniška povezava med Dunajem in Trstom. Drugi razlog pa je v dejstvu, da je bil slovenski prostor že pred tem v dolgotrajni in obsežni krizi zaradi transformacijske depresije, ki je nastopila kot posledica popolnega prehoda v kapitalistično ekonomijo. Ta depresija je trajala kar nekaj desetletij, vse tja do srede osemdesetih let 19. stoletja, kot smo že spoznali.

V tem času, v času gospodarske krize v obliki globoke transformacijske depresije, so v slovenski družbi nastale velike spremembe. Sočasno sta potekala dva procesa. Na eni strani oblikovanje Slovencev kot poli-

tičnega naroda, na drugi strani pa nastajanje specifične antikapitalistične ideologije, vrednostnega sistema, nenaklonjenega liberalnemu kapitalizmu in podjetniški aktivnosti. Ta antikapitalizem ni zapustil slovenskega prostora vse do začetka slovenske državnosti. Antikapitalizem je bil najprej odgovor na težko in počasno prilagajanje zahtevam kapitalistične ekonomije, kasneje je kot ideologija postal tudi vzrok počasnega prilagajanja. Kot orodje gospodarske modernizacije, ki je bila vendarle neizogibna, pa čeprav zamudniška in počasna, so namesto individualizma in osebne pobude v ospredje stopile kolektivne forme podjetništva, denimo združništvo.⁴⁰⁶

Ob prelomu v dvajseto stoletje je bila Slovenija še vedno enostransko strukturirana družba. Absolutno je prevladovala agrarna struktura, približno 80 % prebivalstva je bilo odvisno od kmetijstva. Meščanstva, naravnega okolja za vznik ekonomskega liberalizma in podjetništva, je bilo malo. Prevladovali sta dve plasti. Na eni strani izobraženci in uradništvo, na drugi množica malih obrtnikov in trgovcev. Ti sloji pa so bolj kot podjetnost in tveganje cenili rentništvo in predvidljivo gotovost. Svet velikega in ambicioznega podjetništva je bil v slovenskem okolju zelo redka pojava. Domače delniške družbe je bilo mogoče hitro prešteti in vse poimensko naštet.⁴⁰⁷

Ozadja velike gospodarske krize tridesetih let so bila drugačna. V novem gospodarskem okolju, ki je nastalo po letu 1918 z nastankom jugoslovanske države, so se razmere večplastno spremenile. Novo okolje, v katerem so se spremenile relativne cene v prid industrije, prazen domači trg in ekonomsko nacionalistična politika so na Slovenskem spodbudili pravo investicijsko mrzlico. Dvajseta leta so bila v Sloveniji leta nacionalnega ponosa, ker slovenstvo v jugoslovanski državi ni bilo več ogroženo. Nacionalna sproščenost je spodbudila tudi gospodarske sile, sprostila je slovensko podjetništvo. Zadovoljstvo nad novo politično stvarnostjo je dopolnjevala za slovenske razmere izjemna gospodarska rast, ki

⁴⁰⁶ Vodopivec, O gospodarskih in socialnih nazorih.

⁴⁰⁷ Šorn, Začetki industrije na Slovenskem.

je v manj kot desetih letih prinesla veliko rast obsega proizvodnje zaradi podvojitve gospodarskih zmogljivosti in podvojitve števila zaposlenega prebivalstva. Vse to so spremljali tudi rastoči dohodki prebivalstva. To je bil seveda en del zgodbe, agrarni sektor pa je v tem času počasi in vztrajno drsel v čezmerno zadolženost. A to v tedanjem času optimizma ni skrbelo nikogar.

Pojav velike gospodarske krize, ki je slovenski prostor zajela približno s poldrugim letom zaostanka, je javnost zato toliko težje sprejela. Prišlo je leto 1930, ko se je začel ustavljati izvoz, upati raven proizvodnje in tudi cene so se pričele obračati navzdol. Leta 1931 je nastopila bančna kriza, zunanje in notranje povpraševanje je močno upadlo. Podjetja so se odzivala z zmanjševanjem proizvodnje. Najprej s krajšanjem delovnega časa (marsikje so delali le nekaj dni na teden), nato z odpuščanjem, okoli desetina jih je šla v likvidacijo. Brezposelnost je skokovito naraščala, odpustili so kar 27 % vseh zaposlenih. Banke so postale najprej nelikvidne, nato povečini tudi nesolventne. Tu je le potrebno opozoriti, da vzrok bančne krize ni bil v bančništvu samem. Glavna vzroka sta bila izpad možnosti pridobivanja virov na mednarodnem trgu kapitala in težave realnega sektorja. Največ je k temu pripomogla prezadolženost kmečkega prebivalstva. Z znižanjem kmetijskih cen za polovico je breme dolgov postalo nevzdržno. Večina kmetov enostavno ni bila sposobna odplačevati dolgov. Vrednost dolgov je v veliko primerih presegala vrednost kmetij, ki so rabile kot zavarovanje, in na takih kmetijah je živela četrtnina vseh Slovencev. Socialni pritisk je postajal nevzdržen.⁴⁰⁸

Za krizo leta 1873 kakšnih posebnih državnih ukrepov za njeno odpravo še ni bilo. Edini poseg države je bil le na začetku, ko je finančno ministrstvo skupaj z bankami oblikovalo poseben sklad, iz katerega so kreditirali banke, ki so zašle v likvidnostne težave. Za Slovenijo je bil to nepomemben ukrep, saj v tem času sploh še ni imela bančnih delniških družb. Drugače pa je bilo v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Obseg krize in njena dolgotrajnost sta bila tolikšna, da je državna interven-

⁴⁰⁸ Lazarevič, Kmečki dolgovi.

cija postala nujnost. V ospredju sta bila dva ukrepa, in sicer sanacija bančništva in vzpostavitev plačilne sposobnosti kmetov. Oba sta bila medsebojno dopolnjujoča. Drugi namen ni bil sporen za javnost. Izvedli so ga s polovičnim odpisom dolgov in tako uskladili vrednost dolgov z znižanimi dohodki. Neizterljive bančne terjatve v obliki kmečkih dolgov so prenesli na posebno državno banko, ki je bankam izdala obveznice, za katere je jamčila država.⁴⁰⁹ Zaradi odpisov terjatev na račun kapitala so banke morale izvesti dokapitalizacijo, država pa je podprla oživljanje kreditnega trga z odobravanjem posebnih namenskih sredstev bankam.⁴¹⁰

V krizi so bile tudi vrednote in moralna načela. Kriteriji moralnosti oziroma družbene legitimnosti so se izjemno zaostri. Vprašanje moralnosti premoženja je postalo pereče. Družba je bila izjemno občutljiva na načine pridobitve premoženja. Premoženje, pridobljeno "brez dela", kakor so tedaj rekli finančnemu premoženju, je postalo sporno, sicer ne nezakonito, a moralno oporečno in s tem neverodostojno, posamezniki zaradi tega pa javno obsojani in zaničevani kot simbol ureditve, ki je povzročila krizo.⁴¹¹

Opuščanje dotedanjih vrednostnih sistemov je bilo povezano tudi s političnimi krizami. Kriza v 19. stoletju je vnesla v slovenski prostor protikapitalistično ideologijo, ki se je dobro prijela in imela velik vpliv. Med veliko gospodarsko krizo iz 20. stoletja pa so stopili še korak dlje. Antikapitalistične ideologije so dobile še večjo družbeno legitimnost, še več, postale so celo družbeni konsenz. V razmerah splošne negotovosti in nezaupanja sta prišli do izraza neučakanost in nepotrpežljivost. Na preizkušnji sta bila razsodnost in tehten premislek o realnih družbenih razmerah. Vlade so z vseh koncev obsojale neodločnosti, terjali so takojšnje ukrepe, odločne voditelje z jasno vizijo prihodnosti. Vlade, ki niso izpolnjevale teh zahtev mnenjskih voditeljev, so izgubljale družbeno legitimnost. Tako so na družbeno prizorišče odpirali pot antidemokratskim in totalitarnim

⁴⁰⁹ Podrobneje glej poglavje o regulaciji bančništva.

⁴¹⁰ Lazarevič-Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva.

⁴¹¹ Lazarevič-Prinčič, Bančniki v ogledalu časa, str. 80–86.

nim ideologijam in njihovim zastopnikom. Znatno del političnih in ekonomskih elit je za ohranitev družbenega reda in lastnih ekonomskih interesov bil pripravljen zavreči tako demokracijo kot liberalni model gospodarske ureditve.

Slovo ekonomskega liberalizma

Tovrsten proces prevrednotenja vrednot lahko zelo nazorno ponazorimo na primeru slovenskega ekonomskega liberalizma. V slovenskem liberalnem taboru, ki je začel razpadati na različne skupine, je v dvajsetih letih vladal konsenz v prepričanju o umestnosti liberalno demokratičnega modela družbene ureditve. Na gospodarskem področju je vladna aktivna politika ekonomskega nacionalizma z namenom krepite domačega podjetništva povsem ustrezala dotedanjim programskim izhodiščem o nujnosti razvoja velike industrije in trgovine. Socialni poudarek tudi v novih razmerah ni zbledel. Bolj sta prišla do izraza prizadevanje za skladen družben razvoj in želja po preprečevanju gospodarsko-socialnih konfliktov v družbi.⁴¹² Prav gotovo lahko zatrdimo, da je bil tak koncept prevladujoč znotraj liberalnega pola slovenske politike, ne glede na to, da so ga različni akterji ali skupine liberalcev reproducirale z nekoliko diferenciranimi poudarki.⁴¹³ Stalnica dvajsetih let je bil tudi nacionalizem, tako v zagovarjanju ekonomskega nacionalizma kot v privolitvi v unitarno jugoslovanstvo ali slovenstvo.⁴¹⁴

Kljub drugačnim razmeram, navsezadnje so dvajseta leta "zlata doba" slovenskega kapitalizma, se miselni svet nosilcev liberalizma v dvajsetih letih torej ni prav veliko spremenil. Se je pa močno spremenil položaj posameznikov iz liberalnega tabora. Mnogi so namreč prevratni čas izrabili za napredovanje na socialni in premoženjski lestvici. Prevratna doba, ki je liberalno časopisje zaznamovala z močno nacionalistično noto, je

⁴¹² Brezigar, *Osnutek*, str. 11–28.

⁴¹³ Perovšek, *Programi slovenskih političnih strank*.

⁴¹⁴ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 43–48, 145–190.

s procesi slovenizacij gospodarskih subjektov ponujala priložnost za bogatenje. To bogatenje je bilo s stališča sodobnikov sporno, moralno, ne zakonsko. Ni bilo plod dela, temveč izkoriščanja položajev,⁴¹⁵ tudi oblastnih. Pojma liberallec in liberalno sta pridobila še nekoliko več slabševalnega prizvoka.⁴¹⁶ Ni se spremenilo veliko; tudi v obdobju med obema vojnama so slovenski liberalci še vedno nagovarjali omejen krog slovenske populacije, kot v devetnajstem stoletju. Ni jim uspел prodor med širše sloje prebivalstva, kot nekda j so imeli še naprej podporo med bogatejšimi meščani in kmeti, izobraženci in uradništvom.⁴¹⁷

Opora je bila ista, gospodarsko-socialna stvarnost tridesetih let pa nekaj povsem drugega. Globina sprememb, obseg in dolgotrajnost krize so se dotaknili tudi zaledja slovenskega liberalizma. V tridesetih letih so bili prizadeti tudi bogatejši sloji v mestih in na podeželju. Pojavi, kot so bili padec cen in kupne moči, upadajoči dohodki, dolžniška kriza in obsežna brezposelnost, so postali stvarna grožnja blaginji vsega prebivalstva. Obubožanje in ogrožanje ekonomske eksistence se ni ustavilo samo pri majhnih kmetih in delavcih. Vsakodnevno so jih izkušali tudi sloji, katerih interese so zagovarjali slovenski liberalci. To je bila novost, saj tako velike in globoke krize do tedaj še niso pomnili. In takrat sta se "liberalnih" slojev, ko je bila ogrožena njihova blaginja, polastila negotovost in strah. Dotaknila se jih je socialna in ekonomska stiska. Prvenstveno so sicer čutili svojo bolečino, a pot za poslušanje tegob in razumevanje nezavidljivega položaja drugih slojev je bila odprta.

Trideseta leta tako predstavljajo točko preloma. Prišlo je do velikega idejnega preobrata. Že tako nekonistentno definiran slovenski ekonomski liberalizem je izgubil družbeno legitimnost. In to ne samo v krogih, ki

⁴¹⁵ Daleč najbolj razvpita in sporna gospodarska osebnost tega časa je bil Avgust Praprotnik, ki je bil povezan z vsemi velikimi gospodarskimi škandali v Sloveniji v dvajsetih letih. Veljal je za simbol neobrzdanega kapitalizma v slovenski različici. Več o tem glej Lazarevič-Prinčič, Bančniki v ogledalu časa, str. 80–86.

⁴¹⁶ V katoliškem taboru sta izraza veljala domala za psovko. Melik, Slovenski liberalni tabor, str. 19–23.

⁴¹⁷ Melik, Slovenski liberalni tabor, str. 20.

mu še zdaleč niso bili blizu, temveč tudi med znatnim delom prebivalstva, ki ga je sicer sprejemalo za podlago svojega ideološkega profila. Trideseta leta so bila čas, ko se je zdelo, da se je liberalni model družbene in gospodarske zasnove povsem izčrpal. Ponovno je močno porastel antikapitalizem. V tako dramatičnem okolju za liberalizem ni bilo več prostora, še zlasti zato ne, ker so tudi njegovi dotedanji zastopniki začeli dvomiti o svojem ideološkem prepričanju. Tako ni presenetljivo, da so načela ekonomskega liberalizma začeli zapuščati tudi liberalci sami. Ekonomsko-socialna slika Evrope, Jugoslavije ali Slovenije jih je prepričevala, da je potrebno iskati rešitev v drugačni smeri. In so jo našli v tem, da so se oprijeli naukov o usklajenem družbenem in gospodarskem razvoju, o družbeni solidarnosti. Prihodnost so videli v načrtnem gospodarstvu in s tem v velikem ekonomskem in socialnem državnem intervencionizmu. Celo več, odrekli so se individualizmu, privolili v stanovsko-korporativno ureditev in v omejitev demokratičnih političnih svoboščin, če bi to zagotavljalo, da kriza tridesetih let ne bi obstala kot "stalno stanje".⁴¹⁸

Kot nauk je prav gotovo potrebno zaključiti z opozorilom, da so družbe, ki jim je zaradi zrelosti političnih, ekonomskih in kulturniških elit uspelo ohraniti trezen pogled in razsodnost, ohranile tudi socialno kohezijo. V nadaljevanju so nato z reformami in državno regulacijo ekonomije iz krize izšle prej in dolgoročno bolj vzdržno kot tiste, ki so se vdale šarmu bližnjic v svetlo prihodnost z odpravljanjem liberalne gospodarske ureditve. Ni dvoma, slovenske elite so v preteklosti ta nauk prezrle.

⁴¹⁸ Perovšek, Na poti v moderno, str. 48.

Neznosna dolgost tridesetih let

Trideseta leta so bila izjemno dinamična in so v mnogočem zaznamovala dvajseto stoletje. Po vsebini družbenih in gospodarskih procesov so močno odstopala od dvajsetih let, se pravi od časa, ko so si krčevito prizadevali obnoviti "včerajšnji svet", kot se je izrazil Stefan Zweig.⁴¹⁹ Ob izteku dvajsetih let se je zdelo, da so že dosegli zeleno stabilnost, da so dosegli dobo miru, delne prosperitete, gospodarskega napredka. Obstajala sta zmeren optimizem in zaupanje v prihodnost.⁴²⁰ Trideseta leta pa so bila povsem nasprotna, stabilnost se je razblinila za veliko gospodarsko krizo, negotovost, ne samo gospodarska, temveč tudi socialna in politična, pa je kar trajala in trajala, za večino ljudi neznosno dolgo. Vprašanj je bilo veliko, odgovorov malo. In tudi slovenski primer ni odstopal od te uveljavljene podobe.

Ko skušamo ovrednotiti prvo jugoslovansko desetletje, nikakor ne moremo mimo dejstva, da je gospodarski razvoj v tem desetletju budil stvarna upanja, da bo mogoče v sorazmerno kratkem času rešiti tegobe prenaseljenosti slovenskega podeželja, ki je izstopala tudi v evropskem merilu.⁴²¹ Hkrati je bil to čas gospodarske emancipacije Slovencev znotraj jugoslovanske države. Ta zamudniški proces je dopolnil že doseženo kulturno in politično emancipacijo. Celostna uveljavitev

⁴¹⁹ Zweig, Včerajšnji svet.

⁴²⁰ Aldcroft, Die zwanziger Jahre.

⁴²¹ Ilešič, Agrarna prenaseljenost Slovenije, str. 60–70; Slovenec, 25. 6. 1940.

slovenstva je krepila narodovo samozavest, kar je bilo za mali nacionalni, kulturni in gospodarski sistem – kateremu so večji in močnejši nemalokrat oporekali zmožnost ohranitve lastne identitete – še kako pomembno. Pričakovanja prihodnosti so zlasti spodbujale razmere v letu 1929, ki velja za gospodarsko najuspešnejše do druge svetovne vojne,⁴²² pri čemer zaslug ne gre pripisovati odpravi parlamentarizma oziroma diktaturi.

Podoba vedre prihodnosti ob koncu dvajsetih let pa se je že kazila, nad njo so se že zbirali temni oblaki, resda tedaj še daleč od Slovenije, a vendar. Vse to dogajanje pa jugoslovanske vlade in strokovnjakov ni navdajalo s skrbmi; le redki so pričakovali, da se val pretresljivih sprememb ne bo razblinil, še preden bi prispel do naših krajev. To sicer razumljivo človeško upanje pa se je že v letu 1930 izkazalo za popolnoma zgrešeno, saj so Jugoslovani in z njimi neizogibno tudi Slovenci z nejevoljo začutili hladen objem neugodno spremenjenih gospodarskih razmer. “Vse gospodarstvo je pričelo nekako gomazeti, in kar je dosihmal šlo samo od sebe, je postajalo z vsakim letom, z vsakim mesecem in dnem vedno otepačnejše,”⁴²³ je pisal Prežihov Voranc, ko se je oziral na pogrezanje jugoslovanskega gospodarstva v sivino in blato velike gospodarske krize.

Slednja se je v naših krajih pričela z zamikom, vendar se je nadaljevala po enakem vzorcu kakor drugod.⁴²⁴ Najprej je leta 1930 pokazala zobe v kmetijstvu in se nato nadaljevala kot finančna kriza leto dni kasneje; ko pa se je sprevrgla še v industrijsko, je bila gospodarska aktivnost paralizirana. Tudi učinki te “zle prikazni”, če si dovolimo nekoliko literarnega izražanja, so bili enaki kot drugod po svetu. Z izbruhom krize za gospodarsko življenje ni več mogoče uporabljati glagolov, ki bi označevali pozitivno napredovanje ali rast, govorimo lahko le o upadanju, zdrsu, zniževanju in izgubljanju. Posledice lahko strnemo v nekaj suhoparnih točk, ki nikakor ne morejo zaobjeti in predstaviti obilico življenjskih stisk prebivalstva. Kriza je najprej povzročila

⁴²² Marn, *Gospodarski položaj Dravske banovine*, str. 169–172.

⁴²³ Voranc, *Jamnica*.

⁴²⁴ Kindleberger, *Die Weltwirtschaftskrise*.

zlom izvozne trgovine s kmetijskimi pridelki, padec cen in kupne moči kmetov. Kaj je to pomenilo v pretežno agrarni družbi, si ni težko predstavljati. V Sloveniji je namreč kmetijstvo prispevalo večinski delež narodnega produkta, sledile so mu je industrija in storitvene dejavnosti. Nastopil je čas nelagodnega pričakovanja prihodnosti, ko so posledice postajale tudi vzroki novih težav, kajti le vprašanje časa je bilo, kdaj se bo depresija iz kmetijstva kakor padajoče domine prenesla v druge sektorje, posebej še v industrijo in bančništvo. Posledično je nato zaradi prekinjenih denarnih tokov sledilo omrtvičenje bančnega sistema, ki je postal, kakor je zapisal Jozo Tomašević, "absolutno impotenten",⁴²⁵ nato pa še padanje industrijskih cen, proizvodnje, delavskih plač, enormna porast brezposelnosti⁴²⁶ in zdrs večine prebivalstva v bolj ali manj globoko revščino, ki je povzročila silen razmah sive ekonomije. Šušmarstvo, ki se je pojavljalo tako obsežno, "da mu oblasti le težko pridejo v okom, in je tudi zasledovanje oziroma kaznovanje večinoma brezuspešno",⁴²⁷ naj bi npr. v obrtniških dejavnostih proti koncu krize ustvarilo skorajda enak dohodek kakor legalni sektor.⁴²⁸

Zaradi krize se je upočasnila industrializacija Slovenije, ki je bila glede na pretežno agrarno strukturo družbe nujnost, če se je želelo izogniti velikim socialno gospodarskim pretresom. Podjetniška vnema se je zmanjšala, ob tem pa je množica majhnih industrijskih obratov, raztresenih po podeželju, med krizo povečini propadla, o čemer govori geografska razporeditev tovarn.⁴²⁹ Industrija se je osredotočila v nekaj večjih centrih, v Ljubljani, Kranju, Mariboru in Celju, v njih je bilo 87,5 % slovenskega delavstva, medtem ko je bil pred krizo ta delež nekaj čez polovico.⁴³⁰ Pa tudi struktura delavstva se je spremenila, namesto dražje moške de-

⁴²⁵ Tomašević, *Finansijska politika Jugoslavije*, str. 67.

⁴²⁶ Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, str. 359–369; Vučković, *Uticaј svet-ske privredne krize*, str. 197–227.

⁴²⁷ Marn, *Gospodarski položaj Dravske banovine*, str. 170–172.

⁴²⁸ Nagode, *Iz načrtnega gospodarstva*, str. 189.

⁴²⁹ Več o teritorialni porazdeljenosti slovenske industrije glej Novak, *Geografska raz-poreditev industrije*, str. 69–98 ali *Gospodarska struktura Slovenije*.

⁴³⁰ Kresal, *Delavstvo med gospodarsko krizo*, str. 90–91.

lovne sile so podjetniki raje zaposlovali ženske, njihov delež je med krizo narasel na 40 %.⁴³¹

Velika gospodarska kriza upravičeno nosi svoje ime; težave so bile neizmerne, zdelo se je, da se bliža gospodarski sodni dan. Do tedaj znani recepti ekonomske politike niso več zalegli; kriza je prinesla dokončno spoznanje, da je liberalnega kapitalizma v dotedanji obliki, ki je v dvajsetih letih še omogočal napredek, konec. Vse-mogočnost nevidne roke trga, čvrste monetarne politike s fiksnim tečajem nacionalne valute in svobodne trgovine ter pretoka kapitala, kar je zagovarjala v klasicizmu zagledana ekonomska teorija in na čemer je temeljila gospodarska politika, se je izčrpala.⁴³² Kljub temu da je ta politika doživljala poraze že skozi dvajseta leta, pa lahko zatrdimo, da jugoslovanski vplivni vladni možje niso tega spoznali niti do druge svetovne vojne. Krize tudi ni bilo mogoče premagati, dokler ni bilo to spoznanje dokončno. V opravičilo velja opozoriti, da jugoslovanske vlade pri tem niso bile izjema, saj je šlo za splošen svetovni pojav; ljudje niso dojeli, kakšne spremembe je povzročila prva svetovna vojna, po njej so skušali živeti in uravnati svoje življenje kot pred njo, kot da se vmes ni nič zgodilo. "Vojska je stari gospodarski red tako zrahljala in dotedanjo gospodarsko strukturo sveta tako spremenila, da se po nji kljub vsem naporom niso hotele povrniti stare gospodarske razmere. Kakor v mnogih drugih pogledih, se je tudi v tem oziru pričelo novo življenje," je pisal Andrej Gosar, ko se je oziral na dvajseta leta. Nadalje Gosar še pravi, da je ob krizi "postalo popolnoma jasno in očito, da je povojni svet vsaj za Evropo nov, da živimo v povsem novih razmerah".⁴³³

Na tem mestu se nam ponuja priložnost, da identificiramo tiste točke v jugoslovanski gospodarski politiki, ki so pomenile udejanjanje klasične liberalne gospodarske politike; tiste postaje v tej politiki, ki so se v tridesetih letih izkazale kot velike zablode. Jugoslovanske vlade in Narodna banka so po odpravi najbolj perečih ekonomskih problemov in ureditvi valutne

⁴³¹ Ravno tam, str. 81–99.

⁴³² Pejić, Uticaj velike ekonomske krize, str. 261–336.

⁴³³ Gosar, Gospodarstvo po načrtu, str. 10–11.

zmede v letu 1923 prešle na stabilizacijsko monetarno politiko. Preobrat je nastopil, ko je dolžnost finančnega ministra leta 1922 prevzel Milan Stojadinović, kasneje sicer označevan kot politično kontroverzna osebnost, ki pa je v obdobju med obema vojnama užival sloves velikega finančnega strokovnjaka. Stojadinovičeva zasluga je bilo vztrajanje pri deflacijski politiki, ki jo je podpirala Narodna banka z restriktivno denarno politiko. To ukrepanje je hitro pokazalo rezultate, cene so nehale siliti kvišku, krepiti se je pričela vrednost dinarja. V slabih dveh letih se je njegova vrednost nasproti švicarskemu franku, ki je bil izbran za merodajno merilo, okreplila za tretjino. Tako stabiliziran tečaj je potem ostal v veljavi vse do leta 1931, ko je Jugoslavija s prehodom na zlati standard doživela enega največjih porazov svoje gospodarske politike v obdobju med vojnama. V kriznem letu 1931, imenovanem tudi "strašno leto 1931"⁴³⁴ ali "fatalno leto",⁴³⁵ torej v najbolj nemogočih razmerah, kar si jih je bilo mogoče zamisliti. Hoteli so dokončno kronati politiko dolgoročno ustaljene vrednosti dinarja v drugi polovici dvajsetih let. Hkrati so želeli tudi izpolniti pogoje za včlanitev v baselsko Banko za mednarodne poravnave (BIS), da bi si zagotovili pritok nemških reparacij. Baselska banka, ki je bila ustanovljena kakšno leto, je imela temeljno nalogo zagotoviti preglednost plačevanja nemških reparacij in vojnih dolgov. Države, ki so želele vstopiti v ta sistem in si zagotoviti tudi dotok nemških reparacij, so morale imeti konvertibilno valuto.⁴³⁶ Ukrep, ki v drugačnih razmerah, ne pa v trenutkih največje nelikvidnosti, ne bi imel tako pogubnih posledic, se je v jugoslovanski stvarnosti sprevrgel v svoje nasprotje. Stroga monetarna politika, ki je samoumevno spremljala razglasitev zlate paritete in zakonsko določenega fiksnega tečaja, je samo prilivala olje na ogenj splošne deflacije v državi. Vladni eksperti pa se niso menili za podirajoči svet v svoji okolici, ravno nasprotno: prepričani o svojem prav so iz udobja kabinetov obupani javnosti sporočali, da je nadaljevanje deflacijske

⁴³⁴ Vinaver, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju, str. 89.

⁴³⁵ Vučković, Uticaj svetske privredne krize, str. 209.

⁴³⁶ Gnjatović, Sto in en dan konvertibilnosti dinarja, str. 27–40.

politike neizogibna nujnost. Končno je po stotih dneh dinarske konvertibilnosti nastopil kritični trenutek – izčrpanost s tujim posojilom okrepljenih deviznih rezerv zaradi intervencij za ubranitev tečaja in po zaslugi sproščenega plačilnega prometa s tujino, ki je omogočil nemoten odliv kapitala iz države namesto dotoka –, ko je tudi jugoslovanska vlada morala kloniti in preklicati konvertibilnost ter omejiti svobodni devizni promet.⁴³⁷

To dogajanje je pomenilo poraz na področju monetarne politike in svobodnega pretoka kapitala. Drugi poraz je bil v svobodni mednarodni trgovini. Stojadinović je kot finančni minister odpravil tudi izvozne dajatve in tako sprostil jugoslovanski izvoz. Vendar tuji trgi niso bili več odprti, saj so evropske države, ne nazadnje je bila med njimi tudi Jugoslavija, izvajale protekcionistično gospodarsko politiko. Med krizo pa so zunanjetrgovinski odnosi docela postali domena čiste politike. Zaradi prekinjenih mednarodnih denarnih tokov in pomanjkanja deviz je mednarodno trgovanje omrtvilo. Ko pa je mednarodna trgovina zopet oživela, je temeljito spremenila svoj značaj, denarno-blagovna menjava je privzela podobo menjave blago za blago v obliki različnih trgovinsko-političnih formul: kompenzacije, kontingenti in kliring.

Svobodno delovanje trga je bilo moteno tako z delavsko zaščitno zakonodajo kot z raznimi kartelnimi sporazumi. Mnogi, ki so nastali že pred prvo svetovno vojno, in to na mednarodnem nivoju, so delovali tudi po njej. V Jugoslaviji se je kartelizacija, ki je bila vendarle plod liberalistične politike, razširila zlasti v kapitalsko intenzivnih panogah. Poleg tega, da je kartelizacija utešnjevala svobodno tekmo na trgu, je imela znaten vpliv na cene, kar je bil tudi osnovni namen sporazumov. Tako se je vladi zdelo potrebno, da je v letu 1934 posegla vmes, sporazumevanje proizvajalcev je postavila pod nadzor.⁴³⁸

Čeprav so vlade deklarativno prisegale na liberali-

⁴³⁷ Vučković, *Uticaj svetske privredne krize*, str. 208–210; Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju*, str. 104–107; Tomašević, *Finansijska politika Jugoslavije*, str. 41–49; Gnjatović, *Stari državni dugovi*, str. 154–160.

⁴³⁸ Šorn, *Kartelizacija*, str. 137–178.

stično gospodarsko politiko, pa so sočasno zaradi težkih razmer čedalje bolj posegale v gospodarsko življenje. Tako je bil zabeležen še zadnji poraz klasičnega liberalizma v jugoslovanskih razsežnostih, političnemu pa so se tako ali tako odrekli že z uvedbo diktature na začetku leta 1929. Državni gospodarski intervencionizem je postal stalnica tridesetih let. Navsezadnje je bilo to tudi nujno, če so se hoteli izogniti velikim pretečim socialno-gospodarskim pretresom. Intervencionizem se je pričel s posegom na cenovnem področju, se nadaljeval s posegom v dolžniško-upniška razmerja,⁴³⁹ v industrijo⁴⁴⁰ in končno segel tudi na področje delovno-pravnih odnosov.⁴⁴¹

Prvi korak v odpravljanju oziroma preprečevanju krize je bila državna intervencija v kmetijstvu oziroma uveljavitev žitnega monopola na domačem trgu in v izvozni trgovini. Na mednarodni ravni pa je bila Jugoslavija ustanovna članica "agrarnega bloka", da bi si v mednarodnih razmerah zagotovila višje izvozne cene.⁴⁴² Ta intervencija slovenskim kmetom ni koristila, saj je bila pri proizvodnji žitaric pasivna, intervencija pa ni segla na področje živinoreje, sadjarstva in vinogradništva, ki so bile pglavitne panoge slovenskega kmetijstva.

Zaradi prepolovljenih cen kmetijskih pridelkov je na plan prodrla kmečka dolžniška kriza. Stare dolgove, ki so se nabirali v času strukturne deflacije⁴⁴³ v drugi polovici dvajsetih let, ni bilo mogoče izterjati drugače kakor po eksekucijski poti, kar pa je bilo zaradi obsega dolgov, števila prizadetega prebivalstva ter gospodarskih, socialnih in političnih razlogov nemogoče. Zato je

⁴³⁹ Intervencija v kmetijstvu oziroma na žitnem tržišču, moratoriji na odplačevanje dolgov, maksimiranje obrestne mere, itd. Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 58–63, 127–142.

⁴⁴⁰ Đurovič, Državna intervencija.

⁴⁴¹ Obvezno sklepanje pogodb ob državni arbitraži, določitev minimalnih mezd in začetek uresničevanja pokojninskega sistema. Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja, str. 69–87.

⁴⁴² Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 58–63. Za problematiko Agrarnega bloka glej tudi Szulc, Die Warschauer Agrarkonferenz, str. 167–180.

⁴⁴³ Pod strukturno deflacijo razumemo proces vztrajnega zniževanja kmetijskih cen v drugi polovici dvajsetih let. Ker so se cene zniževale, so kmetje povečevali ponudbo. Rezultat je bil seveda povsem nasproten, saj je padec cen dobival vedno znova še dodaten pospešek. Izraz strukturna deflacija se uporablja po analogiji na strukturno inflacijo, s čimer so ekonomisti v povojnem obdobju skušali pojasniti trajajočo inflacijo v nerazvitih državah.

vlada, da bi kmetom snela eno breme z ramen, aprila 1932 legalizirala dejansko stanje in uveljavila moratorij na kmečke dolgove, ki je trajal kar štiri leta in pol. Moratorij na plačevanje dolgov je obenem pomenil zamrznitev hranilnih vlog prebivalstva. Pravico do odloga izplačil so uporabili tudi denarni zavodi v Sloveniji. Zadnji obroki zamrznjenih vlog so bili nato odplačani v letih pred drugo svetovno vojno. Sočasno so maksimirali tudi obrestno mero pri novih posojilih. V času krize so se lotili tudi javnih del, vendar sredstva, namenjena za ta namen, in sam obseg javnih del niso bili tolikšni, to velja zlasti za Slovenijo, da bi lahko znatneje vplivali na oživljanje gospodarske dejavnosti. Sprejeli so tudi ukrepe, da bi preprečili škodljivo kartelizacijo v industriji, ki je bila znatna v kapitalsko intenzivnih panogah, predvsem zaradi odpravljenja konkurence in s tem tudi na cene. Vladam ni mogoče oporekati, da niso ukrepale na davčnem področju. Davke so resda nekajkrat zniževale, vendar ne v sorazmerju z upadom davčne moči, tako da je bilo davčno breme v tridesetih letih realno višje kot pred krizo. S tem pa smo pravzaprav že spoznali reper-toar jugoslovanske gospodarske politike med krizo.

Kakor je kriza prihrumela z zamudo, tako je bilo tudi gospodarsko okrevanje v zaostanku za evropskimi tokovi. Luč na koncu tunela so zagledali v letu 1934, ko je kriza z ustalitvijo dosegla dno, pojavili so se celo prvi rahli znaki oživljanja. Vidnejša konjunktura pa je sovpadla z nastopom vlade Jugoslovanske radikal-ske skupnosti v naslednjem letu. Pričenjal se je ponoven vzpon, rasti so pričele cene, dvigoval se je obseg proizvodnje in zaposlenosti. Okrevanje je bila posledica povečanega povpraševanja na poglavitnih tujih trgih v Nemčiji, Avstriji, Italiji in Čehoslovaški. Struktura jugoslovanske blagovne menjave s tujino se ni spremenila, spremenila se je le njena oblika. Zaradi trganja mednarodnih trgovinskih tokov in pomanjkanja deviz, kar je bil splošen pojav, se je uveljavilo klirinško poslovanje, blago za blago. Klirinški sporazumi so tako zajeli dobre tri četrtine izvoza in prek dveh tretjin uvoza.

Prave konjunktura pa ni moglo biti, dokler nista bili rešeni temeljni vprašanja, to je sanacija bančnega sistema in obnovitev plačilne sposobnosti kmetov, kar

smo že spoznali v poglavju o bančni regulaciji. V sanaciji kreditnega združništva se je vključila tudi slovenska oblast, vendar je bila banovinska uprava pod vodstvom bana Natlačena dovezetna le za likvidnostne težave sebi bližnje Zadrugne zveze, da je lahko izplačala hranilne vloge. Povsem pa je prezrla enake tegobe na konkurenčni politični tabor navezane Zveze slovenskih zadrug. Obenem je vlada preko državnih bank, ki so v tridesetih letih izjemno pridobile pomen, dala gospodarstvu na voljo poceni posojila, da bi olajšala investicije in s tem spodbudila okrevanje industrije in trgovine. Ukrepi so zalegli, vendar je bilo novo gospodarsko ravnotežje doseženo na bistveno nižji cenovni ravni. Industrija je dosegla predkrizni obseg zaposlenosti in proizvodnje v letu 1938. Okrevalo je tudi kmetijstvo, vendar z znatnim zamikom za industrijo. Končni sklep bi se glasil, da posledice krize tudi v Sloveniji tako kot v svetovnem okviru niso bile premagane niti do druge svetovne vojne.

Rastoči dohodki prebivalstva v času gospodarskega okrevanja vendarle niso bili tolikšni, da bi hitro in docela odpravili posledice velikega obubožanja. Pri tem ne mislim samo na padec javne porabe zaradi proračunskega varčevanja, temveč na drastično znižanje življenjske ravni, ki je imela posledice v zdravstveni in demografski podobi Slovenije. Za krizna in kasnejša leta sta zaradi pomanjkljive prehrane, slabih stanovanjskih in socialnih razmer značilna zmanjšanje rojstev za dvajsetino in visoka umrljivost dojenčkov, pri preživelih in odraščajočih otrocih pa so opazali telesno šibkost in slabo razvitost. Prihodnost bi verjetno prinesla enake rezultate, kakor so jih spoznavali v tridesetih letih kot posledici podobnih razmer med prvo svetovno vojno. V tridesetih letih so namreč kar 45 % nabornikov spoznali za nezadostno razvite za opravljanje vojaške službe. Nadalje se je upočasnilo zniževanje stopnje umrljivosti, prek 40 % odraslih Slovencev ni dočakalo starosti 60 let. Povečala se je obolevnost prebivalstva za tuberkulozo, revmatizmom in nalezljivimi boleznimi. Trideseta leta so prinesla tudi naraščajoči obseg socialno patoloških dejanj: kršitev javnega reda in mira, prestopkov zoper nedotakljivost lastnine in telesa, ki so bili večinoma opravljeni v vinjenem stanju. Problem alkoholizma je bil

sicer splošen, vendar je bil najbolj izrazit v vinorodnih krajih, kjer so zaradi pretiranega uživanja alkoholnih pijač opažali porast boleznih prebavnih organov ter srca in ožilja.⁴⁴⁴ Pozimi leta 1931 je javnost prvič izvedela za redek pojav v slovenskih razmerah, da se je približno ducat brezposelnih, ki so povrh vsega ostali še brez strehe nad glavo, v svoji nemoči zatekli v temo ljubljanske kanalizacije in si tam uredilo bivališča.⁴⁴⁵

Velika gospodarska kriza je prinesla tudi spremembe na miselnem področju. Spoznanje o izčrpanosti razvojnega modela liberalnega kapitalizma je bilo dokončno, posledično je to pomenilo tudi spoznanje, da zasebna lastnina ni nedotakljiva in da jo je dovoljeno omejiti zaradi splošnih družbenih koristi.⁴⁴⁶ Na teoretskem področju se je, ker je kriza presejala običajno nihanje gospodarstva med krizo in prosperiteto, povečalo zanimanje za gibanje konjunktturnih ciklusov v gospodarstvu. Pri tem velja omeniti in izpostaviti Aleksandra Bilimoviča,⁴⁴⁷ ki se je med prvimi v Jugoslaviji lotil raziskav in spremljanja konjunktturnih procesov.

Opisano dogajanje v tridesetih letih je vsebovalo jasno sporočilo: dotedanji ustroj gospodarskega življenja je bil pri koncu. Analiziranje gospodarske stvarnosti dvajsetih let, v kateri je prevladovala želja po obnovitvi časa izpred prve svetovne vojne, je pripeljala Andreja Gosarja do sklepa: "Vse to so seveda dejstva in pojavi, ki se s pojmom liberalnega gospodarstva, kot smo ga poznali še pred vojsko, ne dajo nič več spraviti v sklad. Nasprotno, ta razvoj pomeni postopno propadanje, da pravo likvidacijo prejšnjega liberalnega gospodarskega sestava."⁴⁴⁸

Poleg zgoraj navedenih dejstev je potrebno opozoriti, da so sodobniki videli še eno zelo pomembno pomanjkljivost klasičnega liberalnega kapitalizma: njegovo stihijsko naravo, prepogosto nihanje med prosperite-

⁴⁴⁴ Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 483–489; isti, Prehrana prebivalstva, str. 73–113; Letno poročilo Vzajemne zavarovalnice, str. 52; Vučković, Uticaj svetske privredne krize, str. 224.

⁴⁴⁵ Slovenec, 12. 3. 1931.

⁴⁴⁶ V tem oziru je zelo značilen članek Avsenek, Usoda podjetniškega stanu, str. 13–14.

⁴⁴⁷ Pejić, Uticaj velike ekonomske krize, str. 269.

⁴⁴⁸ Gosar, Gospodarstvo po načrtu, str. 18.

to in krizo. Zato so se tudi razmišljanja o gospodarskem ustroju največ osredotočala v smeri preprečevanja tega nihanja; ustvarili naj bi svet, v katerem bi bilo gospodarsko in družbeno življenje načrtovano, pregledno in predvidljivo. Odprava ali omejitev tržnih zakonitosti pa bi omilila, če že ne odpravila, prevelika ciklična nihanja. Nastopil je čas velikih socialno-gospodarskih doktrin in njihovih gorečih zagovornikov, ko so terjali spremembo človekove narave, to je odpoved zasebnim gospodarskim koristim in pridobitniškemu duhu v korist družbe kot celote oziroma povečanju družbene odgovornosti individualnega podjetniškega udejstvovanja. Posameznik bi moral svoje interese podrediti višjim kolektivnim skupnostim: razredu, stanu/korporaciji, narodu, državi ...

Posledično je tako stališče pomenilo, da zasebna lastnina ni nedotakljiva in da jo je dovoljeno omejiti/odpraviti zaradi splošnih družbenih koristi. Napaden je bil torej temelj dotedanje gospodarske ureditve. Tisto, kar je dotlej veljalo, in to ne samo za lastnike, temveč tudi kot družbena vrednota, je postalo ovira na poti k drugačni družbi in podobi gospodarstva. "Resnica je ta. Neomejene lastnine ni več. Ni več tudi neomejene uporabe lastnine. Ta dva ideala podjetniškega stanu sta prešla v preteklost. Tako je dejansko stanje. Čim preje se bo z njim sprijaznil podjetniški stan, tem bolj bo zanj in družbo. Prihranjeno bo človeštvu veliko socialnih, političnih in kulturnih bojov. Podjetniški stan bo naredil samemu sebi največjo dobroto, če pride sam po sebi do prepričanja, da mora zasebna lastnina in njena uporaba služiti predvsem javni blaginji in potem šele zasebnemu egoizmu. Če ne pride do tega sam po sebi, ga bo k temu nujno prisilil družbeni razvoj, seveda v zvezi z globokimi družbenimi pretresljaji, ki bodo šli v škodo vsem, posebno pa podjetnikom," so bile še zelo blage besede Ivana Avseneka, ki so pozivale lastnike k sodelovanju v družbeni in gospodarski prenovi, da bi na koncu svareče pribil: "Rusija uči."⁴⁴⁹

Taka presoja pretežnega dela inteligence, ki je imela za posledico protipodjetniško razpoloženje, je pripravila Leona Kavčnika do tega, da je razočarano potožil,

⁴⁴⁹ Avsenek, Usoda podjetniškega stanu, str. 13.

kako se v Sloveniji "gleda na podjetništvo kot na nečeden posel, ki donaša krivičen denar". Takoj za tem pa je ponudil tudi izvor te protipodjetniške miselnosti: "To je tudi razumljivo, saj je tradicija naše inteligence biti učitelj, župnik, profesor, sodnik, advokat, torej imeti 'siguren' poklic. Ko je dovršil šolo, mu je največja želja, vpisati se na državni ali banovinski plačilni seznam, in ako se more dokopati do denarja, postane neizbežno hišni posestnik."⁴⁵⁰

Zamisli o novi gospodarski ureditvi so v slovenski nestrukturirani, k egalitarizmu naravnani družbi našle ustrezno podlago, na kateri so lahko nemoteno vzkli- le. V tridesetih letih, ki pomenijo čas poloma starega, a tudi čas iskanj novega, sta se v slovenski družbi izo- blikovala dva pola; oba sta si jemala pravico prvenstva pri graditvi nove gospodarske ureditve. Na eni strani je bil to katoliški nazorski krog, ki je že dolgo vrsto let pred veliko gospodarsko krizo izražal nenaklonjenost liberalnemu kapitalizmu – že vse od papeške enciklike *Rerum novarum*, ki bila v svojih bistvenih poudarkih ponovno aktualizirana ravno med krizo z encikliko *Quadragesimo anno*.⁴⁵¹ V skladu s tema okrožnicama so si prizadevali za družbeno prenavo,⁴⁵² njen sestavni sklop je bila tudi prenova gospodarstva. Vodilna ideja je po- stalo socializirano (na združni osnovi) in korporativno gospodarstvo, za katero niti ni bilo najbolj jasno, kako naj sploh deluje. Opredeliti bi ga bilo mogoče kot tip dogovorno-dirigiranega gospodarstva.

Drugi pol slovenske družbe, vsekakor ne tako šte- vilčen, a ga je del katoliškega tabora videl kot pogla- vitnega tekmeča in mu s tem dajal nepričakovano ve- ljavo pri ponujanju izhoda iz krize, so bili komunisti. O tem videnju sveta pričajo besede: "Kako pomagati? Dva recepta imamo: komunistični in korporacijski."⁴⁵³ Z veliko gospodarsko krizo so komunisti vendarle do- čakali trenutek, ko se je zdelo, da se končno uresničuje Marxova teoretična napoved o propadu kapitalizma za-

⁴⁵⁰ Kavčnik, *Problem nesorazmernosti* str. 180.

⁴⁵¹ Katoliška socialna in politična doktrina, str. 65–181.

⁴⁵² Pelikan, *Vizije 'družbene prenave' v katoliškem taboru*, str. 18–19.

⁴⁵³ Jeraj, *Korporacijski red in družabna reforma*, str. 15.

radi njegove samodestruktivne narave. Dodatno je prepričljivost komunistične propagande utrjevalo dejstvo, da sovjetsko gospodarstvo naj ne bi doživljalo krize. Pri tem jih seveda ni prav nič motilo, da je bilo to posledica gospodarske osamljenosti Sovjetske zveze in da je v bistvu bilo zmotno. Značilno je bilo mnenje Crtomira Nagodeta, ki je v razmišljanjih o poteh gospodarskega razvoja Slovenije zapisal: "Kot gospodarsko mlad del še neindustrializirane jugovzhodne Evrope imamo pri tem stremljenju pionirski primer Rusije, kjer znanstveni inštituti metodično usmerjajo vso gospodarsko politiko in tehnično opremljanje pri prehodu iz primitivne agrarne, v moderno državo."⁴⁵⁴

Poleg zanimanja za boljševistično dirigirano gospodarstvo se je iz enakih vzrokov, to je odsotnost krize, širilo tudi zanimanje za fašistično in nacistično različico dirigiranega gospodarskega ustroja. Gosarjev komentar teh oziranj po tujih vzorih je bil sledeč: "Privlačna sila in vpliv teh zgledov sta bila toliko večja, ker se je posebno med veliko gospodarsko krizo vidno pokazalo, da so bile države, v katerih je prevladoval še liberalni način gospodarstva, nezmožne ukreniti res kaj izdatnega za izboljšanje težkih gospodarskih in socialnih razmer. Ob tej nemoči liberalnih, demokratičnih držav nasproti najhujšim posledicam gospodarske krize, so se zdeli gospodarski in socialni uspehi boljševizma, zlasti pa fašizma in nemškega narodnega socializma tako veliki in presenetljivi, da so se ljudje pričeli tako rekoč instinktivno oklepiti misli o potrebi in koristnosti intenzivnega avtoritativnega narodno gospodarskega vodstva in organizacije."⁴⁵⁵

Vse navedene zamisli, ki so zaznamovale slovensko doživljanje tridesetih let, so imele osnovno izhodišče v naziranju, da je kapitalizem kot tak, in ne samo v liberalni različici, propadel, velika gospodarska kriza naj bi bila samo njegov zadnji izdihljaj. Vendar je bila stvarnost nekoliko drugačna, razvoj je krenil drugo pot, česar mnogi v svojem trdnem prepričanju o koncu kapitalizma niso mogli/hoteli opaziti. Pronicljivim pa so

⁴⁵⁴ Nagode, Iz načrtnega gospodarstva, str. 189.

⁴⁵⁵ Gosar, Gospodarstvo po načrtu, str. 19.

se odprla nova obzorja: "Toda prav sedanjí potek krize je pokazal, da doslej še ni govora o koncu kapitalizma, čeprav preživlja hudo bolezen....kajti danes ne moremo več govoriti o čistem kapitalističnem gospodarstvu. Na vsa polja gospodarskega udejstvovanja posega z več ali manj uspešno roko država in ureja zlasti socialne odnošaje. To se je pričelo uresničevati tudi v najbolj kapitalistični državi sveta, severnoameriških Združenih državah, kjer skuša Roosevelt z državnimi pa tudi z navadnimi kapitalističnimi sredstvi, da se tako izrazimo, urejevati konjunkturo, da ne bo več prepuščena sama sebi. Ta razlika med nekdanjim ustrojem kapitalističnega gospodarstva, katerega bi lahko imenovali natančneje liberalnokapitalističnega, in sedanjim, državnikapitalističnim ustrojem zavaja mnoge, da vidijo v tem popolen propad kapitalističnega gospodarstva, čeprav gre samo za novo, potencirano obliko tega gospodarstva."⁴⁵⁶

To so bile trezne besede Draga Potočnika, gospodarstvenika in urednika osrednje slovenske ekonomske revije Tehnika in gospodarstvo, zapisane na osnovi analiziranja konkretnega gospodarskega dogajanja po svetu, pri čemer mu bistrine pogleda niso meglili ideološki vzorci. Podatki o stabilnejšem in dolgoročnejšem izboljševanju gospodarskih razmer v demokratičnih državah so ga prepričevali, da je kapitalizem še daleč od izumrtja, s prilagajanjem danim razmeram le privzema drugačno, do tedaj neznano obliko. Potočnik je tako izrazil spoznanja velikega dela slovenskih izobražencev, ki pa v razmerah "časa nestrpnih in nepotrpežljivih" – kakor je trideseta leta posrečeno označil Andrej Mitrovič – in glasnih gorečnežev ter njihovih zahtev po takojšnjih in enostavnih rešitvah vseh tegob nikakor niso mogla stopiti v ospredje. Njihova demokratična videnja gospodarske in socialne zgradbe so ostajala v globoki senci.

Najvidnejši predstavnik te, recimo ji demokratične reformne usmeritve, je bil Andrej Gosar, ki je sicer izhajal iz katoliškega nazorskega kroga, vendar se je s svojim prepričanjem zelo oddaljil od prevladujočega miselnega toka znotraj tega tabora. Njegovo prepričanje je bilo, "da je danes praktično mogoča edinole organizacija

⁴⁵⁶ Potočnik, Konjunktura v svetovnem gospodarstvu, str. 107–108.

gospodarstva preko trga. Skratka, danes ne gre drugače kakor, da se glavna proizvodnja, popolnoma brez ozira na to, v čigavih rokah je, vrši preko trga, to se pravi za prodajo, tako da si ljudje vse važnejše potrebščine v okviru svojih denarnih sredstev na trgu vsaj v glavnem svobodno nabavljajo, jih na trgu kupujejo.”⁴⁵⁷ Gosarju in njegovim somišljenikom se je pridruževala še organizacijsko sicer ne do konca izoblikovana, vendar v pogledih na gospodarsko ureditev precej sorodna skupina mladih liberalcev (Omladina Jugoslovanske nacionalne stranke), ki so se uveljavljali v drugi polovici tridesetih let.⁴⁵⁸

Prepričanje teh dveh skupin, ki ga je verjetno delil večinski del slovenskega izobraženstva, lahko strnemo v nekaj točk. Prva bi bila privolitev v liberalno demokratični model družbene ureditve, se pravi vparlamentarno demokracijo in tržno gospodarstvo. Naloga države bi bila, da s svojim poseganjem odpravi največje vrzeli klasičnega ekonomskega liberalizma, da z intervencijo zagotovi ublažitev cikličnega nihanja med blaginjo in obubožanjem, gospodarski napredek bi moral potekati zlagoma. Pomembna naloga države bi morala biti zagotovitev uravnoveženega gospodarskega razvoja; vzpostavili naj bi tak sistem, v katerem bi se podjetniška pobuda neovirano sproščala v korist nosilca in družbe. Tako ekonomsko politiko bi morala spremljati aktivna socialna politika, ki bi blažila premoženjske in druge socialne razlike v družbi z določitvijo obveznega zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja ter določanjem minimalnih mezd in drugih prejemkov prebivalstva v taki višini, da bi vsakemu delovnemu članu družbe zagotavljale dostojno življenje. To so najbolj osnovne postavke tako Gosarjevega kakor “mladoliberalnega načrtnega gospodarstva”, ki ga nikakor ne smemo enačiti, pa čeprav je skušnjava zaradi podobnosti besed še tako velika, s “centralnoplanskim” gospodarstvom.

Obe videnji “načrtnega gospodarstva” sta samo nadgrajevali liberalni gospodarski red, česar so se zastopniki te usmeritve tudi zavedali. Njihovo reformno

⁴⁵⁷ Gosar, *Gospodarstvo po načrtu*, str. 28.

⁴⁵⁸ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 193–242; *Politična, gospodarska in socialna načela*.

stališče je tudi razumljivo, saj po svojem prepričanju niso bili ljudje s posebnim poslanstvom za radikalno predrugačenje aktualnega sveta in ljudi v njem. Zavedali so se, da je uresničevanje njihovega videnja družbeno-gospodarske ureditve dolgotrajno, a bi dolgoročno vendarle prineslo napredek z izogibanjem velikim političnim, gospodarskim in socialnim pretresom. Kako drugače od že omenjenih pripadnikov obeh skrajnih polov slovenske predvojne družbe. Že mnogokrat citirani Andrej Gosar je opozarjal: "Kolikor je misel gospodarstva po načrtu zares utemeljena in dobra, ni nikako recept za preprosto in naglo preureditev narodnega gospodarskega življenja. Je predvsem le ideja, ki bo šele tedaj postala zares zmožna praktičnega življenja in uveljavljanja, ko bo pognala korenine v ljudski zavesti ter bo pričela rasti in se uresničevati iz jasnega spoznanja, globoke vere in močne nesebične volje." Nato je dodal še dalekovidno svarilo, "da bo za trajni uspeh in usodo ideje gospodarstva po načrtu največjega pomena, ali jo bomo znali modro uvajati in zadrževati v pravih realnim potrebam in zahtevam ustrežajočih mejah. Drugače se bo kaj kmalu pojavil odpor, ki se bo končal z zmago novega gospodarskega liberalizma."⁴⁵⁹

Take zamisli demokratične gospodarske ureditve, ki so v letih pred drugo svetovno vojno postajale vedno bolj očitne in dodelane, zaradi odsotnosti trdne organizacijske zasnove, ki bi jim omogočala tudi politično promocijo, niso mogle izstopiti izpod dolge in temne sence že uveljavljenih skrajnosti. Trdnejšo uveljavitev zmernih in demokratičnih videnj preosnove predvojne slovenske družbe je prekinila druga svetovna vojna.

V takih razmerah je boleče odjeknila vest o sporazumu Cvetković-Maček (26. 8. 1939), ki je Hrvatom dodelil posebno banovino z narodnim imenom in precejšnjimi upravnimi in gospodarskimi pristojnostmi.⁴⁶⁰ Ta sporazum, ki pomeni razplet dvajsetletnega boja med centralizmom in avtonomijo in ga je omogočila beograjska odpoved unitarizmu – ali je bil to izhod v sili, lečasna

⁴⁵⁹ Gosar, *Gospodarstvo po načrtu*, str. 50.

⁴⁶⁰ Čulinović, *Državnopravna historija*, str. 296–303; isti, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, str. 202–208; *Narodno blagostanje št. 34/1940*, str. 531–532.

rešitev ali trajna opredelitev, je sicer vprašanje –, je bil znanilec in obenem prvi korak k politični in gospodarski preureditvi države. V slovenski javnosti je povzročil veliko razočaranja in nemira, nato pa samospraševanja o dotedanji politični strategiji in taktiki, o mestu Slovenije v jugoslovanski državni skupnosti. Po prvotni osuplosti, saj so bili predstavniki Slovenske ljudske stranke – tedaj je bila v vladi kot sestavni del koalicije Jugoslovenske radikalne zajednice – izključeni iz pogovorov s Hrvati, so zbrali dovolj moči, da so se lahko ubranili očitkov o neplodnosti svoje politike. Iz Slovenske ljudske stranke so nezadovoljnejem odgovarjali, da je po enem od členov uredbe o banovini Hrvaški možno razširiti sporazum tudi na Slovenijo.⁴⁶¹ V to so vrhovi omenjene stranke tudi iskreno verjeli; v ta namen so oblikovali dve skupini, v Beogradu in Ljubljani. Komisiji naj bi z ustreznimi izračuni dokazali upravičenost zahtev po slovenski banovini in pripravili potrebne ukrepe,⁴⁶² da se Slovenija dvigne na enako državno pravno raven, kakršno je uspelo priboriti Hrvatom. Beograjsko komisijo je imenoval predsednik vlade Dragiša Cvetković že slabe tri tedne po razglasitvi hrvaško-srbskega sporazuma, pripravila naj bi ukrepe “za prenos kompetenc v smislu določil o razširitvi predpisov za hrvaško banovino na druge banovine, med temi tudi na dravsko banovino”.⁴⁶³ Do januarja 1940 so bili pripravljene osnutki uredb “za pričakovano ustanovitev banovine Slovenije”.⁴⁶⁴ Poleg teh, ki so utemeljevale slovensko banovino, so posameznim oddelkom banske uprave naročili, naj pripravijo še osnutke uredb o prenosu pristojnosti posameznih ministrstev na banovinske upravne oddelke po hrvaškem zgledu, kar so ti, če sodimo po kmetijskem oddelku, storili do marca 1940.⁴⁶⁵ Vse to delo pa je bi-

⁴⁶¹ Prunk, Slovenske predstave o avtonomiji, str. 140–141.

⁴⁶² AS, 1275, fasc. 36.

⁴⁶³ V komisijo so bili imenovani minister za pravosodje Lazar Marković, minister za zgradbe Miha Krek in pomočnik bana dravske banovine Stanko Majcen. Glej Vodušek Starič, Liberalni patriotizem, str. 61.

⁴⁶⁴ Do takrat so pripravili sledeče uredbe: o ustanovitvi banovine Slovenije, o ustroju banskega oblastva, o ustroju banovinskega zbora, o volilnem redu za banovinski zbor, o poslovnem redu banovinskega zbora, o upravnem sodišču, o banovinskem proračunu, o računovodstvu in računskem sodišču in o banovinskem odvetništvu.

⁴⁶⁵ AS, 70, Dopis bana III. oddelku z dne 26. januarja 1940 in dopis načelnika III. oddelka banu z dne 5. marca 1940.

lo zaman, v spletu okoliščin banovina Slovenija ni bila ustanovljena.

Kljub temu pa je zanimiva ekonomska argumentacija zahteve po slovenski enoti znotraj jugoslovanske države. Kakor mnogokrat do sedaj se bomo v iskanju tega odgovora ponovno zatekli po pomoč k nepogrešljive- mu Andreju Gosarju. Njegovo izhodišče je bilo, da jugoslovanska unitarno zasnovana gospodarska in socialna politika ne upošteva dovoljslovenskih interesov, potreb in posebnosti. Zato bi bila potrebna posebna, slovenska "narodno gospodarska in socialna politika",⁴⁶⁶ ki pa bi bila mogoča le z jasno razmejitvijo pristojnosti med centrom in banovinami. Banovina Slovenija bi omogočila uspešno nadgraditev dotedanjih slovenskih dosežkov, zagotovila bi hitrejši gospodarski razvoj Slovenije. Gosarju je bilo namreč jasno, "da daje vprav sedanja centralistična ureditev države osrednjim oblastem veliko več možnosti za umetno pospeševanje velikopotezne industrializacije južnih predelov države, kot bi bilo to mogoče ob enakomernejši in pravičnejši razdelitvi politične in finančne moči po vseh pokrajinah države. Koliko pa je ta razvoj v smeri industrializacije utemeljen v naravnih stvarnih življenjskih potrebah in pogojih, bi se mu zaman skušali upirati. Namesto tega bi morali misliti v prvi vrsti na to, kako se mu bomo pravočasno prilagodili. Ravno za ta namen pa nam bo politična in finančna samostojnost slovenske banovine največ koristila in pomagala."⁴⁶⁷

Nemško bombardiranje Beograda v zgodnjih jutranjih urah 6. aprila 1941 je zaznamovalo začetek druge svetovne vojne tudi na naših tleh. Vojna je zatekla slovensko družbo sredi intenzivnega prestrukturiranja, še preden se je liberalno-demokratska opcija nadaljnjega razvoja Slovenije izoblikovala do konca. Kakor oster klin se je vojna zarezala v vsakdanje življenje. Komaj dodobra vzpostavljena politična, upravna in gospodarska enotnost slovenskega tkiva znotraj Jugoslavije je bila nasilno pretrgana, razpadla je na tri okupacijska obmo-

⁴⁶⁶ Gosar, Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije, str. 89–102.

⁴⁶⁷ Gosar, Banovina Slovenija, 1940, str. 23.

čja z zelo različnimi režimi. Vse tri je povezoval strateško enak cilj, to je izničenje slovenske identitete, razlike so se pojavljale le pri taktičnih pristopih, ki so vodili k uresničevanju osnovnega smotra.

Slovenski prostor je gospodarsko razpadel na med seboj povsem nenaravno ločena področja, ki so jih za-vojevalci takoj pričeli preurejati po lastni meri. S podcenjenimi zamenjavami denarja so okupatorji takoj razvrednotili slovensko premoženje, z demontažo organizacije slovenskih denarnih zavodov so povzročili nameren odliv finančnega premoženja iz slovenskega prostora.⁴⁶⁸ Okupatorji so takoj pričeli vključevati slovenske industrijske obrate v lastno gospodarstvo. Pretežni del slovenske industrije se je preusmeril v proizvodnjo za vojaške namene. Zlasti v prvih letih se je proizvodnja zelo povečala, spremljala jo je tudi rast zaposlenosti. Najbolj so se trudili Nemci, ki niso zgolj dvignili ravni proizvodnje in števila zaposlenih, temveč so celo modernizirali in povečali zmogljivosti na slovenskem ozemlju. Industrijski potencial okupiranih ozemelj so hoteli pomnožiti z izgraditvijo novih podjetij. O načrtni izrabi slovenske zemlje in ljudi so pričali številni neuresničeni investicijski načrti.

Glede odnosa do okupacije so bile razmere bolj ali manj jasne, kajti le malo je bilo takih, ki bi odobraval okupacijo in ukrepe, ki so ji sledili. Opredeljevanje je bilo enostavno. Povsem drugačne razmere pa so nastale s pričetkom odporiškega gibanja in prevladujočo vlogo Komunistične partije v njem. Ob tem dejstvu so v zelo izostreni obliki stopila na plan vsa predvojna družbena in ideološka nasprotja; črno-belo gledanje na svet, tako značilno za trideseta leta, in izključujoča logika sta dobila grozljive razsežnosti. Ljudstvo se je pričelo deliti na dva nepomirljiva bloka. Pomembna, če že ne kar najpomembnejša ločnica je – poleg odpora proti okupatorju – postala tudi vodilna vloga komunistov v Osvobodilni fronti.⁴⁶⁹ V državljanskem spopadu – pretežno je ostal omejen na Ljubljansko pokrajino, ker so ga okupatorji zaradi svojih računov tu dovolili –, v kar se je iztekla

⁴⁶⁸ Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 81–87.

⁴⁶⁹ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam.

ostra polarizacija, se je odločalo o povojni družbeni in gospodarski ureditvi. Vsem slovenskim akterjem tega spopada je bilo jasno, da bo po vojni drugače: "Obče je spoznanje, da bo sedanja vojna, brez ozira na končnega zmagovalca, pospešila dalekosežno preobrazbo socialnega in gospodarskega življenja tako v odnosih med narodi kakor v notranjem življenju vsakega posameznega naroda."⁴⁷⁰

Z leti vojne se je izkazalo, da si nasproti stojita dva nepomirljiva svetova, ki sta oba imela za cilj prevrednotenje vrednot liberalno-demokratske družbene in gospodarske ureditve. V sicer heterogeno sestavljenem protirevolucionarnem taboru je prevladovalo hotenje po korporativni preureditve slovenske družbe.⁴⁷¹ Ker je bilo to videnje že bolj ali manj izdelano, tudi ni bilo potrebe po novem utemeljevanju, reproducirale so se le misli izpred drugega spopada svetovnih razsežnosti. Protirevolucionarni tabor je zato ob bližanju konca vojne snoval le še predloge zakonskih osnutkov za povojno ureditev Slovenije po njihovi meri.⁴⁷² Drugače pa je bilo na strani Osvobodilne fronte, kjer si je Komunistična partija z Dolomitsko izjavo zagotovila vodilno vlogo in s tem tudi možnost preurejanja slovenske družbe v skladu z lastnim pogledom na svet. Ker komunisti pred vojno in tudi med njo niso podrobneje utemeljili, razen na ravni najbolj splošnih deklaracij, svojega videnja slovenske prihodnosti, v njenem okviru tudi gospodarske, so to delo naložili študijski komisiji in tudi posameznim odsekom pri predsedstvu Slovenskega narodno osvobodilnega sveta. Tu je potem nastala vrsta elaboratov o gospodarskem in socialnem razvoju Slovenije,⁴⁷³ ki pa v povojnem obdobju niso bili upoštevani. Predvojni nosilci liberalno-demokratskih zamisli o reformi slovenske družbe so v tem spopadu skušali delovati pomirjujoče, vendar niso bili uslišani. V svoji

⁴⁷⁰ Politična, socialna in gospodarska načela, str. 20.

⁴⁷¹ AS, 1931, 1510–1516, 1661–1663. Kolegu Borisu Mlakarju sem dolžan zahvalo, ker mi je odstopil citirane dokumente. Najbolj konkretna vizija stanovske preureditve Slovenije pa je razvidna iz obsežne ciklostirane publikacije Delavsko pravo in stanovska preureditev Slovenije, Ljubljana, 1943.

⁴⁷² AS, 1931, 1321–1326, 1506–1538, 1560–1592.

⁴⁷³ Čepič, Oblikovanje elementov socialističnega gospodarstva.

sredinski drži med nepomirljivima nasprotnikoma so postali povsem obrobni.

Zaključimo lahko z ugotovitvijo, da je druga svetovna vojna z znanim izidom pomenila radikalno rešitev iskanj nove gospodarske načrtovane in predvidljive ureditve, kakor tudi rešitev statusa Slovenije znotraj jugoslovanske državne tvorbe, pri čemer pa je potrebno poudariti, da je končni razplet vendarle potekal v drugačnem kontekstu od prevladujočih videnj gospodarsko-socialne preobrazbe slovenske družbe iz tridesetih let.

Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti

22. marca 1934 je v Ljubljani potekalo prvo redno plenarno zasedanje Zbornice TOI. Njen predsednik Ivan Jelačin je v svojem uvodnem nastopu, po ustaljeni navadi, orisal najbolj pereče gospodarske probleme tega časa. Kot nekakšen uvod v razpravo. Jelačin je v povsem običajnem govoru korektno predstavil gospodarske razmere v tedanji Dravski banovini. Izpostavil je zimzeleno temo davkov, izjemno velik padec cen, nizko rentabilnost nekaterih panog, recimo gozdarstva in lesne industrije, veliko nelikvidnost denarnih zavodov. Nadalje nizko raven proizvodnje, denimo v rudarstvu, in povečano število odjav obrtne in trgovinske dejavnosti. Opozoril je tudi na slab položaj izvoznikov, ki so imeli težave zaradi različnih razmerij dinarja do tujih valut doma in v tujini. Ni pozabil omeniti splošne gospodarske depresije, hkrati tudi ni zamolčal živahnega poslovanja tekstilne industrije. Izpostavil je tudi široko razširjene občutke brezupa kot posledice obubožanja in brezposelnosti.⁴⁷⁴

Dikcija in poudarki Jelačinovega govora niso v ničemer odstopali od splošno sprejetega opisovanja razmer tega časa. V sami razpravi pa je bilo izrečenih nekaj trditev, ki so vzbudile pozornost sodelavca beograjske revije Narodno blagostanje. Teden dni kasneje je ugleдал luč dneva članek s pomenljivim naslovom "Hvala bogu te nije tako". V njem se je nepodpisani avtor obregnil ob izjave, da se gospodarski položaj Dravske

⁴⁷⁴ Jutro, št. 67, 23. 3. 1934.

banovine v drugih delih države prikazuje preveč ugodno. Razmah tekstilne industrije naj bi namreč zasenčil dojemanje resnosti gospodarskega položaja v Sloveniji med veliko gospodarsko krizo. Nepodpisani avtor pa je nasprotno zatrjeval, da gre Sloveniji bolje kot drugim predelom države, kar je dokazoval z rastjo tekstilne industrije, nekoliko večjo produkcijo in prodajo premoga kot v preteklem letu ali dveh ter s povečanim številom zavarovanih delavcev.⁴⁷⁵

Prav veliko časa ni preteklo in Narodno blagostanje je pričakovano dobilo odgovor. Voljo do polemiziranja in dokazovanja nasprotnega so našli pri Trgovskem listu. Že na prvi strani so objavili članek "A žal je le tako". V njem so vzeli v bran Ivana Jelačina in v polemiko vnesli dodatno dimenzijo. Tako kot Jelačin so terjali obravnavo gospodarstva kot celote in ne samo na izoliranih izsekih. S tega stališča je bila podoba Slovenije slaba, kljub temu da so bile razmere v posameznih panogah nekoliko bolj ugodne.

V Narodnem blagostanju so šli sedaj korak naprej in izrekli tisto, kar v prvem članku niso, a je viselo v zraku. Na osnovi podatkov o relativnih deležih zavarovanih delavcev v Sloveniji znotraj jugoslovanske celote so zapisali nekaj Slovencem nevšečnih trditev. Po njihovem je bila zastopanost slovenske industrije nadpovprečna, predvsem v tistih panogah, ki so tudi v kriznih letih imele manjšo ali večjo konjunkturo. Opozorili so tudi na cenovna nesorazmerja med kmetijskimi in industrijskimi cenami, na t. i. škarje cen. Zaradi relativno nižjega upada industrijskih cen naj bi se škarje cen široko razprle v korist industrije, se pravi Dravske banovine, zaradi visokega deleža v jugoslovanskih industrijskih zmogljivostih. Pravzaprav naj bi zaradi tega prebivalci v drugih delih države plačevali določen tribut industriji Dravske banovine. Nato so pikro zaključili, da če gospodom okoli Trgovskega lista ta dejstva niso povšeči, naj vedo, da pri ekonomskih problemih veljajo samo dejstva in ne domneve.⁴⁷⁶ In kdo naj bi operiral z dejstvi, je bilo seveda nesporno.

⁴⁷⁵ Narodno blagostanje, št. 14/1934, str. 214.

⁴⁷⁶ Narodno blagostanje, št. 16/1934, str. 245.

Tako izzivalne besede seveda nikakor niso mogle ostati brez odziva. Pri Trgovskem listu so užaljeno zapisali, da če kdo plačuje komu tribut, potem ga Slovenci vojvodinskim mlinom, in da je potrebno razumeti, da v Sloveniji ob slabih pogojih za razvoj kmetijstva ni druge možnosti za blaginjo prebivalstva kot pospešena industrializacija. To naj ne bi prav dobro razumeli v Beogradu, zato naj ne bi prav veliko storili v prid hitrejšemu industrijskemu razvoju Slovenije.⁴⁷⁷

Ob izzivalnih trditvah o plačevanju tributa je v polemiko vstopilo tudi ljubljansko Jutro. Svoj članek so pomenljivo naslovili "Ali nam gre res dobro?" V njem so načeli vprašanje primerjave položaja v Sloveniji pred krizo in seveda v letu 1934. Sklep, ki so ga lahko potegnili, je bil več kot jasen. Gospodarsko stanje Slovenije je bilo v taki primerjavi videti klavrno. Zatrtili so tudi, da je glede na relativne deleže upad industrijske produkcije v Sloveniji največji v državi in da trenutno malenkostno izboljšanje ne more nadoknaditi velikega izpada. Misli o plačevanju tributa pa so vzeli za "nepremišljene trditve", ne vredne resnega časopisa, kar naj bi Narodno blagostanje drugače nedvomno bilo.⁴⁷⁸

Polemiko, na katero ni bilo več odgovora, je nekaj mesecev kasneje z zapoznelim odzivom zaključil dr. Emil Palić iz Beograda, ki je čutil potrebo, da natančno razmeji vprašanje slovenskega tributa vojvodinskim mlinom, kar so v svoji repliki zatrdili pri Trgovskem listu. Pričakovano argumentov v prid Trgovskemu listu ni našel, nasprotnih pa veliko. V zaključku pa je ugotovil, da res obstaja obveznost plačevanja tributa, vendar ta tribut plačujejo državne železnice z znižano tarifo za prevoz žita. A ne samo to podjetje, tribut naj bi plačevali tudi potrošniki v Dravski banovini, in to tribut slovenskim mlinom, katerih proizvodni stroški naj bi znatno presejali vojvodinske tekmece.⁴⁷⁹ Posledično se je to poznalo tudi v ceni moke in vseh na tem temelječih proizvodov.

V skopih obrisih, se pravi v bistvenih poudarkih predstavljena polemika izpostavlja zanimiv vidik. Z za-

⁴⁷⁷ Narodno blagostanje, št. 18/1934, str. 278.

⁴⁷⁸ Jutro, 17. april 1934.

⁴⁷⁹ Narodno blagostanje, št. 25/1934

četkom na obrobni temi je kaj kmalu zašla v slepo ulico. Brez velikega ovinkarjenja so udeleženci debato takoj prenesli na drugo področje. Že sama misel, da naj bi se, po začetni trditvi v Narodnem blagostanju, gospodarske razmere v Sloveniji rahlo izboljšale v primerjavi s predhodnim letom, je slovenske udeležence navdajala z nezaupanjem. Slutili so, da se v ozadju prvotnih besed skriva nekaj drugega, že večkrat slišani očitek. In niso se motili. Zato so celotno izmenjavo mnenj hitro prenesli na drug teren. Polemiko so premaknili na vprašanje položaja Dravske banovine oziroma Slovenije v Jugoslaviji, in sicer na gospodarskem področju.

Ob tem pa se je več kot očitno pokazalo, da je način dojemanja stvarnosti hudo različen. Na to je opozarjal tudi anonimni pisec oziroma uredništvo Narodnega blagostanja, ko je izpostavljalo nerazumljiv pesimizem pri ocenjevanju gospodarskih razmer v Sloveniji, zlasti v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi predeli. Na tej točki so imeli prav, saj slovenskim udeležencem polemike zlepa ni šlo z jezika priznanje, da je v Sloveniji stanje nekoliko boljše kot v drugih predelih države. Če pa so to že priznali, so tako dejstvo hitro relativizirali z drugimi podatki in ga tako postavljali v manj ugodno luč. Hkrati je uredništvo Narodnega blagostanja na drugi strani izkazalo neizmerno nerazumevanje za slovenska izhodišča. Tudi za ped ni bilo pripravljeno stopiti nasproti stališčem Trgovskega lista ali Jutra in položaj obravnavati celovito namesto posameznih dejstev. Slovenski udeleženci so namerno ali pa nehote gospodarski položaj Slovenije v letu 1934 primerjali s slovenskim stanjem izpred petih let, se pravi z letom 1929, gospodarsko enim najuspešnejših let vse do druge svetovne vojne. In ta primerjava, če se naslonimo na zapisane besede umirjenega Rudolfa Marna, je kazala klavrno stanje v letu 1934. Če postavimo v ospredje le nekaj točk, lahko ugotovimo sledeče:

- leta 1929 naraščajoči obseg industrijske proizvodnje, leta 1934 komaj zaznavna rast na znatno nižji ravni v vseh panogah, z izjemo tekstilne industrije;
- leta 1929 presežna likvidnost denarnih zavodov, leta 1934 absolutna nelikvidnost, denarni zavodi pod zakonsko zaščito pred terjatvami vlagateljev;

- leta 1929 slabo zaznavna brezposelnost, leta 1934 je več kot očitna, spremlja jo večja ali manjša revščina;
- raven kmetijskih cen iz leta 1929 se je do leta 1934 prepolovila, obubožanje kmečkega prebivalstva je bilo splošno in veliko;⁴⁸⁰
- število trgovin se je v letu 1934 glede na leto 1929 zmanjšalo za dobro petino; v istem času se je število prijavljenih obrtnikov znižalo za približno desetino;⁴⁸¹
- leta 1929 kupna moč prebivalstva zadostna, da je dajala spodbudo trgovini, obrti in ne nazadnje tudi industriji, leta 1934 je bila znatno nižja.

Vsa ta dejstva so močno zaznamovala in tudi opredeljevala slovensko doživljanje velike gospodarske krize in slovenskega položaja v tem času, pri čemer davčne problematike, netilca žolčnih razprav, niti nismo posebej izpostavljali. Uredništvo Narodnega blagostanja pa nikakor ni moglo doumeti, da merilo s slovenske strani ni bilo jugoslovansko povprečje oziroma položaj drugih jugoslovanskih pokrajin na znatno nižji stopnji gospodarskega razvoja, kot je bila Slovenija. In ravno tovrstno perspektivo so nenehno postavljali v ospredje. Zato so bili tako neprikrito presenečeni nad slovenskim pesimizmom, ko je beseda nanesla na ocenjevanje gospodarskega stanja posameznih delov države. Niso mogli doumeti, da samozadovoljstva ni bilo mogoče graditi na primerjavi z Vardarsko banovino. Nasprotno, za Slovence so bili merilo lastni dosežki v preteklih, ekonomsko bolj svetlih letih.

Jedrnato je tako videnje oziroma vsesplošno občutenje velike gospodarske krize predstavil tajnik ljubljanske Zbornice TOI in poslanec z liste JNS Jure Koce pri proračunski razpravi za leto 1935/36. Njegova izvajanja so bila ostra in niso dopuščala dvoma. V marsičem je povzemal oziroma dopolnjeval stališča slovenskih udeležencev v zgoraj predstavljeni polemiki. Naj dobesečno navedem njegove besede: "Pogosto slišimo, da je industrija v Dravski banovini cvetoča, da se tu dosežajo veliki

⁴⁸⁰ Marn, *Gospodarski položaj Dravske banovine*, str. 169–172.

⁴⁸¹ Traven, *Gospodarska kriza*, str. 257–258.

gospodarski uspehi, da je skoraj vsa država potrošnik slovenskih industrijskih izdelkov ter da je zato Slovenija sposobna, da izdatno prispeva k splošnim proračunskim namenom... Slovenija je dežela, v kateri se živi najdražje. Že davno pa je prenehala biti Slovenija cvetoča. Bivši režimi so s svojo davčno, industrijsko, tarifno in prometno politiko dosegli, da je vse svetlo, kar se danes v Sloveniji vidi, samo navidezno, da pa je pravo lice popolnoma drugačno. Kriza, ki je sosednje države samo pretresla, je Slovenijo zaradi neuvidevnosti odločujočih bivših činiteljev naravnost upropastila... cela vrsta tvornic stoji ali dela z minimalnim izkoriščanjem svoje kapacitete. Velika večina tvornic dela le proti naročilu, da obratujejo le, kadar imajo naročila. Samo manjši del tvornic je tako srečen, da more delati na zalogo... Na eni strani se mora Dravska banovina boriti za svoj življenjski obstanek, na drugi se mora boriti proti najostrejši tuji konkurenci... Če se torej čuje trditev, kakor smo jo slišali v zadnjih letih ponovno, da ni več treba razširiti industrije v Sloveniji, potem se moramo vprašati, kaj pa naj dela potem Dravska banovina? Bolj ko kdajkoli preje je potrebno Sloveniji posvetiti izredno pozornost in preudarno skrb, da bi se opomogla od težke bolezni... Vsaj to je treba doseči, da se zopet povrne gospodarsko stanje, ki smo ga že imeli pred letom 1931. Niti zdaleka pa ne bomo dosegli stanja proizvodnje sosednih držav."⁴⁸²

Koče napredovanja tekstilne industrije ni zanikal, vendar je njeno uspešnost relativiziral z zelo nizkimi plačami. Ko njegovim besedam odstranimo poteze politične poetike, se nam jasno izriše javno utrjena podoba doživljanja velike gospodarske krize med slovenskimi mnenjskimi voditelji. In ravno različna izhodišča so prišla do izraza tudi v polemiki med Narodnim blagostanjem in Trgovskim listom oziroma Jutrom. Pričala so o različnem dojemanju stvarnosti in različni stvarnosti dojemanja oziroma tolmačenja dejstev. Pri vsem skupaj so nesporna dejstva, ki sta jih navajali obe strani, bila le orodje za dokazovanje že prej izoblikovanih stališč, v prvi polovici tridesetih let so se samo zaostrila. Zaradi tega predstavljena polemika vsebinsko ni presenečenje.

⁴⁸² Naše gospodarsko stanje.

Gre za ilustracijo stanja duha v državi. Gre za vprašanja, ki so imela pridružen prvovrstni politični naboj, še zlasti v večnacionalni državi z izjemno velikimi regionalnimi razlikami, ob hkratni neizenačeni gospodarski strukturi. Zaradi tega so tudi hitro zašla na slepi tir. Tovrstne debate so bolj ali manj intenzivno redno spremljale politično in gospodarsko življenje od nastanka države pa vse do druge svetovne vojne. Na državni ravni so doživele vrhunec v letih 1938 in 1939, ko je izšla znamenita Bičanićeva knjiga "Ekonomska podloga hrvatskog pitanja"⁴⁸³ in njen kontrapunkt "Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja" z zelo jasnim podnaslovom "Odgovor g. dr. Bičaniću".⁴⁸⁴

V citirani knjigi je Rudolf Bičanić skušal "znanstveno utemeljiti" ekonomsko plat hrvaških zahtev po notranjepolitični preureditvi države. Osnovno Bičanićevo stališče, za katero išče argumentacijo skozi celotno knjigo, je ocena, da je srbska oblast s političnim nadzorom državnih mehanizmov in poudarjeno vloge države v gospodarskem življenju spravila v ekonomsko podrejen položaj Hrvaško in z njo tudi Slovenijo, Bosno in Vojvodino. Obvladovanje državnih mehanizmov z različnimi ukrepi, predvsem na finančnem področju, naj bi pripomoglo k stanju, ko naj bi se že kazala tendenca prenosa ekonomske moči v Beograd, to je v politični center države.⁴⁸⁵ Tudi srbski odgovor Rudolfu Bičaniću⁴⁸⁶ ni v Sloveniji imel večjega odmeva. Bičanićeva knjiga je namreč na srbski strani izzvala množico odmevov, replik ali ugovorov, ki so leta 1940 združeni izšli v že omenjeni knjigi "Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja". Množico člankov bi lahko povzeli v ogorčenju srbske strani, da naj bi Hrvaška (in tudi Slovenija) pridobila nov trg in s tem priložnost hitrejšega gospodarskega razvoja. V okolju protekcionistične gospodarske politike naj bi Hrvaška (Slovenija) še povečala konkurenčne prednosti pred Srbijo zaradi bolj uravnotežene gospodarske strukture. Medtem ko je bila Hrvaška (Slovenija)

⁴⁸³ Bičanić, *Ekonomska podloga*.

⁴⁸⁴ *Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja*.

⁴⁸⁵ Bičanić, *Ekonomska podloga*.

⁴⁸⁶ *Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja*.

že deloma industrializirana, pa je bila Srbija še vedno krepko prevladujoče agrarna dežela. Z novo državo naj bi največ pridobili severni jugoslovanski kraji. V spremenjenih razmerah po letu 1918 naj srbsko gospodarstvo zaradi močne hrvaške/slovenske konkurence ne bi moglo v celoti izkoristiti vseh sistemskih spodbud, ekonomsko paternalistične države z jasno izraženo intenco po zaščiti nacionalnih ekonomskih interesov oziroma krepitvi domačega podjetništva v industriji.

V kontekstu časa so stališča, izražena v obeh knjigah, čeprav v izhodiščnih tezah diametralno nasprotna, povsem razumljiva. Znova se je pokazala nesposobnost izstopiti iz uveljavljenih miselnih okvirov, iz že zdavnaj utemeljenih interpretacij, in nesposobnost kritične refleksije lastnih stališč. Podrobna primerjava hrvaških in srbskih stališč pokaže, da so nasprotja in spori izvirali že od prvih dni jugoslovanske države. Pričajo o različnem videnju in občutenje države. Hkrati pričajo tudi o velikih spremembah v relativnostnem položaju posameznih pokrajin v jugoslovanski državi. Spremembe relativnih cen in položaja posamezne pokrajine znotraj jugoslovanskih meja v primerjavi s stanjem pred prvo svetovno vojno so nesporne prizadele vse prebivalce jugoslovanske države. Pri tem so bili seveda pomembni viri in struktura dohodkov ter sestava porabe posameznikov ali družbe kot celote na pokrajinski oziroma državni ravni, kar je imelo občutne posledice. In prav to dejstvo je bilo najbolj odločujoče pri presoji lastnega položaja po letu 1918, tudi med veliko gospodarsko krizo. Upoštevati pa je potrebno še dodatno dejstvo. Z nastankom jugoslovanske države se je politična moč prenesla v Beograd, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Zato je potrebno znova, čeprav smo na to že opozorili, izpostaviti, da je nastopil razcep med ekonomsko in politično močjo. Ni bilo tako kot v Habsburški monarhiji, kjer sta bili obe obliki moči združeni. V Jugoslaviji so manj razviti določali pogoje gospodarjenja. To dejstvo je bilo vir nesporazumov in neravnotežij jugoslovanske države pred drugo svetovno vojno. In v naštetih elementih je potrebno iskati odgovore na tako nasprotujoča si stališča o jugoslovanski stvarnosti pred drugo svetovno vojno.

Mimo toka

Nobeno historično obdobje ni enoznačno in docela poenoteno. Ob prevladujočih idejah se pojavljajo in živijo tudi ideje, ki zelo odstopajo od prevladujočega družbenega ozračja, od etabliranih pogledov. Nekatera stališča izven uveljavljenih načel so bila sicer opažena, a to je bilo tudi vse. Spet druga pa so ostala v globoki anonimnosti. Tudi trideseta leta niso bila izjema. Upoštevajoč gospodarsko-socialne pretrese, ki jih je povzročila velika gospodarska kriza, bi bilo presenetljivo, če ne bi bilo množice posameznikov, ki so čutili za dolžnost, da javnosti razkrijejo svoja stališča. O tem več kot obilno priča slovensko časopisje tega časa. Na tem mestu bomo tako izpostavili dva zanimiva koncepta, ki precej izstopata iz shematičnih doktrinarnih prijemov, ki so drugače zaznamovali slovenska trideseta leta. Gre za dva spisa, ki sta na javno prizorišče vnesla drugačne, netipične poudarke. Tako je stališča prvega pisca – ekonomista Janka Grampovčana, drugače visokega uradnika v beograjskem prometnem ministrstvu – mogoče opredeliti kot kategorično obrambo gospodarskega individualizma, kot obrambo zasebnega gospodarskega interesa, pojmovanega kot gibalo gospodarskega in splošnega družbenega napredka. Drugi pisec – bančnik Otmar Pehani – se tudi uvršča med zagovornike postopne reforme klasičnega liberalizma, s prav tako opaznim zagovorom človeškega individualizma in zasebne gospodarske pobude. Obenem je Pehani s svojim razmišljanjem vnesel na slovensko prizorišče dokaj re-

dek element, s katerim je dopolnjeval ne samo Gram-povčana, temveč tudi zastopnike drugačnih videnj go-spodarsko-socialne preobrazbe. Njegov miselni zamah presega nacionalno ali državno obzorje, vzpostavljanje blaginje išče v preureditvi gospodarskega sistema in usklajenega ukrepanja na svetovnem, to je na global-nem nivoju.

Leta 1930 je uredništvo revije Bankarstvo, ki je iz-hajala v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, razpisalo na-gradni natečaj, s katerim so želeli spodbuditi mlade pi-sce k pisanju gospodarsko strokovnih razprav. Na raz-pis se je med drugimi prijavil tudi Janko Grampovčan, ki si je v tem letu pridobil naziv diplomiranega ekono-mista na Visoki ekonomsko-komercialni šoli v Zagrebu. Natečaja se je udeležil z razpravo, ki je že z naslovom obetala zanimivo branje. Struktura in vsebina razprave, predvsem pa stvarna utemeljenost z naslovom oprede-ljene teme so prepričale tudi uredništvo, ki je predsed-stvu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Osijeku predlagalo, da Grampovčanu podeli razpisano nagrado v višini 2.000 dinarjev. Podelitev nagrade je pomenila tudi objavo Grampovčanove razprave "Opasnost deka-dence individualnega duha za narodno gospodarstvo" v dveh nadaljevanjih v reviji Bankarstvo.⁴⁸⁷

V razpravi se je Grampovčan lotil za tedanji čas si-la nevhvaležne naloge, to je obrambe upravičenosti indi-vidualne pobude v gospodarskem življenju. Vprašanje je bilo še kako relevantno, saj so se mnenjski vodite-lji znatno nagibali k ideologijam, ki so zanikale pomen individualizma in s tem liberalne gospodarske ureditve ter izpostavljale kolektivnost in načrtnost v gospodar-skem življenju.⁴⁸⁸ Grampovčan si je v izhodišču postavi-l vprašanje: ali je zanikovanje pomena individualne podjetnosti ne glede na aktualne razmere sploh upra-vičeno in ali zdrži kritično presojo? "Nas zanima danes pojav vsobče težnje za predrugačenjem gospodarskega družabnega reda.... Ali pa bo človeštvo, poedinec na-šel to v tem, za čemur dejansko hrepeni, v takozvanih

⁴⁸⁷ Grampovčan, Opasnost dekadence, str. 55–65, 98–102.

⁴⁸⁸ Kavčnik, Problem nesorazmernosti cen industrijskih in poljedelskih proizvodov, str. 180.

socializacijah, kolektivizmu, združništvu, boljševizmu, fašizmu in drugih sličnih gospodarskih in komunalnih zajednicah je problem, kateremu hočemo posvetiti naslednje vrstice.⁴⁸⁹ Grampovčan je bil prepričan, da bo zanesljivo prevladala ena od navedenih oblik negacije individualizma v gospodarskem življenju, o čemer pričajo njegove kategorične besede: "In v tem pravcu gre faktično progres. V smeri popolne socializacije in etatizacije gospodarskega življenja! V interesu celoskupnosti! Celoskupnost naj bo subjekt s svojo organizacijo, a poedinec naj podredi svoje interese zajednici!"⁴⁹⁰

Vzrok takega razpoloženja najde Grampovčan v liberalizmu, to razpoloženje razume kot reakcijo na nezmožnost klasičnega liberalizma urediti tudi socialno vprašanje. Pri tem se postavi v bran Adama Smitha, začetnega ideološkega utemeljitelja liberalizma, ki mu priznava velik pomen. Zlasti zato, ker je izpostavil pomembnost človekove individualnosti, nadalje položaj posameznika kot subjekta, in ne samo objekta, ter iz tega izpeljane ugotovitve, da skupnosti obstajajo zaradi posameznika in ne obratno: posameznik zaradi njih. "Evo vam, kako se je iz plemenitega početnega Smithianizma, ki je hotel individua rešiti iz srednjeveških vezi in mu vrniti njegovo človeško dostojanstvo, razvil brez krivde Smitha, bohotno gospodarski liberalizem v najhujše izkoriščanje in, kako jadramo danes kot reakcija nanj, na klic Sismonda v novi ekstrem, v prvotno merkantilistično socialistični režim, v moderni sicer, a vendar v bistvu stari srednjeveški sistem negacije individua." Grampovčan pri tem še posebej opozarja na problem Rusije oziroma boljševizma kot najbolj ekstremen sistem negacije posameznika. "Ne gre več proti izkoriščanju in za pravico, gre za popolnim niveliranjem človeške družbe, kajti človek bo umirjen in zadovoljen – tako se glasi ta novi nauk – kadar se mu vzame vsaka možnost, individualne, gospodarske in kulturne svobode."⁴⁹¹

Grampovčan nato preide k obravnavi posameznih

⁴⁸⁹ Grampovčan, *Opasnost dekadence*, str. 55.

⁴⁹⁰ Ravno tam, str. 56.

⁴⁹¹ Ravno tam, str. 58.

vidikov oziroma "socialno gospodarskih subjektov", ki utesnjujejo prostor individualnemu podjetniškemu udejstvovanju. V tem oziru izpostavi tri oblike lastnine gospodarskih oseb, in sicer: državna in samoupravna (občinska) podjetja, združništvo ter delavsko delničarstvo. Se pravi o tistih oblikah gospodarske pobude, o katerih so sodobniki menili, da lahko zagotovijo skladno sožitje interesov dela in kapitala.

Podjetjem v državni lasti priznava določen pomen, ker ponudijo zaposlitev množici delavcev in ker država tudi poskrbi, da se v takih podjetjih ne razvija delavski "radikalizem". Takoj za tem pa opozori, da več svetlih plati ni mogoče najti, saj so tovrstna podjetja z izjemo monopolov daleč od pričakovane in zadovoljive stopnje rentabilnosti. Tudi za občinska komercialna pridobitna podjetja ne najde ravno veliko dobrih besed. Stvarnost ga je prepričevala, da so bile tovrstne ustanove v svojem poslovanju predvsem pasivne, namesto da bi bile zaradi podeljenih privilegijev ali celo monopolne pozicije visoko aktivne. Vzrok naj bi bil v zasnovi teh podjetij, ker ni bil v ospredju podjetniški, temveč fiskalni vidik, da bi občine s povečanjem lastnih dohodkov zmanjšale javna bremena. Zato ga tudi ni presenečala ne ravno redka praksa, da so se cene pri takih podjetjih gibale v skladu s proračunskimi potrebami občin, ne pa po socialnih ali gospodarskih momentih.

To so bile ugotovitve, pri tolmačenju vzrokov takega stanja v državnih in občinskih podjetjih pa je Grampovčan izpostavil svojo temeljno tezo. Vzrok prav nič rožnatih razmer je nameč videl v preprečevanju sproščanja individualnega duha v teh podjetjih. Po svoji zasnovi so bila strogo hierarhična, delovni proces in odnosi med zaposlenimi so bili skorajda do zadnjega predpisani. Vsemu skupaj pa se je pridruževalo še slabo vodenje in upravljanje takih podjetij zaradi privilegirane položaja v primerjavi s povsem zasebnimi podjetji. Glede na tovrstno argumentacijo niso presenetljive njegove ostre besede: "Tako se pa z današnjim sistemom ugonablja ne le vsaka iniciativnost in ambicija, ampak se ubija tudi interes in volja zadnjemu delavcu, ki dela samo to kar mu je predpisano. Da pa so ti predpisi kar najbolj mnogoštevilni, zato že poskrbi uprava. Delavec nima za

eventuelno lastno iniciativnost nikake nagrade. Zato je tudi njegov privatni interes na vsemu le tolik, v kolikor mora paziti, samo paziti, da njegova služba ne bo izzvala graje pri neposrednih predstojnikih, kjer bi mu samo to moglo škodovati.⁴⁹²

Kakšno pa je bilo Grampovčanovo videnje zadružništva, ki ga je zlasti katoliška gospodarsko-socialna doktrina predvidela kot temeljni vzvod nameravane socializacije gospodarstva, kjer bi zaradi vzajemnostne podlage in samopomoči prenehala konfliktnost družbenih in gospodarskih interesov? Tudi to hotenje Grampovčan zavrne kot iluzorno, kajti zadružništvo naj se v prvi vrsti ne bi razvijalo iz stvarnih potreb, temveč je bilo poglavitno gibalo strankarski interes. Trdno je zagovarjal stališče, da zadružništvo ni in tudi ne more zagotoviti temeljne zahteve, to je enakosti in enakopravnosti članstva v pravicah in dolžnostih, kar naj bi "demokratiziralo ekonomijo". Dokaze za svoje trditve najde v zasnovi zadružništva, v različnih ustrojih in volilnih sistemih, ki so določali medsebojne odnose zadružnikov.⁴⁹³ Grampovčan je bil prepričan, da "ne gre tu za enakost, ako je večina izenačena v brezvplivnosti na upravo in sodelovanje, ako manjšina z volilnimi sistemi majorizira večino!" in hkrati pribije: "V teoriji se da enakost predpostavljati, a v praksi je stvar drugačna." Kljub drugačnemu hotenju in poudarjanju zadružnih protagonistov je Grampovčan neomajen v stališču, da zadružništvo ne more niti omiliti, kaj šele odpraviti nasprotja med delom kapitalom. Prav tako zadružništvo ne more biti vzvod za demokratizacijo družbe in gospodarskega življenja. "Tisti, ki vidijo način rešitve samo v tem, delajo socialnosti silo." Vse to zaradi po Grampovčanu sila enostavnega razloga, ker so tudi različne zadružne oblike – predvsem kreditne in proizvodne zadrugе – v svojem bistvu glede na razmerja med zadružniki ravno tako kapitalistične kakor druga zasebna podjetja. V njegovem prepričanju so ga utrjevali tudi številni pojavi preoblikovanja zadrug v klasične delniške družbe, resda bolj v tujini kakor na

⁴⁹² Ravno tam, str. 55–56, 59–60.

⁴⁹³ Lazarevič, *Zadružništvo v Sloveniji*, str. 12–19.

domačem prizorišču, kjer je to bil bolj redek pojav.⁴⁹⁴ Njegov sklep pa se je glasil: "Zadružništvo v korenini, kapitalizem v deblu."⁴⁹⁵

Povsem nedosledno bi bilo, če bi Grampovčan – na podlagi duha, ki preveva njegovo razpravo – priznaval ekonomsko in socialno upravičenost delavskega delničarstva. Nasprotuje mu ne, vendar opozarja na temeljno razliko interesov med delavcem in podjetnikom. Delavci po njegovem prvenstveno ne vidijo interesa podjetja kot celote, temveč predvsem svoj lastni interes. Zaradi tega Grampovčan opozarja na stvarno nevarnost, da v taki obliki kolektivne lastnine proizvodnih sredstev – s katero naj bi razlastili kapitaliste – vedno prevlada hotenje po delitvi ustvarjenega dohodka, ne pa po njegovem povečevanju. "Delavec po večini noče imeti rezerve kapitala, ampak jih hoče razdeliti, da doseže svoj netto interes." Če pa v podjetjih v večinski delavski lasti vsemu navkljub pride do povečevanja rentabilnosti, pa tega ni pripisovati delavskemu lastništvu, temveč dejstvu spremembe delavske miselnosti, ki prevzame podjetniške/kapitalistične vzorce. S tem miselnim obratom pa se delavci delničarji v svojem ravnanju in obnašanju izenačijo s tistimi, proti katerim naj bi bil institut delavskega delničarstva tudi uperjen.

Grampovčan tako zatrdi, da socializacije in kolektivizacije gospodarjenja ni mogoče izvesti niti z zadružništvom niti z delavskim delničarstvom, ker morata obe različici prevzemati kapitalistične vzorce, če želita urediti ekonomski obstoj. Na to izhodiščno nasprotje, ko teorije in lepih želja stvarnost empirično ni potrjevala, opozarja privrženec s prisposodbo o mešanju "vode in ognja".⁴⁹⁶

V zaključku analize Grampovčanovih naziranj o aktualnih vprašanih gospodarske ureditve njegovega časa moramo izpostaviti, da je bil tudi sam prepričan,

⁴⁹⁴ Izmed domačih, resnici na ljubo redkih primerov naj omenimo dve kreditni zadruzi, in sicer celjsko posojilnico in murskosoboško obrtno kreditno zadrugo, ki sta se po prvi svetovni vojni – celjska tik po njej, murskosoboška pa nekoliko kasneje – preoblikovali v bančni delniški družbi, tako da so se zadružni deleži spremenili v delnice.

⁴⁹⁵ Grampovčan, *Opasnost dekadence*, str. 56, 60–61.

⁴⁹⁶ Ravno tam, str. 62.

da mora priti do reforme gospodarske ureditve, ki bi prinesla tudi izboljšanje socialnih razmer večine prebivalstva. Predstavljene poti so se mu zdele napačne iz enega samega vzroka. Vse po vrsti so zaniemale pomen zasebne podjetnosti, individualni duh posameznika in njegovo pridobitniško željo, ki je po njegovem trdnem prepričanju gibalno gospodarskega napredka, so vse preveč utesnjevale, v skrajnih različicah pa tudi onemogočale. Končni rezultat bi bila gospodarska in vsakršna druga pasivnost posameznika. To pa bi bila za družbo kot celoto neizmerna potrata in izguba razpoložljivih človeških potencialov, ker posameznikove pasivnosti ni mogoče odpraviti z nobenim prisilnim ukrepom. Grampovčanova teza bi se torej glasila, da je družbena in gospodarska reforma zaželeno, vendar mora ostati v mejah, da ne bo ovirala gospodarske pobude posameznika, ker popolne gospodarske in socialne pravičnosti ni možno doseči. Država naj bi vzpostavila tako ureditev, da bi se individualna podjetniška pobuda sproščala tako v korist družbe kot celote kakor tudi posameznika, kar bi privedlo do sožitja različnih gospodarskih in socialnih interesov.

Tudi Otmarju Pehaniju, bančniku iz Ljubljane, je kriza predstavljala intelektualni izziv, ki ga je precej zaposloval. Rezultate svojega razmišljanja je strnil v brošuri z naslovom "Proti anarhiji v gospodarstvu", ki jo je tudi sam založil. Bolj kakor naslov je zanimiv podnaslov, ki kaže, s kako širokim zamahom se je Pehani lotil obravnave krize. Podnaslov se namreč glasi "Gospodarska in sociološka študija s posebnim ozirom na sodobno krizo človeka, njegovega gospodarstva, družbe, kulture, civilizacije in duha". Osnovno, rdečo nit, ki povezuje devet poglavij v časovnem razponu od predzgodovinske dobe do časa izdaje knjige, jeseni 1932, je podal kar sam, ko je zapisal: "Obstoj in napredek človeškega rodu slonita na stalnem zmagovanju človeka nad mrtvo gmoto narave; pogoj za zmago je, da je človeštvo v svojih glavnih predstavnikih, dela in kapitala, složno; če se ta dva med seboj borita, je njih nesloga v vsakem slučaju poraz človeka."⁴⁹⁷ Kot osnovno izhodišče je torej izposta-

⁴⁹⁷ Pehani, Proti anarhiji v gospodarstvu, str. 2.

vljal zložen in skladen gospodarski razvoj, kjer morajo biti v usklajenem ravnovesju različni gospodarsko-politični dejavniki in interesi.

Pod vtisom krize, pojmuje jo kot razpotje različnih smeri, Pehani pred bralce razgrne štiri realne možnosti, ki vsaka zase obetajo presežanje obstoječega stanja: absolutni liberalizem ("liberalna gospodarska anarhija s stalno rastočo krizo"), komunizem ("medsebojno suženjstvo skrajne levice"), relativni liberalizem ("sporazum med delom in kapitalom") ter "pasivne nepristranosti ali neznačajnega posvetnega brezverstva". Kriteriji, ki naj bi določali posameznikovo odločitev, pa so bili po Pehaniju povsem človeške narave: "Katero izmed navedenih stališč kdo zavzame, je znak ali njegovega roparskega barbarstva, ali slepega fanatizma, ali pa kulture, razuma, značaja in tudi – srca."

Za opredelitev temeljnih značilnosti posameznih gospodarsko-sistemskih možnosti uporablja merilo odnosa med delom in kapitalom. Tako za absolutni liberalizem, ki ga pripisuje skrajni desnici, zapiše, da gre pri takem ustroju gospodarske ureditve za uzakonjeno zmago kapitala, kar mu pomeni poraz dela in s tem tudi človeka. Nasprotni pol najde v komunizmu, ki ga je uveljavljala skrajna leвица. Komunizem se Pehaniju kaže kot diktatura dela nad kapitalom, torej obratno kot v sistemu absolutnega liberalizma. V končnem tudi komunizem pomeni poraz človeka.⁴⁹⁸ Pehani trdi, da je osnovna pomanjkljivost obeh sistemov v necelovitem upoštevanju osnovnih determinant človeškega značaja. In sicer: "naravni čut in zahteva po socialni pravičnosti, naravni individualni egoizem in individualna različnost naravnih talentov in okusov".

Gospodarski sistem, ki ne upošteva teh osnovnih značilnosti človeškega značaja v pravem sorazmerju, po Pehaniju dolgoročno ne more upravičiti svojega obstoja. Tako zanj ne absolutni liberalizem ne komunizem dolgoročno ne moreta zagotoviti stabilnega in skladnega gospodarskega, a tudi družbenega razvoja, kajti absolutni liberalizem prezira načelo socialne pravičnosti, komunizem pa že v zasnovi izloča človeško željo po prido-

⁴⁹⁸ Ravno tam, str. 85, 103.

bivanju in lastnini ter "ignorira" individualne človeške razlike v sposobnostih, nagnjenjih in okusih.

Preziranje določenih determinant človeškega značaja že v izhodiščni sistemski zasnovi vnaša v vsakdanje gospodarsko življenje številna nasprotja in napetosti, ki se v končnem obrnejo proti sami gospodarski ureditvi. Tako absolutni liberalizem nenehno ogrožajo velike socialne napetosti – "vihar užaljane socialne pravičnosti". Na drugi strani pa ima tudi komunizem že v svoji zasnovi vgrajeno temeljno hibo, ki mu onemogoča trajnejši uspeh ("ta, nova hiša nikdar ne bo dosegla potrebne solidnosti in koristne uporabljivosti za človeka"). Pehani v tem primeru trdi, da poenotenje družbe nenehno hromi uspešnost komunističnega modela zaradi trajno konfliktnega razmerja med individualnostjo in kolektivnostjo – "gospodarska zgradba komunizma se stalno maje in jo končno mora porušiti vihar odstavljene individualnega egoizma".

Pehani ostro okrca privržence tako absolutnega liberalizma kot nosilce komunističnih idej. Opredeli jih kot "fanatike", ki naj bi jih vodila "nagonska strast". In ravno fanatizem naj bi bil tisti, ki naj bi jim zastiral oči, da niso mogli uvideti pogubnih posledic v gospodarskem življenju. V zaključku kategorično zatrdi: "Koristnega uspeha se ne doseže s samim fanatizmom, ampak z – razumom."⁴⁹⁹

Razumska pot v gospodarstvu pa je Pehaniju bila samo tista, ki bi slonela na priznavanju in uveljavljanju individualne gospodarske pobude, vendar tako omejene, da bi bila zagotovljena socialna pravičnost. Preureditev aktualne gospodarske ureditve ne bi ustvarila povsem nove ureditve, temveč bi z odpravo najbolj kričečih nasprotij le reformirali obstoječi "absolutni liberalizem". To je razvidno že iz imena, ki nam ga ponuja Pehani za tovrstni gospodarski sistem; uporablja namreč izraze "reformirani, relativni ali socialni liberalizem". Pri razmišljanju o poteh preureditve gospodarskega življenja je Pehani prestopil narodno-gospodarske bregove, kajti kriza ni bila omejena le na eno ali več držav, temveč je bila globalna. Od tod njegovo trdno prepričanje, da

⁴⁹⁹ Ravno tam, str. 83–84.

je tudi rešitev mogoča le na svetovni ravni. Zaradi povezanosti in soodvisnosti sicer različnih gospodarskih območij je iskal izhod iz krize v enotnem ukrepanju, da bi dosegli sorazmerno "stalno število zaposlenih ljudi vsega sveta s kar največjo plačo".

Pehani pa ni ostal samo na deklarativni ravni, ampak je pripravil tudi "navodila za uporabo", ki so za tedanji čas zanesljivo zvenela zelo utopično, v današnjem času pa nekoliko manj. Namenil se je namreč organizirati "svetovno republiko dela in kapitala", v kateri bi bilo gospodarsko življenje načrtovano s številnimi pravili, ki bi določala pogoje gospodarjenja. Pehani bi svet povezal v enotni gospodarski prostor, kjer bi po možnosti imeli le eno merilo vrednosti, to je enotno valuto, zaželen pa bi bil tudi enotni jezik, primeren se mu je zdel esperanto. Ravno tako pa bi v svetovnem merilu morale biti izvedeno enotno socialno ("nezgodno, bolniško in starostno") zavarovanje vseh zaposlenih, da izostanek tovrstnega zavarovanja ne bi predstavljal nelojalne konkurence.

Enotnost sveta je Pehaniju narekovala, da se je opredelil tudi za zahtevo, da morajo biti ne glede na državo pogoji dela podobni, če že ne enaki, delovni čas pa bi nujno moral biti povsod enak. Samoumevno mu je bilo, da naj bi bilo tudi delo približno enako ovrednoteno, eksistenčni minimum bi moral biti enak ne glede na državo. Povsem enako stališče je ubral tudi na podjetniški ravni, kjer je bil prepričan, da morajo biti tudi pogoji gospodarjenja enaki za vse, ne glede na kraj udejstvovanja. Zato je terjal odpravo vseh carin in drugih zaščitnih mehanizmov, ki so ovirali prost pretok blaga in storitev, prepovedano naj bi bilo tudi kakršnokoli podpiranje podjetniške pobude na državnem ali lokalnem nivoju. Znotraj tako zastavljenih okvirov naj bi se individualna podjetniška pobuda sproščala neovirano, kajti posameznikov gospodarski interes se mu je zdel najbolj merodajen.

Tudi problema brezposelnosti oziroma njenega odpravljanja se je Pehani lotil v enaki dimenziji. Delavce bi organizirano prerazporejal v skladu s potrebami, pri čemer bi države gostiteljice morale tem gostujočim delavcem zagotoviti enake ekonomsko-socialne pravice

kakor svojim državljanom, pri čemer je izrecno izvzemal podelitev političnih pravic.

V svojih "navodilih za uporabo" je Pehani mislil tudi na kmete in zaposlene ženske. Trajno rešitev kmetijskih tegob in zagat je videl v uvajanju sistema določanja kmetijskih cen, ki bi se morale uravnavati glede na proizvodne stroške najmanjših kmetij. Da pa ob tem ne bi večji kmetje in veleposestniki "neupravičeno" bogateli, bi jih Pehani posebej in še dodatno obdavčil, da bi bila mali kmet in veleposestnik na trgu izenačena.

Tudi pri obravnavi zaposlovanja žensk je bil Pehani precej samosvoj, najraje bi jih zadržal v okrilju doma. Menil je, da je zaposlovanje žensk dopustno le izjemoma znotraj države, nikakor pa ne v tujini. Izjemoma le takrat, če so za določena opravila res bolj ustrezna od moških, vendar pa ženske ne bi smele zasedati več kot dvajsetino razpoložljivih delovnih mest v vsaki državi. Če Pehani ni želel med zaposlenimi videti žensk, pa je bil prepričan, da morajo biti ob zaposlitvi glede pogojev dela, plač in delovnega časa povsem izenačene z moškimi.

Pehani je v skladu s svojim idealizmom verjel v veliko moč sporazumevanja, saj je predvidel, da bi svetovna gospodarska preureditev potekala preko Mednarodnega urada za delo, kjer naj bi se usklajevali zastopniki dela in kapitala, organizirani v ustrezne "delojemalske sindikate" in "delodajalske kartele" tako na državni kakor tudi na mednarodni ravni. Obe združenji bi usklajevali obseg proizvodnje, zaposlenosti in cene. Tako zastavljen sistem je seveda zastavljal vprašanje nadzora, nujno bi bilo nadzirati, koliko bi države uresničevale dogovorjeno. Najustreznejša bi bila enotna svetovna oblast, vendar je bila to tudi za Pehanija preveč drzna ideja. Če ena od držav ali regij ne bi spoštovala dogovorjenega, bi preostale države kršiteljico morale izključiti iz svojega kroga, jo z dosledno blokado na ekonomskem področju izločiti iz svoje dogovorne skupnosti, "prepusti se jih njih lastnemu notranjemu pokolju med delom in kapitalom". Enake obravnave bi bile deležne tudi druge države, ki ne bi pristopile k novi svetovni gospodarski ureditvi. Iz Pehanijevega pisanja je razvidno, da je "svetovno republiko dela in kapitala" snoval z upoštevanjem evropsko-ameriškega sveta. In ta svet je želel tudi obva-

rovati, kakor je sam dejal, pred "ekspanzivno rumeno in črno raso" in "poplavo njih cenenege dela". Če ne bi bilo mogoče doseči sporazuma, da bi se držali enotnih pravil, bi morali biti njihovi izdelki pri vstopanju na trg "svetovne republike" obremenjeni s posebnimi carinskimi dajatvami.

Kakšne pa bi bile koristi od članstva v Pehanijevi "svetovni republiki dela in kapitala"?

Spremenjena ureditev gospodarskega življenja s poenoteno delovnopravno zakonodajo bi omogočila zdravo tekmovalnost na trgu, odločali bi le sposobnost podjetnikov in kvaliteta izdelkov. Nižanje delavskih plač in odsotnost socialno-varstvenega sistema ne bi bila več zagotovilo uspeha na trgu. Ureditev socialnega vprašanja in dvig plač bi sočasno odstranila vzroke delavskega nezadovoljstva, prenehal bi za Pehanija pogubni razredni boj. Dvig delavskih plač in kmečkih dohodkov bi vplival na rast povpraševanja, kar bi na drugi strani spodbujalo podjetniško pobudo. Spremenjena gospodarska ureditev bi tako prinesla ravnovesje sicer različnih parcialnih interesov različnih družbenih slojev, ki bi jih bilo mogoče usklajevati v odvisnosti od vsakokratnih potreb. Omogočen bi bil uravnotežen gospodarski in socialni razvoj, ker bi tudi individualna gospodarska pobuda ne bi bila toliko omejena, da bi posamezniki izgubili lasten gospodarski interes.⁵⁰⁰

Otmar Pehani je bil pronicljiv opazovalec svojega življenjskega okolja. Gospodarski in socialni problemi njegovega časa so mu bili več kot razvidni, jasno se je zavedal, da rešitev iz kriznih razmer ni mogoče iskati, kaj šele najti v ideologiji in gospodarski praksi dotodanjega liberalizma. Prav tako ne v drugih gospodarsko-socialnih doktrinah, zlasti ne komunistični, ker ne priznava individualnosti človeka in njegove pridobitniške želje. Vendar pa je kljub trezni presoji aktualnih razmer v iskanju poti zašel v velik idealizem. Resda ni terjal korenite spremembe gospodarske ureditve; nasprotno, želel jo je spremeniti samo v toliko, da bi odpravil najbolj izstopajoča družbena nasprotja z zmanjšanjem socialnih razlik. Ob tem pa je želel z rahlimi omejitvami

⁵⁰⁰ Ravno tam, str. 60–72.

puščati prosto pot individualni gospodarski pobudi. Njegov idealizem je najbolj kričeč pri snovanju enotnega svetovnega gospodarskega mehanizma, za katerega je bil prepričan, da bo po vzpostavitvi deloval sam po sebi ("Pred dosedaj poznanimi sistemi ima gornji načrt še to prednost, da bi mehanično deloval na odstranjenju vsake večje socialne napetosti in naš gospodarski kotel ne bi več prihajal v nevarnost, da se razpoči"⁵⁰¹). Prepričan je bil, da druga pot kakor povezovanje in usklajevanje na svetovni ravni ne more zagotoviti izhoda iz krize. Presoja takih stališč z današnjimi izkušnjami sicer ni prav nič idealistična. Za tedanji čas, ko je bila vsaka država prepuščena sama sebi in iskanju lastne poti iz krize, pa je nedvomno bila. Vendar je bil Pehani takim dejstvom navkljub neomajen v prepričanju, da bodo njegove ideje prej ko slej deležne splošnega odobravanja in sprejemanja. "Vladam vseh držav mora postati jasno, da vrše danes nesmiselno Sisifovo delo, da s političnimi, finančnimi in liberalno-gospodarskimi ukrepi kaotičnega državnega in meddržavnega gospodarskega stanja ni mogoče rešiti, da z razvozlanjem ne gre, temveč da je treba vozal presekat, da pride na njegovo mesto boljši, najbolje tak, ki se da regulirati po vsakokratnih razmerah in potrebah. Pobuda za to bo od vlad seveda težko prišla in tako bo treba dati gospodom, ki po naročilu mednarodnega velekapitala vladajo svetu, pač povod za ukrepanje v tej smeri. Treba se bo oglasiti, ker morajo narodi zase sami skrbeti, ministri pa le izvršujejo voljo močnejšega... Vsekakor ima tedaj vsak narod v največji meri sam svojo usodo v rokah, vsi narodi pa svetovnogospodarski in družabni red. Kakršni sistem pa človeštvo zasluži, takega pa ima in z njim dobro ali pa slabo izhaja."⁵⁰²

⁵⁰¹ Ravno tam, str. 66.

⁵⁰² Ravno tam, str. 71–72.

Rižev standard proti mesnemu standardu

V času po prvi svetovni vojni je na evropske in ameriške trge vedno bolj začelo prodirati japonsko blago, ki je pri odjemalcih zaradi različnih vzrokov že zaznavno izpodrivalo izdelke domače industrije. Problem je s stališča evropskih in ameriških proizvajalcev postal pereč med veliko gospodarsko krizo, ko je kupna moč prebivalstva silno upadla, s tem pa tudi povpraševanje. Tej upadajoči kupni moči pa so Japonci znali streči. Tovrstni tok dogodkov je za večino, za posvečene pa nikaor ne, predstavljal precejšnje presenečenje. Duha te presenečenosti nam ponazarja naslednja izjava: "Če bi pred (prvo) svetovno vojno kdo rekel, da bodo Japonci na lastnih ladjah vozili v Indijo, Egipt i. dr. in celo v Evropo japonsko blago in ga tu z uspehom prodajali, vsak bi se mu smejal. Danes se pa Evropci nič več ne smejejo, temveč se za ušesi praskajo in se vprašujejo, kako je to mogoče."⁵⁰³

Da skrb, ki je prevevala evropske industrialce, vendarle ni bila povsem odveč, so pričali številni zapisi v zahodnoevropskem časopisju o izjemno nizkih cenah japonskega blaga. Tako so Japonci npr. ponujali "na drobno nogavice po dva dinarja, na debelo devetkosni kavni servis iz visokokakovostnega porcelana po 26 dinarjev itd. V Švici, deželi ur, prodajajo Japonci ure po kilogramih, 120 dinarjev 1 kilogram! V Avstriji dobiš japonski nalivnik z zlatim peresom za 16 dinarjev! V

⁵⁰³ Trgovski tovariš št. 1-2/1934, str. 25.

Rimu se prodaja japonska naravna in umetna svila tako poceni, da so pričeli italijanski industrijci temeljite protiodredbe, itd.⁵⁰⁴

Odmevi tega japonskega gospodarskega prodiranja v evropski prostor so zašli, s povzemanjem zapisov, člankov, reportaž iz zahodnoevropskega tiska in s tem podživljanjem tujih izkušenj, tudi v slovenski medijski svet in tako tudi med slovenske bralce. Namen pisca člankov o japonskem gospodarstvu, ki jih bomo v nadaljevanju uporabljali, to je gospodarskega geografa Vinka Šarabona, nikakor ni bil ustvarjanje kakršne koli stereotipne podobe. Nasprotno, njegove spise odlikujejo kritičnost, primerjava evropskih in japonskih argumentov in predvsem izpostavljanje dejstva, da gre pri japonskem gospodarstvu za drug svet, z drugačnimi vrednotami in drugačnim videnjem sveta, kar je imelo posledice tudi v gospodarskem življenju. Kljub temu pa lahko iz drugih virov, npr. iz Trgovsko-gospodarskega leksikona⁵⁰⁵ kot značilnosti japonskega gospodarstva, zlasti njegove konkurenčne sposobnosti, zasledimo povsem enake elemente podobe japonskega gospodarstva, ki jih je Šarabon predstavljal z uravnoveženim pristopom.

Šarabonovi članki zaradi analitično-pojasnjevalne zasnove niso mogli bistveno pripomoči k ustvarjanju klišejske podobe o japonskem gospodarstvu. Te članke bomo izrabili zato, da iz njih izluščimo posamezne sestavne dele stereotipne podobe japonskega gospodarstva, ki se je uveljavljala tudi med Slovenci. Uveljavljala pa se je na podlagi tujega videnja o japonskem gospodarstvu, o njegovi ekspanziji in pretečih nevarnostih za evropsko industrijo in s tem tudi za slovensko. Kot dodatno pretečo nevarnost pa so v svetu, ki se je kljub medsebojni oddaljenosti – z razvojem prometnih sredstev in kapitalskih tokov, to je z vzpostavljanjem prometne in finančne logistike – počasi zblíževal in z negotovimi koraki stopal po poti globalizacije, k Japoncem prištevali še druge azijske etnične skupine – Kitajce, Indijce, Malajce. V perspektivi so jih zaradi napredujoče industrializacije videli kot bodoče neljube tekmece. Od

⁵⁰⁴ Trgovski tovariš št. 6–7/1934, str. 123.

⁵⁰⁵ Nemo, Trgovsko-gospodarski leksikon 1, str. 492–493.

tod svareči vzkliki “rumena trgovina grozi”, od tod tudi izrek “riževi standard proti mesnemu standardu”, ki je v času pred drugo svetovno vojno na simbolični ravni opredeljeval gospodarski boj dveh kulturnih krogov,⁵⁰⁶ dveh filozofij gospodarskega razvoja in različnih poudarkov v njem. Pri vsem skupaj je zanimivo dejstvo, da je pred drugo svetovno vojno vzpostavljeni silno posplošujoč stereotip o japonskem gospodarstvu, v skladu z zakonitostjo življenja tovrstnih predstav in v pravem izvirnem grškem pomenu, bil prisoten med Slovenci tudi v kasnejših obdobjih, ne nazadnje pa živi med nami tudi v današnjih dneh.

Da Slovenci, razen posameznikov, niso mogli sami občutiti “japonske nevarnosti”, nam priča tudi obseg trgovinske menjave z Japonsko, kajti gospodarskega sodelovanja med slovenskim in japonskim gospodarstvom v času pred drugo svetovno vojno praktično ni bilo. Pa tudi Jugoslavija, v okvir katere je sodila Slovenija, je imela zanemarljivo trgovinsko menjavo z Japonsko, kljub trgovinskemu sporazumu, ki je bil sklenjen 16. novembra 1923 in je stopil v veljavo po obojestranskih ratifikacijah poldrugo leto kasneje, se pravi aprila 1925. Sporazum je bil sklenjen za nedoločen čas, pri čemer je bil določen polletni odpovedni rok.⁵⁰⁷ Kljub sistemski meddržavni ureditvi trgovinskih odnosov pa na izvozni strani v zbirnih jugoslovanskih statistikah japonskih odjemalcev ne najdemo. Japonska je bila verjetno uvrščena v rubriko druge dežele, ki so v skupnem jugoslovanskem izvozu dosegale malenkostni delež – v letu 1935 le 3,34 %.⁵⁰⁸ Zaradi tega dejstva ne smemo sklepati, da jugoslovansko gospodarstvo ni prav nič izvažalo na Japonsko. Kakšna malenkost bi se zagotovo našla, sodelovanje je obstajalo vsaj na neki zelo nizki ravni, vendar ga statistika ni prikazovala oziroma zaznala, ker je potekalo prek drugih dežel, prek posrednikov. Če pri izvozni strani trgovinske bilance ne najdemo potrditve jugoslovanskega izvoza na Japonsko, pa nam uvozna plat priča o obstoječem in naraščajočem obsegu me-

⁵⁰⁶ Trgovski tovariš, št. 3–4/1934, str. 55.

⁵⁰⁷ Die Wirtschaft Jugoslaviens, str. 86.

⁵⁰⁸ Ravno tam, str. 79.

njave. Pri tem je zanimivo, da je japonski izvoz v Jugoslavijo v prvi polovici tridesetih let, se pravi med veliko gospodarsko krizo, stalno naraščal. Japonski delež v jugoslovanskem uvozu je bil sicer v skupni vsoti majhen, vendar je v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi partnerji iz leta v leto skokovito naraščal, o čemer pričata spodnja diagrama, s kombinacijo podatkov pa tudi njima sledeča preglednica.

Diagram št. 20: Gibanje japonskega deleža (%) v skupni vsoti jugoslovanskega uvoza v letih 1930–1935⁵⁰⁹

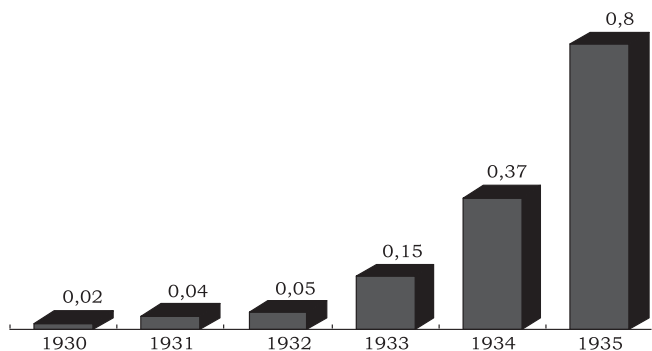
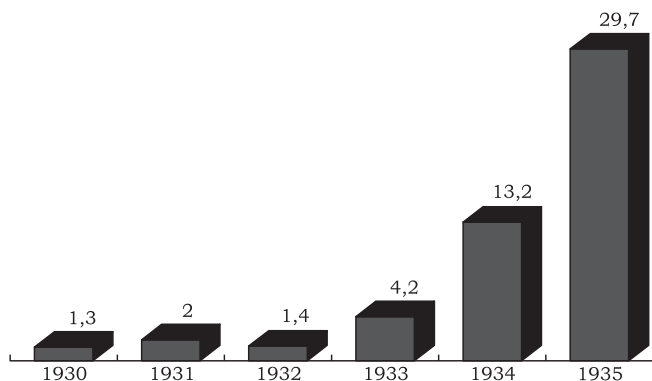

Diagram št. 21: Gibanje japonskega izvoza v Jugoslavijo v tisočih dinarjev v letih 1930–1935⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Ravno tam, str. 80.

⁵¹⁰ Ravno tam.

Diagrama kažeta, da je japonski delež v jugoslovanskem uvozu nenehno naraščal. Od malenkostne, praktično zanemarljive menjave v letu 1930 tako pri deležu kot po vsoti se je sredi tridesetih let japonski delež že približal odstotku skupnega obsega jugoslovanskega uvoza. To je bilo resda malo, tako za Japonsko kot tudi za Jugoslavijo, vendar pa ob upoštevanju izhodišča predstavlja izjemno rast. Gibanje japonskega izvoza v Jugoslavijo v prvi polovici tridesetih let nam priča o tem, da evropski gospodarski tokovi in značilnosti niso zaobšli Jugoslavije tudi v tem pogledu. Ko opazujemo stopnje rasti japonskega izvoza v Jugoslavijo, vidimo, da ni naraščal enakomerno, k čemur so pripomogli različni dejavniki, najpogosteje strukturni premiki v jugoslovanskem uvozu, ki so se spreminjali iz leta v leto. Japonski izvoz v Jugoslavijo je pričel naglo naraščati z letom 1933, do leta 1935 se je na letni ravni v povprečju povečeval za 158 %.

Pri opazovanju vrednosti uvoženih japonskih izdelkov so gibanja za odtenek drugačna. Če pri deležu beležimo nenehno rast, pa pri obsegu vrednosti opazimo v letu 1932 precejšen upad, kar niti ni presenetljivo, saj je bilo to leto najhujše devizne krize v Jugoslaviji, hkrati pa je zaradi tega v tem letu upadel obseg in s tem tudi vrednosti jugoslovanskega uvoza, saj se je zmanjšal tudi izvoz. Po tem letu so jugoslovanski uvozniki iz leta v leto čedalje več kupovali pri Japoncih. Stopnje rasti so tudi v tem primeru izjemno velike, nekoliko celo presegajo rast gibanja deleža, na povprečni ravni so prinesle letne prirastke v višini 180 %. Leto 1935 je očitno predstavljalo vrhunec, kajti že v letu 1936 je upadel japonski delež v skupni vsoti jugoslovanskega uvoza. Padec kljub povečanju obsega vrednosti jugoslovanskega uvoza ni bil samo relativen, znižal se je za več kot tretjino, temveč tudi stvaren, kajti vrednost uvoženega japonskega blaga se je znižala za približno petino.⁵¹¹ Vsekakor bi bilo zanimivo poznati tudi strukturo japonskega blaga, ki je prispelo v državo, vendar nam zbirni podatki to plat zamolčujejo. Prav nič pa ne bomo zgrešili, če zapišemo, da so tudi jugoslovanski uvozniki sledili evropskim

⁵¹¹ Ravno tam.

in domačim potrošnikom ponujali predvsem japonsko blago za široko porabo, ki ga je ob zadovoljivi kakovosti odlikovala zlasti nizka cena.

Če se sedaj povrnemo k stereotipu o značilnostih japonskega gospodarstva, ki je bil na osnovi statističnih podatkov o trgovinskih odnosih več kot očitno vnašan v slovenski prostor brez stvarno utemeljene izkušnje, lahko kot sestavne dele te predstave izpostavimo nekaj združujočih in opredeljujočih elementov ter njihovih utemeljitev.

Socialni “dumping”

Pod tem so razumeli delovne razmere v japonski industriji, ki so se bistveno razlikovale od evropskih ali ameriških zgledov. Značilnost je bila nizka cena delovne sile. V primerjavi z evropskimi državami naj bi plače na Japonskem krepko zaostajale. V tekstilni industriji, kjer je bila Japonska izjemno konkurenčna, naj bi bile tedenske mezde na Japonskem npr. celo za štirikrat nižje. Vendar je bil to relativen zaostanek, dejanska razlika je bila večja, kajti japonski delavci so v enem tednu delali 60 ur, evropski pa 48. A tudi to razmerje je treba še naprej relativizirati, saj je bila struktura delovne sile na Japonskem drugačna kot v evropskih deželah. V industriji je namreč prevladovala ženska delovna sila, med industrijskim delavstvom je bilo kar 60 % žensk. Zelo je izstopala tekstilna industrija, kjer je bilo med zaposlenimi celo 80 % žensk, ki so bile povrh vsega še zelo mlade, kar petina ni imela niti 16 let. Hkrati pa so imele krepko nižje plače kot njihovi moški rojaki, dosegale naj bi le tretjino njihove povprečne ravni. Podobno, a z nekoliko drugačnimi razmerji naj bi bilo tudi v drugih panogah. Odveč je tudi opozorilo, da japonska delovna sila ni bila sindikalno organizirana, niti se ni potegovala za višje mezde.

Sarabon se ob navajanju teh podatkov ni spuščal v kategorično obsojanje, temveč je ob ugotovitvi razmer stanje skušal razumsko tolmačiti. Ni privolil v vnaprejšnje sodbe. Razloge je iskal v drugačnem miselnem svetu, v drugačnih življenjskih praksah, čeprav se je zave-

dal, da imajo japonski delavci dejansko nižjo življenjsko raven kot evropski. Odgovor je našel v posplošujočem dejstvu, da so Japonci že po naravi preprosti in skromni, zmerni in z malim zadovoljni.⁵¹² V okvir socialnega “dumpinga” so uvrščali tudi neizoblikovan socialno varstveni sistem na Japonskem, tamkajšnji delodajalci niso bili obremenjeni s socialnimi dajatvami. To naj bi bila posledica svojevrstnega patriarhalnega sistema, ki je tudi veljal za enega ključnih elementov konkurenčne prednosti japonske industrije.

Patriarhalni sistem

Ta patriarhalni sistem, ki so ga Japonci imenovali “kazoku seido”, je bil neke vrste ideologija. Že na izhodiščni ravni je negiral individualizem, Japonce je združeval v enoten pojem ene same velike družine, pojem družine pa se je prenašal na nižje enote človeškega udejstvovanja, tudi v podjetja. V tako zastavljenem ideološkem okolju pa delodajalec in delojemalec nista mogla biti nasprotnika, temveč sta si bila veliko bolj blizu, bila sta neke vrste sodelavca. Vsekakor so bili med njima vzpostavljeni bistveno drugačni odnosi kot v Evropi ali Ameriki.

V takih razmerah so imeli japonski delavci precejšnje koristi. Delodajalec je v okviru svojih možnosti denarno prispeval pri veselih ali žalostnih dogodkih v delavčevi družini, v sorazmerno visokih odpravinah pri morebitni odpustitvi z dela, kar naj bi se sicer zelo redko dogajalo. Poleg tega so japonski delavci dobivali tudi obilna naturalna plačila, npr. stanovanje, obleko, hrano in podobno. Povsem v nasprotju z zahodnjaško miselnostjo so bili delavci deležni tudi posebnih nagrad v sorazmerju z dobičkom podjetja. Vse to je pripomoglo, da so imeli delodajalci na voljo “prav uslužno delavstvo”. Zaradi tega in občutka skupne usode delavci tudi niso terjali skrajševanja delovnega časa in izboljšanja delovnih razmer, niti uvedbe socialno-varstvenega sistema. Neredki so bili primeri, da so celo delavci sami v pod-

⁵¹² Trgovski tovariš, št. 1–2/1934, str. 28–29.

jetjih, ki so zašla v težave, predlagali znižanje mezd in brezplačno nadurno delo, da bi podjetju pomagali na zeleno vejo. Pobude za izboljšanje delovnih razmer naj bi prihajale izključno iz ozkih krogov intelektualcev ali pa od vlade same, med delavci naj ne bi imele večjega odmeva. Šarabon je ob tem pripomnil, da se razmere vendarle spreminjajo in da se ta idealizirana podoba solidarnosti med delavci in delodajalci vendarle podira, o čemer so ga prepričevali naraščajoči socialni konflikti.⁵¹³

Valutni “dumping”

Med bistvene elemente japonske gospodarske prodornosti in uspešnega osvajanja tujih trgov so prištevali tudi siceršnjo podcenjenost nacionalne valute. Vse skupaj pa je bilo podkrepljeno še z uradnim devalvacijskim drsenjem jena navzdol v primerjavi z drugimi valutami na začetku tridesetih let, ko je jen izgubil kar 60 % predhodne vrednosti.⁵¹⁴ Tako je razvrednoteni jen v kombinaciji z elementi socialnega “dumpinga” in odsotnostjo socialnih dajatev omogočal japonskim podjetnikom proizvodnjo s primerjalno nižjimi stroški, kot so jih imeli tekmeči v drugih deželah, kamor so Japonci v velikih količinah izvažali blago za široko porabo po za tedanje čase silno nizkih cenah.

Organiziranost in učinkovitost

Japoncem so tudi pripisovali veliko spretnost in iznajdljivost, zaradi česar so poleg učinkovite proizvodnje še sistematično in usklajeno delovale vladne in podjetniške strukture, resda bolj na zunanjih kot na notranjem trgu. Ker so Japonci želeli biti trajno prisotni na tujih trgih, enkratne prodaje jih niso zanimale, so sistematično obdelovali tuja tržišča. V posamezne dežele so pošiljali številne delegacije in komisije, ki niso potovale le na vljudnostne obiske, temveč so zbirale tudi relevan-

⁵¹³ Trgovski tovariš, št. 3–4/1934, str. 53–54.

⁵¹⁴ Trgovski tovariš, št. 1–2/1934, str. 27.

tne ekonomske podatke. V postopku analize so ti kazalci razkrivali potrebe in zmožnosti konkretnih trgov. Na osnovi teh spoznanj so nato prilagajali asortiman izdelkov in cenovno ponudbo.⁵¹⁵

Vse to je bilo podprto z vladno kratko- in dolgoročno sistemsko in tekočo gospodarsko politiko, ki je imela prvenstveni cilj pospeševati zunanjo trgovino. Vlada je tako izdatno subvencionirala ladijske prevoznike, da bi izničila geografsko oddaljenost Japonske od evropskih in ameriških tržišč. Ravno tako je vlada v tujini najemala posojila, da bi okrepila domači podjetniški sektor in njegovo izvozno naravnost. Kot slabost japonskega izvoznega gospodarstva so poudarjali še nezadostno sposobnost kreditiranja kupcev in nekoliko slabšo kvaliteto izdelkov,⁵¹⁶ vendar so zaradi hitrih sprememb na Japonskem že slutili, da bo Tokio v kratkem postal pomembno finančno središče. Japonska naj bi se sorazmerno hitro preobrazila iz posojilojemalca v kreditodalca. O nenehnem kakovostnem napredku japonskih izdelkov pa ni nihče več dvomil.⁵¹⁷

Nelojalna konkurenca

Japonski industriji so v tedanjem času zamerili tudi metode osvajanja tujih trgov in zlasti prijeme pri izrinjanju tekmecev. Neredko so jo obtoževali nelojalne konkurence. Dolžili so jo kraje intelektualne lastnine, predvsem uporabe tujih patentov brez dovoljenja nosilca pravic. Tako naj bi Japonci množično izvažali ponaredke in brez predsodkov uporabljali tuje blagovne znamke, zlasti angleške in nemške. Pri tem naj bi pri povzemanju blagovnih znamk namerno uporabljali drobne pravopisne napake in s tem zbujali vtis o pristnosti izdelka. Nadalje naj bi japonski podjetniki zlorabljali tudi oznake izvora blaga. Tako naj bi japonsko blago označevali kot angleško ali nemško. Svoje izdelke naj bi označevali z besedami "Made in Engdand" ali

⁵¹⁵ Trgovski tovariš, št. 8/1934, str. 149.

⁵¹⁶ Trgovski tovariš, št. 6-7/1934, str. 127.

⁵¹⁷ Trgovski tovariš, št. 8/1934, str. 149.

pa "Made in Germany" namesto England oziroma Germany. Pogosta navada pri pridobivanju odjemalcev naj bi bilo označevanje izdelkov s kraticami "A.g.a. made in Germany", kar je pomenilo "As good as made in Germany" – ravno tako dobro kot napravljeno v Nemčiji".⁵¹⁸

Med sredstva nelojalne konkurence so uvrščali tudi japonsko navado obdarovanja gostiteljev ali gostov. Resda so bila to drobna in cenena darila, vendar so bila zelo privlačna in mikavna. Drobne geste pozornosti so Japoncem odprle marsikatera vrata, ki bi jim sicer ostala zaprta. Ob ugotovitvi tega dejstva je Šarabon zapisal: "Ta stoletja stara navada se sedaj japonskemu eksportu imenitno obnese. Kajti prav s temi majhnimi, skorajda nič vrednimi izdelki je mogla prodreti Japonska skoz mejne luknjice zunanje trgovine, pri čemer omrežje carinskih določil njenemu eksportu kaj malo škoduje. Tem majhnim darilnim predmetom je sledilo potem drugo japonsko blago, najprvo vsi izdelki tekstilne industrije, dalje električne svetilke, gumijevi čevlji in drugo gumijevo blago, klobučevina, igrače, svinčniki itd..., in celo pivo."⁵¹⁹

Iz sorazmerno redkih zapisov ugotovimo, da je bila podoba japonskega gospodarstva v slovenskem tisku pred drugo svetovno vojno shematična in posplošujoča. Vir spoznavanja japonskega gospodarstva, njegove ekspanzivne moči ter prodornosti na tujih trgih je bil zahodnoevropski tisk. Tako ni presenetljivo, da so tudi elementi stereotipa o japonskem gospodarstvu v slovenskem tisku enaki virom povzemanja. Kot sestavni deli teh posplošujočih predstav so nastopale naslednje kategorije: socialni in valutni "dumping", patriarhalni sistem, ki je nadomeščal socialno-varstveno zakonodajo, boljše organiziranost in učinkovitost japonskega gospodarstva, tako na podjetniški kot državni ravni, ter nemalokrat tudi nelojalna konkurenca. Tako videnje japonskega gospodarstva pa ni bilo plod lastne izkušnje, temveč se je opiralo na tuje doživljanje. Drugače tudi ni moglo biti, saj je bila raven stikov med jugoslovanskim, v tem okviru tudi slovenskim, in japonskim gospodarstvom minimalna.

⁵¹⁸ Trgovski tovariš, št. 6-7/1934, str. 127; št. 8/1934, str. 150.

⁵¹⁹ Trgovski tovariš, št. 1-2/1934, str. 25.

Pojavi v času

Janusova obraza

Ekonomski nacionalizem

Ko v historično razpravo vpeljemo moment nacionalnega gospodarskega interesa, nehote odpremo tudi drugo plat tega pojava in ta se glasi ekonomski nacionalizem. Kar je za neko skupnost nacionalni interes v gospodarstvu, se v očeh sosednje skupnosti, torej od zunaj, vidi kot ekonomski nacionalizem. Gre torej za dve plati istega pojava, poimenovanje se razlikuje od izhodišč, političnih in ekonomskih. Vsekakor je potrebno že na začetku opredeliti, kaj sploh razumemo pod pojmom ekonomskega nacionalizma. Naš namen ni preizkusiti teoretske geneze in ozadja tega pojava, temveč podati opredelitev, ki je zrasla iz historične izkušnje. V tem kontekstu lahko ekonomski nacionalizem opredelimo kot idejo, v kateri je v ospredju maksimiranje koristi družbe/naroda kot celote in ne posameznika. Neodvisnost, narodna enotnost in ekonomsko lastništvo so temeljni postulati oziroma cilji maksimiranja družbenih/narodovih koristi. Uresničevanje teh postulatov gre lahko tudi na račun koristi posameznika ali ekonomske učinkovitosti. Ekonomski nacionalizem ni samo politično orodje, tudi ni samo protekcionizem, ampak nekaj več. Je kulturni fenomen v smislu vrednostnega koncepta, mitov in vzorcev obnašanja.⁵²⁰

Ekonomski nacionalizem v opredeljeni širini je bil

⁵²⁰ Schultz, The double edged sword of economic nationalism, str. 9–26.

rezultat določenih okoliščin. V nadaljevanju bomo navajali manifestacije in formulacije ekonomskega nacionalizma, kakor so bile razpoznane na primeru Srednje in Vzhodne Evrope. Pri tem pa gotovo velja omeniti, da v pojavnosti svojih oblik gotovo ni omejen ali značilen le za to geografsko območje. Ekonomski nacionalizem je produkt historičnih okoliščin in ne geografskih prostorov. Upoštevati pa tudi moramo, da je bil na drugi strani pojav ekonomskega nacionalizma zelo značilen za ta prostor od srede 19. stoletja pa vse do druge svetovne vojne, s čimer smo se seznanili v poglavju o srednjeevropskih prostorih. Shematični oris okoliščin in procesnih značilnosti ekonomskega nacionalizma prikazujemo v tabelaričnem pregledu.

Tabela 1: Okoliščine ekonomskega nacionalizma⁵²¹

PROBLEM	PROCES
Revščina	Nerazvitost
Podrejenost	Obroben položaj in neugodni pogoji menjave
Strukturni obrat	Transformacija k industrijski družbi
Tujerodne (ekonomske) elite	Priseljevanje, tuje investicije

Že bežen pogled na vzroke in sledeče procese prepriča, da je historična izkušnja Srednje in Vzhodne Evrope vgrajena v modelsko konstrukcijo. V posameznih deželah so bili prisotni le nekateri elementi, v večinskem delu pa prav vsi. Od druge polovice 19. stoletja smo priča intenzivnega prestrukturiranja, ko napredujoča industrializacija v temelju spreminja dotodanja ustaljena družbena, socialna in ideološka razmerja. S prenosom težišča gospodarskih dejavnosti s kmetijstva v industrijo, trgovino in druge terciarne panoge kratkoročno destabilizira obstoječo gospodarsko, socialno in politično strukturo. Socialna in geografska mobilnost prebivalstva proti večjim industrijskim središčem spodbudi socialne, etnične in politične napetosti, nemalokrat konflikte. V tabeli naštetih problemi in procesi so bili med seboj tesno povezani in so tudi pogojevali eden

⁵²¹ Schultz, Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa, str. 19.

drugega. Manifestacije ekonomskega nacionalizma so bile v načelu enake, vendar moramo kljub temu ločiti dve obdobji. Prav gotovo je, glede na razmere, potrebno čas med obema vojnama obravnavati posebej. Tudi manifestacije ekonomskega nacionalizma po prvi svetovni vojni so se prilagodile novi stvarnosti "nacionalnih" držav v Vzhodni Evropi, ko je nastalo 1600 km novih državnih meja in množica novih nacionalnih ekonomskih območij.⁵²²

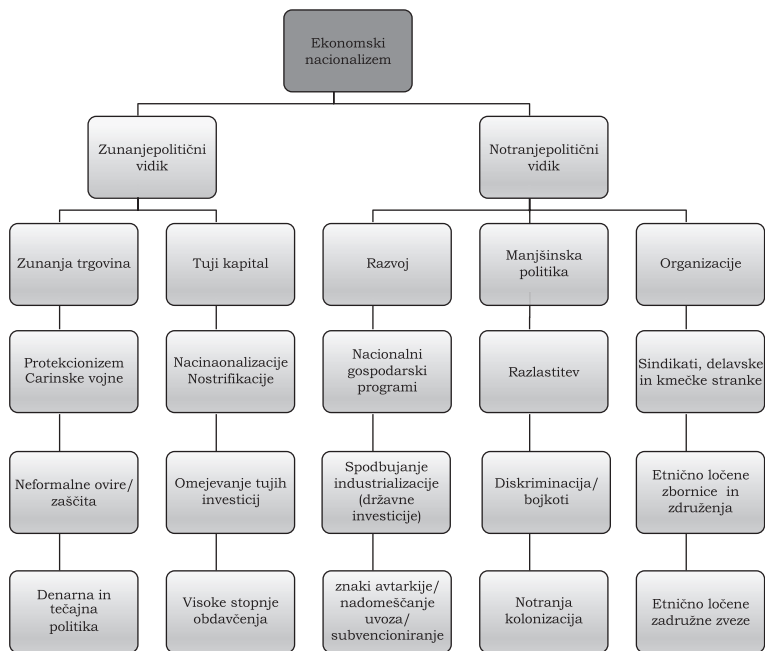
Ko govorimo o ekonomskem nacionalizmu, moramo tudi poudariti, da ekonomski nacionalizem ni družbena ali gospodarska ureditev, temveč predvsem ideologija. Kot ideologija je ekonomski nacionalizem imel učinke na ravni percepcij in konstrukcij družbene realnosti in iz tega izvirajočih strategij in praks družbenega in gospodarskega razvoja. S stališča strategij in praks je potrebno razlikovati dve ravni, dve pojavnosti obliki ekonomskega nacionalizma, zunanjepolitično in notranjepolitično.⁵²³ Vpeljava navedene distinkcije je nujna, saj tako pride do izraza etnično mešana struktura prebivalstva, kar je ena temeljnih značilnosti Srednje in Vzhodne Evrope. V kontekstu emancipacijskih težnj posameznih etničnih skupnosti (narodnostnih gibanj) ekonomski nacionalizem nastopa kot komplementarni element siceršnji kulturni in politični emancipaciji. Kakor smo prej uporabili shematični prikaz za sintetičen povzetek okoliščin nastanka ekonomskega nacionalizma, bomo tudi sedaj v drevesni strukturi strnjeno prikazali fenomenološke pojave ekonomskega nacionalizma. Model je razviden iz grafikona št. 22.

V grafikonu razčlenjene prvine ekonomskega nacionalizma na zunanje- in notranjepolitičnem področju je potrebno brati na dva načina, tako s stališča obstoja države ali s stališča manjšinske skupnosti znotraj večnacionalnih držav. Shema je zelo ustrezna za tolmačenje srednje- in vzhodnoevropske stvarnosti v času med obema vojnama, ko je glavni akter postala država. Na novo formirana nacionalna država uporabi dve temeljni orodji, to je nacionalizacije (nostrifikacije) in protekcio-

⁵²² Aldcroft, European economy.

⁵²³ Schultz, Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa, str. 23.

Diagram št. 22: Zunanjepolitične in notranjepolitične
prvine ekonomskega nacionalizma⁵²⁴

nizem. Manjšinska skupnost pred prvo svetovno vojno ali pa po njej je imela omejene možnosti. Strategije in prakse ekonomsko nacionalističnih prizadevanj so bile omejene na narodnostno ločeno mrežo gospodarskih organizacij in združenj, denimo zadružništvo je tipičen primer. Eno od najpomembnejših orodij ekonomske homogenizacije na nacionalni osnovi so bili bojkoti ustanov in gospodarskih dejavnosti konkurenčne nacionalne skupnosti.

Seznanjeni s širšimi dimenzijami in ozadji ekonomskega nacionalizma oziroma njegovega antipoda, nacionalnega ekonomskega interesa, se bomo v nadaljevanju lotili slovenske izkušnje ekonomske emancipacije.

⁵²⁴ Schultz, Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa, str. 24.

Nacionalni interes

Definicija ekonomskega nacionalizma oziroma nacionalnega ekonomskega interesa, kakor se vidi iz slovenskega zornega kota, ustreza slovenskim historičnim hotenjem, posebno zanimive pa so podrobnosti tega procesa. Maksimiranje koristi naroda kot celote je bilo v ospredju. In to tudi ni bilo družbeno sporno, kar dokazuje naslednji citat z začetka 20. stoletja: "Sredi šuma, vika in krika strastnih dnevnih političnih bojev in razprtij ne smemo nikdar pozabiti, da narodno gospodarsko življenje sledi svojim lastnim zakonom, neodvisno od političnih programov in da smo na čvrstem razvoju in napredku našega narodnega gospodarstva interesovani enako vsi, brez razlike strank, da je torej tukaj točka, kjer moramo v lastnem interesu vsi složno sodelovati, vsi stanovi in vsi posamezniki, v skupni blagor ljudstva in posameznika."⁵²⁵

To je bila izhodiščna podlaga družbenega konsenza, kjer se je bilo mogoče zaradi velike posplošitve brez težav poenotiti. Proti tako opredeljenemu nacionalnemu interesu, ki neposredno ne ogroža nikogar, ni imel in nima ugovora noben družbeni subjekt, ne glede na dojemanje sveta in dogajanja v njem. Pravo vprašanje, to je točka razločevanja, pa nastopi tisti trenutek, ko v ospredje postavimo dilemo, kako do tega priti? In kot je v življenju v navadi, se zaradi množice poti začnejo težave. Težave se začnejo tudi zato, ker so na poti do cilja številne podrobnosti, ki terjajo nenehno opredeljevanje oziroma presojo poti do končnega cilja. Zato znajo biti interpretacije nacionalnega interesa, pa čeprav izhajajo iz enakih empirično ugotovljenih razmer, v svojih zaključkih daleč narazen, če že ne povsem nasprotne. Razlog tiči v različnih izhodiščih, ki generirajo različne odgovore na družbeno in gospodarsko stvarnost. Različna izhodišča pa so bila pogojena tudi z nazorsko razlikujočimi se pogledi, z nasprotujočimi si ekonomskimi in socialnimi interesi, z nasprotujočimi si videnji vsakokratne stvarnosti in predstavami o preteklosti in prihodnosti. Vse to potiska problematiko nacionalnega

⁵²⁵ Narodni gospodar št. 1/1900, str. 1.

interesa v domeno politike, na področje prepletanja interesov različnih elit, tako političnih, gospodarskih, kulturniških kot znanstvenih.

Dileme so torej že na samem začetku; v celoti se razgrnejo s tem, ko skušamo opredeliti, kaj stoji za nacionalnim, zlasti in okolju narodnostno mešanega prebivalstva. V konkretnih situacijah je to zelo pomembno. Ali so zadeve res tako enostavne, da je že sama pripadnost slovenskemu narodu porok uresničitve slovenskega nacionalnega interesa? Kam šteti ekonomsko aktivnost tistega dela prebivalstva, ki se ni uvrščal med Slovence? Kaj je torej pomembnejše, pripadnost narodu ali geografskemu okolju, ki ga opredeljujemo kot slovensko etnično ozemlje? Kako presojati posamezne odločitve, kako prepoznati oziroma razločevati posamezne interese od splošnih, ki naj bi ustrezali nacionalnemu interesu? Je nacionalni interes skupek parcialnih interesov ali gre za neko vrednoto, na katero vsi prisegajo? Kako razmejiti konkretni podjetniški interes v razmerju do splošno družbenega/nacionalnega interesa? Kateri ima večjo legitimnost, zlasti ko pride do konflikta podjetniških in nacionalnih interesov, če nam jih uspe kot take opredeliti? kateremu dati prednost? Kako ravnati ob dejstvu, da je problematika nacionalnega gospodarskega interesa v bližnji soseščini in tudi oddaljenejši tujini sprejeta kot ekonomski nacionalizem? Je to v slovenskem nacionalnem interesu? Ali morda ni?

Vsi ti vprašaji, pri čemer bi načelno razpravljanje o različnih vidikih nacionalnega interesa lahko raztegnili v nedogled, so mišljeni le kot opozorilo, kot opomin, da je nerešenih vprašanj, pomislekov, ugovorov in negotovosti oziroma nedoslednosti ogromno. Povrhu vsega pa historična izkušnja priča, da enoznačnega odgovora na problematiko nacionalnega interesa ni. Resda je že od nekdanj znan izrek, da je zgodovina učiteljica življenja, vendar je na drugi strani tudi res, da nam Clio kakor antična Pitija v presojo ponuja bolj ali manj dvoumne odgovore. Sprijazniti se moramo, da enostavnih odgovorov na zapletena vprašanja pač ni mogoče najti.

V zgodovinski perspektivi se je tematika nacionalnega interesa kazala različno, vsaka doba je prinašala

svoje poudarke, ki so bili odvisni od splošnih socialnih, političnih in gospodarskih razmer. Za obravnavano dobo, to je dobo enega stoletja, približno od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne, je potrebno že uvodoma poudariti praviloma prevladujoči kriterij nacionalnega/slovenskega kot osnovno točko opredelitve. Slovensko lastništvo gospodarskih subjektov je bil cilj in kriterij "narodnega interesa". Nobena doba pa ni enoznačna, zato bomo opozorili tudi na izjeme in odstopanja oziroma občasna protislovja.

V drugi polovici 19. stoletja je na Slovenskem potekal proces slovenske emancipacije, iz kulturne je samodejno preraščala v politično. Sestavni oziroma hkratni del tega procesa je bila tudi gospodarska emancipacija, mislimo na izgradnjo lastnih gospodarskih struktur in ustanov. Zaradi narodnostno mešane strukture slovenskega ozemlja se je slovenska emancipacija oblikovala kot odgovor na politične in gospodarske težnje drugih narodov, v pretežnem delu Slovenije nasproti Nemcem, na obrobju slovenskega prostora proti Italijanom in Madžarom. Kaj kmalu je postalo jasno, da je lahko tudi gospodarski element pomemben vzvod v političnem boju. Kmalu so se pojavili besede in pozivi, ki so pozivali k nacionalni/politični diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu obče koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega naroda. Gre za pojav, ki bi ga danes mirno imenovali nacionalni interes.

Leta 1875 med Slovenci postane nacionalno povsem izpričan kriterij razločevanja tudi na gospodarskem polju. Ljubljanskim narodno zavednim slovenskim ženam položijo v usta sledeče besede: "Ali ni lepše trgovati, če ostanemo med sabo?" Ta slogan je bil samo lepše izražena slovenska različica v avstrijskih razmerah pogosto uporabljane klica "Svoji k svojim". Slovenci naj bi poslovali samo s Slovenci, Nemci pa kakor želijo. Ekonomski pritisk naj bi prisilil nasprotno stran k upoštevanju slovenskih gospodarskih, kulturniških in političnih interesov. Osrednji slovenski časopis tega časa, Slovenski narod, je bil več kot jasen: "Začenja se tiha agitacija, katera našim slovenskim ljudem govori: kupuj vse, česar trebaš in kar moreš pri slovenskem narodnem trgovcu. V štacuno nemškutarjevo, v delavnico

ponemčenega in tistega, ki z nemškutarji vleče, voli in vpije pa ne hodi. Svoji k svojim.”⁵²⁶

Ti pozivi so bili povsem v duhu časa, bojkoti so bili legitimno sredstvo v političnem boju. Enak princip presoje sveta skozi lečo nacionalnega so uporabljali tudi drugi. Slovenci pri tem niso bili nobena izjema, prej zamudniki. Slovensko-nemški gospodarski bojkoti so bili aktualni vse do konca monarhije, čeprav vsi niso pustili otipljivih posledic. Nemci Slovincem niso ostajali dolžni, kar dokazuje zaupna brošura s konca 19. stoletja, v kateri so naštetih ljubljanski trgovci in obrtniki zanesljivo zapisani nemštvu.⁵²⁷ V teh sporih je šlo predvsem za prerazporejanje trgovinske marže, saj je glede na gospodarsko strukturo slovenskega prostora povsem stvarna domneva, da so eni in drugi imeli iste dobavitelje, ponavadi izven slovenskega prostora.

Sicer pa je medsebojne gospodarske bojkote težko presojati. Ne samo zato, ker ne poznamo njihovega dejanskega obsega in trajanja, temveč ker posledično tudi ne poznamo njihovega stvarnega učinka. Pa to pravzaprav sploh ni pomembno, bojkoti so svoj namen dosegli. Nedvomno so imeli pomembno posledico v vsakdanjem življenju. Sirene nacionalnih klicev so z bojkoti kot orodjem močno prispevale k jasni homogenizaciji na obeh bregovih, k jasnemu nacionalnemu opredeljevanju mnogih omahljivcev. Opozoriti pa tudi velja, da so bili gospodarski bojkoti v vsakdanjem življenju dosledno težko izvedljivi. Breme, ki so si ga naložili na pleča, je bilo težko. Življenja, v katerem vsakodnevna, tako rekoč samoumevna dejanja postanejo prvovrstno politično dejanje, akt nacionalne opredelitve, ni mogoče opisati kot prijetno in znosno.

Ko se po časovni lestvici premaknemo navzgor, naletimo še na en znamenit bojkot, ki je potekal po znanih septembrskih dogodkih v letu 1908. V izjemno zaostrenih političnih razmerah so se slovenski politiki odločili za postopno uničevanje Kranjske hranilnice, najstarejšega denarnega zavoda v slovenskih krajih. Z neresničnimi govoricami o poslovnih nepravilnostih in

⁵²⁶ Matič, Nemci v Ljubljani, str. 130–131.

⁵²⁷ Slovenska kronika, str. 279–280.

posledično preteči nelikvidnosti so spodbudili množično dvigovanje prihrankov. Naval vlagateljev, ki nemudoma terjajo svoje vloge, je lahko življenjsko nevaren za vsako denarno ustanovo, kajti običajne likvidnostne gotovinske rezerve so vedno omejene in ne zadoščajo za takojšnja množična poplačila vlagateljev. V takem primeru se banka ali hranilnica sorazmerno hitro znajde v precepu. Terjatev nikakor ne more tako hitro izterjevati, da bi lahko zadovoljevala svoje upnike, kar vlagatelji/imetniki hranilnih vlog so. In ravno to je bil adut, na katerega so stavili slovenski politiki.

Kranjsko hranilnico je slovenska stran silno črtila, očitali so ji neprikrito uvrščanje na nemško stran. Bila je simbolni steber nemške politične in gospodarske moči na Kranjskem. Kranjski hranilnici ni bilo v pomoč niti dejstvo, da so uradne državne nadzorne institucije pregledale njeno poslovanje in da niso našle stvarnih razlogov, ki bi opravičevali strah dela prebivalstva za svoje vloge. Nadzorniki so javnosti sporočili, da je bila hranilnica glede na strukturo in ročnost naložb sposobna vzdržati tudi dalj časa trajajoče odpovedovanje vlog. Napoved se je izkazala za docela pravilno. Čeprav so se hranilne vloge znižale za dobro petino, Kranjska hranilnica ni omagala, prizadejana pa ji je bila velika, sicer v denarju težko merljiva škoda.⁵²⁸

Bojkot Kranjske hranilnice je bil mogoč, ker so Slovenci v preteklih desetletjih zgradili svoj ločen bančni sistem, ki je vključeval kreditne zadruge, hranilnice in bančne delniške družbe. In ravno popolna slovenskost vodstev in poslovanja v denarnih zavodih je bila kriterij narodne koristnosti/nacionalnega interesa. V nasprotnem je bila institucija uvrščena na drugi politični/nacionalni breg, in kot smo videli v primeru Kranjske hranilnice, tudi sankcionirana. Dejstvo je, da je bila finančna sfera povsem ločena na slovensko in nemško, ki sta obstajali ena mimo druge. Tako dosledna ločitev je bila mogoča le na finančnem področju, v proizvodnih dejavnostih si take ločitve trga oziroma odjemalcev nikakor niso mogli privoščiti. Dosledno ločevanje nemške in slovenske sfere je bilo bolj aktualno

⁵²⁸ Matič, Nemci v Ljubljani, str. 345–354.

na narodnostno mešanih območjih, primer tega so bila štajerska mesta.

Vzemimo za primer Celje kot tipičen in nazoren primer, kjer so bili nemško-slovenski nacionalni boji zelo srđiti. V tako majhnem mestu sta si dolgo stali nasproti Mestna hranilnica, trdno v nemških rokah, in slovenska Celjska posojilnica. Prva je bila regulativna hranilnica, torej pod političnim patronatom občinske uprave, druga je bila kreditna zadruga, povsem neodvisna od oblastnih struktur. Resda je bila posojilnica mlajša, vendar se je finančno hitro krepila. Ker je bila zadruga, ni mogla opravljati določenih poslov, ki so bili izrecno pridržani regulativnim hranilnicam. Ker so uradniki v mestni hranilnici dosledno odklanjali kakršnokoli poslovanje v slovenskem jeziku, so, ko je bila mera polna, slovenski veljaki enostavno sklenili ustanoviti svojo hranilnico. Tako so župani celjskih okoliških občin, ki jih je družilo priseganje slovenstvu kot politični opredelitvi, leta 1889 enostavno ustanovili Južnoštajersko hranilnico. Njen sedež so postavili v celjski narodni dom. Opazovanje rasti finančne moči nas pripelje do ugotovitve, da sta bila oba sektorja približno enako močna. Ob prelomu stoletja so se slovenski denarni zavodi glede obračanja vsot denarja že izenačili z mestno hranilnico, pa čeprav so pričeli delovati na začetku osemdesetih let 19. stoletja, skorajda dvajset let kasneje kot mestna hranilnica.⁵²⁹

Celjski primer ni bil osamljen. Ker slovensko narodno gibanje največkrat ni moglo uveljavljati svojih teženj v obstoječih hranilnicah, ki so se zlasti na Štajerskem zapovrstjo uvrščale v Slovencem nasprotno stran, so začeli ustanavljati svoje institucije. Pri tem ni bilo izključno vodilo samo politično/narodni interes temveč, kar je treba posebno poudariti, tudi stvarna gospodarska potreba. Ponudba kapitala je bila majhna, obrestne mere temu primerne, pokritost prebivalstva nizka. Slovenci so se tedaj oprijeli kreditnega združništva. Odgovor na vprašanje, zakaj ravno združništva, je bil enostaven. Pri registraciji kreditnih zadrug je bil vpliv države minimalen, pobuda je bila povsem svobodna. Če je pobuda ustrezala zakonskim merilom, je registrsko sodišče

⁵²⁹ Lazarević, Razvoj institucij finančnega posredništva, str. 127–154.

to vzelo na znanje in zadruga je lahko začela poslovati. Poleg tega ne smemo dajati vneimar dejstva, da so bili zagonski stroški in potrebno finančno zaledje ravno pri kreditnih zadrugah izjemno nizki. Povsem drugače je bilo pri občinskih hranilnicah ali bančnih delniških družbah. Pri prvih je bilo nujno potrebno imeti ustrezno politično večino v občinskih odborih, za bančne delniške družbe pa je bilo potrebno pridobiti dovoljenje finančnega ministrstva. Vsekakor bistveno težja pot, ki jo je oteževala še nuja po veliko večjih vsotah realnega premoženja.

In ravno na področju bančnih delniških družb se nam v razpravljanju o slovenskem nacionalnem interesu pokaže zanimivo protislovje. Pri bančnih delniških družbah so bili Slovenci sorazmerno veliki zamudniki. Banke, ki so jih opredeljevali kot "slovenske", so nastajale šele v prvih letih 20. stoletja. Z Ljubljansko kreditno banko, ki je bila kot prva tovrstna ustanovljena leta 1900, se je jasno pokazalo, da so razlikovali dve vrsti tujega kapitala. Slovencem koristni tuji kapital, se pravi kapital v slovenskem nacionalnem interesu, in Slovencem "nekoristni" tuji kapital. Denarni zavod nemško opredeljenih sodeželanov, recimo Kranjska hranilnica, ni mogel veljati za slovenskega, ni bil v slovenskem nacionalnem interesu, pa čeprav je posloval izključno na tem prostoru in izključno z domačimi sredstvi, tudi ali predvsem slovenskimi. Nasprotno pa je banka (Ljubljanska kreditna banka) ali zavarovalnica (Slavija) z absolutno češko prevlado lahko veljala za slovensko ustanovo in s takim statusom tudi uživala vso podporo slovenskih političnih veljakov. In kje najti razlog takega početja? Banka ali zavarovalnica je namreč zadostila političnim kriterijem, kajti njeni interesi so se prekrivali z interesi slovenskega narodnega gibanja. Njeni poslovni interesi so se prekrivali z interesi slovenskih političnih in gospodarskih elit, saj je omogočala krepitev njihove ekonomske podlage.⁵³⁰ V duhu naše obravnave bi rekli, da je bila uresničitev starega in preizkušenega gesla "sovražnik mojega sovražnika je moj prijatelj" v slovenskem nacionalnem interesu.

⁵³⁰ Lazarevič, Banke in tuji kapital, str. 48–51.

Podrobno preiskovanje slovenske gospodarske zgodovine bi nam še postreglo z množico drugih primerov. Na tem mestu pa bi rad predstavil še eno od zanimivih situacij, ko sta prišla navzkriž podjetniški in, recimo temu, "nacionalni interes". In ne gre za konflikt na nacionalni osnovi, temveč notranje slovenski nesporazum. Kot vemo, se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja naglo razmahnilo združništvo. Vzcetele so mnoge združne oblike, najbolj številno kreditne zadruge. Njim so se pridruževale še proizvodne in potrošniške. Združništvo je na ravni družbenega konsenza veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z drobno gospodarsko strukturo omogoči uspešno adaptacijo aktualnemu kapitalističnemu redu in materialno okrepitev v nacionalnih bojih. Dokler združništvo ni ogrožalo nikogar, tudi ni bilo sporno. Presoja pa je postala povsem drugačna, ko so, zlasti v katoliškem taboru pod vplivom in vodstvom Janeza Kreka, začeli snovati potrošniške zadruge po podeželju, socialdemokrati pa po delavskih središčih.

S temi zadrugami so pobudniki in praktiki želeli znižati cene vsakdanjih potrebščin, izločiti so želeli trgovce na debelo in na drobno. Nabava blaga je namreč potekala centralizirano prek združnih zvez. Tak pristop je seveda pomenil znatno boljše nabavne in s tem tudi prodajne pogoje. Celoten sistem potrošniških zadrug je bil zasnovan na najnižjih možnih stroških z minimalnim dobičkom, če se že niso zadovoljili samo s pokritjem stroškov. Tako so v potrošniških zadrugah tudi dosegali znatno nižje končne cene. Nižje cene naj bi pripomogle k okrepitvi kupne moči na podeželju in v delavskih središčih ob nespremenjenih dohodkih. Posledično bi kmetje lahko malo več namenili za prepotrebne investicije, delavci pa za izboljšanje vsakdanjih življenjskih razmer.

S tem pa so nosilci združnega gibanja dregnili v osir, saj je potrošniško združništvo pomenilo sicer bolj potencialno kakor neposredno grožnjo interesom slovenskih trgovcev. Povsem razumljivo, saj je imel povprečen slovenski trgovec majhno trgovino, brez velikih rezerv, zlasti na podeželju. Občutljiv je bil že za najmanjša nihanja v povpraševanju. Dokler je politična agitacija

preusmerjala potrošnike iz nemških v slovenske trgovine, je bilo zadovoljstvo na slovenski strani vsesplošno. Potem pa skorajda naenkrat nič več. V obrambo slovenskega trgovstva so iz liberalnega pola slovenske politike, ki je postal zastopnik trgovskih interesov, naslavljali na združnike ploho za ploho očitkov in občasno tudi zmerljivk.

Ta žolčna polemika nam govori o specifičnem pojmovanju nacionalnega interesa. Kaže nam, kako je dojemanje nacionalnega interesa relativna kategorija. Zelo nazorno priča o konfliktu med interesi posameznikov, družbenih slojev in interesnih skupin ter obče koristnimi cilji. Priča o tem, kako se parcialni zasebni interes ovija v celofan višjih družbenih ciljev. Del združništva za del slovenske politike in prebivalstva naenkrat ni imel več legitimnosti slovenskega nacionalnega interesa. Ravno nasprotno, potrošniške zadruge naj bi neposredno rušile slovenski nacionalni interes, ker so s konkuriranjem obstoječim trgovcem delovale proti slovenskemu nacionalnemu interesu, kakor so ga videli zastopniki slovenskih trgovcev. Njihova argumentacija je sicer zanimiva, pa čeprav z dejstvi nekoliko šibka. In ravno šibkost argumentacije je bila vzrok, da so vendarle posegli tudi po nacionalnem. Kot zadnji argument so namreč izpostavili svoje slovenstvo: ne gre, da bi Slovenci ekonomsko izčrpavali Slovence, to je slovenske trgovce.

Naslednji odlomki nazorno ilustrirajo to zanimivo argumentacijo obrambe parcialnega, zasebnega interesa pred občo družbeno koristnostjo. Ilustrirajo svojevrstno razumevanje nacionalnega interesa skozi optiko svojega gospodarskega položaja. "Društva (konzumna, op. Ž. L.) pa kjer bi se prodajal cukor in kofe na drobno, kjer bi se popivalo ponarejeno vino in žganje, kjer bi duhovniki prodajali dekletom svilnate robce itd, so neka kranjska špecialiteta. Nek gnjil izrastek na narodnogospodarskem telesu ... vcepljen v to telo v strankarske namene... Ona sistematično uničujejo naš trgovski stan... Le one dežele, katere imajo trgovski stan dobro razvit, ponašati se morejo s svojim blagostanjem... Kdor ima res kaj srca za mili naš narod, mora skrbeti po svojih močeh, da se ta začeta trgovina v kateri smo se komaj nekoliko otresli tujstva, prav skrbno goji... Če bode-

mo pa jeden drugega uničevali, postanemo končno vsi lačni berači, katere bode gospodarsko močnejši tujec v kratkem vse premagal in vpregel v svoje oje.”⁵³¹

Naslednja pomembna in izpovedno jasna točka, na kateri lahko sledimo razpravam, ki vsebinsko sodijo v kontekst nacionalnega gospodarskega interesa, je čas razpada Habsburške monarhije in nastajanja jugoslovanske države. Prevratne razmere so aktualizirale zahteve po slovenizaciji gospodarstva na slovenskih tleh. Ravno ta zahteva je v javnosti žela največ pozornosti in podpore.⁵³² Zatorej ni presenečenje, kar smo že na več mestih opozorili, da so nekaj let z nekoliko prisile, zakonske in neformalne, sistematično izrivali tuje iz lastništva slovenskih podjetij. Naj tukaj v ponazoritev tega razpoloženja navedemo le nekatere politične cilje Jugoslovanske demokratske stranke na gospodarskem področju, osrednje slovenske liberalne stranke: “Prva zahteva modernega gospodarskega programa, ki je z narodno samoodločbo spojena, je misel, da mora biti vse premoženje, ki se nahaja na zemlji naroda, tudi njegova last... Zahtevamo nacijonaliziranje vsega narodnega gospodarstva, trgovine, industrije in obrti. Danes je skoraj vsa naša zunanja trgovina, veletrgovina in vsa naša industrija v rokah tujcev. Tuji kapital je pripeljal s seboj tuje trgovske voditelje in tuje inženirje. Tudi boljše plačani delavci so pripadniki tujega naroda, domačin pa mora opravljati v teh tudi tujih podjetjih težaška dela. Le mala obrt in mala trgovina je v naših rokah, a tudi ta je obsojena v to, da dela tlako tujemu veleobratu, tujemu kapitalu. Podjetja na slovenski zemlji morajo priti v slovenske roke. Hočemo, da bo kapital služil našim ljudem in da se bodo porabili vsi pridelki in vse dobrine za oploditev našega gospodarstva in da bodo zaposleni Slovenci ne samo kot težaki, ampak tudi kot trgovski in tehniški voditelji”⁵³³ Ideja o nacijonalizaciji premoženja je mogočna, njene posledice za slovensko gospodarstvo velikanske važnosti. Politična neodvisnost se more le tedaj praktično izvesti, ako je tudi glavno premoženje,

⁵³¹ Obravnave deželnega zbora kranjskega, str. 119–135.

⁵³² Brezigar, Osnutek, str. 5–10; isti, Pogled v novi svet, str. 16.

⁵³³ Slovenski narod, 6. 7. 1918.

ki se nahaja na ozemlju naroda, last njegovih članov... Nikakor pa to ne pomeni, da se mora premoženje, kakor posestva, podjetja itd., poddržaviti, ampak da mora narod stremeti za tem, da postanejo posestva, podjetja narodna" (tj. slovenska, op. Ž. L.).⁵³⁴ A to še ni bilo konec trdih besed: "Glavno prizadevanje pa je ubraniti se prepojitve nacionalnega gospodarstva s tujim podjetništvom. Čemu naj bi v trgovini in industriji zavladal tuj element, čemu naj se okorišča naravnih bogastev, produktivnih sil tuji podjetnik."⁵³⁵

Iz teh besed veje želja po prevzemu gospodarstva na slovenskih tleh tudi po lastniški plati. Le podjetja v lasti zavednih Slovencev naj bi namreč v celoti dopolnila politično odločitev za Jugoslavijo. Besede sodobnikov so bile jasne: "Naša samostojnost bi bila pomanjkljiva in nepopolna, če bi bili neodvisni samo politično, dočim bi v gospodarskem pogledu obstajali odvisni od tujine. Pot do gospodarske samostojnosti pa je dolga in težavna..."⁵³⁶ Le malo pa je bilo stvarnih glasov, ki so opozarjali, da zamenjava lastništva na nacionalni osnovi še ni zadosten pogoj za doseg nacionalnega interesa. Kajti tudi novi, slovenski lastniki naj ne bi bili imuni pred skušnjava, da varujejo predvsem lastne osebne interese. Opozarjali so na nevarnost, da bi bil deklarativni nacionalni ekonomski interes samo pretveza za konkretne zasebne materialne interese.⁵³⁷ Druge, tudi izjemno redke, pa je v letih nacionalne vznesenosti zmotilo nekaj drugega. Nacionalistična retorika jim je zbujala skrb glede percepcije tujega kapitala, ki so ga dnevno slikali v demonični podobi. Opozarjali so na uravnotežen pristop, ki naj bi sicer zagotovil slovensko lastništvo gospodarskih subjektov, hkrati pa ohranil odprtost do tujega kapitala za nove naložbe, nove tehnologije in ne odgnal strokovnega osebja po podjetjih, ki se ni moglo v celoti poistovetiti s prevladujočim ozračjem po letu 1918. Tako lahko preberemo: "...Kakor ne smemo biti na eni strani malodušni in izdvajati prezgodaj nad svojo

⁵³⁴ Slovenski narod, 11. 7. 1918.

⁵³⁵ Slovenski narod, 16. 7. 1919.

⁵³⁶ Slovenski narod, 25. 12. 1919.

⁵³⁷ Slovenski narod, 31. 3. 1919.

tvorilno sposobnostjo (gre za občutek gospodarske podrejenosti v AO, op. Ž. L.), tako nas na drugi strani ne sme na tem potu k zgraditvi gospodarske neodvisnosti v veliki industriji voditi lahkomišelnost, vznesenost, napuh. Ne smemo precenjevati svojih moči, ne smemo prenizko ocenjevati nasprotnika (Nemce!, op. Ž. L.)..... Imamo dve poti: na eni strani moramo skrbeti za to, da obstoječa podjetja po možnosti dobimo v svoje roke. Je to proces, ki ga navadno označujemo "nacionaliziranje". Zdrava podjetnost je motor, ki žene gospodarsko življenje. Ubijati brezmišelnost obstoječe, ne bi bilo pametno, kakor tudi ne preudarno odganjati kapital in pa stare izkušene strokovnjake, če jih ne moremo nadomestiti z res dobrimi silami. Kapitala bo prej primanjkovalo kot ne. Kakor se moramo ogibati tedaj, kadar skušamo uveljaviti svoj gospodarski vpliv v onih podjetjih na naši zemlji, ki se sedaj nahajajo v tujih rokah, nepremišljenega šovinizma in nam mora biti vodnik hladen kupčijski razum, tako je treba tudi pri snovanju novih podjetij postopati premišljeno in ciljno."⁵³⁸

Obrazec, v katerem je bilo slovensko lastništvo podjetij porok oziroma že uresničitev slovenskega gospodarskega nacionalnega interesa, je bil mnogokrat na preizkušnji. V procesih slovenizacije podjetij, to je v postopku uresničevanja slovenskega nacionalnega interesa, je marsikdaj nastopil presentljiv obrat, ki dokazuje relativnost in izmuzljivost kategorične opredelitve nacionalnega interesa v gospodarstvu. Najbolj značilen primer v tem pogledu so bila slovenizacija (1920), deslovenizacija (1923) in ponovna slovenizacija banke Kreditni zavod za trgovino in industrijo leta 1931, o čemer smo podrobneje spregovorili v poglavju o lastniški strukturi slovenskega bančništva. Na tem mestu je potrebno postaviti drugačen vidik. Slovenski prevzem Kreditnega zavoda je bil izpeljan z željo po zavarovanju slovenskega nacionalnega interesa. A cilj je bil dosežen ob pomoči pripadnikov slovenske nemške manjšine – tistih torej, ki jih je bilo potrebno za zavarovanje slovenskega nacionalnega interesa nadomestiti s pristnimi Slovenci. V Kreditnem zavodu sta bila zelo pomembna delničarja

⁵³⁸ Slovenski narod, 25. 12. 1919.

slovenska podjetnika nemškega rodu, Ljubljančan Josef Luckmann in Celjan Avgust Westen. Če je bil Luckmann lastnik dela banke že pred prodajo, pa je bil Westen tisti, ki je s posredovanjem Avgusta Praprotnika primaknil manjkajoči del sredstev za prevzem banke.⁵³⁹ Zanka, zgolj slučaj ali ironija zgodovine?

Z veliko gospodarsko krizo se razmišljanje o nacionalnem gospodarskem interesu pomakne v ozadje, kajti gospodarske razmere se izjemno zaostrijo, kazalci gospodarske aktivnosti so v izrazitem upadanju. V ospredje stopi množica eksistenčnih težav posameznikov in gospodarskih družb. V takih razmerah se je težišče premaknilo, nacionalni gospodarski interes postane iskanje odgovora, kako preživeti krizo in ponovno kreniti na pot blaginje. In spet nastopi večno vprašanje, kako do tega priti? V slovenski družbi se vse do druge svetovne vojne ni izoblikoval odgovor, ki bi ga lahko opredelili kot obče sprejetega.⁵⁴⁰

Nacionalne in gospodarske prvine zadružništva

Zadružno gibanje je imelo zaradi historičnega položaja Slovencev znotraj Habsburške monarhije, kjer so bili na obrobju kulturnega, političnega in gospodarskega napredka, nekaj dodatnih lastnosti. Iz tega sledeča podrejenost je določala tudi razvojne poteze zadružništva. Opazna je namreč je velika pomembnost nacionalnega vprašanja kot motivacijskega spodbujevalca. Že od samih začetkov razvoja zadružništva pri Slovencih je bil nacionalni moment neločljivo vraščen v ekonomske temelje razlogov, ki so spodbudili razmah zadružnega gibanja. Nacionalni atribut je spremljal zadružništvo vse do konca Habsburške monarhije. Z desetletji utrjevanja lastne kulturne, politične in gospodarske emancipacije je nacionalni poudarek stopal v ozadje. Opustitev nacionalnega predznaka kot zelo pomembnega gibala je bila mogoča šele po letu 1918, ko so Slovenci presto-

⁵³⁹ Lazarevič, Avgust Tosti, str. 55–56.

⁵⁴⁰ Lazarevič, V prvi jugoslovanski državi, str. 27–54.

pili v jugoslovansko državo. Takrat je germanizacijski pritisk popustil, Nemci so postali manjšina. Kakor je v tem emancipacijskem procesu nacionalni naboj počasi izgubljal aktualnost, pa je v ospredje vedno bolj stopal ideološki moment, ki v obdobju pospešene nacionalne emancipacije ni imel priložnosti priti do izraza.

V času do druge svetovne vojne sta bila pri Slovencih večinoma v ospredju nacionalna in gospodarsko-socialna komponenta. Vzrok lahko najdemo v historičnih razmerah, v katerih so živeli Slovenci v drugi polovici devetnajstega stoletja. Hkrati moramo upoštevati tudi temeljne namene, ki so jih imeli pred očmi pobudniki združništva. Že sedaj pa lahko zatrdimo, da so bili poudarki na nacionalnem momentu večji v začetnem obdobju, gospodarsko-socialni in tudi ideološki poudarki pa so stopili v ospredje v drugem obdobju. Razločevanje med tema dvema etapama je težavno, saj mnogokrat učinkujeta sočasno, na neki način sta druga drugo po-gojevali.

Združništvo je na ravni družbenega konsenza pri Slovencih veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z nestrukturirano socialno podobo in drobno gospodarsko strukturo omogoči uspešno adaptacijo aktualnemu gospodarskemu redu, to je modernizacijo gospodarske in družbene strukture.⁵⁴¹ Uspešno izvedena modernizacija pa je bila pogoj za kulturno, politično in gospodarsko emancipacijo Slovencev kot posebne etnične skupnosti. Z uporabo združnega principa, s sistemom združnih omrežij so zagotavljali solidarnost in vzajemnost slovenskega naroda ter politično homogenizacijo.

Prvo obdobje slovenskega združnega gibanja opredeljujemo za čas prevlade nacionalnega elementa kot osnovnega gibala pospeševanja razvoja združništva. Vsekakor pa ob tem ne smemo dobiti vtisa, da so bili gospodarski razlogi nepomembni. Bili so zelo pomembni in so pravzaprav stalnica skozi celotno obravnavano obdobje. Gre za to, da je šele povezava z nacionalno problematiko, z vzpostavljeno povezavo s slovenskim političnim gibanjem, dala združništvu polet, pomemb-

⁵⁴¹ Lazarevič, *Združništvo v Sloveniji*, str. 12–19.

no motivacijsko spodbudo. Ta medsebojna pogojenost zadružnega in politično-emancipacijskega gibanja je vidna tudi iz dejstva, da so kot spodbujevalci nastopale iste osebe. Politični voditelji so bili hkrati tudi spodbujevalci zadružništva, se pravi gospodarske plati politične emancipacije.

Kot je bila nacionalna emancipacija značilna za politično gibanje, to velja tudi za zadružništvo. Najpomembnejši cilj v prvotnem obdobju je bila okrepitev Slovencev kot gospodarske in politične skupnosti. Razlike na podlagi ideologije se skušajo odpraviti oziroma minimizirati. Zadružništvo je bilo enotno, delovalo je na združujoči pripadnosti slovenskemu narodu. Zato nenehne besede, ki so pozivale k nacionalni/politični diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu občesno koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega naroda. Zadružništvo se je zdelo pravi odgovor za vzpostavljanje paralelnega gospodarskega sistema z nacionalnim predznakom. Bilo naj bi pisano na kožo predstavnikom drobno gospodarskega sektorja, ki so prevladovali. Ustrezalo je tudi egalitarističnim nagnjenjem pretežnega dela javnosti. Zadružništvo je bilo poleg tega še relativno neodvisno od oblasti, zanj so bila poleg politične volje potrebna le majhna sredstva. Poleg tega je bilo prikladno orodje, ki je omogočalo sinergijo socialno-gospodarske in nacionalno-politične plati. V razmerah komercializacije gospodarjenja in napredujoče individualizacije je zadružništvo s propagiranjem vzajemnosti v združni skupnosti dajalo občutek varnosti. Negotovosti, tako politični kot ekonomski, se je bilo mogoče izogniti z naslonitvijo na sonarodnjake s podobnimi, če že ne enakimi interesi. Poleg tega pa je zadružništvo dajalo tudi vtis ljudskosti, enakosti, demokratičnosti. Povrh vsega je streglo tudi proti kapitalističnim občutkom množici kmetov, obrtnikov, majhnih trgovcev ...

Najbolj nazorno lahko predstavimo cilje in namene zadružništva v začetnem obdobju z besedami sodobnikov. Tako je eden od tedanjih protagonistov zadružništva ob iztekanju 19. stoletja, po dveh desetletjih slovenskega zadružnega gibanja, zapisal: "Gospodarska neodvisnost Slovencev je blizu in ni več fata morgana – pretirana domišljija. Res je nismo še dosegli z vsemi

hranilnicami/posojilnicami in drugimi gospodarskimi zadrugami, kolikor jih že imamo. Nismo še gospodarsko neodvisni od vseh naših političnih in narodnih neprijateljev, kateri so dosedaj vodili naše javno gospodarstvo. Dosedaj so Slovenci nalagali denar pri 'sovražnikih', katerim je bilo mar le za njih lastni dobiček. Toda pričeli smo Slovenci po vseh krajih z zdravo narodnogospodarsko organizacijo, začeli smo sami gospodariti s svojim denarjem in svojim blagom, s svojim kreditom in s svojimi dolgovi, s svojim bogastvom in svojo revščino. Brat bratu bode odslej zaupal svoje novce, brat bratu pomagal iz denarne zadrege, in če se bode pri tem kaj prigospodarilo, zopet bode to le bratom, našim rojakom, naši ožji mili domovini v korist.”⁵⁴²

Glede na predstavljene poudarke ni presenečenje, da je v tem obdobju slovensko zadružništvo največji razmah doživelo na območjih nacionalno mešane strukture prebivalstva. Šlo je za predele dežel Koroške in Štajerske, kjer so Slovenci živeli pomešani z Nemci. Štajerska je bila zibelka razvoja zadružništva. Od tod so izvirali ljudje, ki so že od šestdesetih let dalje dajali prve spodbude zadružnemu gibanju, denimo Josip Vošnjak. Prava prelomnica se je zgodila na začetku osemdesetih let, ko se je zadružništvu povsem posvetil Mihael Vošnjak, brat Josipa Vošnjaka. Na pobudo M. Vošnjaka je bila najprej ustanovljena kreditna zadruga v Celju, ki je bilo takrat prizorišče srditih nemško-slovenskih političnih bojev, zaradi katerih je kasneje padla celo vlada na Dunaju.

Pri snovanju organizacijske strukture za celjsko posojilnico se je M. Vošnjak naslonil na že uveljavljena načela v zadružništvu, ki jih je zastopal Herman Schulze-Delitsch.⁵⁴³ Uveljavil je nekoliko modificirano obliko teh načel. Zaradi zakonskih določil iz leta 1880 – dajala so davčne olajšave društvom in zadrugam, ki so omejili poslovanje samo na člane – je vpeljal v zadružni vsakdan več vrst deležev, glavne in opravilne. Prvi so z aktivno volilno pravico omogočali vplivanje na odločanje, drugi ne. Seveda so bili opravilni deleži namenjeni vsem

⁵⁴² Slovenska zadruga št. 1/1899, str. 1.

⁵⁴³ Perovšek, Schulze-Delitscheva zadružnogospodarska doktrina, str. 17–34.

tistim, ki jih resno članstvo v posojilnici ni zanimalo, temveč so želeli le dobiti posojilo. Členitev deležev in njihova različna višina nista rabili samo večanju glavnice, temveč sta bili predvsem zagotovilo, da bo vodstvo posojilnice v trdnih in zanesljivih "narodnih rokah". Vošnjak je ravno tako predvidel izplačevanje dividend oziroma obrestovanje zadružnih deležev, a samo glavnih, in plačane funkcije. Vse to naj bi spodbujalo varno poslovanje. Zavedal se je, da zaupanja prebivalstva ni mogoče graditi samo na narodno in moralno trdnih zadružnikih, temveč predvsem na preglednem, varnem in vestnem poslovanju. Ustvarili naj bi velike in močne zadruge v slovenskih rokah, ki bi se bile, kot prave banke, sposobne kosati z nemško konkurenco. Ta zadružna oblika je bila v svoji osnovi zelo blizu delniški družbi z navadnimi (glavni deleži) in prednostnimi delnicami (opravilni deleži). Takšna oblika je razumljiva, saj je bila zadružna pobuda v tej dobi še omejena pretežno na mesta. Torej so bile že v izhodišču upoštevane gospodarske in socialne razmere ter prevladujoča miselnost mestnega prebivalstva, ki je bilo tudi premoženjsko in socialno bolj diferencirano. Tako so na prvo mesto poleg nacionalnega momenta postavljali predvsem gospodarske učinke; etična merila še niso bila v ospredju.⁵⁴⁴

Hkrati je M. Vošnjak izoblikoval tudi zanimiv model ocenjevanja bonitete posojilojemalcev, kjer je bilo zelo pomembno mnenje "zaupnih mož", nekakšnih "tajnih sodelavcev" ali bolje rečeno "obveščevalcev" posojilnice, ki so podali svoje mnenje o prosilcu. Odveč je seveda opazka, da so morali biti nacionalno neomajni možje, z izpričano slovensko opredelitvijo oziroma identiteto. Ti "zaupni možje" so bili javnosti neznani, poznalo jih je le načelstvo, "nastavljeni" pa so bili na celotnem območju delovanja posojilnice. Podeljevanje posojil ni vedno potekalo po objektivnih kriterijih. Marsikdaj so kakšen dejavnik prezrli, če je tudi "tajni sodelavec" jamčil za prosilca. Dosledno pa so odklanjali vse tiste, ki so jih "obveščevalci" označili za nezanesljive ali negospodarne.⁵⁴⁵

M. Vošnjak se je začel ukvarjati tudi s povezova-

⁵⁴⁴ Lazarevič, *Zadružništvo v Sloveniji*, str. 12–19.

⁵⁴⁵ *Zadruga*, št. 3/1884, str. 10.

njem slovenskega združništva. Leta 1883 je spodbudil ustanovitev prve slovenske združne zveze, Zveze slovenskih posojilnic. Njen namen je bil poleg enotnega nastopa pred oblastjo in javnostjo predvsem medsebojno povezati, uskladiti in poenotiti notranje poslovanje posojilnic, da bi dosegli primerljivost uspešnosti. Obenem pa naj bi zveza, ki ji je že od začetka predsedoval M. Vošnjak, tudi pospeševala ustanavljanje novih zdruget z zagotavljanjem tehnične in organizacijske pomoči pri uresničevanju pobud, da bi prepredli slovensko ozemlje z mrežo posojilnic. Programsko geslo bi lahko strnili v načelo "posojilnico vsaj v vsak slovenski okraj". Ta mreža posojilnic naj bi poleg pospeševanja gospodarskega napredka predstavljala tudi močno finančno oporo slovenskemu narodnemu gibanju.⁵⁴⁶ Zveza je povezala slovenski prostor, območje delovanja je razširila na ves slovenski etnični prostor in se ni omejevala v meje historičnih dežel. Na njeno pobudo ali z njeno tehnično in organizacijsko pomočjo so začele na Slovenskem hitro nastajati nove posojilnice. Konec je bilo stihijskega obdobja, konec je bilo entuziazma. Začel je teči čas organizirane in premišljene vzpostavitve združnega omrežja predvsem na nacionalno mešanih območjih, drugje v tem obdobju še znatno manj.⁵⁴⁷

Značilnost drugega obdobja v razvoju slovenskega združništva je prenos težišča iz narodnostno mešanih dežel v osrednjo slovensko deželo, to je Kranjsko, ki je do tedaj stala bolj v ozadju. Narodnostno vprašanje na Kranjskem ni imelo tako močnega naboja kot v drugih predelih, saj je bila slovenska prevlada nesporna. Hkrati je ta proces sovpadal z nazorsko-političnimi delitvami v slovenskem narodnem gibanju. Konec je bilo sloge, pripadnost slovenstvu ni bila več zadostni pogoj za politično enotnost. V ospredje so vedno bolj vstopala ideološka načela, začela se je strankarsko-politična delitev. Združništvo ni moglo ostati izven teh delitev. Tudi znotraj združništva je prihajalo do ideološkega razslojevanja in cepljenja sil v različne združne, ideološko in politično utemeljene zveze. To je seveda spreminjalo

⁵⁴⁶ Schauer, Prva doba združništva, str. 61–66.

⁵⁴⁷ Lazarevič, Razvoj institucij finančnega posredništva, str. 140–151.

izhodišče združnega udejstvovanja, imperativ delovanja se je premikal na druga področja. A to za pretežen del slovenskega prostora ni pomenilo opustitve nacionalnih atributov, daleč od tega. Na nacionalno mešanih območjih je združništvo, kljub velikim spremembam, še vedno zadržalo močan nacionalni naboj –slovenski značaj, ne glede na nazorsko usmeritev. Nekoliko nepričakovano, a ne kot prvovrstno presenečenje, je potrebno že na tem mestu ugotoviti, da je ideološko-politična, strankarska in druga združna razhajanja spremljal silovit vzpon združne ideje in gibanja.

Vnos politične tekmovalnosti tudi znotraj prej homogenega slovenskega združnega gibanja je povzročil nastanek izjemno široko razpredene združne mreže, ki je segla v zadnji slovenski kraj. Neredko sta bili v posameznem kraju tudi dve konkurenčni zadrugi, obe poudarjeno slovensko opredeljeni, a z jasno politično oziroma ideološko ločnico. V tem drugem obdobju so, tako kot v politiki, v združništvo vstopile množice, najširši sloji prebivalstva. Presežena je bila značilnost, da so prevladovale zadruge v urbanih okoljih in temu ustrezajoče članstvo.

Spremenjeno izhodišče je tako v drugi etapi razvoja združništva prineslo tudi pomembno strukturno spremembo. Težišče združnega dela se je preneslo na podeželje, na kmečko populacijo, ki je bila najštevilčnejša med Slovenci. Tako se je v devetdesetih letih 19. stoletja množično razmahnilo kreditno združništvo, ko so v Sloveniji pričeli vpeljevati Raiffeisnov sistem. Na tem mestu pa v zgodbo vstopi Janez Krek, človek, ki je storil izjemno veliko za razvoj slovenskega združništva, predvsem organizacijsko. Krek ni bil socialni teoretik, predvsem je bil praktik. Kot izhodišče svojega delovanja je uporabil krščanski socialni nauk, zlasti se je naslonil na papeško encikliko *Rerum novarum* iz 1891. leta. Na področju združništva se je trdno oprijel Raiffeisnovega organizacijskega načela. Krek je javno pričel delovati v letu 1892, ko je na slovenskem katoliškem kongresu nastopil s programom, ki ga lahko strnemo v naslednje besede: "Ne ali vsaj ne samo karitas, temveč organiziran boj za enakopravnost socialno zapostavljenih družbenih slojev, pri čemer mora duhovščina aktivno

sodelovati.”⁵⁴⁸ Tak pristop seveda ni izključeval nacionalnega poudarka, kjer je bilo to potrebno. Nasprotno, termin “enakopravnost socialno zastopanih družbenih slojev” je vključeval tudi odpravo nacionalne zastopljenosti, ne samo odpravo ekonomske ali socialne zastopljenosti.

Uresničitev svojega združniškega poslanstva so torej videli na podeželju, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nagnjeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisnovo združništvo z velikim številom majhnih krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili združniki po deležih enaki, ob tem pa so bili deleži majhni, tako da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajani, zadruge pa tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile za financiranje le obče koristnih namenov.⁵⁴⁹ Ta izrazita lokalna usmerjenost nam tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisnovih zadrug po slovenskem ozemlju. Kot spodbudo temu tipu združništva velja prišteti še zakon iz leta 1889, ki je opredeljeval zadrugo in davčne ugodnosti, povezane s tem, če zadruge niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervni sklad.⁵⁵⁰

K skokoviti rasti je pripomoglo še eno dejstvo. V združno delo se je namreč intenzivno vključila tudi slovenska katoliška duhovščina. Mnogokrat so bili na podeželju ravno duhovniki, poleg učiteljev, edini izobraženi ljudje, ki so znali mobilizirati prebivalstvo za združno delo in nacionalno idejo. Njihovo omrežje je omogočalo spodbujevalcem te zvrsti združništva izjemno globoko združno in nacionalno-politično penetracijo med prebivalstvom. Tak splet okoliščin je povzročil, da je sorazmerno hitro nastalo impozantno združno omrežje, v katerem so prevladovalе kreditne zadruge. Potemtakem ne zveni prav nič pretirano, če zapišemo,

⁵⁴⁸ Enciklopedija Slovenije, zvezek 6, str. 1–5.

⁵⁴⁹ Štibler, *Združništvo*, str. 21–37; Vičič, *Združništvo*, str. 182–188.

⁵⁵⁰ Lazarevič, *Združništvo v Sloveniji*, str. 16.

da je imel skorajda sleherni prebivalec svojo kreditno zadrugo v neposredni bližini. Kreditne zadruge so prebivalstvu, predvsem na podeželju, finančne storitve približale bolj kot kdaj poprej.

Vso to množico zadrug, ki bi same le težko obstale, je bilo treba povezati. Zato so, v skladu s centralistično zasnovano, ustanovili zadružno zvezo, ki je povezala in uskladila delo posameznih zadrug v učinkovito celoto. To je bilo vidno in občutno predvsem pri kreditnih zadrukah. Zveza je namreč opravljala vlogo denarne centrale, prek zveze je potekala nadregionalna izmenjava prostih sredstev med kreditnimi zadrugami znotraj slovenskega prostora.

Na samem začetku delovanja, ko so bili še omejeni na Kranjsko, so leta 1895 najprej ustanovili Zvezo kranjskih posojilnic. Kasneje, ko so razpredli mrežo zadrug po vsem slovenskem etničnem ozemlju, pa so morali ime spremeniti, saj ni več ustrezalo dejanskemu stanju. Organizacijo so zato poimenovali s splošnim izrazom Zadružna zveza. V tem povezovanju je prednjačil Janez Krek, duša katoliško opredeljenega zadružništva, ki je vse od leta 1895 pa do svoje smrti leta 1917 predsedoval tej zadružni organizaciji.⁵⁵¹ Pod njegovim vodstvom so se Zadružna zveza kot celota in še posebej kreditne zadruge izjemno razvile. Poleg izmenjave denarnih sredstev je bila na področju kreditnega zadružništva poglavitna naloga Zadružne zveze revizija poslovanja članic. Dobro organizirana, pregledno vodena in finančno solidno utemeljena zveza je bila dobrodošla opora v procesih politične in gospodarske emancipacije Slovencev v nacionalno mešanih okrajih. Tudi ta druga zadružna organizacija je bila izrazito nacionalno opredeljena, pokrivala je ves slovenski etnični prostor in je okrepljeno delovala na nacionalno mešanih območjih. Prav nič se ni ozirala na deželne meje, ki so delile prostor slovenske poselitve. Z izrazitim slovenskim predznakom je tudi ta zadružna zveza prav gotovo znatno prispevala k politični homogenizaciji in mobilizaciji prebivalstva za slovenske politične cilje.

Primerjava stališč nam razkrije, da sta na Sloven-

⁵⁵¹ Lukan, *The Second Phase of Slovene Cooperativism*, str. 83–96.

skem z združništvom imeli obe strani, tako privrženci Vošnjakovih/Schulze-Delitzschevih kakor tudi Raiffeisnovih načel, v bistvu povsem enake namene; osnovni smoter je bila okrepitev ekonomske podlage drobnogospodarskega sektorja, da bi bila omogočena modernizacija slovenske gospodarske osnove. Sočasno bi dosegli še okrepitev Slovencev kot narodne skupnosti, da bi lažje vztrajali, predvsem v nemško-slovenskih narodnostno-političnih bojih. Posamezni predstavniki tega sektorja pač niso imeli zadostne moči, da bi se samostojno – brez zaslombe na druge, z enakimi interesi – uprli svobodni tekmi, ki jo je določal trg. Zato se vprašanje gospodarskega pomena združnega delovanja v katerikoli različici ni nikoli zastavljalo, koristnost združnega dela, tudi za nacionalno okrepitev, so si protagonisti priznavali. Razlike pa so se pojavljale pri razvrščanju poudarkov združnega delovanja, ki pa so samo druga plat iste medalje. Če so zastopniki Vošnjakovega združnega ustroja na prvo mesto enakovredno postavljali nacionalne in gospodarske vidike, pa so nasprotno Raiffeisenovi privrženci v Sloveniji v prvi vrsti stavili na etične in socialno-gospodarske momente, ki so kot samoumevnost vključevali tudi narodnostni vidik. V njihovem videnju je izboljšanje socialnih in gospodarskih razmer vodilo tudi v nacionalno okrepitev Slovencev kot narodne skupnosti, s tem pa tudi bolj samozavesten nastop v nacionalnih političnih konfrontacijah. V obeh primerih pa je bilo združništvo izdatno instrumentalizirano za politične namene, bodisi nacionalne ali ožje strankarske, kar je pridobivalo veljavo s približevanjem 20. stoletja.

Slovenske razmere v združništvu oziroma močna nacionalna konotacija (nacionalizem) kot spodbujevalno gibalo razmaha združne ideje nam prav gotovo sugerirajo, da gre za neko splošnejšo značilnost. In to zlasti pri narodih, ki živijo v državnih skupnostih, v katerih so v politično in gospodarsko podrejenih vlogah. In takih narodov je bilo v Vzhodni Evropi veliko: Poljaki, Čehi, Slovaki, Ukrajinci, če naštejemo samo nekatere. Vsem tem je bilo skupno, da so združništvo dojemali kot "samopomoč", kot sredstvo za "ekonomske in nacionalno osvoboditev". Tako kot pri Slovencih ali drugih južnoslovanskih narodih se je združništvo zaradi svoje

univerzalne forme odlikovalo z veliko prilagodljivostjo. Zadrudne principe so uporabljali tako na podeželju kot v mestih, tako kmetje ali delavci kot tudi trgovci ali obrtniki. Vsak sloj je izbral tisti princip, ki mu je najbolj ustrežal glede na namene, ki jih je zasledoval. Velik pomen je zadrudništvo odigralo kot pripomoček, ki je olajšal vključitev množice prebivalstva v nastajajoče tržno gospodarstvo. Zadrudništvo je torej omogočilo nekoliko lažji vstop kmetov ter drobnih trgovcev in obrtnikov v sistem popolne komercializacije, ki je z iztekanjem 19. stoletja intenzivno prodirala tudi na območje Vzhodne Evrope. Tako kot v Sloveniji so bili tudi drugod po Vzhodni Evropi spodbujevalci zadrudništva pripadniki nacionalnih in političnih elit. Spoznali so izjemno veliko mobilizacijsko vlogo oziroma moč zadrudništva pri pridobivanju množic za nacionalno ali za politično oziroma ideološko opredeljevanje. Na drugi strani pa so množice hvaležno sprejemale zadrudni vzorec kot sredstvo "samopomoči" za lažje premagovanje vsakodnevnih gospodarskih težav. K samim gospodarskim koreninam pa so se kot zelo pomembni pridruževali še ideološko-politični ali kakšni drugi socialni cilji.⁵⁵²

Zanimivo je, da je tudi periodizacija, ki se je pri Slovencih oblikovala na osnovi vrednotenja razmerja med nacionalnim in gospodarskim vidikom slovenskega zadrudništva že na začetku 20. stoletja, zelo podobna tudi časovnim in vsebinskim razvrstitvam zadrudnega gibanja pri drugih narodih v Vzhodni Evropi. Določene skupne poteze in razvojne podobnosti so opazili že raziskovalci oblikovanja nacionalnih preporodnih gibanj v Evropi. Tako je npr. Miroslav Hroch na osnovi primerjalnega študija nacionalnih gibanj pri Čehih, Slovakah, Norvežanih, Estoncih, Litvancih, Flamcih in Dancih v nemškem Schleswigu izdelal tudi posebno tipologijo. Celo več, govorimo lahko kar o občem modelu, ki nam v marsičem pomaga pri razumevanju in umeščanju posameznih primerov v širši politični in geografski prostor. Miroslav Hroch tako loči tri vsebinsko hierarhične stopnje v razvoju nacionalnih gibanj. Najprej je bila na vrsti stopnja A, ki jo je opredelil kot obdobje romantičnega in-

⁵⁵² Lorenz, *Genossenschaften im Nationalitätenkampf*, str. 121–133.

teresa za ljudstvo. V naslednji stopnji B prevladuje "patriotična oziroma nacionalna agitacija". Gre torej za čas nacionalnega preporoda. V zadnji, stopnji C, pa imamo opraviti z močnim množičnim nacionalnim gibanjem.⁵⁵³

Z navezavo oziroma po vzoru na Hrochov model je Torsten Lorenz skušal modelirati tudi skupne razvojne značilnosti zadružništva v Vzhodni Evropi. Ločil je štiri stopnje, in sicer obdobje tranzicije (A), čas inkubacije (B) in dobo množičnega zadružništva (C), ki jim je sledila zaključna faza nadaljnje mobilizacije (D). Če preidemo na bolj podrobno predstavitev, potem opazimo, da v obdobju tranzicije (A), ko se družba in gospodarstvo pomikata v smeri modernosti, nastajajo prve, pogojno rečeno, protozadružne oblike. Na neki način je Lorenz potegnil enačaj med njegovo in Hrochovo fazo A. V drugem obdobju (B), po Lorenzu v dobi inkubacije, se v zadružno delo že vključi nacionalna inteligenca, ki prične spodbujati zadružno gibanje z namenom okrepitve nacionalnega gibanja. Zadružništvo v tej dobi je kot podporni steber nacionalne diferenciacije tesno vpeto v Hrochovo opredelitev patriotične/nacionalne agitacije (B) kot posebne stopnje narodno preporodnega gibanja. V tretji stopnji (C) tako v politiko kot v zadružništvo intenzivno stopijo množice, še posebej s podeželja. Vloga zadružništva kot orodja za ideološko-politično ali nacionalno mobilizacijo je osrednja. Posledica je vsesplošni razmah zadružništva v različnih namenskih verzijah, a običajno na podlagi Raiffeisenovih organizacijskih načel. Zaključna faza D, ki je Hroch ne definira, pa po Lorenzu označuje prehod v dobo nacionalne države, kar Vzhodna Evropa doživlja po prvi svetovni vojni. Vloga zadružništva se v tem obdobju spremeni, saj prej podrejeni narodi postanejo dominantni. Za nacionalno in ekonomsko emancipacijo oziroma modernizacijo imajo na voljo državo z vso paleto ukrepov, ki so ob tem na voljo. Zadružništvo živi naprej, se notranje konsolidira in profesionalizira in še naprej omogoča pripadnikom drobnogospodarskega sektorja organizirano nastopanje na trgu.⁵⁵⁴

⁵⁵³ Hroch, *Social preconditions*, str. 22–23.

⁵⁵⁴ Lorenz, *Co-operatives as a basic tool of economic nationalism*, str. 127–140.

Lorenzova modelska tipologija nedvomno posrečeno povzema razvojne značilnosti vzhodnoevropskega združništva in jih s posploševanjem vsebinsko združi na najmanjši skupni imenovalac. Kot majhno dopolnilo bi bilo vanjo potrebno vnesti le dimenzijo večnacionalnih držav, ki so bile v Vzhodni Evropi kljub glasni retoriki o nacionalnih državah še vedno v večini. S tem pa tudi razmere, ki so združništvu poleg ekonomskega dajale še močan nacionalno političen prizvok.

Ko v tem okviru opazujemo razvoj in vlogo slovenskega združništva, težko najdemo odstopanja, ki bi pritrjevala slovenski drugačni historični izkušnji, kot je bila v združništvu značilna za širši prostor Srednje in Vzhodne Evrope. Več kot očitno se potrjuje, da podobne gospodarske in politične razmere izzovejo tudi podobne odzive. Pri združništvu je bilo to toliko lažje, ker je šlo za že razdelane vzorce, ki jih je bilo potrebno le prilagoditi in nato uporabiti v domačem okolju. Podobno je bilo tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah, pri čemer primerjalni vidik pokaže, da je bilo slovensko združništvo v teh relacijah najbolj profilirano in razvito. Resda so obstajale velike razlike, vendar je bila za celotno območje značilna etnična raznolikost, to je nacionalno mešana struktura prebivalstva. Podobne situacije so generirale tudi podobne odgovore, to je prisotnost močnega nacionalnega naboja pri razvoju združništva. In na tej ravni opazimo precej skupnih potez.

Razlike med posameznimi hrvaškimi pokrajinami so bile velike. Hrvaško združno gibanje v Dalmaciji in Istri, ki je bilo tesno povezano s slovenskimi združnimi zvezami, je bilo izrazito hrvaško nacionalno opredeljeno zaradi italijanske nadvlade. V preostalih delih Hrvaške zaradi njenega posebnega državno pravnega statusa nacionalni naboj ni bil toliko prisoten. Tam so bili bolj v ospredju gospodarsko-socialni vidiki.⁵⁵⁵ Od preloma v dvajseto stoletje so opazna prizadevanja za okrepitev združnega gibanja po slovenskem vzoru,⁵⁵⁶ vendar opaznejših rezultatov, zlasti v primerjavi s Slo-

⁵⁵⁵ To je zlasti vidno iz združnega gibanja pod vodstvom Antuna Radića. Glej Hrvatski seljački pokret braće Radića, str. 83–150.

⁵⁵⁶ Združni leksikon I., str. 370–379.

venijo, ni bilo. V primerjavi s Hrvati so bili v drugačnem položaju hrvaški Srbi. Kot prepoznavna etnična entiteta se niso morali emancipirati samo nasproti Italijanom ali Madžarom, temveč tudi nasproti Hrvatom. In Srbi na Hrvaškem so v tem procesu dejavno uporabili zadružništvo kot orodje za vzpostavitev vzporednega sistema gospodarskih institucij. Na začetku dvajsetega stoletja (1901) so v Zagrebu oblikovali zvezo srbskih kmetijskih zadrug, ki je že z imenom, tako kot njene članice, posamezne zadruge, jasno pričala o nesporni srbski nacionalni opredeljenosti. Zveza je združevala in usklajevala delo množice zadrug, do prve svetovne vojne se je njihovo število približalo petstotim, pri čemer so, tako kot v slovenskem primeru, prevladovale kreditne in nabavno-prodajne zadruge.⁵⁵⁷ Na srbsko zadružno centralo v Zagrebu so bile navezane tudi srbske zadruge iz Vojvodine, ki so se pričele bolj pojavljati od preloma v dvajseto stoletje dalje.⁵⁵⁸

Tudi v Bosni in Hercegovini so se pojavljale delitve gospodarskih organizacij in ustanov na nacionalni osnovi. Resda se je to dogajalo kasneje kot v sosedstvu, vendar so bili rezultati nazadnje enaki. Razlogi zakašnitve so bili dvojni; na eni strani velika ekonomska in socialna nerazvitost nekdanje turške province, na drugi strani pa tudi oblastna politika. A emancipacije posameznih narodnih skupnosti se ni dalo ustaviti. V pokrajini, ki jo naseljujejo trije zelo sorodni, a po lastnem občutenju vendarle različni narodi, tudi ni moglo biti drugače. Potreba po nacionalno politični diferenciaciji je bila v okolju, kjer so bile realne razlike le v religiozni pripadnosti, še toliko večja. Občutljivosti tega vprašanja so se zavedale tudi oblasti, zaradi tega tudi niso vse do 1907. leta dovoljevale nacionalnih znamenj oziroma ustanavljanja nacionalno jasno opredeljenih gospodarskih ustanov. Takrat so že delujoče zadružne organizacije nemudoma dodale pred svoja imena nacionalne pridevnike – srbske, hrvaške in muslimanske oznake. Nastopila je samo dejanska legalizacija obstoječega stanja. Čeprav oblast ni dovoljevala nacionalnih opredeli-

⁵⁵⁷ Zadružni leksikon, str. 379 (I), 1121 (II).

⁵⁵⁸ Zadružni leksikon, str. 1425 (II).

tev, so te v zadružništvu obstajale, za njih so vsi vedeli in jih tudi upoštevali. Gre za tradicijo nacionalno-konfesijske delitve, ki je imela trdno oporo še v turški dobi. Vse tri narodne skupnosti oblikujejo svoje gospodarske zadružne organizacije, na njihovem čelu pa kot centrale stojijo bančne delniške družbe.⁵⁵⁹

Nastanek jugoslovanske države je pomenil veliko prelomnico. A kljub temu so v ozadju preloma še vedno delovale silnice mednacionalnih nasprotij in temu pripadajoča vloga zadružništva. Razmerja v posameznih jugoslovanskih pokrajinah so postala nekoliko drugačna. Prej prevladujoča naroda, nemški in madžarski, sta bila v novi državi izrazita manjšina. Transformacija v manjšino je prinesla tudi potrebo po nacionalni in politični homogenizaciji. Kot nekdanji Srbi, Hrvati ali Slovenci so tudi Nemci in Madžari začeli iz enakih pobud in enakih namenov veliko bolj kot kdaj prej instrumentalizirati zadružništvo kot orodje ekonomskega zapiranja znotraj svojih vrst. V Vojvodini, kjer so bili najbolj številčno zastopani, so Nemci oblikovali svojo zadružno zvezo – Landwirtschaftliche Zentraldarlehenskasse, ki je združevala nemško zadružništvo v celotni Jugoslaviji. Zanimivo je, da so se tej zvezi množično priključevale tudi zadruge madžarske manjšine, saj sami niso oblikovali svojih osrednjih gospodarskih organizacij.⁵⁶⁰

Razpršitev nemške premoči je v Sloveniji prinesla olajšanje zaradi vsesplošne slovenizacije političnega, socialnega in gospodarskega življenja. Ker je Slovenija postala nacionalno skoraj homogena pokrajina, ni bilo več potrebe po jasni slovenski/nacionalni profiliranosti gospodarskih ustanov. To je bilo nekaj samoumevnega, gospodarsko-socialne vsebine delovanja so zares stopile v ospredje. Pri zadružništvu pa je še vedno ostala v veljavi politična primes. Če je prenehala potreba po nacionalnem opredeljevanju, pa so bila zadružna omrežja še vedno zelo uporabna za politično mobilizacijo.⁵⁶¹

V drugih jugoslovanskih predelih nacionalni značaj

⁵⁵⁹ Juzbašić, *Politika i privreda*, str. 152.

⁵⁶⁰ *Zadružni leksikon II*, str. 1426–1427.

⁵⁶¹ Slovenske zadružne organizacije so bile več kot očitno politično nazorsko opredeljene. Katoliška, liberalna in socialdemokratska stranka so imele vsaka svojo zadružno mrežo.

zadružništva ni prav nič splahnel, saj so mednacionalna razmerja ostala enaka. Tudi v tem primeru je šlo za kontinuiteto razmer izpred prve svetovne vojne. Razlika je bila le v tem, da so zadružni voditelji iz Beograda skušali centralizirati vse srbsko zadružništvo na jasno izpričani podlagi srbstva kot skupnega imenovalca. Tako pod primat Beograda pridejo zadružne organizacije Srbov na Hrvaškem in v Vojvodini.⁵⁶² A ta centralizacija srbskega zadružništva nikakor ni pomenila, da so v ospredje prišle zgolj in samo gospodarske vsebine. Na Hrvaškem ali v Bosni sta vloga in namen paralelnih zadružnih gospodarskih organizacij ostala še naprej enaka. Prav nič drugače ni bilo s hrvaškim zadružništvom, tudi to zadružništvo so združevali na državni ravni, ne glede na pokrajinske ali notranje administrativne meje.⁵⁶³ Vmes med srbskimi in hrvaškimi gospodarskimi institucijami pa so svoj paralelni svet gospodarskih ustanov razvijali Muslimani v Bosni.⁵⁶⁴ Kontinuiteta uveljavljenega vzorca omrežij nacionalnih gospodarskih ustanov naj bi še naprej poleg ekonomskih učinkov zagotavljala solidarnost in homogenizacijo srbskega, hrvaškega ali muslimanskega naroda.

⁵⁶² Zadružni leksikon II, str. 1121.

⁵⁶³ Zadružni leksikon I, str. 387–403.

⁵⁶⁴ Ravno tam, str. 95.

Aristokrati in demokrati

Leta 1907 je Mihael Vošnjak doživel pomemben življenjski jubilej; 18. septembra je namreč dopolnil sedemdeset let. Kakor je v navadi ob tako častitljivih obletnicah zaslužnih mož, je bil njegov jubilej deležen ustrezne pozornosti. Čeprav je Vošnjak odklonil kakršno koli javno obhajanje svoje obletnice, mu je Zadruga – glasilo celjske Zadružne zveze, katere predsednik je bil od začetka njenega delovanja – v septembrski številki izkazala dolžno spoštovanje. V obsežnem članku so podrobno predstavili življenjsko pot in pomembne postaje v njegovem življenju; povsem razumljivo so osrednjo pozornost namenili Vošnjakovemu združnemu udejstvanju oziroma njegovim zaslugam za razmah slovenskega združništva.⁵⁶⁵

Vošnjakovega jubileja pa niso prezrli niti pri Narodnem gospodarju, glasilu konkurenčne združne zveze, pri Zadružni zvezi v Ljubljani. Povsem pričakovano pa pisec priložnostnih vrstic o Vošnjakovem jubileju ni bil v sozvočju z nepodpisanim avtorjem iz Zadruga. Svetoslav Premrou, pisec članka v Narodnem gospodarju, je sicer priznaval Vošnjaku častni naziv in sloves “očeta slovenskega združništva” ter temu pripadajoči ugled, vendar je v isti sapi Vošnjaka in njegove privržence opozoril tudi na njegove nedoslednosti v združnem delu. Kritične pripombe so se dotikale dveh vidikov Vošnjakovega združnega udejstovanja. Premrou je Vošnjaku

⁵⁶⁵ Zadruga, št. 9/1907, str. 190–194.

tako očital, da ni imel nikoli posluha za Raiffeisnov tip kreditnih zadrug in da se je vse do zadnjega trdovratno upiral centralizaciji denarnega poslovanja oziroma preoblikovanju Zveze slovenskih posojilnic v denarno centralo.

Prvi temeljni očitke se je torej glasil, da Vošnjak ni imel posluha za Raiffeisnov tip zadrug, ki naj bi bile po Premrouovem mnenju edine sposobne zagotoviti izboljšanje gmotnih razmer revnejših slojev prebivalstva. Tip zadrug, to je Schulze–delitzschev, ki ga je v slovenski prostor vnesel Vošnjak, se mu na načelni ravni ni zdel napačen, vendar ga je po njegovem mnenju čas presegel. Premrou Vošnjaku torej na splošno ni zameril uporabe tega principa, razmere so bile tedaj pač drugačne, ali s Premrouovimi besedami: “Ko je on (to je Vošnjak, op. Ž.n L.) pričel delati so bile v modi le Schulze–delitzschevke.” Vošnjaku pa je zameril, da ni opustil svojega stališča, ko je bilo več kot očitno, da je potrebno v združno delo vnesti nove poudarke. Po Premrouu so bili to “socialni” poudarki, ki naj bi nadomestili “nacionalne”, kajti socialne vidike bi lahko uveljavljali le z Raiffeisnovim ustrojem. Svojo pozicijo in videnje združništva je Premrou najlažje utemeljil s kritiko združnega tipa, ki ga je uporabil Vošnjak. Tako je Premrou menil, da Vošnjakov tip zadrug nikakor ni mogel ponuditi zadostne opore snovalcem za uresničevanje socialnih nalog. Trdno je bil prepričan, da so bile “vošnjakove” zadruge, konkretno kreditne, “le nabiralniki hranilnih vlog, le predmet koristnostnega nalaganja kapitalij v škodo posojilojemalcev. Čeprav koristni, so Schulze–Delitzschevi zavodi ostali ljudstvu tuji.”⁵⁶⁶

Logična izpeljava teh misli je Premroua vodila do sklepa, da le Raiffeisnove zadruge ustrezajo ljudstvu, ki ga je več kot očitno enačil predvsem s kmečko populacijo. Le tovrstne zadruge so zaradi svoje zasnove sposobne nadgraditi gospodarski in nacionalni učinek, kar naj bi zastopal Vošnjak, z ustrezno socialno noto. Funkcija Raiffeisnovih posojilnic je bila po Premrouu torej dvojne narave, tesno sta se prepletala socialna in gospodarska vloga. Utemeljitev pa je bila sledeča: “V socialnem ozi-

⁵⁶⁶ Narodni gospodar, št. 17/1907, str. 275.

ru skušajo delovati kot člen velike socialno–preosnovalne verige, da se izboljšajo življenjske razmere specialne kmečkega stanu. V gospodarskem oziru, ker nudijo sredstva za to, da se gospodarska izboljšava tudi dejansko izvrši. Socialni vpliv je družabno preosnovalen. Ni revolucionaren. Ne stremi za tem, da se uniči ali v velikem obsegu preobrazi splošne gospodarske razmere današnjega časa. Pač pa deluje na to, da ustvari interesno zastopstvo kmečkega stanu v svrhu samoobrambe in samoohranitve, v svrhu socialnega uvažavanja.”⁵⁶⁷

Premrou je Vošnjaku nadalje očital, da je z vpeljavo dveh vrst deležev pri zadrugah, to je glavnih in opravnih, pri čemer so imeli glasovalne in s tem upravljalne pravice le imetniki glavnih deležev, vnesel med zadružnike izrazito neenakopravnost, zadruga naj bi bile še bolj odtujene širokim ljudskim množicam, katerim naj bi bile prvenstveno namenjene. Premrouovo razmišljanje se je izteklo v kategorično obsodbo: “Socialno – izenačevalnega namena ta preustrojba ni imela, ker so člani, ki so bili lastniki glavnih deležev uživali na občnih zborih glasovalno in volilno pravico, dočim je niso uživali člani, lastniki opravnih deležev. Še več ustvarilo se je nekaj, kar je ločilo privilegirance od nepriviligirancev in tako posojilnico še bolj odtujilo preprostemu ljudstvu, kot bi bila še po schulze-delitschevem ustroju samem. Zakaj onemogočila je lastnikom opravnih deležev vsaj malo vplivati na gospodarski razvoj posojilnice. Revnejši člani so smeli le ubogati in garantirati, v razmerju mnogo več nego lastniki glavnih deležev.”⁵⁶⁸

Drugi očitek se je na nanašal na interesno povezovanje kreditnih zadrug oziroma na centralizacijo denarnega poslovanja, ki jo je Mihael Vošnjak resnici na ljubo res odklanjal. Le stežka so ga prepričali, da je privolil v preoblikovanje Zveze slovenskih posojilnic v denarno centralo, kar se je navsezadnje vendarle zgodilo leta 1905, sočasno s preimenovanjem Zveze slovenskih posojilnic v Zadružno zvezo v Celju. Tudi v tem primeru je Premrou pripisal krivdo Schulze–Delitschevemu zadružnemu principu. Tovrstne posojilnice so bile na-

⁵⁶⁷ Narodni gospodar, št. 18/1907, str. 289–292.

⁵⁶⁸ Narodni gospodar, št. 17/1907, str. 275.

mreč organizirane kot finančno trdni zavodi, ki so lahko uspevali tudi brez zunanje zaslombe. Glavnino krivde za dolgoletno ohlapno organiziranost Zveze slovenskih posojilnic je Premrou seveda pripisal Vošnjaku; Premrou se nadalje ni strinjal z nikakršnimi olajševalnimi okoliščinami, kar je podkrepil z naslednjimi besedami: "Dejstvo, da je vedno iskal zavod, kjer bi 'njegove' zadruge nalagale gotovino in najemale kredite ne spremeni dejstva, da ni hotel nič slišati o zadružni denarni centrali."⁵⁶⁹

Odveč bi bilo misliti, da bi ostra Premrouova stališča, ki so zmotila vzneseno in svečano ozračje v celjski Zadružni zvezi, izzvenela v prazno. Ni preteklo dosti časa, našel se je mož z imenom in priimkom, ki je vstal v obrambo Vošnjakovega dela. A ne samo v bran Vošnjakovega, temveč celotnega dela Zveze slovenskih posojilnic oziroma Zadružne zveze v Celju, saj je obhajanje Vošnjakove sedemdesetletnice pomenilo z oziranjem v preteklost tudi vrednotenje dela in pomena celjske zadružne zveze. Tako je sočasno kritika Vošnjakovega dela pomenila tudi kritiko dela omenjene zadružne zveze.

Ivan Lapajne, ki se je lotil spodbijanja Premrouovih trditev, je le z avtoriteto lastne osebnosti, saj je šlo za uglednega zadružnika, dosegel objavo odgovora v Zadruhu. Uredništvo je namreč v opombi k članku poudarilo, da objavlja Lapajnov odgovor na njegovo izrecno željo, in se tako ogradi od njegovih izvajanj. Pri Lapajnovem odgovoru gre pravzaprav za ironijo usode. Premrouu je namreč odgovarjal človek, ki je bil velikokrat v sporu z Zvezo slovenskih posojilnic in Vošnjakom osebno. Ivan Lapajne je bil eden od najvztrajnejših zagovornikov centralizacije Zveze slovenskih posojilnic in njenega preoblikovanja v denarno centralo. Dolga leta so bile njegove težnje odrivane in neuslišane. Poskusil je tudi z lastno zadružno zvezo, na čelu katere je stala njegova Centralna posojilnica slovenska v Krškem, a brez vidnejšega uspeha. Končno se je vendarle vrnil v varen objem Zveze slovenskih posojilnic, kjer je še naprej trmastotil ubrane glasove s svojimi zahtevami po de-

⁵⁶⁹ Ravno tam.

narni centrali.⁵⁷⁰ Glede na tako preteklost in odnose je razumljivo, da se je Lapajne v svojem odgovoru povsem izognil problemu centralizacije denarnega poslovanja, saj mu sicer ne bi preostalo drugega kakor pritrjevanje Premrouvim stališčem.

Lapajne je Premroua zavrnil povsem pričakovano z argumenti, da ne pozna ravno dobro snovi, o kateri želi razpravljati, o čemer pričajo že uvodne besede: "Dasi je ta opis vobče še precej objektivnen, za kar smo mi, iskreni častilci Vošnjakovi, hvaležni g. Premrou, vendar smo našli, da je pisatelj o nekaterih točkah zgodovinskega razvoja slovenskega posojilništva premalo poučen. Raditega je njegovo razmotrivanje Vošnjakovega delovanja nekoliko pretirano, nekoliko pomanjkljivo in njegovi nazori o posojilniških principih so pa nekoliko napačni. Pomanjkljivo je to, da pisatelj ne ve natanko, kako se je razvijalo kranjsko in slovensko posojilništvo sploh po Vošnjakovih inicijativah." Zaradi tega je bil nujno potreben ustrezen poduk. Lapajne je kategorično zatrdil, da Vošnjak ni mogel ustanavljati drugačnih posojilnic kakor Schulze–Delitzschevih, kajti pred 1. 6. 1889 Raiffeisenovih sploh ni bilo mogoče ustanavljati, ker ni bilo zakonske podlage. Pri snovanju tega zakona, ki je omogočil ustanavljanje slednjih, pa je zelo dejavno kot državnozborski poslanec sodeloval tudi Mihael Vošnjak. Resda je Vošnjak imel nekaj pripomb na ta zakon, a ne bistvenih; naprtoval je namreč le nameri vlade, da bi v tekst zakona vnesla določilo, da Raiffeisnovke ne smejo nagrajevati svojih uradnikov in da ne smejo iz svojih skladov podpirati "narodnih in človekoljubnih namenov." V tem prizadevanju je bil Vošnjak skupaj z drugimi poslanci uspešen.

Zatem pa je Lapajne prešel na drugo področje, ki ga pogojno lahko poimenujemo tudi ideološko. Ljubljanski zadružni zvezi je tako očital, da je bila porojena iz političnih nagibov, ne pa iz gospodarskih ("edinopravega plemenitega namena"), a hkrati ji je priznal, da vendarle opravlja koristno delo. Lapajna je zlasti zbolel očitek, da naj bi bile Schulze–Delitzscheve posojilnice "neljudske, protikmečke, celo kapitalistične" ustanove. Pouda-

⁵⁷⁰ Lazarevič, Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva, str. 123–130.

ril je, da finančna trdnost takih zavodov ni slabost, ravno nasprotno. Očitati jim njihov preudaren in predvsem varen način poslovanja – “obiranje slovenskih kmetov” po Premrouu – se mu je zdelo povsem neumestno. Očitki so bili težki, zato je Lapajne namesto opravičevanja ubral ostrejšo tone: “Res so si nekatere slovenske posojilnice s previdnim delovanjem opomogle nekoliko, ali njim očitati bogastvo je otročarija; njim očitati obiranje slovenskih kmetov je več kot krivično. Vsak otročaj na Slovenskem ve, da so vsi slovenski denarni zavodi le beračija nasproti bogatim nemškimi denarnim zavodom, nasproti raznim hranilnicam, bankam itd. Kdor nadalje ve, da vodijo slovenske posojilnice večinoma možje kmečkega pokolenja, ki ljubijo svoj rod, ta ne bo očital, da naše posojilnice odirajo slovenskega kmeta; izjem ni ali pa so zelo redke in se nahajajo tudi v nam nasprotnih vrstah. Da pa čislajo nekatere posojilnice, ki niso Raiffeisenovke, Schulzejeva načela, kdo jim bo to zameril? Schulze je tudi posojilničarje lepo učil; n.pr. da naj vsaka posojilnica stoji na svojih nogah, da naj dela s svojim denarjem, da naj se ne zanaša na tujo pomoč itd. Raiffeisenovke so tudi res lepa podpora kmetom; ali glede denarnih sredstev se morajo večkrat obračati za pomoč centralnim zadrugam, katere slednje se morajo po večkrat obrniti do vlade za pomoč, zlasti, da pokrijejo svoje velike upravne stroške.”

Lapajnov namen vendarle ni bil razpravljati o ideoloških in gospodarskih videnjih slovenskega posojilništva, temveč “oprati našega jubilarja, da ni bil in da še dandanes ni protivnik Raiffeisenovk, kakor misli g. P.” V bran tej trditvi je Lapajne posegel v preteklost. Izpod koprene pozabe je potegnil dokument iz leta 1884, “torej 5 let pred razglasitvijo Raiffeseinovega zakona”, v katerem je Mihael Vošnjak opozarjal na potrebo ustanavljanja majhnih posojilnic na podeželju. Tega leta je namreč Vošnjak kot predsednik Zveze slovenskih posojilnic razposlal okrožnico južnoštajerskim občinam, s katero jih je opozoril na koristnost malih posojilnic in jim obenem določil način dela. Vošnjak je zlasti izpostavil, da naj bi take posojilnice dajale posojila proti osebni poroštvi s tem, da bi vodstvo natančno poznalo prosilca, njegove sposobnosti, premoženjske razmere

ter gospodarske zmogljivosti. Dosledno pa naj bi se take posojilnice izogibale hipotekarnih posojil, ker nimajo na voljo potrebnih denarnih sredstev za tako dolgoročne naložbe, kakor jih terjata hipotekarno kreditiranje. Samo deleži in zbiranje hranilnih vlog pač ne more ustvariti znatnega denarnega sklada za dolgoročne naložbe. Okrožnica se je zaključevala z naslednjimi besedami, katerih se niti zastopniki Raiffeseinovk ne bi branili: "Tak zavod sme imeti le majhen delokrog in raditega bode poslovanje pri takih posojilnicah tem lažje izvedljivo in tem varnejše, čim ožji je društveni delokrog. Pri takih zadrugah bodo upravni stroški neznatni, posebno raznih pisarij ne bode mnogo; posebnega društvenega uradnika ni treba imeti, tudi ne posebnih društvenih prostorov, kajti posluje se lahko v občinskem uradi ali čitalnici. Ustanavljanje takih majhnih (kmetskih) posojilnic na deželi bode gotovo ugodno vplivalo na kmetski stan, in je zveza pripravljena brezplačno sodelovati pri vstanovitvi."⁵⁷¹

Z navedbo Vošnjakove okrožnice je Lapajne zaključil svoj odgovor. Menil, da so njegovi argumenti več kot zanesljiva opora pri zavračanju stališč iz Narodnega gospodarja. Pri tem pa je "prezrl", da kritična ost ni bila naperjena proti velikosti zadrug v njihovem delovnem okolju, temveč na samo zasnovo posojilnic, na delitev deležev na glavne in opravilne in s tem pripadajočo različno vlogo posameznikov v poslovanju zadruge. Teh Premrouovih očitkov pa Lapajnu tudi z navajanjem citirane okrožnice ni uspelo ovreči. Šlo je za dve različni pojmovanji "ljudskosti oz. kmečkosti". Lapajne je menil, da je zavzemanje za male posojilnice na podeželju že zadosten argument, medtem ko je Premrou presojal "ljudskost" po notranji organiziranosti posojilnic, glede na položaj in medsebojne odnose združnikov.

Potrditev tega osnovnega razločka v pojmovanju "avtentičnosti" združništva ponazarja Premrouov odgovor Lapajnu, ki je začeto polemiko z vnosom novih elementov še dodatno zaostрил. Najprej se je po Lapajnovem zgledu lotil "omalovaževanj" oponentove osebnosti, da bi poudaril "čistost" svojih namenov in očitkov,

⁵⁷¹ Zadruga, št. 10/1907, str. 227.

naslovljenih na Vošnjaka. "Lapajne je še iz one dobe, ko so Slovenci pisali samo panegirike. Zato se nikoli ne strinja z ljudmi, ki se pečajo s stvarno kritiko. Živi še vedno pod vtisom že davno preteklih narodno navdušenih dob, ko se je za narod večinoma delovalo s cenjenimi frazami, manj z resnim načelom." Premrou je nato prešel na utemeljitev svojih kritičnih pripomb na Vošnjakov račun: "Da se mi ne strinjamo več z nazori M. Vošnjaka, Lapajnetu ne gre v glavo, dasi priznava, da Narodni gospodar vidi v Vošnjaku zaslužnega delavca na slovenskem združnem polju, ki je s svojim delovanjem ustvaril začetke slovenskega združništva; ki je vodil po svojem osebnem prepričanju in po svojih nazorih naše združništvo v dobi, ki jo lahko imenujemo prvo razvojno fazo (podčrtal Ž. L.) našega združništva. V tej fazi so Slovenci ustanavljali zadruged edino le iz narodnostnega namena (podčrtal Ž. L.), iz narodnostnega nagiba. Danes nam to ne zadostuje več. Zadruged danes ustvarjamo iz socialnega (podčrtal Ž. L.), iz strogo gospodarskega (podčrtal Ž. L.) nagiba, ker vemo, da nam ni treba poudarjati narodnostnega načela na prvem mestu. Izboljšanje gospodarskega položaja našega naroda je samoposebi obenem narodni postulat in narodni uspeh združnega delovanja. Danes delamo narodno brez 'narodne pijanosti'." To temeljno nasprotje v pojmovanju združništva je Premrou še zaostрил, ko je zatrdil, da je na osnovi organizacijskega ustroja posojilnic oziroma glede na "socialno" vlogo združništva združnike mogoče deliti na "aristokrate" (podčrtal Ž. L.) in "demokrate" (podčrtal Ž. L.). Premrou je bilo samoumevno, da sodijo privrženci Schulze-Delitzschevih združnih načel med aristokrate. Med njih je seveda uvrstil tako Lapajna kakor tudi celotno Zadržno zvezo v Celju, s tem pa tudi Vošnjaka kot predsednika zveze. Sebi, Narodnemu gospodarju in ljubljanski Zadržni zvezi oziroma vsem privržencem Raiffeisnovih nauk pa je dodelil laskavi naziv združnih demokratov.

Za tem zgovornim podukom, ki ga je bil deležen Lapajne, je Premrou prešel na obravnavo konkretnih Lapajnovih trditev, in sicer, da Vošnjak ni nasprotoval Raiffeisnovim posojilnicam in da slovenske posojilnice Schulze-Delitzschevega principa niso "kapitalistič-

ne" ustanove. Premrouove argumente lahko združimo v tri točke. Lapajnu je zabrusil, da statistične službe posojilnic celjske Zadrुžne zveze ne uvrščajo med Raiffeisnovke, da jih mnogi pisci o zadružništvu ne opredeljujejo za kmečke. Slednjega naj ne bi spreminjalo niti dejstvo, da so v mnogih Schulze-Delitzschevih posojilnicah včlanjeni tudi številni kmetje. Nadalje je Premrou Lapajnovemu navajanju Vošnjakove okrožnice iz leta 1884 postavil nasproti Vošnjakovo izjavo iz leta 1898, ki jo je podal na občnem zboru Zveze slovenskih posojilnic, da "snovanje malih posojilnic ni zvezin namen, dasi jim tam, kjer so iz kakršnih koli vzrokov potrebne, ne nasprotuje in podpira". V tretji točki pa je Premrou ponovno zatrdil, da so Schulze-Delitzscheve posojilnice kapitalistične ustanove. Kot kronski argumet je navedel dejstvo, da so tovrstne posojilnice delile dividende, v povprečju naj bi znašale 4,5 %, uživali pa so jih le maloštevilni lastniki glavnih deležev. "Če ne bi delile dividend, kar je med deležnike pritegnilo mnogo nepravih ljudi zasledujočih dobičke, bi lahko znižali obrestno mero pri posojilih," je Premrou opozarjal Lapajna. V prid trditvi o "kapitalističnem" značaju "celjskih" posojilnic je Premrou navrgel še podatke, da je pri takih posojilnicah mogoče vložiti prošnjo za posojilo le prek odvetnikov, "za mastno plačilo".⁵⁷²

V svojem zadnjem odgovoru, s katerim se je polemika tudi zaključila, je Lapajne ubral še bolj ostre tone. Nasprotnika je skušal zavriniti z vprašanji, s katerimi je tudi posameznim "raiffesnovkam" pri ljubljanski Zadrुžni zvezi pripisoval enako nečedne posle, kakor jih je Premrou Celjanom. Vsa njegova vprašanja Premrouu, ki jih bomo spoznali v nadaljevanju, ponazarjajo veliko razliko med zadružnimi ideali in vsakodnevno življenjsko prakso, ko so se avtentična načela ne tako redko umikala zasebnemu interesu tudi v zadružništvu. Pred takim početjem pa niso bili imuni nobeni zadružniki, tako tisti, ki so prisegali na Schulze-Delitsch/Vošnjakovo zadružno doktrino, kakor tudi drugi, privrženci Raiffeisnovih nauk.

Lapajne se zaradi neizpodbitnosti dejstev ni mogel

⁵⁷² Narodni gospodar, št. 19/1907, str. 307-309.

izogniti priznanju, da nekatere posojilnice iz celjske Zadrúžne zveze res pretiravajo z izplačili dividend, kar naj bi bile izjeme in nikakor pravilo. Ker splošna ocena ne velja, je Lapajne Premrovu močno zameril, da posplošuje izolirane podatke brez upoštevanja širšega konteksta. Premrovu je odgovarjal z vprašanji: "Če so deleži visoki – in veliko vplačanih deležev kaže moč in veljavo zavoda – morajo se vsaj nekoliko obrestovati. Ali mar ljubljanska 'Zveza' deležev ne obrestuje? Ali ve g. P. kaj o 10,5 % dividendah posojilnic njegove 'Zveze'? Ali ve g. P., da se mnogo posojilnic njegove 'Zveze' po krivici imenujejo raiffeisenovke, kar pa nikdar niso bile. Naj vpraša svojega predsednika R.! Posojilnica brez deležev je enaka delniškemu društvu brez vplačanih delnic. Raiffeisenovke imajo res neomejeno zavezo. Ali kaj pomaga, če ima katera raiffeisenovka le kakih 50 nepremožnih udov? Koliko zasluži tak zavod kredita? Koliko varnosti daje? Skoro nič. Sicer pa nima samo celjska 'zveza' nekaj takozvanih 'kapitalističnih' to je velikih in starih posojilnic; ima jih tudi ljubljanska, ki je na nje posebno ponosna, npr. Ljudsko posojilnico v Ljubljani in Celju, Vzajemno podporno društvo, in v vseh kronovinah še mnogo drugih, pri katerih ona celo nalaga svojo gotovino." Zatem je Lapajne opozoril Premroua, da članice celjske Zadrúžne zveze svoje dobičke nalagajo v "narodne namene", npr. gradnjo Narodnih domov, medtem ko naj bi pri konkurenci v ta namen ne dajali ničesar. Lapajne nato iz tega dejstva izvede zanj temeljni sklep v obliki vprašanja: "Katere so torej bolj kapitalistične?"

Lapajne seveda ni bil proti kopičenju kapitala v slovenskih posojilnicah ne glede na organizacijsko podlago, vendar je pri tem opozarjal, da se morajo posojilnice strogo držati pravil in zakonitosti. A tudi pri tej polemiki iskrici si ni mogel kaj, da ne bi Premrovu postavil še nekaj dodatnih, a pomembnih vprašanj, ki so podirala res nekoliko preveč idealizirano podobo raiffeisnovk, kakor jih je predstavljal Premrov. Zato pustimo zopet do besede Lapajnu: "Ali ve g. P., pri kateri njegovih posojilnic jemlje na posodo ta ali oni načelnik? Ali je to v pravilih? Katera ima čudno zveržene bilance? Katera ima barbarične klavzule v zadolžnicah? Katera mora že tiskane račune preklicati? Kateri sodnija očita, da jemlje oderuške obre-

sti? Katera toži sistematično svoje dolžnike? ... Gospodu P. svetujem, naj izpraša vest najpoprej članicam svoje 'Zveze', katere kakor kaže še premalo pozna. Pa mirna Bosna!"⁵⁷³ Javnega prerekanja, ki je v zaključku postajalo že mučno, je bilo na tem mestu konec. Tako Lapajne kot Premrou sta opustila nadaljnje polemiziranje, ki tudi ne bi bilo več produktivno, lahko bi samo še ponavljala različno že izrečene očitke in stališča.

Polemika, ki smo jo ravnokar spoznali, je zanimiva z več vidikov. Premrou je namreč s svojimi očitki, s katerimi se strinjalo tudi vodstvo Zadružne zveze v Ljubljani, dregnil v nekaj občutljivih vprašanj. Temeljni izvor očitkov na Vošnjakov račun lahko iščemo in tudi najdemo v različnih pogledih na organizacijsko zasnovo samih zadrug, zadružne organizacije kot celote in različnih presojah okoliščin, v katerih je vzniknilo in se razvijalo zadružništvo. K temu pa se pridružuje tudi različna presoja poslovne politike posameznih posojilnic, v čemer si nasprotni strani le nista bili tako različni, kot bi kazalo na osnovi izrečenih besed. Je bilo pač tako, da je vsakdanje življenje velikokrat prišlo v navzkriž z načeli dobrega gospodarjenja, še večkrat pa z zadružnimi ideali in pravili. Vošnjakova sedemdesetletnica je bila torej samo povod za ponovno razčiščevanje nikoli do konca dorečenih, a vendarle starih sporov o vlogi posameznih pobudnikov nekoliko različnih zadružnih tipov in različnih izhodišč pri zadružnem delovanju. S kritiko nasprotnega tipa so si oponenti dvigovali lastno veljavo in utemeljevali svojo pomembnost, v čemer sta si bili obe strani sorodni, če že ne enaki. Polemike same v potankostih ni mogoče razumeti, če stališč, izraženih v njej, ne vpnemo v širši kontekst in si za razjasnitev ne ogledamo še nekaj člankov, ki nam predočijo bolj jasno sliko temeljnih virov razhajanj zastopnikov dveh konkurenčnih zadružnih modelov.

Predno preidemo na obravnavo temeljne razlike, to je pojmovanja kapitalističnosti zadrug, naj se še nekoliko pomudimo pri dveh drugačnih vidikih, ki sta se jasno pokazala v besednem dvoboju med Premrouom in Lapajnom. Kot prvo naj omenimo zanimivost, da se je

⁵⁷³ Zadruga št. 11/1907, str. 248–249.

s to polemiko izoblikovala periodizacija razvoja slovenskega zadružništva z delitvijo na dve etapi – prvo in drugo oziroma narodno in socialno – z jasno razmejitvijo v letu 1895, ko sta bili ustanovljeni “katoliški” zadružni organizaciji: Zveza kranjskih posojilnic in Gospodarska zveza, prva je združevala kreditne zadruge, druga blagovne. Za uporabo nevtralnih terminov se je skrivala prevlada dveh konceptov zadružništva; v prvi dobi Schulze-Delitzschevega, v drugi Raiffeisnovega principa. Tovrstna periodizacija je samodejno prešla tudi v zgodovino pisje in jo uporabljamo vse do današnjih dni.⁵⁷⁴ Tako periodizacijo je za Premrouom še dodatno utrdil Anton Kralj v prvem jubilejnem zborniku o Slovencih in Sloveniji v Jugoslaviji,⁵⁷⁵ za njim pa tudi Dolfe Schauer v svoji disertaciji leta 1945.⁵⁷⁶ Tovrstna periodizacija je sicer umestna, saj opredeljuje dinamiko razvoja zadružništva, vendar ne upošteva notranjega, vsebinskega razvoja zadružnega poslovanja. Prezre namreč zelo pomemben vsebinski premik, ki je dvignil zadružno poslovanje na višji nivo. Gre za uvedbo revizij poslovanja posameznih zadrug, saj je medsebojna izmenjava denarnih sredstev nujno terjala tudi javno, razvidno in preverljivo poslovanje po enotnih merilih. Vse do leta 1903, do izida revizijskega zakona, ki je predpisoval obvezno zunanjo revizijo poslovanja zadrug, so se kreditne zadruge le prostovoljno podrejele pregledu svojega poslovanja, česar pa niso vse sprejemale.

Drugi nauk predstavljene polemike nam priča o srditem boju za prevlado v zadružnem gibanju. Gospodarske učinke in koristnost so si sicer med seboj priznavali, vsem drugem pa so se razhajali. Ljubljanska zadružna zveza pri tem ni mogla prezreti že dolgoletnega obstoja Zveze slovenskih posojilnic. Ravno zaradi tega so razlikovali dve etapi v razvoju zadružništva, pri čemer so si seveda lastili prvenstvo v drugi etapi, samo zadružništvo po Raiffeisnovih načelih naj bi bilo avtentično

⁵⁷⁴ Povsem enako zgodbo srečamo tudi pri uporabi izraza “samopomoč”, pri katerem so vztrajali zastopniki Raiffeisnovih zadružnih načel in s katerim v polpreteklem in sodobnem zgodovino pisju opredeljujemo val ustanavljanja Raiffeisnovih kreditnih zadrug na Slovenskem.

⁵⁷⁵ Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadružništva, str. 537–551.

⁵⁷⁶ Schauer, Prva doba našega zadružništva.

zadružništvo, v tem pogledu pa so bili prvi na Slovenskem. Nasprotno pa so Celjani vztrajali in utemeljevali svoj pomen ravno v dejstvu dolgoletnega obstoja in zaslugah, ki so si jih pridobili pri spodbujanju zadružništva v prvi dobi. Po ne docela enotnem mnenju znotraj Zadružne zveze v Celju naj bi vsi slovenski zadružniki in njihove zveze priznali Celjanom oprijemljivo prvo mesto, izpostavile naj bi se njeni reviziji, kar bi bil prvi korak k politični pomiritvi Slovencev: "... vse druge zveze naj bodo toliko pravične, da priznajo celjski Zadružni zvezi prvenstvo. Kaj hočemo s tem reči? Ne mislimo tukaj na kakšno platonično ljubezen od strani drugih zvez; mi imamo v misli praktično naklonjenost, katere naj bi bila deležna celjska zveza od strani drugih zvez. Vse jugoslovanske zadružne zveze morajo kot take biti nadzorovane v smislu zakona od 10.6.1903. Izbrati jim je, da se dajo nadzorovati od strani svojega trgovskega sodišča, ali od kake, v to opravičene zveze. To pravico imajo pa tudi slovenske zveze, med katerimi je celjska najstarejša in najzaslužnejša (podrčrtal Ž. L.); radi tega naj bi se vse slovenske zveze pridružile v svrhu revizije celjski zvezi". Ostale zadružne zveze – leta 1907 je slovenske zadružnike združevalo pet zvez (Zadružni zvezi v Celju in Ljubljani, goriška Zveza gospodarskih zadrug, Tržaška zadružna zveza in tega leta ustanovljena Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani) – v tovrstno podreditev nikakor niso hotele privoliti, pa čeprav so Celjani pri utemeljevanju svoje želje izhajali iz "narodnih" stališč: "Če se Slovenci pobotamo na gospodarskem polju, potem imamo nado, da se približamo enkrat še na političnem polju."⁵⁷⁷

A želje in stvarnost, iluzije in resničnost so stale v nepomirljivem nasprotju. To razpoloženje nam zelo očitno ponazarjajo Premrouova stališča; Celjanom je sicer priznaval prvenstvo, vendar jim je to priznaval le v času, ko še ni bilo ljubljanske Zadružne zveze. Z nastopom njenih predhodnic, to je leta 1895 ustanovljenih Zveze kranjskih posojilnic in Gospodarske zveze, pa se je pričenjalo novo obdobje, obdobje "avtentičnega", celo "demokratskega" zadružništva. V tej točki pa Ljubljanci, pri čemer tudi drugi niso bili izjema, Celjanom

⁵⁷⁷ Zadruga št. 10/1907, str. 225.

niso bili pripravljani popustiti niti za ped o priznavanju kakršnega koli, razen moralnega prvenstva sploh ni mogla teči beseda. Trdo stališče ljubljanske Zadrugne zveze, ki je bila globoko zasidrana v katoliškem taboru, je navsezadnje razumljivo. Organizacija je bila še mlada, polna elana, že v svojih najstniških letih je doživela silen razmah, v dobrem desetletju obstoja je namreč organizirala mrežo nič manj kakor 481 zadrug. Vsakršen pomislek Celjanov je bil grobo zavrjen z očitkom o kapitalističnem značaju njihovih zadrug, ki se je sicer uvrščal v verbalno radikalen protikapitalistični katoliški besednjak tega časa.

Tega očitka so se Celjani silovito otepali, vendar so bili v vseh polemikah potisnjeni v ozadje. Dejstvo, da so starejše kreditne zadruge, ustanovljene po Schulze-Delitzschevih načelih, pri nas popularno imenovane "vošnjakovke", izplačevale dividende, statusno ločevale zadružnike glede na lastništvo glavnih ali opravnih deležev, jim je spodbijalo obrambne argumente. Pa tudi zadružni teoretiki so menili, da so se Schulze-Delitzscheve zadruge odmaknile od avtentičnih zadružnih načel, zlasti enakosti članov.

O upravičenosti oziroma neupravičenosti očitkov o kapitalističnem značaju "aristokratskih" zadrug je možno presojati šele na osnovi izvirnega gradiva, ki nam omogoča vpogled v poslovanje take "aristokratske" zadruge. V ta namen bomo pod drobnogled vzeli način poslovanja Hranilnice in posojilnice v Ljubnem, ki je bila utemeljena na Vošnjakovih organizacijskih načelih, pri čemer pa bomo zlasti pozorni na statusni položaj zadružnikov - deležnikov.

Ob ustanovitvi v letu 1894, torej izven prvega ustanovitvenega vala, so v tej posojilnici določili tri vrste deležev: glavne oziroma ustanovne ter opravilne prvega in drugega reda. Zanimivo je, da so bili tako ustanovni kot opravilni deleži prvega reda enako visoki, oboji so namreč znašali po 10 kron, opravilni drugoredni deleži pa po eno krono. Kljub enakosti pa so bili glavni oziroma ustanovni deleži v prednosti, saj so samo njihovi imetniki imeli pravico sodelovanja in odločanja na občnih zborih. Ko je bila posojilnica že ustanovljena, so novi interesenti zelo težko prišli do glavnih deležev. Posame-

zne vloge so zelo skrbno tehtali, pa četudi je šlo za odprodajo, podaritev ali dedovanje deleža. Taka razmerja so veljala vse do leta 1911, ko so s spremembo pravil vsi združniki dobili pravico sodelovanja in odločanja na občnih zborih. Ta sprememba je samo navidezno predrugačila odnose deležnikov, vsaka vplačana krona je prinesla en glas. S tem pa so imetniki ustanovnih deležev še vedno ohranili dotedanjo premoč nad navadnimi združniki, saj so največkrat imeli v lasti več glavnih deležev.

Premoč glavnih deležnikov se je odražala zlasti pri delitvi delnine, to je dividende, do katere so bili upravičeni le glavni deleži, ki so se sočasno tudi obrestovali. Opravilni deleži prve in druge vrste pa so bili upravičeni le do obrestovanja, slednji šele od leta 1906 dalje. Razlika je bila občutna, saj so v najboljših letih "ustanovitelji" dosegali tudi do 15 % prirastek svojih vložkov, sočasno pa je opravljenim deležnikom pripadlo le 4 % obrestovanje deležev. V letu 1915 se je zgodilo celo to, da so za izplačevanje delnin posegli v rezervni sklad, ker ni bilo dovolj dobička. Spet drugič pa so v sušnem letu priznali obrestovanje le glavnim deležem. V zadnjem letu poslovanja po starih pravilih, kajti v letu 1928 se je ljubenska zadruga preregistrirala v Raiffeisnovko, so imetniki glavnih deležev še zadnjič izkoristili svojo premoč in si, ne da bi trenili z očesom in kaj malega namenili tudi navadnim združnikom, na račun delnine in obrestovanja deležev izplačali kar petino vrednosti svojih deležev.

Zanimivo je, da je ljubenska zadruga zadržala svoj ustroj tudi po letu 1907, ko je zapustila vrste celjske združne organizacije in se pridružila Združni zvezi v Ljubljani, pa čeprav je slednja želela združevati le Raiffeisnovke. Edina posledica, ki je bila izvršena verjetno na pritisk iz Ljubljane oziroma pododbora te zveze v Mariboru, je bila sprememba pravil v letu 1911, da imajo pravico sodelovanja na občnih zborih vsi združniki.⁵⁷⁸

Ravnokar navedena dejstva nas zagotovo prepričujejo, da očitki o neenakopravnosti članov v zadrugah

⁵⁷⁸ ZAC, Gradivo hranilnic in posojilnic, Hranilnica in posojilnica Ljubno, Zapisniki sej načelstva in občnih zborov 1894–1940.

z Vošnjakovo oziroma Schulze–Delitzschevo podlago le niso bili povsem brez osnove. Vendar je na tem mestu potrebno, ne da bi karkoli opravičevali oziroma se opredeljevali za en ali drug princip, v našo analizo vnesti nekaj dodatnih elementov, ki bodo osvetlili temeljne razločke dveh videnj zadružništva. Kot prvo moramo omeniti zelo pomenjivo dejstvo, da je organizacijska struktura “vošnjakovih” zadrug zelo blizu delniški družbi z navadnimi in prednostnimi (preferenčnimi) delnicami, pri čemer so le navadne delnice zagotavljale tudi upravljalne pravice. Kljub imenu prednostne delnice teh pravic ne zagotavljajo, zagotavljajo le pravico do prednostne udeležbe pri delitvi dobička.⁵⁷⁹ Druga ključna točka je Vošnjakov namen, pri čemer ne smemo pozabiti, da so bili Vošnjak in njegovi sodelavci vendarle izpostavljeni glasniki uveljavljajočega se slovenskega meščanstva, ki je za uveljavitev svoje gospodarske pobude in sproščanje podjetnosti nujno potrebovalo tudi finančne virov. Glede na dejstvo, da je bila slovenska zadružna zibelka vendarle Štajerska, je to pomenilo zagotovitev finančnih virov, neodvisno od nemškega kapitala.⁵⁸⁰

Najidealnejša oblika financiranja gospodarske pobude bi nedvomno bilo bančništvo, a kaj ko za pravo bančništvo Slovenci še niso imeli dovolj kapitala, izkušenj in ustrezno izobraženih ljudi, če odmislimo dolgotrajni upravni postopek pridobivanja koncesije in registracije takega zavoda.⁵⁸¹ Zadružna forma je bila torej najbolj optimalna možnost, ki je združevala dve hotenji slovenskega meščanstva. Ob relativno preprosti regi-

⁵⁷⁹ Tovrstna organizacijska struktura je “vošnjakovkam” oziroma Schulze–Delitzschevim zadrugam omogočala sorazmerno lahko prelevitev v klasično delniško družbo. Značilen tovrstni primer v slovenskih razmerah je bila Celjska posojilnica – dolgoletna finančna centrala Zveze slovenskih posojilnic in ena glavnih zaviralk preobrazbe te zveze v denarno centralo –, ki se je po nastanku jugoslovanske države brez kakršnihkoli pretresov preregistrirala v banko v obliki delniške družbe, zadrugniki so v enakem razmerju z deleži pač dobili v roke delnice. Seveda pa sta se ob tem način in obseg poslovanja bistveno spremenila.

⁵⁸⁰ Vedeti moramo, da je v letih 1872–1892, ko so na Kranjskem in Štajerskem ustanovili 36 slovenskih posojilnic, sočasno na tem prostoru delovalo še 34 nemških kreditnih zadrug, poleg vseh drugih nemško usmerjenih denarnih zavodov.

⁵⁸¹ Poučna je izkušnja ljubljanske Zadružne zveze, ki si je vse od leta 1910 dalje prizadevala ustanoviti zadružno banko, vendar je bila v svojih prizadevanjih neuspešna, vse do nastanka jugoslovanske države, ko so v spremenjenih političnih razmerah brez posebnih ovir uresnili staro željo in ustanovili Zadružno gospodarsko banko.

straciji posojilnice v združni obliki – registrsko sodišče je moralo samo ugotoviti, ali je pobuda v skladu z zakonom, in nato odobriti delovanje – so pobudniki dobili možnost zbiranja hranilnih vlog in kreditiranja svojih članov. Ravno v tem določilu, da so posojilnice/kreditne zadruge lahko kreditirale le svoje člane, je iskati razlog uvedbe več vrst deležev. Meščansko okolje, bolj prežeto s pridobitniškim duhom, manj obremenjeno s skupnostjo, bolj individualizirano, gospodarsko in premoženjsko bolj diferencirano, je pač narekovalo prevzem ustrezne organizacijske forme, ki je zadovoljevala navedene gospodarsko-socialne značilnosti.

Vošnjakova prvotna namera je bila ustanavljanje občinskih in okrajnih hranilnic, ki so med prebivalstvom uživale več zaupanja kakor še ne dodobra spoznane posojilnice. Ker pa je vedel, da veliko občin in okrajev na Štajerskem vodijo nemško usmerjeni odborniki, kar je bilo v nasprotju s težnjami slovenskih gospodarskih krogov, se je odločil drugače. Posojilnice, organizirane na združni podlagi, naj bi ustanavljali v tistih krajih, kjer Slovenci niso imeli trdne večine, kajti kreditne zadruge so lahko poslovale neodvisno od političnih oblasti. Nasprotno ravnanje pa je na začetku priporočal povsod tam, kjer so imeli prevlado Slovenci, na Kranjskem naj bi npr. snovali predvsem občinske hranilnice v vsakem sodnem okraju. Obremenjen s takimi hotenji se je Vošnjak odločil za nekoliko spremenjen Schulze-Delitschev sistem, ki je omogočal oblikovanje finančno trdnih zavodov, sposobnih kosanja z nemško konkurenco. Visoki deleži (z aktivno in pasivno glasovalno pravico) niso rabili samo večanju glavnice, temveč so bili zagotovilo, da bo vodstvo posojilnice v zanesljivih narodnih rokah. Dividende (delnine) in plačane upravne funkcije naj bi bile zagotovilo varnega poslovanja. Zaupanja prebivalstva ni bilo mogoče graditi samo na narodno in moralno trdnih združnikih, temveč predvsem z ustreznim jamstvom. Tako je Vošnjak menil, da je omejeno jamstvo primerno tam, kjer so deleži visoki in deležniki premožni, neomejeno pa v primeru nizkih deležev in revnejših združnikov. Prve posojilnice so bile res ustanovljene z omejenim jamstvom, vendar so kmalu več ali manj vse prešle na neomejeno jamstvo,

kar jim je zagotovo dvigovalo ugled v javnosti. Ravno zaradi jamstva in spremljajočega tveganja se je Vošnjaku zdelo ustrezno, da so glavni deležniki za svoje poslovno udejstvovanje denarno nagrajeni, kajti samo krepitev moralnega ugleda ni dovolj, da bi ljudi trajno spodbujalo k vestnemu delu.

Te organizacijske oblike in statusnih položajev deležnikov velika večina starejših posojilnic ni spreminjala, pa čeprav je že v letu 1889 izšel zakon, ki je določal status Raiffeisnovke in ugodnosti, povezane s tem, če niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervni sklad. Zadruga, bodisi ustanovljene na podlagi tega zakona bodisi novoustanovljene ali stare s predrugaćenimi pravili, so bile oproščene pridobninskega davka in jim je bila dovoljena uporaba meničnega koleka pri zadolžnicah. Vendar se kljub davčnim ugodnostim večina starejših zadrug ni ozirala na ta določila, temveč so zadržale svoj dotedanji ustroj. Sicer pa, zakaj bi utečeni, preizkušeni in trdni zavodi spreminjali svoja pravila, ko davčne oprostitve niso odtehtale svobodnejšega delovanja, širokega področja dela brez teritorialnih omejitev, in kar je bilo najodločilnejše, svobodno delitev dobička.⁵⁸²

Temeljna ločnica v pojmovanju "avtentičnosti" in "kapitalističnosti" združništva je bila torej v odnosih med deležniki - združniki. Schulze-Delitzschev organizacijski sistem je bil namreč bolj pisan na kožo meščanskim slojem, ker je upošteval njihove gospodarske in socialne razmere ter prevladujočo miselnost znotraj tega kroga slovenskega prebivalstva. Tako so na prvo mesto postavljali predvsem gospodarske učinke; etična merila (samopomoč, ljubezen do bližnjega), ki naj bi jih spodbujalo združništvo, pa niso bila v ospredju, čeprav niso bila nezanemarljivo prisotna, saj je bilo združništvo vendarle namenjeno drobnogospodarskemu sektorju, ki se je čutilo gospodarsko ogroženo ob prevladujoči logiki kapitala v gospodarskem življenju. O tem nam priča celo vrsta člankov; navedemo naj le odlomke enega od njih, ki je pomen združništva opredeljeval v treh točkah, pri čemer je vrstni red poudarkov zelo pomemben. Tako je Vladimir Pušenjak, eden od izpostavljenih

⁵⁸² Slovenska zadruga št. 4/1902, str. 25; št. 1/1903, str. 1-2.

uslužbencev celjske Zadrुžne zveze v Radovljici, ko je predaval na skupščini Zveze jugoslovanskih učiteljskih društev 25. avgusta 1907, to je v letu polemike med Premrouom in Lapajnom, značaj zadružništva opredelil v treh točkah: kot "narodno-gospodarski, nravno-vzgojevalni in socijalni" pomen zadružništva.

"V prvi vrsti pride narodno-gospodarski pomen zadružništva v poštev. Zadružništvo omogočuje srednjemu stanu, majhnim in srednjim kmetom in obrtnikom, ki so kot posamezniki gospodarsko slabi in ne morejo z veleposestniki, veleobrniki in velikimi podjetji konkurirati, da združeni dosežejo ugodnosti velikih podjetij in morejo z istimi uspešno tekmovati. Zadrugе delujejo uspešno proti kapitalističnim velikim podjetjem in združenjem, kakor ringom, kartelom itd., kateri izkoriščajo svojo denarno premoč in trgovsko znanje napram kmetu in obrtniku proizvajalcu in odjemalcu.

Samo-uprava in lastna odgovornost sta temelja, na katerih slonijo zadrugе; zadružniki sami upravljajo zadrugе z lastno odgovornostjo, kar vpliva odgojevalno na nje. Gospodarski uspehi zadrug vplivajo odgojevalno na ljudstvo. Zadrugе se bojujejo za prevlado poštenih in pravičnih trgovskih načel, ublažujejo skrajno oster gospodarski boj in zahtevajo, da se v sebičnem gospodarstem življenju upoštevajo tudi npravna načela.

Neprecenjive vrednosti je tudi socijalen pomen zadružništva. V zadrugah delujejo skupno vsi sloji prebivalstva na deželi brez ozira na stanovske in premoženjske razlike, razlike izobrazbe, veroizpovedanja ali političnega prepričanja; pri skupnem delu drug drugega spoznavajo, ublažujejo se nasprotstva, izvirajoča iz različnih gospodarskih odnošajev ali političnih naziranj, drug drugega začnejo ceniti in se zblíževati in počasi izginja prepad, ki zija med gospodarsko močnejšimi in gospodarsko slabejšimi, med izobraženci in priprostim ljudstvom."⁵⁸³

Kako pa so pomen zadružništva utemeljevali pri konkurenci, nam razkrije zapis iz Narodnega gospodarja tik pred pričetkom polemike. Temeljno vprašanje nepodpisanega članka je bilo iskanje odgovora, ali naj

⁵⁸³ Zadruga št. 9/1907, str. 194–195.

duhovniki sodelujejo pri spodbujanju zadružništva. Odgovor je bil seveda več kot jasen, sodelovanje in aktivna udeležba duhovnikov ne samo, da sta zaželena, temveč sta nujna, celo njihova "moralna dolžnost". Vse to zaradi sila pragmatičnega dejstva: "gladno in nezadovoljno ljudstvo postaja tudi versko indifrentno celo brezversko". Da bi preprečili tak potek dogodkov, je nujno razvijati zadružništvo, ki presega individualizacijo družbe in obnavlja duha skupnosti. Po tem videnju je zadružništvo sredstvo v "boju" proti posledicam kapitalističnega ustroja družbe, proti prežetosti gospodarskega življenja s kapitalsko logiko. Ali po Narodnem gospodarju: "Zadružništvo je nastalo iz ideje asociacije in kooperacije in sledi dvojnemu smotru: etičnemu in gospodarskemu vplivu. Predmet je boj proti kapitalizmu in njegovim posledicam, smoter osvoboditev ljudstva iz teh posledic, preosnova gospodarskih in socialnih razmer, povzročeni po nenormalnem vplivu kapitalizma... Borba proti kapitalizmu ne more biti v sredstvih antikapitalistična, marveč prilagoditi se mora kapitalizmu z namenom, da ovira njegov razvoj in vpliv. Odpor proti kapitalizmu je mogoč le potom asociacije in kooperacije vseh slabejših gmotnih sil in individuov. Protikapitalistična asociacija se le v tem razlikuje od kapitalistične, da ni njen končni cilj množitev kapitala, marveč upadek in zmanjšanje vpliva kapitalne sile. Toda neposredni vpliv združitve je odprava atomizacije družbe in s tem vsaj delna preosnova socialnih razmer. Ta vpliv sam pribije kooperativnemu združevanju pečat, ki nadkriljuje materialni uspeh zadružništva. Ta vpliv je etični moment zadružništva, ki omogoči sodelovanje pri zadružništvu tudi takim elementom, ki bi morali drugače ignorirati zadružništvo, ako bi zasledovalo le materialne cilje, kakor trgovske združitve.... Zadružništvo je socialno, je demokratično, je etično. Bistvo je krščanska ljubezen... Kolikor bolj se zadružništvo razvija, toliko bolj se kristalizirajo v njem socialno-nravni nazori, toliko bolj je prepojen gospodarski vpliv z etičnimi merili."⁵⁸⁴

K temu je potrebno dodati, da so pri ljubljanski Zadružni zvezi svoje delovanje usmerili predvsem na po-

⁵⁸⁴ Narodni gospodar št. 16/1907, str. 257–258.

deželje, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nagnjeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisnovno združništvo, z velikim številom majhnih krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili zadržniki po deležih enaki. Sočasno pa so bili deleži majhni, da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajeni, zadruge pa tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile za financiranje le obče koristnih namenov. Ta izrazita lokalna usmerjenost nam tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisnovih zadrug po slovenskem ozemlju. V nasprotju z njimi pa Schulze-Delitzscheve zadruge niso imele tako ozko omejenega območja delovanja, ponavadi so delovale na veliko širšem območju, kakor je bila ena vas, župnija itd.

Sklepna primerjava stališč nam razkrije, da so na Slovenskem z združništvom privrženci Vošnjakovih/Schulze-Delitzschevih načel sprejemali gospodarsko ureditev kot danost in združništvo uporabljali kot pripomoček za gospodarsko okrepitev, privrženci Raiffeisnovih načel pa so šli korak naprej, k združništvu so pristopili z nasprotnega konca. Združništvo so želeli uporabiti kot sredstvo v "borbi" proti aktualnemu gospodarskemu sistemu, proti njegovim stranskim učinkom; želeli so ga izrabiti kot orožje v boju proti temelju aktualne gospodarske ureditve, to je proti zasledovanju dobička kot osnovnega motivacijskega elementa gospodarskega življenja. Nujni pogoj za tako dejanje pa je bila sprememba človeške miselnosti z vzpostavitvijo novih vrednot, med njimi tudi gospodarskih. Zato so bili pri ljubljanski Zadržni zvezi, ki je bila več kot trdno vpeta v strukturo katoliškega tabora, etično-socialni poudarki na prvem mestu, gospodarski učinki, sicer ne nepomembni, pa drugotnega pomena. Tu najdemo vir različnih organizacijskih podlag v slovenskem združništvu; od tod tudi očitki o "kapitalističnem" značaju "vošnjakovih" zadrug; od tod tudi kategorična delitev slovenskih zadržnikov na "demokrate" in "aristokrate".

Vzponi in padci

Ko govorimo o elitah in njihovi vlogi in vplivu v družbi, moramo izhajati iz trditve, da so elite po svojem položaju postavljene v center strateškega odločanja o družbenem in ekonomskem razvoju. Zaradi tega sta njihova struktura in izvor odločala tudi o poteh in načinih socialne in gospodarske modernizacije. In zato so razlike v strukturi, izvoru in ideologiji elit vplivale na družbeno, politično in ekonomsko življenje.⁵⁸⁵ Naslednja točka, ki jo je potrebno izpostaviti, je opredelitev pojma elita oziroma kaj pod tem pojmom razumemo. Izmed mnogih definicij uporabljamo tisto, ki elito opredeljuje kot skupino ljudi, posameznikov, ki imajo zaradi svojega družbenega položaja, premoženja ali izobrazbe realno moč in vpliv pri usmerjanju družbenega razvoja. Sestavni del te opredelitve je tudi dejstvo, da jim družba priznava pomembnost in s tem širši družbeni vpliv. Ob tem samo še opozorilo, da je, ko govorimo o elitah v Jugoslaviji ali Sloveniji po letu 1945, nujno opozoriti tudi na vprašanje komunističnih elit. Komunistična partija se namreč že v izhodišču kot ozka skupina, kot avantgarda delavskega razreda opredeljuje za elito.

Pri vprašanju ekonomskih elit je potrebno tudi v orisih opredeliti osnovne poteze slovenske podjetniške skupnosti, od koder se je rekrutirala ekonomska elita. Na površinski ravni s posplošitvijo ločimo dve osnovni skupini podjetnikov, in sicer, pogojno rečeno, "stare in

⁵⁸⁵ Barton, Denitch, Kadushin, *Opinion-Making elites in Yugoslavia*, str. 62.

nove". V skupino "starih" podjetnikov štejejo tiste posameznike, ki so se zaradi svoje izobrazbe, varčnosti, podjetnosti in ne nazadnje zaradi premožnosti, ki so jo omogočile prejšnje lastnosti, uveljavili na različnih področjih gospodarskega življenja (industrija, bančništvo) že pred prvo svetovno vojno. V obdobju do druge svetovne vojne pa se je v spremenjenih političnih in gospodarskih okoliščinah njihov položaj močno spremenil. Slovenska vključitev v Jugoslavijo je namreč omogočila sorazmerno ozki skupini, dotedaj le pokrajinsko pomembnih poslovnežev, dvig na višjo raven. Za ta tip podjetnikov je značilno, da je bil osredotočen pretežno v bančništvu in z njimi povezanimi industrijskimi in trgovskimi delniškimi družbami.

Drugi tip podjetnikov, ki jih združujemo pod oznako "novi" podjetniki, pa je svojo gospodarsko priložnost ravno tako dobil tudi v tem času, vendar so izhajali iz drugačnih izhodišč. Vanj lahko uvrstimo vse tiste podjetnike, ki so v obdobju med vojnama iz skromnih zametkov ali pa iz nič širokopotezno krenili na podjetniško pot v industrijskih panogah.⁵⁸⁶ Pojavili so se številni podjetniki, ki so v novih razmerah in novem gospodarskem prostoru iskali, mnogi pa tudi trajno našli priložnost za uresničevanje svojih zamisli. K razmahu te podjetnosti sta prispevala jugoslovansko povpraševanje, ki je bilo poglobitveno spodbujevalec slovenske industrializacije, in ekonomsko nacionalistična politika. Te okoliščine so omogočile nastop množice novih podjetnikov, ki so ustanavljali številna majhna podjetja, predvsem v predelovalni industriji, ki niso zahtevala velikih investicijskih priprav in angažiranja velikih finančnih sredstev. V njihovem proizvodnem procesu je prevladovalo delo, terjala so veliko nekvalificirane, zgolj priučene delovne sile, ki jo je bilo v Sloveniji v izobilju. Znotraj te tipske skupine lahko ločimo prav tako dva tipa: tiste, ki so se na pot podjetništva podali z razširitvijo obrtnega udejstvovanja, in druge, ki so v tem času začeli tako rekoč iz nič. Za to skupino "novih" podjetnikov, ki se je šele pričejala vzpenjati na družbeni in gospodarski lestvici, pa je bilo značilno, da je v

⁵⁸⁶ Spominski zbornik Slovenije, str. 381–396.

organizacijski zasnovi prisegala na družbe z omejeno zavezo in osebne firme.⁵⁸⁷

V tem miljeju se je oblikovala tudi slovenska ekonomska elita pred drugo svetovno vojno. Značilnost slovenske gospodarske strukture je bila njena fragmentiranost, na eni strani množica majhnih podjetij, na drugi le nekaj večjih. V okviru te manjše skupine industrijskih, trgovskih in bančnih podjetij ter poslovnih in strokovnih združenj se je izoblikovala slovenska ekonomska elita. V njihovi lastniški in upravni strukturi so se našli posamezniki, ki so dejansko določali in usmerjali gospodarski razvoj Slovenije pred drugo svetovno vojno.⁵⁸⁸ Ta skupina lastnikov in direktorjev je bila maloštevilna in prek kapitalskih in drugih poslovnih povezav med seboj precej povezana. Po dokaj realističnih ocenah naj bi obsegala približno 300 posameznikov,⁵⁸⁹ dejanska moč pa je bila skržena na znatno ožjo skupino lastnikov in direktorjev okoli dvajsetih industrijskih in trgovskih podjetij ter bank.

Ob izbruhu druge svetovne vojne je bilo mnogim v Sloveniji povsem jasno, da se bodo po njej, po analogiji razmer po prvi svetovni vojni, pojavile številne in globoke spremembe. Opozoriti pa je potrebno, da tako globokih, kakor so nastopile po letu 1945, vendarle niso pričakovali.⁵⁹⁰ Slutnje o prelomnih dogodkih v Sloveniji so se v novonastali stvarnosti po letu 1945 izkazale za povsem upravičene. Vendar je hkrati res, da si še zdaleč niso predstavljali tako radikalnih sprememb, kakor so jih uveljavili komunisti, ko so iz druge svetovne vojne izšli kot zmagovalci. Zato je potrebno izpostaviti, da je v primeru Jugoslavije in z njo tudi Slovenije za čas po drugi svetovni vojni namesto o zamenjavah elit veliko bolj umestno govoriti kar o odpravi predhodnih ekonomskih elit. Pri koreniti preobrazbi slovenske družbe so se komunisti naslonili na sovjetska teoretska in praktična izhodišča. Tovrstna izhodišča so jim bila dobro znana, z

⁵⁸⁷ Lazarevič, Vzpon slovenskega podjetništva, 103–120.

⁵⁸⁸ Osnovne podatke o njihovih življenjskih poteh je mogoče najti v delih Boga Zupančiča (Usode ljubljanskih stavb in ljudi, 2005–2009) o arhitekturni zapuščini v Ljubljani in njenih lastnikih.

⁵⁸⁹ Kresal, Slovensko podjetništvo v industriji, str. 68.

⁵⁹⁰ Politična, socialna in gospodarska načela, str. 20.

njimi so se seznanili že pred vojno s študijem ustrezne literature, teorijo pa so s praktično izkušnjo nadgradili med "šolanjem" v Sovjetski zvezi. Poleg tega jim je v povojnih letih "bratsko" pomoč ponudila tudi Sovjetska zveza, saj je poslala jugoslovanskim komunistom vrsto inštruktorjev, ki so bili zaposleni tako v državni upravi kakor tudi v večjih podjetjih.⁵⁹¹ Komunistična partija Jugoslavije in Komunistična partija Slovenije kot njena podružnica sta s koncem druge svetovne vojne dobili priložnost in udeležili svojo vizijo prihodnosti.

Njihova vizija prihodnosti pa je pomenila negacijo postulatov družbe izpred druge svetovne vojne. Če je bilo pred vojno zaznati pomanjkanje načrtovanja, so komunisti nato uveljavili presežek načrtovanja, brez kakršne koli pobude izven oblastno začrtanih okvirov.⁵⁹² Sprememba postane povsem jasna, ko v našo analizo vnesemo odnos novih oblasti do osnovnih pogojev sproščanja podjetniške pobude, to je do pogledov na svobodo gospodarskega udejstvovanja in na status zasebne pobude ter iz tega izvirajoče lastnine. To seveda tudi pojasnjuje položaj predstavnikov predvojnih ekonomskih elit.

Prva socialistična ustava iz leta 1947, ko so bile radikalne spremembe v gospodarstvu že bolj ali manj uveljavljene in zasebna pobuda tako rekoč že povsem odpravljena, je določala tipe oziroma oblike lastnine proizvodnih sredstev v Sloveniji, ki je bila poimenovana za ljudsko republiko. Prav nič presenetljivo je bilo na prvem mestu omenjeno, da so "proizvajalna sredstva v Ljudski republici Sloveniji ali obče ljudska, to je imovina v rokah države, ali imovina ljudskih združnih organizacij..." Za tem poudarkom, ki odraža že nanovo vzpostavljena lastniška razmerja, pa sramežljivo omenja še tolerirano lastnino zasebnih fizičnih in pravnih oseb.

O svobodi gospodarskega udejstvovanja ni besed, kajti že doslej predstavljena socialistična ustavna logika ne govori temu v prid. Nadaljnja izpeljava se izteče v določila, da je "obče ljudska imovina (beri držav-

⁵⁹¹ Princič, Povojne nacionalizacije v Sloveniji, str. 16–20.

⁵⁹² Vodušek Starič, Prevzem oblasti, str. 157–301; Slovenska novejša zgodovina, str. 868–900.

nal, op. Ž. L.) glavna opora države v razvoju narodnega gospodarstva” ter da “uživa posebno podporo države”, državne skrbi naj bi bile deležne še “ljudske združne organizacije”. Glede ekonomske ureditve pa je ustava določala, da “država usmerja gospodarsko življenje in razvoj s splošnim gospodarskim načrtom”, pri čemer se “opira na državni in združni gospodarski sektor”. Tudi te določbe, ki povsem prezirajo zasebno pobudo, kaj šele, da bi govorile o njenem spodbujanju, so več kot zgovorne. Toda zasebni gospodarski sektor se vendarle ni izognil pozornosti ustavodajalca. Če se le-ta ni obvezal k spodbujanju zasebnega gospodarskega sektorja, pa si je z ustavnim členom vzel pravico, da nadzira poslovanje zasebnega sektorja v gospodarstvu, če še ni bil podržavljen.⁵⁹³

Ustava iz leta 1947 je, kot bomo spoznali v nadaljevanju, samo sankcionirala dejansko stanje. Tu jo uporabljamo v funkciji ponazoritve stanja in duha časa, znotraj katerega je potekala odprava predvojnih ekonomskih elit. Le-te so bile utemeljene na zasebni gospodarski pobudi, premoženju in hierarhičnem upravnem položaju znotraj podjetniškega in državnega sektorja. Sistemske spremembe po komunističnem prevzemu oblasti so spodnesle tudi pogoje njihovega obstoja.

Z uradnim koncem druge svetovne vojne in vzpostavljanjem novih komunističnih oblasti so takoj nastopile velike spremembe. Na ekonomskem področju je bil cilj oblasti več kot očiten; čim hitreje je bilo potrebno postaviti pod državni nadzor vse gospodarsko življenje v državi. Ker so bile ekonomske elite pred drugo svetovno vojno oblikovane na načelih svobodne gospodarske pobude in pravice do lastnine in iz tega izvedene moči na ekonomskem in družbenem področju, pa so spremembe po vojni povsem spodmaknile podlago njihovega obstoja. Sistemske spremembe so dobile svoj najbolj značilen izraz v nacionalizacijah premoženja, ki so jih neposredno po vojni spremljale še politično-sodne represalije.

Podržavljanje je potekalo v več valovih; prvi val nasilnih posegov in lastniško strukturo, ki so ga imenovali “patriotična nacionalizacija”, je potekal od konca vojne

⁵⁹³ Ustava Ljudske republike Slovenije, str. 14.

pa do konca leta 1946. Ti ukrepi so bili nedvoumno utemeljeni na revolucionarni in razredni logiki. Iz javnega in gospodarskega življenja naj bi odpravili vse posameznike, ki so prek velikih industrijskih podjetij, bank ali kako drugače imeli pomembno vlogo v gospodarskem življenju. Hkrati pa naj bi s prevladujočim pomenom državne lastnine komunističnim oblastem omogočilo obvladovanje ekonomije. Prvi val podržavljenj je dobil ime po tem, da so bile najprej na udaru gospodarske organizacije tujih državljanov in nasprotnikov osvobodilnega gibanja, nato pa so jim sledili še drugi domačini. Najznačilnejša oblika v tem obdobju so bili konfiskacije in sekvestri kot prikrita oblika zaplemb, postopki so bili zasnovani na stvarnih ali namišljenih indicih o sodelovanju z okupatorji ali drugih dejanjih, označenih z videzom "protinarodnosti" ali "protirevolucionarnosti".⁵⁹⁴ V letu 1945 je potekala cela vrsta sodnih procesov pred vojaškimi in civilnimi sodišči ali pred sodišči slovenske narodne časti. Osnovni namen vseh teh procesov je bila zaplemba premoženja. Obtožbe so segale od stvarno dokazane kolaboracije do, v večini primerov, povsem neosnovanih trditev. Število zaplemb na vojaških sodiščih je obsegalo 685, pred sodišči narodne časti in rednimi civilnimi sodišči pa so se primeri šteli v tisočih.⁵⁹⁵ V te procese so bila vključena najpomembnejša in največja slovenska industrijska in trgovska podjetja ter vse bančne delniške družbe oziroma njihovi lastniki, člani upravnih odborov in vidnejši delničarji. Preostala podjetja, ki so začasno ostala izven ukrepov podržavljenja, pa so bila postavljena pod sekvester. Vsi, ki so se pojavili na zatožnih klopeh, so bili obsojeni. Končne sodbe so bile sicer za posameznike različne: daljše in krajše zaporne kazni, prisilno delo z odvzemom prostosti ali z njo, izguba državljanskih pravic in podobno. Smrtne obsodbe niso prevladovale. V vseh sodbah pa se kot rdeča nit vleče dejstvo, da so z njimi prav vsem zaplenili premoženje. In ravno to je bil bistveni motiv, da so pred sodišče postavili tako veliko ljudi, celo nič krive vdove. To je bil razlog, da so se v sojenjih pred sodišči pojavljali

⁵⁹⁴ Prinčič, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji*, str. 29–38.

⁵⁹⁵ Mikola, *Zaplemba premoženja v Sloveniji*.

tako člani vodstev kot tudi tisti delničarji, ki so samo čakali na dividende. Glede na dejstvo, da so bili v upravljaljski in lastniški strukturi slovenskih bank z vsemi povezanimi podjetji ter drugimi podjetji zbrani najpomembnejši slovenski gospodarstveniki, je oblastem z zaplembo njihovega osebnega premoženja kot tudi institucij, v katerih so delovali, uspelo hitro in enostavno pridobiti nadzor nad znatnim delom gospodarstva.

Razlastitve so bile torej temeljni namen teh procesov, vse ostalo je bil samo izgovor. Ker v tem času oblast zaradi notranjih in mednarodnih okoliščin še ni mogla izvesti javne in odkrite nacionalizacije premoženja, si je morala najti opravičljiv razlog, ki bi odtehtal tako drakonsko ukrepanje. Ta razlog, ki naj bi legitimiral oblastno obračunavanje z bančniki in drugimi gospodarstveniki, so našli v brezbrežno opredeljenem sodelovanju z okupatorji. Šlo je za organizirano akcijo, zato tudi vsebinsko povsem enake obtožnice, saj so bile točke obtožnic "predpisane" z navodili političnih organov. To je pač bila ena od etap podržavljanja slovenskih gospodarskih zmogljivosti, kar je jasno razvidno iz strogo zaupnega poročila slovenskega javnega tožilstva iz septembra 1945. V tem poročilu, ki govori o opravljenem delu, je javni tožilec poročal nadrejenim, da so vestno opravili vse naloge, ki so bile opredeljene s pojmom sodelovanje z okupatorjem. Tako v poročilu beremo: "...je bilo naše delovanje dosedaj usmerjeno predvsem v opisani smeri in smo z izvedbo procesov dosegli, da je večina tukajšnjih bančnih in denarnih podjetij bilo direktno potom zaplembe deležev ali delnic podjetja obtoženih in obsojenih predstavnikov istega menjala lastnike in prešla sedaj v državno svojino...v splošnem pa je bila bančna in bančno-industrijska veja našega gospodarstva, z izjemo nekaterih manjših podjetij, obtožena, obsojena in zaplenjena, med tem ko so po pretežni večini tudi vsa velika in za naše gospodarsko življenje važna industrijska podjetja prešla v državno svojino..."⁵⁹⁶

Država je v tem obdobju posegla na vsa vitalna področja, s katerimi si je zagotovila obvladovanje in nadziranje gospodarskega mehanizma. Konfiskacije in

⁵⁹⁶ Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij, str. 12–13.

sekvestri so ji omogočili upravljanje celotnega bančništva, zunanje trgovine, zavarovalništva, gradbeništva in prometa, precejšnjega dela industrijskih in lesnopredelovalnih podjetij, večjih trgovskih in gostinsko-turističnih podjetij, javnih in stanovanjskih poslopij. Poleg tega premoženja se je država v tem obdobju polastila še cele vrste premičnin: denarja, dragocenosti, umetniških stvaritev in tudi delnic.⁵⁹⁷ S “patriotično nacionalizacijo” si je država vzela večino gospodarskih zmogljivosti in s tem tudi vse gospodarske vzvode. Zato ni presenetljivo, da so v nadaljevanju velikodušno oziroma s lahkoto odstopili od nadaljnje “frontalne zadužitve” zasebnega sektorja. Dela s prevzemanjem in upravljanjem že podržavljenje zasebne lastnine je bilo več kot dovolj, organizacijske in tehnično operativne sposobnosti nastajajočega državnega aparata pa še skromne, da bi zmogli v prvem valu in v kratkem času prevzeti še preostale drobne proizvodne in storitvene enote, katerih število je šlo v desettisoče primerov. Preostali zasebni sektor, ki je bil izločen iz prvega vala podržavljanja, pa se ni izognil državnemu skrbništvu. Postavljen je bil pod strogi nadzor; zasebna podjetja so smela prodajati in kupovati nepremičnine le z izrecno privolitvijo oblastnih organov. Ti so bili tisti, ki so tem podjetjem odobravali nabavo surovin, goriva, reprodukcijskega materiala in najemanje kakršnihkoli posojil. Verjetno je povsem odveč zapisati, da so bila zasebna podjetja nesorazmerno bolj obdavčena od državnih, predpisani so jim bili plačni sistemi in prodajne cene izdelkov.⁵⁹⁸

V prvih dveh povojnih letih, ki jih s skupnim izrazom opredeljujemo kot čas obnove, je bila zasebna gospodarska pobuda še tolerirana, saj so po zatrjevanju oblastnih ideologov s “patriotično nacionalizacijo” izločili “tipično izkoriščevalski in špekulantski del zasebnega sektorja”.⁵⁹⁹ Država je zaradi različnih vzrokov, predvsem pa zaradi neusposobljenosti upravnega aparata, pristopila k postopni “dušitvi” zasebnega sektorja oziroma “odstranjevanju kapitalističnih elementov” iz

⁵⁹⁷ Princič, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji*, str. 29–38.

⁵⁹⁸ Princič, *Podržavljenje zasebnega premoženja*, str. 123–125.

⁵⁹⁹ Kidrič, *O značaju našega gospodarstva*, str. 76–78.

gospodarstva. Zasebnemu podjetništvu so v tej prvi fazi še namenjali dokaj pomembno vlogo v gospodarskem življenju, zlasti na področju trgovine, preskrbe, gostinstva in obrti. To vlogo bi zasebni sektor in podjetniki lahko opravljali toliko časa, dokler se državni sektor ne bi tako okreplil, da likvidacija zasebnega podjetništva ne bi povzročala prevelikih gospodarskih in političnih težav. Sočasno s krepitvijo državnega gospodarskega sektorja bi se namreč tudi državna uprava okreplila in usposobila, da bi lahko nemoteno prevzela uravnavanje in upravljanje gospodarskega mehanizma v državi.⁶⁰⁰

Drugi val podržavljenja je sledil konec leta 1946, natančneje od 5. decembra dalje, ko so sprejeli zakon o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, ki je bil vse do naglega sprejema v zvezni skupščini skrbno varovana skrivnost, da bi preprečili morebitne poskuse izogibanja nacionalizaciji premoženja.⁶⁰¹ Zasnova nove gospodarske ureditve oziroma miselni okvir novih oblastnikov je bil tak, da razen v prehodnem obdobju nikakor niso dopuščali koristnosti in s tem upravičenosti zasebne podjetnosti. Ideološko gledanje na družbeni razvoj je bilo prednostno, stvarnost se je morala podrediti teoriji, že izdelanim vzorcem družbenega in gospodarskega razvoja.⁶⁰² Po sprejetju zakona o nacionalizaciji, določneje rečeno o podržavljenju, so v kolesje "prve nacionalizacije" v letih 1946 do 1948 prišla vsa večja gospodarska podjetja v državi. Državni sektor se je po njej razširil na več kot polovico gospodarskih zmogljivosti. Komaj so dodobra uredili upravne postopke s "prvo nacionalizacijo", pa je kot strela z jasnega na površje z vso silovitostjo udaril spor z informbirojem, z znanimi očitki na rovaš jugoslovanskih komunistov. Posledice informbirojskega spora se niso odrazile samo na političnem, temveč tudi na gospodarskem področju. V želji po dokazovanju večje "papeškosti od papeža samega" so jugoslovanski komunisti v gospodarstvu sprožili dva procesa. V kmetijstvu je bil to pričetek kolektivizacije, ki je sledil agrarni reformi (podržavljenje kmetij-

⁶⁰⁰ Princič, Nadomestitev individualnega podjetništva, str. 97.

⁶⁰¹ Kardelj, O nujnosti zakona o nacionalizaciji, str. 62–63.

⁶⁰² Kidrič, Obrazložitev zakona o nacionalizaciji, str. 134–136.

skih zemljišč).⁶⁰³ V neagrarnem sektorju pa je sledila t. i. "druga nacionalizacija", s katero so bile spomladi 1948 podržavljene še preostale zasebne proizvodne in storitvene zmogljivosti. Poslej so bili v neposredni državni lasti tako rekoč vsi gospodarski subjekti v državi.⁶⁰⁴

Ena izjemno pomembnih nalog po drugi svetovni vojni je bila vzpostavitev upravnega aparata, ki naj vodi gospodarsko obnovo dežele in preoblikovanje ekonomije po centralno-plansko po sovjetskem vzoru. V državi in družbi oziroma ekonomiji je bil zato apliciran model partijske države oziroma princip "demokratskega centralizma", ki ga je Komunistična partija prakticirala v znotrajstrankarskem življenju. Povzet je bil po sovjetskem vzoru.⁶⁰⁵ Na vrhu hierarhije je bila centralno-planska komisija pod nadzorom najožjega partijskega vodstva, kjer je bila realna moč odločanja, vsi ostali državni organi so bili le v funkciji izvrševalca navodil. Shematični prikaz je razviden iz priloge na koncu poglavja.

Hierarhična struktura je terjala preverjen in zaupanja vreden kader, kajti za tako obsežen administrativen podvig je bilo treba imeti tudi ustrezen upravni aparat. Na globalni ravni so sistem pomagali vzpostavljati svetovalci iz Sovjetske zveze, večino vsakdanjega administrativnega dela in planiranja pa so morali opraviti domači uradniki. Dotedanji nižji uradniki so bili, po preverjanju politične ustreznosti, zopet vključeni v upravni aparat podjetij in države, saj jih ni bilo mogoče hitro in brez škode nadomestiti. Lahko celo rečemo, da je na tej ravni deloma šlo za kontinuiteto. Povsem drugače pa je bilo na višjih, vodilnih ravneh, tako na ravni podjetij kot državne upravne strukture. Tu je Komunistična partija poskrbela, da je na vodilna mesta postavila svoje člane ali pa vsaj take, ki jim je zaupala. Pri kadrovske politiki v gospodarstvu sta se tako kot v družbi nasploh uporabljali dve načeli, in sicer politične primernosti in strokovnosti. Pojem politične primernosti je pomenil članstvo v Komunistični partiji in/ali aktivno sodelovanje ali podpiranje narodnoosvobodilnega

⁶⁰³ Čepič, Agrarna reforma.

⁶⁰⁴ Bičanić, Economic policy in socialist Yugoslavia, str. 30.

⁶⁰⁵ Spulber, Socialist Management and Planning, str. 61–68.

gibanja pod vodstvom Komunistične partije. Na drugem mestu je bila strokovnost na področju vodenja uprave, pravnih postopkov in gospodarskih procesov. Pri tem je potrebno poudariti, da je strokovnost kot merilo še največ veljala za položaje na nižjih ravneh; na vodilnih položajih je bila ideološka in politična primernost na prvem mestu, strokovnost pa zelena, a ne nujno potrebna kategorija.

Tako izbrane posameznike so nato delegirali za direktorje različnih ravni v državnih podjetjih in drugih organih sistema pristojnih za gospodarstvo. Za razumevanje vloge posameznih direktorjev je prav gotovo potrebno omeniti dejstvo, da je leta 1946 slovensko (jugoslovansko) gospodarstvo že dajalo podobo velikanskega podjetja, v katerem ni bilo nič prepuščeno naključju. Najvišji zvezni in republiški organi so podrobno načrtovali proizvodnjo in razdeljevanje kakih 16.000 skupin izdelkov za vso državo in usmerjali denarne in druge tokove ter si podredili vse oblike gospodarskega poslovanja. Podjetja so bila čisto na dnu tako hierarhično zasnovane ureditve. Državni (partijski) organi so jim predpisovali proizvodne in druge načrte, določali cene izdelkov in uslug, potrjevali in namesto njih sklepali pogodbe in posle.⁶⁰⁶

Če za predvojni čas lahko rečemo, da so se pripadniki ekonomske elite rekrutirali iz lastnikov kapitala in menedžerske/direktorske strukture velikih delniških družb, pa po drugi svetovni vojni v novih razmerah tako ni moglo več biti. V novo zasnovani ekonomski strukturi je bilo vse premoženje podržavljeno, posamezni menedžerji/direktorji pa so bili v povsem drugačnem položaju. Status jugoslovanskih/slovenskih socialističnih menedžerjev je bil radikalno drugačen, niso imeli ne pristojnosti ne prostora za kakršnokoli iniciativo. Njihova moč in družbeni položaj sta bila pogojena s političnim zaledjem. Direktorji državnih podjetij so bili do začetka reformnih procesov v petdesetih letih v vodenju ekonomskih procesov silno omejeni. Stvarno gledano so bili prej predstavniki državne uprave kot direktorji v pravem pomenu besede.

⁶⁰⁶ Princič, Tovarna vijakov Plamen Kropa, str. 28–29.

V takem sistemu je bil direktor državni uslužbenec in disciplinski predstojnik podjetja, ki je moral imeti zaupanje pristojnih organov Komunistične partije. Njegova temeljna naloga je bila, da usklajuje interese politike, države in svojega podjetja. V taki vlogi je bil praviloma dežurni krivec za morebitne poslovne neuspehe. Leta 1947 je bila vloga direktorjev še dodatno omejena, kajti uvedeno je bilo kolektivno vodenje podjetij. Formalno je odločitve sprejemal direktor, ki je bil odgovoren državno-partijskim organom, vendar je moral za odločitve pridobiti soglasje sekretarja organizacije Komunistične partije in vodje enotnega državnega sindikata v podjetju. Poleg discipliniranja delavcev je bila vloga obeh političnih funkcionarjev tudi nadzor direktorja. Ob nesoglasjih sta politična funkcionarja imela neposreden dostop do najvišjih organov Komunistične partije.⁶⁰⁷

Slovenski podjetniki in direktorji različnih delniških družb, ki so sodili v ekonomsko elito predvojnega časa, so bili s temi ukrepi odstranjeni iz javnega življenja, skupaj z njihovim znanjem in izkušnjami. S prerazporeditvijo ekonomske moči je bila predvojna ekonomska elita povsem odpravljena, odvzeto ji je bilo vse premoženje in onemogočeno kakršnokoli javno delovanje zaradi politične diskreditacije. Posamezniki so bili potisnjeni v osamo intimnega prostora, javno ponižani in razžaljeni ter družbeno povsem izolirani. Da bi jih oblast angažirala pri obnovi gospodarskega življenja, razen redkih izjem, ni bilo misliti, čeprav so taki predlogi obstajali. Po enem izmed njih naj bi jih zaradi njihovega znanja in izkušenj postavili za direktorje podržavljenih podjetij.⁶⁰⁸

V tem okolju ni bilo prostora za pripadnike ekonomske elite izpred druge svetovne vojne. Sumničenje in ideološki predsodki so bili preveliki, da bi tem ljudem omogočili delovanje tudi v novem sistemu. In ravno ta zgodba se nam potrjuje na primeru dveh slovenskih podjetnikov. V nadaljevanju bomo spoznali dve človeški usodi, dve upanji in dve veliki razočaranji. Hkrati ti usodi ilustrirata tudi slovensko zgodovino prve polovice dvajsetega stoletja. Gre za dva slovenska podjetnika, ki

⁶⁰⁷ Prinčič, Biti direktor v času socializma, str. 57–59.

⁶⁰⁸ Žontar, Kaznovana podjetnost, str. 138.

sta se uveljavila v času med obema vojnama; oba sta imela ustrezno izobrazbo, ki jima je omogočala oziroma lajšala vstop in vzpon v podjetniški dejavnosti.

Prvi, Franjo Sirc, je postavil na noge veliko tekstilno tovarno in imel prek svojega tasta tudi dobre politične zveze v liberalnem polu slovenske politike in prek tega tudi v državnem središču, Beogradu. Konec tridesetih let je Sirc močno razširil svoje poslovanje v Srbiji, kamor je želel prenesti tudi del proizvodnje zaradi nižjih produkcijskih stroškov. V ta namen je kupil precej zemljišč severno od Beograda. Kot uspešnega in prodornega poslovneža so Franja Sirca v letih pred drugo svetovno vojno jugoslovanske vlade redno imenoval v državne gospodarske delegacije, kjer je bil odgovoren sklepanje pogodb pri nakupu surovin za tekstilno industrijo. Poleg tega je svojo dejavnost širil tudi na področje tiskarstva in hotelirstva. Drugi, Josip Slavec, ki se je trudil ostati izven polja političnega opredeljevanja, se je udeleževal v gradbeništvu. Kot mlad je ustanovil lastno gradbeno podjetje in v desetletju pred drugo svetovno vojno postal eden vodilnih slovenskih gradbenih podjetnikov, ki so mu bile zaupane pomembne gradnje, zlasti iz javnih sredstev. Njegovo podjetje se je posebej odlikovalo pri gradnji raznovrstnih mostov.

Oba je brez zadržkov mogoče uvrstiti med pripadnike slovenskih gospodarskih elit, uživala sta nesporen ugled kot podjetnika in kot strokovnjaka na svojem področju. Pred drugo svetovno vojno sta bila na vrhuncu svoje gospodarske dejavnosti. Če je Sirca in Slavca prej družila pot uspeha in vzpona, pa je druga svetovna vojna izredno kruto posegla v njuno življenjsko in poslovno pot. Njuna podjetniška in osebna tragedija se je začela aprila 1941 z izbruhom druge svetovne vojne. Njuni podjetji sta ostali v nemški okupacijski coni, v neposredni bližini Ljubljane. Oba sta gojila globoko nezaupanje do nemškega okupatorja in ta do njiju. Sirc se je z družino iz strahu za lastno življenje kmalu po okupaciji umaknil v Ljubljano, ki so jo zasedli Italijani in kjer je bil pritisk za odtенок manjši. Njegovo premoženje in nepremično premoženje je nacistična okupacijska oblast zaplenila v celoti. Sirc se je znašel v precepu; v Ljubljani, kamor se je zatekel, so bili njegovi upniki. Tu je bil namreč sedež

vseh slovenskih bank, ki so finančno podpirale širitev Sirčevega podjetja. Dolgov med vojno ob razumevanju bank upnic ni poravnaval. Uspelo mu je rešiti nekaj premoženja, da je lahko preživel vojno, a za poravnavanje terjatev je imel odločno premalo. Hkrati so bile zaplenjene tudi njegove naložbe v Srbiji in finančna sredstva, namenjena vnaprejšnjemu plačilu za bombaž za njegovo tekstilno tovarno. Tovarniška poslopja in vso proizvodno opremo so nemške okupacijske oblasti predale berlinski družbi Luftfahrtanlagen. Le-ta je tekstilne stroje razprodala, v tovarniških poslopih pa pognala proizvodnjo sestavnih delov za vojaško letalsko industrijo. V samo nekaj mesecih je pregnan ostal brez vsega, kar je ustvarjal dve desetletji. V Ljubljani je Sirc nato materialno in finančno podpiral odporniško gibanje.⁶⁰⁹

Če se je v Sirčevem primeru, ki je bil politično znatno bolj izpostavljen, vse zgodilo le v nekaj mesecih, pa je zgodba Josipa Slavca v odtenkih drugačna. Ker javno ni izražal svojih političnih preferenc, je bil v začetni dobi okupacije manj izpostavljen represalijam. Zato se tudi ni umaknil v Ljubljano kot Sirc. Celo več, v tem času mu je uspelo za svoje podjetje pridobiti dodatna gradbena dela, ki so jih nacistične oblasti izvajale na meji med nemško in italijansko okupacijsko cono. Okupacija ga je močno prizadela in je zgodaj začel sodelovati z odporniškimi gibanjem. Mnogim je omogočil zaposlitev v podjetju, da so se izognili mobilizaciji v nemške delovne ali vojaške enote. Odporniško gibanje pa je podpiral tudi finančno in materialno. Prek njegovega podjetja in na stroške podjetja je več let potekalo oskrbovanje odporniškega gibanja s potrebnimi tehničnimi sredstvi. Spomladi 1944 pa je zaradi te dejavnosti njegovo življenje bilo ogroženo, zlasti po tem, ko so ustrelili njegovega najboljšega prijatelja. Zato je odšel v enote odporniškega gibanja. Kot tehničnega strokovnjaka in gradbenika so ga vključili v pripravlanje načrtov za povojno obnovo cest in železnic. Prevezel je torej delo, za katero je bil usposobljen.⁶¹⁰

Tudi po drugi svetovni vojni so njune poti različne. V začetnem obdobju nove oblasti oba angažirajo za-

⁶⁰⁹ Žontar, *Kaznovana podjetnost*, str. 103–133.

⁶¹⁰ Žontar, *Stavbenik Josip Slavec*, str. 44–69.

radi njune strokovnosti. Znanje in izkušnje iz vodenja gospodarskih procesov so tisto, kar pričakujejo nove oblasti. Sirc takoj po osvoboditvi novim komunističnim oblastem ponudi sodelovanje, kar te sprejemejo in mu zaradi njegovega predvojnega slovesa takoj zaupajo odgovorne naloge na ministrstvu za industrijo. Za nove oblasti naredi načrt obnove in razvoja tekstilne industrije, ki ga nove oblasti odobrijo in Sirca angažirajo tudi pri državnem pomembnih poslih. Sodeluje v državnih trgovinskih delegacijah pri sklepanju trgovinskih sporazumov z drugimi državami. Poverijo mu tudi nabavo strojne opreme in surovin za tekstilno industrijo na državni ravni. Sirc je tako v letih 1945 do 1947 pogosto potoval v tujino, tudi v ZDA, kjer je koordiniral pomoč UNRRA za Jugoslavijo. Angažirali so ga tudi pri pripravi petletnega načrta za tekstilno industrijo.

Odnos oblasti do Sirca se je počasi spreminjal. Sirc se je v strokovnem delu znašel dobro, a je težko sprejel nove razmere. Zlasti ga je prizadelo, da ni mogel doseči, da bi obnovili njegovo tovarno. Svojo tovarno je želel podariti državi, vendar pod določenimi pogoji. Država naj bi s tovarno prevzela tudi vse dolgove in Sircu dosmrtno izplačevala pokojnino. Vendar za to pri oblasteh ni bilo posluha, povrhu vsega pa je bila tovarna že tako ali tako nacionalizirana. Zaradi tega je začel iskati sled za stroji iz njegove tovarne in jih tudi izsledil. Ker je zakonodaja formalno dovoljevala vložitev zahtevka za povrnitev premoženja, ki so ga zaplenili okupatorji, je tak zahtevek tudi vložil. Dosegel ni nič, saj se je vmes spremenila zakonodaja, ki je omogočila državi nacionalizacijo tudi tega premoženja. Na svoje vloge in prošnje je le redko dobil odgovore in še takrat odklonilne. Zavedal se je, da se okolje in odnos do njega spreminjata. Sirc je postajal čedalje bolj prestrašen in zaskrbljen za svojo in usodo svoje družine, predvsem sina. Ta strah ni bil neupravičen. Po vrnitvi iz Poljske, kjer je kot član državne delegacije sodeloval pri sklepanju trgovinskega sporazuma, ga je aretirala politična policija (Udba). Aretirali so tudi njegovega sina in ju skupaj na skonstruiranem javnem procesu z obtožbo o špijonaži obsodili. Franju Sircu so prisodili 10 let zaporne kazni s prisilnim delom in z odvzemom vsega premoženja, sina pa obsodili na smrt.

Sinu so kasneje kazen spremenili v 20 let strogega zapora s prisilnim delom. Obtožbe in obsodba so Franja Sirca globoko prizadele, očitanih dejanj sploh ni razumel. Ponižan in osebnostno strt je zaradi bolezni umrl 8. novembra 1950.⁶¹¹

Zaradi svojega vstopa v odporniško gibanje je imel Slavec ob koncu vojne pozitivno reputacijo. Še pred demobilizacijo so ga poslali v direkcijo za gradbeništvo, kjer je načrtoval in koordiniral obsežna obnovitvena gradbena dela v Sloveniji. Slavec je kot član odporniškega gibanja od blizu spoznaval značaj in ideologijo novih oblasti, zato ni imel iluzij o možnem nadaljevanju svoje podjetniške poti. Še pred koncem leta 1945 je svoje podjetje podaril državi. V osrednjem sindikalnem časopisu so takrat zapisali, da je bil Slavec eden redkih slovenskih podjetnikov, ki je razumel pomen in namen novega gospodarskega sistema in je zato svoje podjetje prostovoljno podaril državi in tudi sam dejavno delal v državnem sektorju. Kljub temu pa se v letu 1946 začne njegova pot navzdol. Najprej ga prestavijo na oddelek za ceste, kjer postane direktor vseh slovenskih kamnolomov, a ga hitro degradirajo na raven upravnika majhnega lokalnega kamnoloma. Nato sledi še podržavljenje vsega njegovega premoženja, vključno s stanovanjem, da se je moral preseliti k bratu. Kmalu se pojavijo govornice in nato tudi javne obtožbe o vojnem dobičkarstvu. Ko so se pridružile še obtožbe o gospodarski sabotaži, so Slavca odpustili iz službe. V nadaljnjih letih je kot stigmatiziran neuspešno iskal zaposlitev. Ko mu je v letu 1952 končno uspelo najti zaposlitev nadzornika gradbenih del pri občinskem komunalnem podjetju, pa se je v glasilu Komunistične partije Slovenije pojavilo pismo, glas ljudstva, ki je terjalo njegovo odstranitev. Pismo se je zaključilo s pozivom: "Skrajni čas je, da se zavemo svojih moralnih dolžnosti in odstavimo z odgovornih mest ljudi, ki zavirajo gradnjo socializma, namesto, da bi ga pospeševali." Rezultat je bil znan, Slavca so odpustili z dela in šele mnogo let kasneje je našel minorno zaposlitev, ki mu je omogočala skromno preživetje. Ponižan je umrl leta 1978.⁶¹²

⁶¹¹ Žontar, Kaznovana podjetnost, str. 133–169.

⁶¹² Žontar, Stavbenik Josip Slavec, str. 69–89.

Obe tragični človeški usodi, navedli pa bi jih lahko več,⁶¹³ nazorno ilustrirata odnos novih oblasti do predvojne ekonomske elite. V ravnanju oblasti je viden dvojni vzorec obnašanja. Cilj je bil v obeh primerih enak. Tisti pripadniki predvojnih tradicionalnih elit, ki med vojno niso podprli odporniškega gibanja, so bili že vnaprej diskreditirani, četudi se niso v ničemer drugem pregrešili zoper odporniško gibanje. Tem so na osnovi različnih obtožb, največkrat o vojnem dobičkarstvu ali sodelovanju z okupatorjem, takoj zaplenili premoženje, z različnimi represalijami že poleti 1945. Z drugo skupino pripadnikov ekonomske elite, s tisto, ki je aktivno podprla odporniško gibanje ali celo vstopila v enote odporniškega gibanja, pa je komunistična oblast ravnala bolj prizanesljivo. V prvih dveh letih, ko oblast še ni bila upravno povsem usposobljena, se ni odrekala znanja in izkušenj predvojnih podjetnikov, direktorjev ali visokih uradnikov. Oblast je njihove sposobnosti in znanje znala uporabiti, saj potrebovala strokovno pomoč pri obnovi gospodarskega življenja v državi. Takrat je iz nujnosti privolila v neke vrste sobivanje s predstavniki predvojnih ekonomskih elit. Res je tudi, da je velika večina raje prostovoljno predala svoje premoženje državi in zato upala na kakšno ugodnost, kot je denimo pokojnina, namesto da bi čakali na razlastitev v postopkih nacionalizacije. Pa vendar ti posamezniki kljub temu niso bili povsem sprejeti, ves čas so bili deležni opaznega nezaupanja. Nema lokrat so jim očitali predvojno preteklost, položaj in premoženje, zlasti iz okolij, od koder so prihajali. V očeh novih oblasti so bili še vedno predstavniki stare "profitne miselnosti", sodelovanje z njimi je bilo le kratkoročni odstop od dolgoročno jasnega cilja. Da pa bi posamezni predstavniki predvojnih elit lahko zasedli ključne gospodarske položaje, si ni bilo mogoče zamisliti. Z nekoliko zamika so nato tudi njim nacionalizirali vse premoženje, jih degradirali s službenih položajev, jih socialno izolirali in končno tudi odrinili na družbeno obrobje.

Predstavljeni procesi pričajo o prestrukturiranju

⁶¹³ Ilustrativna v tem smislu je tudi življenjska zgodba uspešnega gradbenega podjetnika Matka Curka. Studen-Kobilica, Volja do dela je bogastvo.

realne družbene moči v Sloveniji po letu 1945. Središče se je torej preneslo v politično sfero, kjer je imela Komunistična partija monopolno vlogo. Politični podsystem je obvladoval vse sfere družbenega življenja, tudi ekonomsko. Prišlo je do tesne prepletenosti in osebne povezanosti med političnimi in državnimi vodstvenimi položaji ter vodstvenimi položaji v gospodarstvu na vseh ravneh. Vprašanje ekonomske elite se je začelo zastavljati povsem drugače kot pred drugo svetovno vojno. Če govorimo o ekonomski eliti v drugi polovici štiridesetih let, potem jo moramo iskati v okolju državno-partijske administracije in centralno-planskega upravnega sistema.

V primerjavi s predvojnimi ekonomskimi elitami je po letu 1945 nastopila velika sprememba. Komunistične in tradicionalne jugoslovanske elite je družila ena sama točka – želja po modernizaciji družbe, pri čemer je bila radikalna razlika v ciljih in pristopu.⁶¹⁴ Če so se pred drugo svetovno vojno družbene elite rekrutirale na osnovi izobrazbe, ekonomske pa še dodatno na osnovi podjetnosti in položaja v upravni strukturi delniških družb, pa je bila po letu 1945 ta povezava prekinjena. Mehanizem rekrutiranja se je spremenil. Izobrazba oz. strokovnost ni bila več pomembna, o čemer priča, da je v letu 1948 kar 68 % vodstvenega kadra KPJ imelo le osnovnošolsko izobrazbo, dodatnih 10 % pa niti te ravni izobraževanja ni dokončalo. Najvišje vodstvo so sestavljali poklicni revolucionarji nekmečkega rodu. Pomanjkanje znanja in izkušenj za vodenje družbeno-ekonomskega razvoja je bilo več kot očitno,⁶¹⁵ zlasti na področju tehniške izobrazbe. Med komunističnim vodstvom, vsaj tistim, ki jim je uspelo pridobiti univerzitetno izobrazbo, so prevladovali humanistični in družboslovni izobraženci.⁶¹⁶ Ob pomanjkanju formalne izobrazbe je veliko bolj štela t. i. "šola življenja", v ilegalnem političnem delu, v jetnišnicah ali izobraževanje v Sovjetski zvezi. Povsem enako lahko označimo tudi lastnosti slovenskega ko-

⁶¹⁴ Barton, Denitch, Kadushin, *Opinion-Making elites in Yugoslavia*, str. 33.

⁶¹⁵ Ravno tam, str. 37–39.

⁶¹⁶ Ravno tam, str. 41, 46.

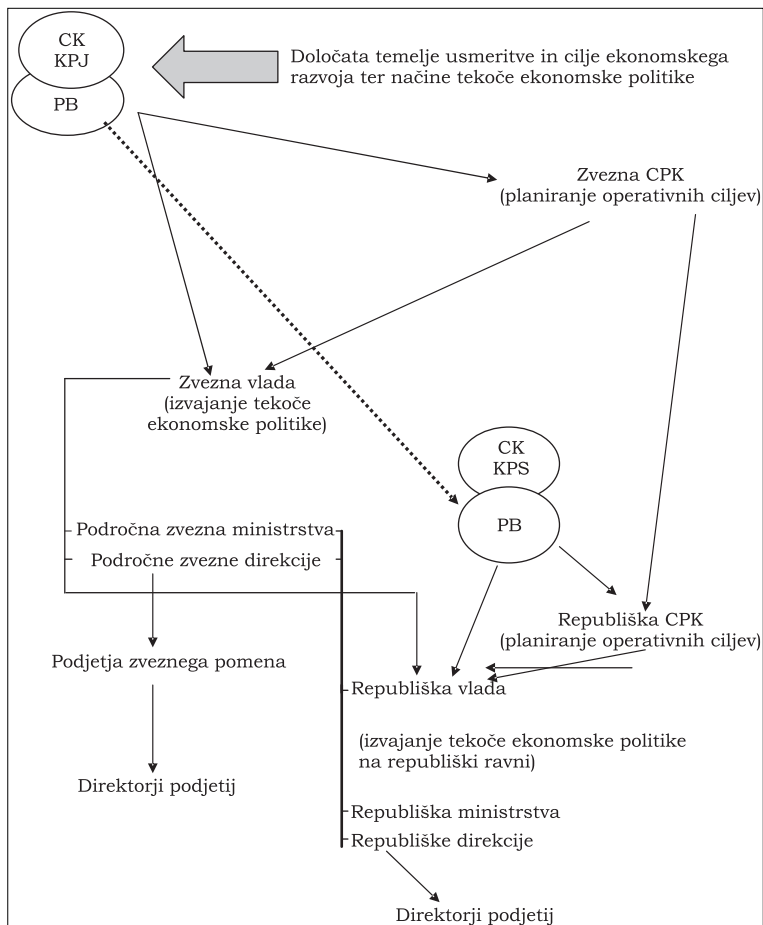
munističnega vodstva.⁶¹⁷ In taki ljudje so zasedli vodilne položaje v ekonomiji.

V eni od študij, ki je obravnavala življenjske poti slovenskih bančnikov, so bile spremenjene okoliščine rekrutacije nove ekonomske elite več kot očitne. Skoraj vsi so se v času druge svetovne vojne na različnih položajih in vlogah vključili v odporniško gibanje pod vodstvom Komunistične partije ali pa izpostavljali kot podporniki tega gibanja. Večina njih je bila tudi med vojno sprejeta v Komunistično partijo. Med njimi pa so bili posebej privilegirani tisti, ki so se včlanili v Komunistično partijo v tridesetih letih, se pravi v času, ko so v začenjali svojo profesionalno kariero ali pa med študijem na univerzi. Vendar pa sta bila navedena pogoja nezadostna za najvišje funkcije v upravi ali gospodarstvu. Izpolnjen je moral biti še tretji pogoj, kajti premajhne ideološke gorečnosti in poudarjanja strokovnosti jim partijski funkcionarji niso šteli v dobro. Tisto, kar je najbolj pripomoglo k namestitvi na vodilne gospodarske položaje ali pa k odstranitvi, je bilo poznanstvo in podpora katerega od najožjih članov vodstva Komunistične partije. Se pravi, da sta poleg izpričane lojalnosti ideologiji, komunistični stranki in višjim strankarskim organom izjemno veliko vlogo igrala klanovstvo in klientilizem. V centralizirani strukturi je bila vloga posameznih članov vodstva Komunistične partije zelo velika. Okoli njih se je oblikovala široka skupina sodelavcev in podpornikov, ki so potem zasedali vodilne položaje na različnih ravneh gospodarskega življenja. Za to prvo generacijo nove ekonomske elite je bilo značilno, da je bila v svojem pristopu do vodenja ekonomije razdvojena. En del je bolj skrbel za dobre odnose s političnim zaledjem, drugi del pa je skušal nadgraditi ta nujni pristop za obstanek še s strokovnim profesionalizmom tako na ekonomsko-političnih kot ekonomsko-upravnih položajih.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Deželak Barič, *Osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije*, str. 98.

⁶¹⁸ Lazarevič-Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa*, str. 112–114.

Grafikon št. 21: Struktura upravljanja jugoslovanske in slovenske ekonomije v drugi polovici štiridesetih let

legenda:

CK KPJ – Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije

CK KPS – Centralni komite Komunistične partije Slovenije

PB – Politbiro CK KPJ/KPS

CPK – Centralna planska komisija

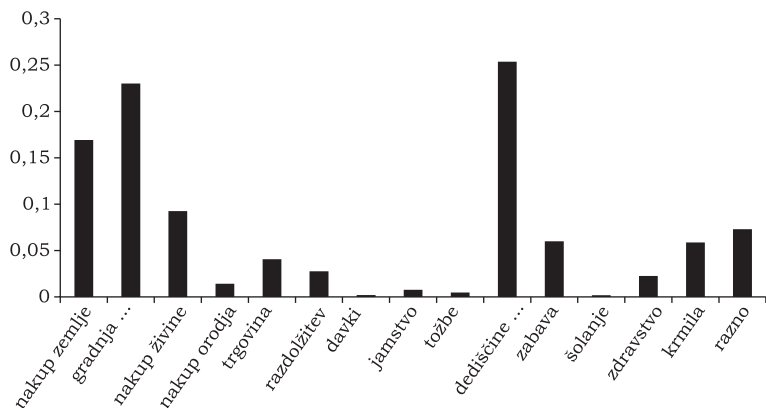
Blažev žegen

Moratorij na kmečke dolgove iz leta 1932 je bil sprejet, ne da bi poznali dejanski obseg zadolženosti in dimenzije teh dolgov v bančnem sistemu. Zato so po uveljavitvi moratorija izvedli anketo o zadolženosti kmečkega življa; popisali so kmečke dolgove in pridobljene podatke kasneje uredili po kategorijah kmetov z več vidikov: glede vzrokov zadolžitve kakor tudi porabe in upnikov. Vsaka anketa pa bi ostala nedorečena, če bi se omejila samo na končne oblike, to je na višino in strukturo dolgov. Resda so bili na splošni, generalni ravni vzroki kmečkega zadolževanja v ekonomsko-političnih razmerah dvajsetih let znani, toda zelo pomembni so bili tudi motivi posameznikov, kmetov, ki so z zadolževanjem reševali svoje vsakodnevne gospodarske in družinske tegobe. Vzroke zadolževanja so ugotavljali po vzorcih. Za ilustracijo slovenskih razmer – kar je srečna okoliščina, saj so to edini podatki, ki so nam na voljo za ta čas – so natančno obdelali novomeški okraj. Po dolgotrajnem in utrudljivem delu so bili podatki končno razvrščeni in urejeni, pripravljani, da se javnost sooči z njimi. Dognanja, pridobljena z anketo, so bila le deloma presenetljiva, kajti empirično so potrdila slutnje poznavalcev razmer v kmetijstvu.⁶¹⁹ Kakšni so bili rezultati, je razvidno iz spodnje tabele.

Kakor vidimo, se je izkazalo, da je v Sloveniji kar četrtina dolgov nastala zaradi dednih izplačil oziroma

⁶¹⁹ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 104–113.

Grafikon št. 24: Vzroki zadolžitve kmetov v okraju Novo mesto⁶²⁰

odpravkov, ki seveda sodijo med izrazito neproduktivne, a zelo obremenjujoče socialno-gospodarske dejavnike. Znotraj te rubrike pa so zelo izstopale dote oziroma odpravnine hčeram, kar dota v svojem bistvu pomeni. Rezultati so izpričali znano dejstvo, da imajo lahko družbene norme globoke in dolgoročno velike gospodarske učinke. Zaradi tega je fenomen dote, ki v današnjih drugačnih socialnih razmerah izgublja, če že ni izgubila svoj pomen, pripraven za podrobnejšo analizo, zlasti spričo dejstva, da je bila dota na osnovi predstavljenih številok poleg drugega tudi eminentno ekonomsko vprašanje. Torej vprašanje, ki je še kako odločalo o gospodarski usodi posameznega kmetijskega obrata.

Pri razpravljanju o ekonomski vlogi dote je nujno razčistiti tudi osnovno, izhodiščno vprašanje: kaj je dota pomenila in od kod izvira? Šele ustrezen odgovor na to vprašanje nam pojasnjuje tako širši družbeni kontekst kakor tudi moralne norme, ki so terjale institucijo dote. Ko opazujemo njeno družbeno funkcijo, je več kot nazorno razvidno, da gre za dedni odpravek, torej za izplačilo deleža, do katerega je upravičena hči pri družinskem premoženju. Nemalokrat je izplačilo dote sočasno pomenilo tudi odpoved kakršnim koli drugim dednim

⁶²⁰ Bratko, Kmetški dolgovi, str. 232.

pravicam in zahtevkom do starševskega premoženja. Njen temeljni izvor pa najdemo v dejstvu rojstva otrok, pri doti hčera, ki so upravičene do tovrstnega dednega odpravka. Z "božjim darom" novega življenja se na relaciji starši-otroci vzpostavlja določeno dolžnostno razmerje, to je nepreložljiva odgovornost staršev do otrok; ta odgovornost pa je trojne narave: materialne, socialne in preskrbne. Starši svojih otrok namreč niso dolžni samo preživljati (materialni vidik) in vzgajati (socialni vidik), temveč jih tudi preskrbeti za prihodnost. Pod preskrbo pa razumemo usposobitev za samostojno življenje otroka, ki se izraža v dveh načinih: zagotovitev primerne izobrazbe ali pa odstop dela premoženja, da bi bil otrok trajno sposoben preživljanja z lastnimi močmi. Tako je dota le ena od pojavnih oblik starševske preskrbovalne dolžnosti do otrok. Dota je torej premoženje, ki ga starši odstopijo hčerki in ga ta prinese v zakonsko skupnost, da se olajša breme začetnega skupnega življenja.

Pravno gledano so bili starši torej dotalni zavezanici, to je tisti, ki so bili dolžni izplačati doto, hčere pa so bile upravičenke oziroma prejemnice dote. Pri tem velja opozoriti, da je bila v vsakdanjem življenju vnesena pomembna in značilna razlika, s trdno zakonsko oporo, v statusni obravnavi med v zakonu in izven zakona rojenimi deklicami. Neredke nezakonske hčere, sad prepovedane, neprimerne ali nepremišljene ljubezni, pa čeprav si tega niso prostovoljno izbrale, niso smele terjati izplačila dote od očeta, oče je bil v tem pogledu oproščen obveznosti. Preskrbovalna dolžnost je v celoti šla v breme matere, ki se temu ni mogla, ne smela izogibati, če je hči vztrajala pri svoji terjatvi. Že v času med obema vojnama so pravniki menili, da razlikovanje med zakonskimi in nezakonskimi hčerami, poznejšimi nevestami, ni smotrno, celo več, da je izrazito nepravilno in da je v nasprotju z modernim pojmovanjem prava. Pravno razlikovanje je bilo posledica zastarelega občega državlanskega zakonika, ki je bil do takrat (sreda tridesetih let dvajsetega stoletja) z rahlimi popravki v veljavi že skorajda trinajst desetletij.

Starši so bili oproščeni izplačila dote v primeru velike revščine ali če se je hči poročila proti njihovi volji, četudi bi bila polnoletna – takratna meja odraslosti je

bila pri 21 letih. Pravica do dote je bila izkoriščena že s prvo poroko, četudi bi se kasneje upravičenka poročila še enkrat zaradi razveze ali smrti zakonca. Do dote je bila torej upravičena hči, dota je bila njena lastnina, vendar je bil prejemnik oziroma uživalec dote njen mož, ki pa naj ne bi smel pogojevati poroke z izplačilom dote. Namerno smo napisali, da ne bi smel, kajti v življenju se je mnogokrat godilo povsem nasprotno, da je bila dota, poleg simpatije mladoporočencev, pogoj za sklenitev zakona. Ženin torej ni smel terjati dote, razen če so mu nevestini starši doto obljubili in to tudi v obliki pogodbe, ponavadi so ji rekli ženitna, uradno overili pri notarju. Samo v tem primeru je lahko doto uradno terjal tudi on, če je bilo potrebno, tudi preko sodišča. Ob razvezi je moral mož doto vrniti ženi, ob njeni smrti pa jo je moral vrniti njenim dedičem, čeprav so bili to njegovi lastni otroci, razen če ni bilo z oporoko določeno drugače.⁶²¹

Pogoji za izplačilo dote so nastopili s končnim dejanjem, to je s poroko. Na poroko pa se je bilo potrebno pripravljati. Ker je šlo za pomembno dejanje v življenju posameznika, so veljala tudi določena priporočila, da bi bodoča zakonca stopila v zakon pripravljena. Pred samo sklenitvijo zakona naj bi bili izpolnjeni določeni pogoji, da bi bilo zakonsko življenje skladno, da bi proces prilagajanja skupnemu življenju tem lažje stekel. Upoštevali naj bi določena načela. Tako bi moral biti zakon materialno dovolj podprt, da ne bi bilo težav s preživljanjem bodoče družine, kajti "zakon poraja nove otroke božje". Velika, tako rekoč največja vloga je pri tem pripadala bodočemu ženinu, ki je moral že pred poroko poskrbeti za zadostna sredstva za ustvaritev in preživljanje družine (ali so bila to njegova lastna ali pa si jih je zagotovil z dedovanjem, ni bilo bistveno); svoj delež pa je z doto prispevala tudi bodoča nevesta. Pomembna je bila tudi izbira zakonskega partnerja, kriteriji izbire naj bi bili trije. Ženin bi si moral izbrati tako dekle, ki bi ustrezala tako njemu osebno, stanu in njegovemu načinu življenja, kakor tudi njegovi rodbini. Z besedami sodobnikov bi se ta priporočila glasila: "Zelo važen korak v življenju kmečkega fanta in mladenke je poroka... Zato se na za-

⁶²¹ Maček, Dota in oprema, str. 54–58.

kon temeljito pripravljaj! Skrbno varčuj, da si ustvariš gmotno podlago za zakon. Zatajuj se, da boš duševno dozorel za zakon. Ko stopiš pred očeta svoje neveste, te bo resno vprašal: 'Kdo si? Imaš-li stalen poklic, da boš mogel vzdrževati rodbino?' Previdno izbiraj nevesto! Kot kmečki fant si poišči kmečko dekle, ki bo sposobna sodelovati s teboj na kmečkem domu. Naj torej ne govori pri izbiranju neveste samo srce, ampak tudi razum. Pred vsem upoštevaj pridne roke! Mestna gospodična, ki zna le klavir igrati in spretno natikati bele rokavice na prste, ni godna za kmečko posestvo. Tudi na želje svojih staršev ter bratov in sester se po možnosti oziraj. Saj bodo morali s tvojo nevesto složno živeti tudi domači. Mestni ženin se lažje pri izbiranju brezpogojno udaja svojim individualnim željam, ker bo s svojo ženo živel sam. Na kmečkem domu pa ostanejo starši in tudi neporočeni bratje in sestre trajno v družinskem občestvu. Tudi na nje se skrbno oziraj, saj so nujna delovna opora v kmečkemu domu."⁶²² To so bila seveda le priporočila, idealna in idealizirana merila. Povsem drugo pa je vprašanje, koliko je te kriterije potrjevalo življenje, ki le redko prenese ukalupljenje v "predpisane in zaželeno" vzorce, ampak sledi svojemu lastnemu toku. Odgovor na to vprašanje oziroma odstopanja pa je sila težko ugotavljati in preverjati. Vendar lahko brez strahu, da bi veliko zgrešili, zapišemo, da je vsakodnevna življenjska izkušnja bila tudi v tem primeru nemalokrat daleč proč od priporočenih in idealiziranih razmer.

Ko so bili materialni pogoji izpolnjeni, je na poti v zakon sledil naslednji korak, izbira neveste in njena snubitev, privolitev njene družine, staršev v poroko. Obenem je ta obred že pomenil dejanska gospodarska pogajanja dveh družin, snubljenje so pač opravili starši, pri čemer bodoča mladoporočenca niti nista bila "pomembna"; v ospredju so bila namreč materialna vprašanja, to je dota, njen obseg in pogoji izplačila. Običajno je bil postopek snubljenja sestavljen iz več etap: najprej je šel na pot mešetar, da bi v hiši, kjer so imeli za možitev godno mladenko, povprašal njene starše, ali se strinjajo s poroko. Ob privolitvi tako hčere kakor staršev

⁶²² Jeraj, Naša vas, str. 179.

so se dogovorili za drugo srečanje, na katero so prišli bodoči ženin, njegov oče in stric, bodoči ženitovanjski starešina. Po opravljenih vljudnostnih formalnostih in pogostitvi so se pričela pogajanja. Najprej so snubači predstavili bodočega ženina in njegovo premoženjsko stanje oziroma stanje njegove družine. Nato je prišlo na vrsto vprašanje nevestine dote in bale. Če se je barantanje o doti uspešno izteklo in so bili snubači zadovoljni, so se v nekaterih krajih dogovorili še za t. i. "razgled" na ženinovem domu. K ženinu sta se odpravili nevesta in mati, ki sta preverili resničnost navajanih dejstev o ženinovem premoženju oziroma o imovitnosti njegove družine. Zatem je preostal samo še dogovor o oklicu v cerkvi in določitev datuma poroke.⁶²³

Natančnih navodil o predmetu dote in njenem obsegu ni bilo, starši so hčeram lahko dajali vse, kar je imelo uporabno vrednost. Navade so bile sila različne: od nepremičnin (zemljiške parcele, gozd, hiše ...) do premičnin. V obdobju med vojnama se je bolj ali manj uveljavilo, da so dekleta, seveda odvisno od premožnosti staršev, običajno dobivala nekaj zemlje ali gozda, živino in predvsem denar. Nekaterne neveste so za doto dobile vse skupaj, druge, manj srečne le nekaj izmed naštetega, nekatere pa so ostale tudi brez dote. Konkretni primer snubitve in pogajanj o predmetu in višini dote bomo spoznali v naslednjem odlomku, ki nam bo nazorno in brez odvečnih besed ponazoril potek in razpoloženje pri določevanju obsega in višine dote. Pred tem pa samo še opozorilo, da naša zgodba o Lizini možitvi, ki se pričinja s trenutkom vstopa snubačev oziroma "voglednikov" v nevestino hišo, izvira iz Slovenskih goric. To seveda ne pomeni, da so bili obredi snubitve povsod po Sloveniji enaki, nasprotno: v različnih krajih so bile navade različne, vendar je v postopku snubitve in dogovarjanj o poroki bil vedno v ospredju gospodarski moment, ki je kot rdeča nit izenačeval krajevno različne šege in navade. Pogajanja oziroma barantanje o višini dote so bila namreč temeljna sestavina, ki so jo vsebovali sicer v potankostih različne navade in obredi pred pričakovano poroko.

"Usedli so se za mizo. Gospodar je postavil pred nje

⁶²³ Kuhar, Odmirajoči stari svet vasi, str. 187–188.

slatinar najboljšega vina, natočil krožice in zaklical Lizi, naj prinese kaj penečega iz kuhinje. Prišla je, postavila na mizo skledo mesa, dala iz miznice žlice in kruh ter hotela oditi, a stric Damiš jo je potegnil nazaj, jo posadil ob sebi na stol in se pošalil:

‘Ne bi nam teknilo brez tebe! Star človek kot sem jaz, se rad najé ob taki svežini. Če bi bil trideset let mlajši, bi bilo v naši hiši letos gostúvanje. Potem pa bi kuhala za mene. No, če bo vse po sreči, pa bova vsaj v žlahti.’

Smejali so se in se delali, kakor da ne vedo, kaj pomeni njegovo namigovanje. Ko so se nekoliko napili ter si potešili glad, je stric Damiš začel:

‘Martinec, si že kaj premislil zaradi Lizine dediščine? – Tomažev grunt je eden najboljših v Bišu. Brez dolga je. Mica, ki je poročena v Ločiču, je izplačana. Vse skupaj je vredno par sto tisočev, odstopi še gorice v Oblačnjaku! Viš goric Tomažu manjka, tebi pa še ostanejo dvoje. Boljše ne boš omožil Lize, to ti pravim. Ne zato, ker sem voglednik, kot dober znanec ti pravim. Fanta poznaš sam. – Pa telico boš še dodal.’

Martinec je sedel za mizo pod križem, ki je visel v kotu. Sprva je bil videti dobre volje, ko pa je začel Damiš govoriti o doti, ki bi jo naj dal Lizi, se mu je obraz spačil. Otožna guba mu je stisnila lica, sicer živahne oči pa so postale nebogljene. Usekoval se je v predpasnik, si brisal nos še z rokavom in javkal:

‘Ne morem, Matjaž moj ljubi, ne morem! Vse sem dal, kar je bilo mogoče. Goric pa ne morem dati. Takšne dote ne bo imela nobena! Telico dodam, goric pa ne morem. Saj je dekle, da je malo takih! Vesel je naj bo, a goric ne morem dati. Imejte usmiljenje z menoj, ljudje, saj smo kristjani!’

Gospodinja je kimala. Tudi ona je bila videti vsa skrušena, in prej ko slej je stala tudi ona na stališču, da goric ne morejo odstopiti, kajti z njimi je zvezan uspeh njihovega gospodarstva. Če se je Martinec obrnil z glavo k nji ter jo vprašal: ‘Kajne mati?’ je naglo potrdila, pogledala vse po vrsti, in kljukasti nos, ki je bil dolg in ploščat, se ji je pozibaval na prijaznem obrazu. Oči, za katerimi se je opazila prevejanost, je pobožno preobračala in se delala, kot da ne bi razumela ničesar drugega, kakor to, da ne sme dati iz rok goric.

Vz gledniki so vztrajali. Šestdeset tisoč, gorice, telico, žrebico, in vse kot so se domenili zadnjič. Po smrti staršev pa še travnik na Seču in gozd v Andrencih.

Prepirali so se. Nekajkrat so se začeli že kregati, mlada dva pa sta molčala, kakor bi se ju mešetarija ne tikala. Hrepeneča sta se gledala, in ko so bili oni v najbolj napetem pomenku, je Tomaž sunil Lizo pod mizo. Vrnila mu je sunek, ga smehljaje pobožala s pogledom in mu pomežiknila z očmi, kakor bi hotela reči: 'Vrag vzemi vse te neumnosti! Poglavitno je, da se bova vzela.'

Tomaž jo je gledal z lačnimi očmi. Še nikoli se mu ni zdela tako zala kot ta večer. Bila je močnega telesa, krepkih prsi, ki jih je nosila ta večer tesno stlačene v jopo, z nekoliko nabranimi rokavi na ramah. Oči je imela velike in sive. Gledale so v svet odkrito in prijazno. Poštenost in dobrota sta ji sijali iz njih. V vsem svojem življenju ni napravila ničesar hudega, če pa je dopustila, da jo je hodil tu pa tam pod okno klicat Šegulov Franc, ni bilo na tem nič slabega. Ljudje so jo obrekovali le zadnji čas, prej pa je bila cenjena povsod. To je pač usoda vseh nevest, zakaj pred poroko ogovarjajo slehernega človeka, po smrti pa ga hvalijo. – Glavo je imela pokrito z belo laneno pečo, izpod katere so gledali nakodrani, kot lan fini zlati lasje, ki jih je imela spletene v kito.

'Vrag, ko bi brž končali to mešetarijo!' je pomislil on in se ji nasmehnil ljubeče.

'Če ne obljubiš tudi goric, Martinec, vstanemo in gremo!' je pretil Damiš desetič in Martinec se je vdal.

'Pa imejte v imenu božjem, da vama pri pijači ne bo sile!' se je obrnil k mladima. Onadva pa sta se samo smehljala, pila in molčala. Nato so določili še čas poroke.⁶²⁴

Živopisen primer snubitve in pogajanj za doto nam izpričuje več dejstev. Najprej nam nazorno predstavita razpoloženje in interes dveh pogodbenih strani, ženino va si prizadeva iztržiti čimveč, ne glede na premoženjsko zmožnost nevestinih staršev. Nasprotno pa nevestin oče skuša znižati "ceno" možitve svoje hčere, pri čemer navaja različne olajševalne okoliščine. Tukaj je na mestu opozorilo, da imamo opravka z netipičnim primerom,

⁶²⁴ Krivec, Kmetje včeraj in danes, str. 38–47.

kajti na osnovi dote, ki je bila namenjena Lizi, sklepa-
mo, da je njen oče vendarle bil precej premožen. Višina
in sestava Lizine dote nas opozarjata, kako ohlapna so
bila merila pri določevanju. Odvisna je bila od prepriče-
valne moči in spretnosti pogajalcev. Nedvomno pa lahko
zapišemo, da je šlo v tem primeru za zelo visoko določe-
no doto, ki so jo starši očitno še zmogli plačati. Sklepa-
mo lahko, da je bila Liza edinka, zato so si njeni starši
lahko privoščili tako velik izdatek. Povsem drugače pa
bi se njena dota pokazala, če bi imela še kaj bratov in
sester, kajti v takem primeru bi njena dota postala ne-
znosno breme, ki bi znatno omajala gospodarsko moč
očetove kmetije.

S tem dejstvom trčimo na pojav nerealno visokih
dednih odpravkov, ki so v obdobju med vojnama, to
velja zlasti za trideseta leta, postali izjemno težko bre-
me. Na splošno je veljalo, da naj bi zgornja meja dote
vsaj približno ustrezala zakonskemu predpisu o nuj-
nem deležu, to je polovici tistega dela premoženja, ki
bi ga po smrti svojih staršev dobil vsak otrok, če le-ti
ne bi napravili oporoke.⁶²⁵ To je seveda bilo priporočilo,
življenje pa je šlo svojo pot. Starši so želeli čimbolj pre-
skrbeti svoje hčere, otrok pa ni bilo malo. Posamezne
dote bi še brez velikih in nepremostljivih težav zmogli,
ko pa jih je bilo potrebno izplačati več, poskrbeti pa je
bilo potrebno tudi za sinove, so tovrstne terjatve postale
veliko breme.

Zlasti so postale dote problematične v tridesetih
letih, in to zaradi dejstva, da so jih kmetje obljublja-
li hčeram v dvajsetih letih, ko so bile cene kmetijskih
pridelkov in vrednost zemlje še visoke. Take razmere in
izkušnje z inflacijo v prvi polovici dvajsetih let, ko so bile
stare terjatve in obljube z lahkoto odplačane, ker jih je
inflacija zelo znižala, če že ni povsem izničila njihovo
realno vrednost, so spodbujale širokosrčne obljube. Ob
tem pa se je pozabljalo, da so bili mnogi, zaradi odsot-
nosti revalorizacije, če je šlo za dote hčeram in druge
dedne odpravke sinovom, določene v denarnem znesku,
zelo oškodovani in prikrajšani; dobili so veliko manj,

⁶²⁵ Maček, *Dota in oprema*, str. 58.

kakor jim je bilo obljubljeno v neinflacijskih razmerah izpred prve svetovne vojne.⁶²⁶

Nova, odrasčajoča generacija kmečkih deklet, ki so stopale zakonski zrelosti naproti v drugi polovici dvajsetih let, pa je bila v bistveno drugačnem položaju. Takrat so slovenski kmetje svojim hčeram obljubljali visoke denarne zneske, enkratno izplačilo v denarju je bilo redko, premično in nepremično premoženje pa so ponavadi kmetje izročili takoj ob poroki. Zaradi visokih denarnih zneskov, ki jih ni bilo mogoče, razen v redkih primerih, takoj izplačati, saj so bili slovenski kmetje prej revni kot ne, so obljube hčeram, da bi imele trajnejšo veljavo, potrjevali z notarskimi pogodbami, pravice do dot pa so bile tudi zemljiškoknjižno zavarovane. Obljube so preložili v prihodnost, vse z razumljivim človeškim upanjem, da bodo pričakovani zaslužki in nekoliko varčevanja vendarle omogočili udejanjanje obljub. Tu velja opozoriti še na okolje, na vaško javno mnenje, ki je še tako visoke dote imelo za nezadostne, starše so ožigosali za skopuhe, ki svojim hčeram ne privoščijo gmotno dobro podprtega življenja. O takem stanju duha nam govori pripetljaj z Lizino doto, ko se je njen oče dolgo upiral predaji vinograda. Sovaščani, zlasti ženska populacija, je njegove pomisleke komentirala z naslednjimi besedami: "Naj ga le vrag vzame, skopuha!... Mladima ne privošči ničesar. Sam bi rad ležal na tisočakah in se kopal v vinu, mlada dva pa se naj ubijata v življenju brez denarja in brez goric." Nazorno je predstavljeno nasprotje med percepcijo zasebnega ekonomskega interesa in javne moralne norme, ki vpliva na stanje ekonomije posameznika ali družine.⁶²⁷

Na tem mestu pa trčimo na samo bistvo problema, kajti lahkotnost obljub hčeram o visokih denarnih zneskih za doto je temeljila na prometni vrednosti kmetij, ne pa na pričakovanem donosu. Da so se starši mnogokrat ušteli v pričakovanju vedre prihodnosti, ni bilo razvidno, dokler so bile razmere bolj ali manj stabilne in cene kmetijskih pridelkov niso zanihale navzdol. Dolej so kmetje še lahko stregli lastnim in željam svojih

⁶²⁶ Jamnik, Vzroki našega siromaštva, str. 36.

⁶²⁷ Krivec, Kmetje včeraj in danes, str. 47.

hčera. Toda prišla so trideseta leta in z njimi kriza, takrat pa so se vsi dobri nameni izkazali za neupravičene in nestvarne. Cene kmetijskih pridelkov so drastično padle, z njimi vred kmečki dohodki in vrednost zemlje (ki je omogočala kapitalizacijo), donosnost kmetij ni več zagotavljala sredstev za redno poravnavanje obveznosti, zemljiškoknjizne terjatve pa so kot kamen visele na vratu preobremenjenih kmetij.

Takrat se je izkazalo, da so dote in dedni odpravki, ki so imeli svoj izvor v dedovalnih odnosih, vendarle prehudo breme. Izkazalo se je, da delitev starševskega premoženja enakomerno med vse otroke pravzaprav najeda ekonomsko podlago kmetij. Škodljive posledice takega dedovanja so se kazale v dveh oblikah, obe sta bili s stališča gospodarstva kot celote zelo nevšečni. Če se je dedovanje opravilo v naturi, je prišlo do razkosavanja že tako majhnih kmetij, ki novim lastnikom niso omogočale racionalnega in intenzivnega kmetovanja. Če pa je bil prevzemnik kmetije samo eden od otrok, običajno je bil to eden od sinov, je bil ta že v izhodišču tako obremenjen z izplačili dednih deležev v denarni protivrednosti, da mu je bilo skorajda onemogočeno normalno gospodarjenje. Sodobni komentar tega dejstva se je glasil: "Tako se glavni dedič že od začetka zadolži čez glavo. Že v kali so mu onemogočili uspešno gospodarstvo."⁶²⁸

Sodobnikom so se rešitve teh zagat kazale v dveh različicah, v dveh nasprotujočih si tipih razmišljanj. Prvi tip miselnih tokov, ki ga lahko opredelimo kot tradicionalno videnje, je iskal rešitve v spremembi dednega prava; nujno bi bilo namreč zaščititi glavnega dediča, prevzemnika posestva, oziroma omejiti pravice drugih dedičev. Vse z namenom, da bi novega gospodarja razbremenili, da bi ohranili celovitost kmetije in tako olajšali vsaj eno od tegob, ki so trle nove gospodarje. "Zato je treba energično preprečiti razkosavanje posestev in zavarovati pravice glavnega dediča. Preosnovati se mora dedno pravo. Sodobno dedovanje naj ostane, a preuredi se naj postavna dediščina v prilog glavnega dediča. Glavni dedič mora radi ohranitve neokrnjega doma postavno več podedovati nego drugi. Ker ga vežejo večje

⁶²⁸ Jeraj, Naša vas, str. 181.

dolžnosti do kmečkega doma, ima tudi večje pravice do dediščine,⁶²⁹ je pisal Josip Jeraj, profesor teološke fakultete v Mariboru, ko je razglabljal o problematiki dedovanja na kmetih.

Predpravice glavnega dediča so seveda takoj zastavljale vprašanje o usodi drugih bratov in sestra, katerih dedovalne pravice bi bile s tem okrnjene. Jeraj je tudi na to dilemo imel pripravljen, a vendarle idealiziran odgovor: odpraviti bi bilo potrebno duh individualizma in obnoviti občestvo. Neporočene sestre in bratje naj ostanejo na kmetiji, kot člani družine naj živijo in delajo v skladnosti z družino glavnega dediča. Odgovornost za ubrano življenje v družinskem občestvu pa naj bi bila enakomerno porazdeljena med vse akterje. Sobivanje neporočenih bratov in sestra na kmetiji glavnega dediča se je Jeraju zdelo tudi ekonomsko koristno, predstavljali so vedno razpoložljivo delovno silo, kajti “nekdaj so bratje in sestre, ki se niso poročili, ostajali na domačem občestvu. Kot tete in strici so mnogo pripomogli k njegovemu napredku. Danes nervozno begajo z grude v mesto. Kmečkemu domu pa britko primanjkuje delovnih moči. Zato je treba brate in sestre navezati na dom. V prvotni lepoti naj oživi ljubezensko občestvo na kmečkem domu. Iztrebiti treba najprej duha sebičnosti in individualizma pri družinskem gospodarju in gospodinji, ki s svojim odbijajočim obnašanjem često onemogoča obstanek bratov in sestra na domu. Prav tako treba tudi vse družinske člane vzgajati za skupnost.”⁶³⁰

Drugi tip razmišljanj – pogojno ga lahko označimo za radikalnega, ki ni našel obilice privrženecv v tedanjem slovenskem okolju – je šel v povsem nasprotno smer, pa čeprav so njegovi zastopniki izhajali iz enakega spoznanja, da so novi gospodarji ob prevzemu kmetije preobremenjeni z dednimi odpravki. Tu pa so storili korak naprej: kljub preobremenitvi novega gospodarja so bili drugi dediči “preberaško” odpravljani. Z dediščino si niso mogli zagotoviti normalnih gmotnih življenjskih razmer. Tako je A. Jamnik – diplomirani agronom, ki je bil v svojih razmišljanjih predvsem zavezan ekonom-

⁶²⁹ Ravno tam.

⁶³⁰ Ravno tam.

skim, ne pa moralnim vidikom –, ko se je razgledoval po razmerah v slovenskem kmetijstvu, ugotavljal: “Ravno tako kvarno je ... preveliko premoženjsko pogodovanje novega gospodarja pri predajah kmetij, na škodo preberaško odpravljenih družinskih članov, ki posebno, če niso bili izučeni kake obrti, odhajajo iz rodnega doma preslabo preskrbljeni, da bi mogli upati na gotovejšo, četudi skromno eksistenco in, ki množijo nekvalificirani mestni proletariat ali pa žalostne procesije izseljencev.”⁶³¹ Predaja celotnih kmetij enemu samemu dediču se mu ni zdela smotrna, ker ne spodbuja podjetnosti v kmetijstvu. Celo več, menil je, da predaje celotnih kmetij “niso zdrav postopek in so znamenje pomanjkanja zemlje ali pa gospodarske zaostalosti, ki trenutno več ne omogoča ustvarjanja novih eksistenc, dokler toliko ne napredujejo, da se družino more pošteno in času primerno vzdrževati tudi na manjših površinah”.⁶³²

Odprave preobremenjenosti prevzemnikov kmetij oziroma “beraških” dediščin pa Jamnik ni iskal v obnovi tradicionalnih socialno-gospodarskih odnosov, temveč je proces delitve, razkosavanja kmetij med vse dediče želel še pospešiti, pripeljati do konca. Utemeljitev je bila po svoji zgradbi logična, a kljub vsemu ravno tako idealizirana, ker je pač bila v slovenskih razmerah prevlade malih kmetij neuresničljiva. Z enakomerno delitvijo kmetij med vse dediče naj bi namreč pospešili podjetnost v kmetijstvu. Ravno podjetnost je bila tista lastnost, ki jo je Jamnik zelo pogrešal pri slovenskih kmetih. Z delitvijo kmetij na manjše pa bi bili dediči na svojih malih kmetijah tako rekoč prisiljeni maksimalno, do skrajnih meja izrabiti gospodarske potenciale razpoložljive zemlje. Razmere bi jih same po sebi prisilile k prehodu na intenzivno kmetovanje. Jamnik, ki smo ga izpostavili kot enega od zastopnikov te usmeritve, se je zavedal, da je drobljenje kmetij mogoče le do določene, najnižje meje in da je bila ta meja v Sloveniji že bolj ali manj dosežena. A kljub temu je ostajal neomajen v svojem prepričanju, da “naturalna delitev kmetij med naslednike je pri nas silno redka prikazen, dasi je to

⁶³¹ Jamnik, Vzroki našega siromaštva, str. 35.

⁶³² Ravno tam, str. 36.

z narodnogospodarskega in agrarnopolitičnega vidika zdravo početje do neke najnižje meje posestne velikosti, ker sili nove gospodarje k večji podjetnosti in k prizadevanjem za pridobitev večjih zmožnosti za enako sposobnost družinske eksistence na manjši površini kot je bila pri očetovi hiši”.⁶³³

Sprememb dednega zakona do druge svetovne vojne ni bilo, še nadalje je ostal v veljavi in z njim tudi vse šege in navade, ki so se jih držali na slovenskem podeželju.

⁶³³ Ravno tam.

Štirje stebri

Predstavljeni pojavi in fenomeni iz gospodarske zgodovine Slovenije do druge svetovne vojne pričajo o ekonomskih spremembah kot sestavnem delu sprememb v družbi. Družbene in ekonomske spremembe gredo narneč vštric in so vzajemne. So splet kompleksnih, deloma tudi kontradiktornih razmerij in medsebojnih relacij med družbo in posamezniki, med družbo in tehnologijo, med družbo in ekonomijo v kontekstu določnega vrednostnega sistema. Za povrhu vsega tudi nastajajo in učinkujejo v določenem družbenem, kulturnem, časovnem in regionalnem kontekstu.⁶³⁴ Slovenija je bila v času do druge svetovne vojne po svoji socialni in gospodarski strukturiranosti blizu vzhodnoevropskim razmeram, kar se je z vključitvijo v jugoslovansko državo še poglobilo. To je bil čas, ko je bila slovenska družba pred izzivi prehoda v novo in drugačno paradigmo razvoja, družbenih razmerij in koncepta ekonomskega napredka. Najpomembnejši dejavnik teh sprememb, ki so vplivale na prerazporeditev družbene moči in razmerij, na sistem družbenih vrednot in življenjske sloge ter na pokrajino, je bila industrializacija. Bila je počasna in skromnega obsega, dolga desetletja omejena na izkoriščanje osnovnih naravnih virov. Še na začetku tridesetih let si je v panogah, utemeljenih na naravnih virih, vključno s kmetijstvom, zagotavljalo existenco dve tretjini prebivalcev Slovenije, se pravi v tehnološko manj zahtevnih

⁶³⁴ North, Understanding the process of economic change.

panogah. Tako je šele čas med obema vojnama prinesel nekoliko hitrejšo dinamiko in delno spremembo industrializacijskega vzorca.

Povzetek ozadij gospodarskega razvoja Slovenije v času prve polovice 20. stoletja bomo skušali ponazoriti na primeru štirih stebrov ekonomskega razvoja. To so pogoji, ki naj bi bili izpolnjeni, da lahko družba krene na pot gospodarskega razvoja oziroma modernizacije. Gre za ustrezne naravne vire, akumulacijo kapitala in tehnologijo ter človeške vire. Pri tem se ne bi smeli izogniti dodatnemu vsebinskemu in pomenskemu poudarku, ki razširi momente družbene sprejemljivosti razvoja. Mislimo na kulturna ozadja družbeno-ekonomskih sprememb, ki jih je izpostavila institucionalna teorija⁶³⁵ in so sestavni del različnih razvojnih paradigem.

Tako koncipirana opredelitev kriterijev oziroma pogojev za gospodarski razvoj se kaže kot umestna, da jo lahko uporabimo kot izhodiščno osnovo pri kontekstualizaciji slovenskega gospodarskega razvoja v prvi polovici 20. stoletja. V štirih točkah namreč povzemamo kompleksne in soodvisne procese, ki vsi učinkujejo na dolgi rok. V nadaljevanju bomo na primeru naravnih virov zgolj opozorili na posamezne točke s stališča pomena za gospodarski razvoj, saj gre za zelo raznoliko kategorijo, ki zajema fizične in geografske danosti slovenskega ozemlja. Nato bosta sledili problematika akumulacije kapitala prek institucij finančnega posredništva in razčlenitev sestave človeških virov. Pri slednji kategoriji ni odveč dodati, da sodobno družboslovje raje uporablja termin človeški kapital in ga po pomembnosti uvršča med najpomembnejše pogoje gospodarskega razvoja. Sam pojem človeškega kapitala pa zajema uporabna znanja in spretnosti, ki si jih posameznik pridobi v procesu izobraževanja in usposabljanja oziroma na delovnem mestu. Tako postavljena definicija tudi izenači obe vrsti posameznikove izobrazbe, ki si jih pridobimo v življenju, formalno in neformalno. Zaradi pomanjkanja historičnih študij o tehnoloških vidikih razvoja bomo pri obravnavi naravnih virov in obeh zvrsti kapitala dodali le priložnostna opozorila.

⁶³⁵ North, Inštitucije, institucionalne spremembe in gospodarska uspešnost.

Ko opazujemo slovensko družbo ali gospodarstvo v prvi polovici 20. stoletja, se nam neizogibno ponuja sklep, da so v Sloveniji tega časa imeli težave s tremi kategorijami. Kapital, tehnologija in naravni viri so bili skopi ali pa neustrezno uporabljeni. Težav ni bilo samo s človeškimi viri, pa še ta trditev le deloma drži, saj je preverljiva le v omejenem obsegu. Mislimo na obseg razpoložljive delovne sile v Sloveniji, k drugačnemu sklepanju pa nas vodi strukturiranost formalne izobrazbene ravni prebivalstva oziroma kakovosti človeškega kapitala.

Naravni viri

Začnimo s tistim, kar se med naravnimi viri običajno prezre: obdelovalna zemlja. Obdelovalne površine sicer niso najbolj zastopan naravni vir, a zato historično zelo pomemben. Zemlja je bila tista, ki je omogočala razvoj kmetijstva. Pri tem moramo takoj dodati opomnik, da je bilo obdelovalne zemlje sorazmerno malo. Izkoriščanje tega potenciala je bilo, primerjalno gledano, skromno. Ob nizki donosnosti kot posledici uporabljane tehnologije je bila za Slovenijo značilna agrarna prenaseljenost. Vloga zemlje je presegala zgolj produkcijsko funkcijo. S pravno natančno ureditvijo lastninskih pravic v postopkih defevdalizacije se je za najširšo populacijo pojavila možnost kapitalizacije zemljiške posesti, kar je bilo formalizirano z institutom moderne zemljiške knjige in mehanizmi dolžniškega financiranja razvoja.

V povezavi z zemljo je naslednji naravni vir, gozd oziroma les, ki je bil najbolj zastopan naravni vir na Slovenskem. Delež gozda pri slovenski površini se je oziroma se redno meri s polovičnim deležem. Vpliv tega dejstva je bil velik. Vloga gozda je bila večplastna, z nabiralništvom je prebivalstvo zadovoljevalo del prehrabnenih potreb. Gozd je igral pomembno vlogo tudi v živinoreji. Na drugi strani je bil kot surovina izjemno pomemben les. Omogočal je namreč vključevanje množice slovenskega prebivalstva, tudi kmetov, v lesno trgovino, predstavljal je tudi pomemben in relativno stabilen vir

dohodkov tako na domačem trgu kot v izvozu. Prezreti tudi ne smemo dejstva, da je les omogočal začetke industrializacije, po slovenskem podeželju so bile množično raztresene številne žage in drugi obrati za osnovno predelavo lesa. Lesna industrija je med vojnama postala ena najpomembnejših, v njej je bilo zaposlenih skorajda 3,5 % prebivalstva ali prek 17 % vseh zaposlenih v industriji. Les je hkrati v tem času še vedno igral vlogo pomembnega energenta.

Z omenjanjem lesa kot energetskega vira se nam pojavlja tudi vprašanje premogovništva oziroma premoga kot pomembnega naravnega vira. Izkoriščanje zalog premoga na slovenskem prostoru dobi večje razsežnosti šele z gradnjo Južne železnice, ki se je oskrbovala v zasavskih revirjih. Gibalo premogovništva je bila torej železnica, in ne domača gospodarska dejavnost ali povpraševanje gospodinjstev. Slovenski premogovniki oziroma Trboveljska premogokopna družba je do konca prve svetovne vojne oskrbovala s premogom proge beljaške in tržaške direkcije državnih železnic ter omrežje Južne železnice do Semmeringa. Tako široko območje dela se je poznalo tudi pri količini izkopanega premoga: v zasavskih rudnikih se je izkop od leta 1858 do 1913 več kot podeseteril. Pri energetskih virih je potrebno omeniti tudi slovenski vodni potencial, kajti z železniškim omrežjem so plovne poti po slovenskih rekah zamrle. Vztrajali so sicer savinjski splavarji, vendar širšega pomena to ni imelo. Z industrializacijo so izgubljali razlog obstoja tudi vodni mlini. Konec 19. stoletja predstavlja obdobje, ko se je ob premogu začela uveljavljati tudi elektrika. In takrat se začnejo intenzivneje izrabljati vodni potenciali.

Izmed naravnih danosti oziroma virov je vsekakor potrebno omeniti še geografski položaj Slovenije. Slovenija je geografsko umeščena na presečišče prehoda med severom in jugom ter med zahodom in vzhodom. Ta strateški položaj je bil le z redkimi izjemami prepoznani kot prednost. V tej smeri se je veliko razmišljalo v času gradnje osnovnega železniškega omrežja v 19. stoletju, kasneje znatno manj. Podoben in zelo tehten razmislek v smeri ekonomizacije slovenskega geografskega položaja, kot možnega gibala gospodarskega razvoja in rasti, se zopet aktualizira v času pred drugo svetovno

vojno. Takrat je na Slovenskem živelo od prometa slabe štiri odstotke prebivalstva, tri četrtine od železniškega.

Z gotovostjo je mogoče zapisati, da je bilo železniško omrežje na Slovenskem grajeno iz strateških potreb in razmisleka Habsburške monarhije, to je povezati Trst in balkanske predele prek Zagreba z notranjostjo oziroma centralnimi deli monarhije. Osnovi križ je bil sorazmerno hitro zgrajen, že na začetku šestdesetih let 19. stoletja. Bistveno počasneje pa je potekala gradnja lokalnega omrežja železnic, ki je bilo za slovenske pokrajine vitalnega pomena. Z njim se je ponujala priložnost ne samo prometne, temveč tudi gospodarske integracije. Izostanek je imel posledice. Železnica kratkoročno ni prinesla hitrega napredka, prej nasprotno. Na dolgi rok pa je pomenila geografsko koncentracijo gospodarskih potencialov, industrija se je razporedila ob osnovnih železniških progah. Nastala je še druga sprememba. Železnica je povezala trikotnik prek slovenskega ozemlja, med Gradcem, Trstom in Zagrebom, ki so svoje gravitacijsko območje razširili globoko v slovenski prostor. Kot dinamična regionalna središča politične, kulturne in gospodarske moči so pritegnila gospodarske in migracijske tokove z znatnega dela slovenskega ozemlja. V slovenskem prostoru središča, ki bi se lahko merilo z naštetimi, ni bilo. Slovensko ozemlje enostavno ni imelo zadostne razvojne dinamike; najprej je bilo v globoki transformacijski depresiji, potem pa je bil razvoj izjemno počasen in teritorialno razpršen. Šele jugoslovanska doba je prinesla spremembo, da je ta položaj gospodarskega središča z novimi državnimi mejami postopno prešel na Ljubljano. V izostanku gostejše železniške mreže so postajale čedalje pomembnejše ceste, ki so bile zaradi pomanjkanja denarja in osebja zelo slabo vzdrževane, kar je pomenilo dodatno oviro hitrejši integraciji prostora.

Kapital

Kot zelo pomembna kategorija za gospodarski razvoj nastopa tudi kapital. V tem pogledu v historični literaturi prevladuje vtis, da je bilo v slovenskih deželah veliko pomanjkanje kapitala in da je to eden temeljnih

razlogov ekonomskega zaostajanja tega prostora v drugi polovici 19. stoletja. Da so se slovenske dežele modernizirale počasi, je empirično preverljivo dejstvo, ki ga ponuja komparativni razgled po bližnji in daljni sosesčini. Drugače pa je z vprašanjem kapitala, saj študije, ki bi bila posvečena akumulaciji kapitala na slovenskih tleh, nimamo. Ko govorimo o pomanjkanju kapitala v Sloveniji druge polovice 19. stoletja, moramo problematizirati kar nekaj vprašanj. V času od srede pa do osemdesetih let 19. stoletja je potekal odkup zemljiških obveznosti v procesu defevdalizacije. Vsote, ki so jih plačali slovenski kmetje, so bile velike in so zmanjševale oziroma odlagale možnosti prestrukturiranja kmetijstva. Sorazmerno velika akumulacija kapitala pa ni pustila trajnejših sledi v investicijski dejavnosti na drugih področjih gospodarstva v slovenskem prostoru. Posamezne študije kažejo, da se je večina tega kapitala odlila na druga, sosednja ozemlja ali bila porabljena v neproduktivne namene.

To seveda opozarja na povsem novo dimenzijo problematike pomanjkanja kapitala. Od nas terja kritični pretres samoumevnosti trditve, da je bilo pomanjkanje kapitala vzrok razvojnega zaostajanja. Ali drugače rečeno: ali so podjetniški podvigi in ambicije posameznikov (gospodarskih družb) s tega prostora res bili dovolj veliki, da bi potrebovali več kapitala? Razvojna dinamika ponuja en, dokaj prepričljiv odgovor. Drugega je iskati v strukturi, miselnih obzorjih in izvoru podjetništva. Vzemimo za primer donosno proizvodnjo platna na Gorenjskem v predindustrijski dobi. Izpostavljena industrijski konkurenci je postopoma usahnila. Niso se našli možje, ki bi to proizvodnjo povezali in jo dvignili na drugo vsebinsko in tehnološko raven, kot se je zgodilo v primeru plavžarstva s Kranjsko industrijsko družbo. Ali na drugi strani uspešen podvig, kot je bila Trboveljska premogopna družba, ki so jo zastavili domači podjetniki. Relevantnost podjetniške ideje in potencial rasti obsega poslovanja sta kmalu terjala dokapitalizacijo, ki so jo izvedli dunajski investitorji. Podjetje je obstalo, se širilo, zaposlovalo, plačevalo davke in v jugoslovanski dobi predstavljalo tretjino delniškega kapitala v Sloveniji in bilo največje jugoslovansko podjetje. Naključje ali izjema, ki potrjuje pravilo?

Vzorec, relevantna podjetniška ideja in kasnejša dokapitalizacija (praviloma so jo izvajale banke), se začne številčneje pojavljati komaj od preloma v 20. stoletje dalje, bolj izrazito formo in obseg pa pridobi šele v času med obema vojnama. To dejstvo izpostavlja vprašanje sistema institucij finančnega posredništva. In v tem pogledu je nesporno, da se je bančni sistem na slovenskem ozemlju razvil razmeroma pozno. Dolgo vrsto let je bila Slovenija nekakšen prazen prostor, v katerega niso dejavnije posegale niti ustanove zunaj slovenskega prostora. Le izjemoma, če se je podjetjem obetala velika rast. Odsotnost bančne podpore oziroma organiziranega zbiranja prihrankov je bila torej temeljni vzrok za počasnejši gospodarski razvoj v slovenskih deželah. Kreditno združništvo, ki je po skromnih začetkih v devetdesetih letih 19. stoletja povsem prekrilo slovensko ozemlje, je bilo tipični primer. Takrat sta pregovorna slovenska revščina in posledično pomanjkanje kapitala dobila novo, do tedaj neznano dimenzijo. Izkazalo se je, da Slovenci razpolagajo z znatnimi sredstvi, le zbrati in usmeriti jih je bilo potrebno. Tudi na področju kapitala se izkazuje temeljna značilnost slovenskega gospodarskega razvoja. Obetavnim, modernim začetkom ne sledi širitev. Tako začetki organiziranega zbiranja prihrankov segajo v leto 1820, kar je spoštljiva obletnica. Takrat je bila ustanovljena Kranjska hranilnica, druga v okviru Habsburške monarhije. A kaj ko je ta hranilnica dolgo ostala osamljen pojav. Preteklo je pol stoletja, preden so ji sledile druge, množično šele v osemdesetih letih 19. stoletja. Bančne delniške družbe pogosteje nastajajo na Slovenskem šele po prelomu v 20. stoletje, intenzivneje pa šele v času med obema vojnama, pa čeprav je v Mariboru že od leta 1872 delovala Mariborska eskomptna banka, strogo zaprta v lokalne okvire. Ko se je vzpostavil domači bančni sistem, je tudi modernizacija slovenskih dežel krenila nekoliko hitreje.

Človeški kapital

Dosedanje izvajanje nas gotovo navaja h sklepu, da je za družbeni razvoj v kontekstu štirih stebrov gotovo

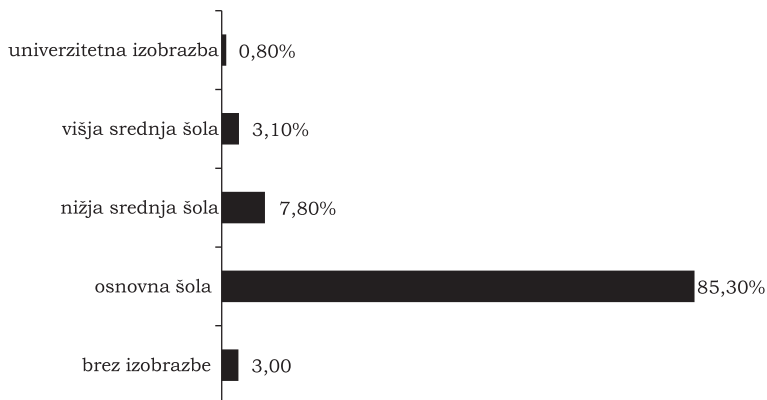
ključna kakovost človeškega kapitala, to je prebivalstva z vsemi njegovimi formalno in neformalno pridobljenimi znanji, izkušnjami in veščinami. Tako opredeljena kategorija nemudoma zastavlja dodatno metodološko vprašanje o inštrumentariju in načinih merjenja kakovosti človeškega kapitala, ne samo v historični perspektivi kot v našem primeru, ampak tudi sicer. Možnih parametrov je več, vendar je s historičnega stališča in zaradi pomanjkanja primernih podatkovnih osnov za pretekla obdobja smotrna uporaba stopenj formalne izobrazbe. Je merljiva, podatki pa so dostopni za daljša obdobja.

Uporabljena definicija človeškega kapitala močno izpostavlja vprašanje historične relacije med izobrazbo in gospodarskim razvojem. Njune korelacije prav gotovo ni mogoče zanikati. Določena raven znanja in izkušenj je nujno potrebna za uvajanje in obvladovanje gospodarskih procesov. Že na prvi izobraževalni ravni, to je na ravni osnovne pismenosti je pomembno izpostaviti, da se s tem znižujejo stroški razširjanja informacij. Izobraženo prebivalstvo je bolj produktivno, uporablja kapital bolj učinkovito, se lažje prilagaja novim tehnologijam in je sposobno sproti nadgrajevati obstoječe znanje. Vsekakor pa ne smemo zanemariti zelo pomembnega prispevka izobrazbe v družbenem razvoju. Resda posreden, a toliko bolj učinkovit. Širjenje izobrazbene ravni prebivalstva oziroma družbe kot celote ustvarja ozračje naklonjeno razvoju na vseh področjih, ne samo na ekonomskem. Hkrati pa se z dvigovanjem izobrazbene ravni tudi povečuje možnost inovacij tako na splošno družbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks kot tudi tehnologije gospodarskega razvoja.

V slovenskem primeru lahko s stališča izobrazbe, kot merila kakovosti človeškega kapitala, postavimo štiri trditve, ki po našem mnenju zaznamujejo slovenske razmere v času od srede 19. do srede 20. stoletja. Te trditve bi bile sledeče: slovenska izobrazbena raven je bila skromna; izobrazbena struktura je bila poklicno nerazčlenjena s prevlado humanistične inteligence; slovenski prostor obvladujejo protirazvojne ideologije, to je vztrajnost ekonomskemu razvoju nenaklonjenega družbenega ozračja; zapoznala afirmacija vidikov tehnologije in ekonomske učinkovitosti v družbeni percepciji. Vse

štiri trditve so med seboj vzročno povezane in so določale temeljne parametre slovenskega gospodarskega in družbenega razvoja, se pa med seboj razlikujejo v času njihovega učinkovanja. Prvi dve točki se kažeta kot dolgoročna stalnica, tretja pa je delno izgubila naboj v času med obema vojnama, ko je začela učinkovati četrta.

*Grafikon št. 25: Izobrazbena struktura v Sloveniji leta 1948*⁶³⁶

V povprečju je prebivalec Slovenije tega časa obiskoval šolo le malo več kot štiri leta. Tako se nam potrjuje izhodiščna trditev o skromnosti izobrazbene ravni v Sloveniji v dolgoročni perspektivi do druge svetovne vojne. Več kot očitno je, da je bilo težišče izobrazbe na osnovnošolski ravni, se pravi na ravni osnovne pismenosti. To pa podpira drugo izhodiščno trditev, da je bila struktura izobrazbene ravni na višjih ravneh, se pravi na primeru srednješolske (nižje in višje ravni) in univerzitetne izobrazbe nerazčlenjena in poklicno neuravnotežena.

V historičnem kontekstu lahko vzpostavimo razliko med dvema velikima obdobjema s prvo svetovno vojno kot ločnico. Po njej se je začelo vzpostavljati okolje, ki je bilo bolj naklonjeno ekonomski in socialni modernizaciji tudi na ravni javnega diskurza. To obdobje med obe-

⁶³⁶ Ekonomsko društvene osnove.

ma vojnama je pomenilo večplasten prelom s predhodnim obdobjem. In to z obdobjem, ki ga zamejuje čas od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Tudi znotraj teh časovnih koordinat je potrebno ločiti dve manjši periodi. Mejniki med njima je začetek osemdesetih let 19. stoletja. Za prvo periodo do začetka osemdesetih let je bila za slovensko okolje v ekonomskem razvoju značilna razvojna negibnost. Zaradi transformacijske depresije pri prehodu iz fevdalne v kapitalistično gospodarsko ureditev je slovenski prostor ostal na obrobju modernizacijskih procesov. Le malo je posegel po inovacijah moderne kapitalistične ekonomije. Tako so se vzpostavila osnovna relativna ekonomska razmerja do severnih in zahodnih sosednih pokrajin. Ta zaostanek v procesih ekonomske modernizacije je slovenski prostor močno zaznamoval, ne samo na področju dosežkov gospodarskega razvoja, temveč tudi ali predvsem na področju družbene ideologije. Kot smo videli, so izostale ideje in pobude, teoretske in praktične, o drugačni gospodarski in socialni strukturi. Prevladujoči ideologiji sta postala antikapitalizem in protekcionizem – kot odgovor na nezadostno sledenje modernizacijskim procesom. Najprej sta bila oba pojava posledica, kasneje sta deloma že postajala tudi vzrok zamudništva, saj se je izoblikovalo družbeno ozračje, vrednostno nenaklonjeno hitrejši ekonomski modernizaciji. Bolj kot individualizem je slovensko okolje cenilo voljo skupnosti, namesto podjetniškega tveganja udobnost samozadostne gotovosti; zato morda ni predrzno reči, da je namesto podjetništva bilo vrednostno višje rentništvo.

In kje so vzroki takega družbenega konteksta? Možne razloge najdemo v nerazčlenjeni družbeni in izobrazbeni strukturi. Izostalo je podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju, pa tudi zemljiški posestniki fevdalnega izvora niso gojili podjetniškega duha. Na drugi strani je bila več kot očitna enostranskost slovenskih elit, ki so dajale ton konstrukciji družbene realnosti. Znotraj te maloštevilne skupine so prevladovali predstavniki humanističnih (duhovniki, učitelji) ali družboslovnih disciplin (pravniki). Njihov miselni svet je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazr-

tostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom.

V presojo konstrukcije ekonomsko antimodernizacijskega ozračja je potrebno vnesti tudi moment etničnosti, ki je tudi močno zaznamovala slovenski prostor druge polovice 19. stoletja. Nema lokrat se je namreč zdelo, da gre ekonomska modernizacija z roko v roki z etnično asimilacijo. V očeh humanističnih elit, ki so dajale ton javnemu diskurzu in so se prepoznavale v slovenstvu, je nastajalo nasprotje med načelom narodne (etnične) pripadnosti in načelom ekonomske modernizacije. Zaradi tega je bila slovenska družba blokirana in se ni mogla povsem odpreti modernemu svetu, kakor je to opredelil Dušan Pirjevec.⁶³⁷ Namesto ekonomske učinkovitosti je v ospredje postavljala simbolično modernizacijo v obliki narodnih kulturnih ustanov in organizacij. V ta okvir je sodilo tudi pospeševanje združništva namesto individualnega podjetništva. Združništvo je v podtonu imelo tudi vlogo orodja nadzora in zapiranja znotraj meja lastne etnične skupnosti na ekonomskem področju.

Družbeno ozračje, nenaklonjeno razvoju, je bilo, kakor smo spoznali, posledica razmer, v katerih je ali primanjkovalo tako kakovostnih virov, človeških in naravnih, kot tudi kapitala in tehnologije ali pa so bili nezadostno in neučinkovito uporabljani. Glede znanja in tehnologije je bil slovenski prostor vezan na uvoz manjkajočih virov. Enaka trditev drži tudi za kapital pri ambicioznejših podvigih do razmaha domačega bančništva. Bolj intenziven proces ekonomskega razvoja je nastopil šele od osemdesetih let 19. stoletja dalje in so ga že znatno podprli domači denarni zavodi. Značilnost tega časa je bila velika prisotnost tehniškega osebja v vidnejših slovenskih podjetjih iz drugih avstrijskih, zlasti čeških dežel, ki je skrbelo za nemoten tehnološki proces proizvodnje. Slovensko okolje je praviloma ponujalo obilje pismene delovne sile in to dejstvo lahko izpostavimo kot eno od pomembnih značilnosti tega časa.

Obdobje med obema vojnoma, po vstopu v jugoslovansko državo, je, kot smo že nakazali, prineslo šte-

⁶³⁷ Pirjevec, Vprašanje.

vilne spremembe. Opozoriti velja na tiste, ki so imele velike posledice na ekonomijo in družbo v Sloveniji v tem času. Mislimo na pridobljeno samozavest, nekoliko hitrejšo industrializacijo v dvajsetih letih in tudi na ustanovitev Univerze v Ljubljani z organiziranim študijem tehnike. Zelo pomembna sprememba je nastopila tudi na ravni opredeljevanja in dojemanja naroda, narodnega vprašanja. Z jugoslovansko državo, v kateri so bili Slovenci konstitutivni element države, se je spremenila percepcija vprašanja naroda. S spremembo državnega okvira se je na večinskem delu slovenskega ozemlja končala nevarnost asimilacije/germanizacije, kar je vplivalo na sprostitev družbenegaozračja. Procesi »slovenizacije« v ekonomiji, upravi, politiki in kulturi dvignejo družbeno samozavest. Občutki socialne, kulturne in ekonomske podrejenosti postopoma izginjajo v novem okolju in posledice spremembe samodojemanja so bile večstranske.

Proces dvigovanja samozavesti so spremljali še drugi procesi, tudi ali zlasti na gospodarskem področju. Slovenija je v novem okolju kljub svojim relativno skromnim razvojnim dosežkom postala gospodarsko najnaprednejši del. Vloga države, v kateri so Slovenci konstitutivni del, je velika. Država nastopa paternalistično, kot kompenzacija za nezadostno oblikovano družbeno in institucionalno okolje za hitrejši gospodarski razvoj. Država je nastopila kot porok pospešene akumulacije kapitala, kar ni bilo v nasprotju s slovenskimi hotenji. In v takem protekcionističnem okolju, v razmerah spremembe relativne ravni cen v korist industrijskega sektorja, ob velikem trgu, v Sloveniji pride do industrializacijskega sunka. Spodbude jugoslovanskega trga so odtehtale siceršnje pomanjkljivosti institucionalnega okolja za hitrejši razvoj. Število industrijskih zmogljivosti se je v sorazmerno kratkem času podvojilo, da se je tehnica ustvarjenega domačega proizvoda oziroma dohodkov že nagnila v prid neagrarnih dejavnosti.

Pomembno je bilo, da je ekonomski razvoj izhajal iz značilnosti slovenskega prostora: pomanjkljive ravni izobrazbe prebivalstva, skromne kapitalske akumulacije in nizke tehnološke ravni. Znotraj industrijskega sektorja se najbolj razvijajo tiste panoge, ki ob nizki tehnološki

loški ravni terjajo predvsem veliko delovne sile. In te je imela Slovenija v izobilju, pri čemer velja izpostaviti široko razširjeno pismenost prebivalstva. Še nadalje pa je značilnost tega časa sorazmerno velika prisotnost tujih tehniških strokovnjakov v slovenskem gospodarstvu, ki skrbijo za zahtevnejše proizvodne in upravne procese. Značilnosti izobrazbene strukture so ostajale še vedno enake. Slovensko prebivalstvo je bilo resda v prek 80 % pismeno, vendar je bila razširjenost srednješolske ali univerzitetne izobrazbe še vedno skromna, omejenega dosega. In tudi na tej točki nastane sprememba. Čas med obema je bil znanilec pomembnih premikov v izobraževanju, ki so prispevali k postopnemu spreminjanju/širjenju izobrazbene ravni in strukture. V dvajsetih letih se je število vpisanih dijakov v srednjih šolah podvojilo, ravno tako je zaradi dostopnosti naraščal vpis na univerzo. V teh podatkih se zrcalijo ne samo dosežki splošnega družbenega razvoja, temveč tudi sistema družbenih vrednot, šolske politike in dostopnosti izobraževanja na višjih ravneh.

O širših ozadjih in družbenih razmerah percepcije posameznih poklicev na akademski ravni nam priča priručnik Lovra Sušnika iz leta 1932 o akademskih poklicih oziroma o pravilni izbiri študijske poti.⁶³⁸ Sporočila, ki jih je dobil bralec, so bila ambivalentna. Avtor je že v uvodu izpostavil stališče o nujnosti višje izobrazbe: »...izobrazba je zaklad, je koristna vsepovsod, brez nje je človek dandanes vedno večji revež...« Polemiziral je z v javnosti prisotnim vtisom o »hiperprodukciji inteligence« z ugovorom, da nima realne podlage. Vtis o »hiperprodukciji inteligence« je bil posledica dejstva, da je širjenje šolskega sistema nekoliko prehitelo družbeno-ekonomski razvoj, kar je na kratek rok omejevalo zaposlitvene možnosti diplomirancev. Avtor se sicer ni spuščal v vrednotenje posameznih poklicev, a vendar so bili določeni poudarki v podtonih pomenljivi. Razmerja v odmerjenem prostoru posameznim poklicem so se nagibala v korist humanističnih in družboslovnih disciplin. V široki paleti poklicev znotraj tehniških strok pa so opazni poudarek na težavnosti in zahtevnosti študi-

⁶³⁸ Sušnik, Akademski poklici.

ja v primerjavi s humanističnimi in družboslovnimi in hkrati tudi manjše možnosti zaposlitve.

Kljub treznemu pogledu na svet izobrazbe je avtor hkrati visokošolsko izobraževanje odsvetoval ženskam z argumentacijo o nezdružljivosti ženskega načina mišljenja (čustven, živahen, oseben, konkreten) z abstraktno-teoretskimi poudarki na univerzitetnem študiju. V skladu s prevladujočo družbeno ideologijo, ki je še vedno vztrajala pri tradicionalni sestavi družine in vlogi spolov v družbi, so se na načelni ravni odrekli znatnemu delu slovenskega človeškega kapitala, ki so ga predstavljale ženske. Ne nazadnje o tem priča tudi že omenjeni priročnik o poklicnem usmerjanju.

A tudi tukaj je življenje krenilo svojo pot, kajti vzporedno z obravnavanimi procesi in fenomenami je potekala tudi zgodba o ženski emancipaciji, zlasti na ekonomskem področju. Industrializacija, četudi počasna, je na novo določala razmerje med spoloma. Slovenija do druge svetovne vojne je bila dežela, ki je imela nesorazmerno visok delež žensk med zaposleno populacijo. To dejstvo je vnašalo v družbo nove dimenzije, vplivalo je tudi na položaj žensk v družbi in družini. Z možnostjo zaposlitve izven doma in z možnostjo pridobitve stalnega in stabilnega vira dohodkov se ni spreminjala le socialna vloga žensk, temveč tudi ali predvsem njihova ekonomska vloga, posledično tudi družinski odnosi. Ženske so k običajnim opravilom, ki so jim pripadala glede na delitev po spolu, dodale še pridobitno funkcijo, ki nikakor ni bila zanemarljiva. O teh v temelju globokih in dolgoročnih spremembah priča statistična ugotovitev, da je imela Slovenija zaradi tega sorazmerno nižji delež vzdrževanega prebivalstva. To so ugotavljali že pred prvo svetovno vojno in tudi v obdobju med vojnami.

Visok delež ženske delovne sile v slovenski industriji je bil splet različnih okoliščin, predvsem značaja industrializacije. Pogojen je bil s panogami, ki so se razvile na samem začetku, s tem pa je bila opredeljena tudi struktura industrije na slovenskih tleh. V Sloveniji so namreč že od začetkov prevladoval tiste dejavnosti, ki jih poznamo pod oznako delovno intenzivne panoge. Le-te so potrebovale veliko za silo pismene delovne sile, ki jo je bilo mogoče hitro usposobiti za opravljanje eno-

stavnih del, kar je terjala fordistična zasnova delovnega procesa. Take delovne sile pa je bilo na Slovenskem zaradi agrarne prenaseljenosti veliko, če že ne zelo veliko. Žene in dekleta so že v prvih letih dvajsetega stoletja predstavljale dobro četrtno zaposlenih v Sloveniji. Po prvi svetovni vojni se je delež žensk močno povečal. V ospredje je stopila tekstilna industrija, kar je značilno za zgodnjo etapo industrializacijskih procesov, ki je zaposlovala pretežno, če že ne izključno ženske. K strmemu skoku zaposlenih žensk je v obdobju med vojnama poleg ekspanzije delovno intenzivnih panog pripomogla tudi velika gospodarska kriza. Ženske so bile zelo priročne za nadomeščanje moških v industriji, ki so praviloma dobivali višje plačilo. Že tako visok delež žensk v slovenski industriji je pred drugo svetovno vojno poskočil na celih 40 %.

Na področju spreminjanja strukture in kakovosti človeškega kapitala je zelo veliko vlogo odigrala Univerza v Ljubljani. Ustanovitev univerze z veliko večjo dostopnostjo študija je vnesla v slovenski prostor novo dimenzijo. Z okrepitevijo tehniških študijev in drugih družboslovnih disciplin izven pravnih znanosti se je začela spreminjati sestava izobrazbene ravni oziroma strukture in kakovosti človeškega kapitala. Izobrazbena struktura je začela postajati poklicno bolj uravnotežena. Tako je bilo v študijskem letu 1931/32 na tehniške študije vpisanih 30 % vseh študentov ljubljanske univerze. Približno enak delež je imel tudi študij na filozofski in pravni fakulteti. Zastopanost tehniške inteligence je postajala veliko bolj opazna, čeprav je s stališča gospodarskega razvoja in potreb za obvladovanje gospodarskih procesov na ravni tehnologije in gospodarstva še vedno bilo občutno pomanjkanje tehniškega kadra.

Čas med obema vojnama pomeni afirmacijo slovenske tehniške inteligence. Ne samo, da so diplomanti tehniških in družboslovnih študijev postopno vstopali v slovensko ekonomijo in zapolnjevali vodilna mesta, pomembna je bila tudi njihova vloga v javnosti. Vstopili so v javni prostor in vanj vnesli nove poudarke, nova znanja, neobičajna za slovensko okolje. Prodor tehniške inteligence je bil omogočen z obema naštetima elemen-

toma, z univerzo in večjo dostopnostjo izobraževanja ter industrializacijo. Predvsem industrializacija je imela pomembno vlogo, saj je, ko je postala proces, potrebovala stalni dotok primerno izobraženih in usposobljenih tehnikov in inženirjev, zlasti za prehod na nove oziroma za prenos zahtevnejših tehnologij v slovenski prostor.

Besednjak, intelektualna podlaga in miselni doseg novih izobražencev tehniške usmeritve so se odmaknili od dotedanjega tematskega vzorca. In to tistega uveljavljenega vzorca s stališča vsebine, razvojnih prioritet ter hierarhije družbenih vrednot, v katerem se je prepoznavala humanistična inteligenca, tradicionalno najštevilnejši sloj izobražencev med Slovenci. V ospredju njihovega zanimanja niso bila več prvenstveno vprašanja kulture in naroda. Šli so onkraj tega in tematizirali tehnološka vprašanja, vprašanja implementacije tehnologije v proizvodni proces, poti in načine obvladovanja tehnoloških in poslovnih procesov, relacije tehnologije in družbe oziroma njune soodvisnosti. Konceptualizacija in tematizacija njihovega javnega nastopanja je pomembno prispevala h kreiranju družbenega ozračja v slovenski javnosti, ki je z veliko večjim razumevanjem začela spoznavati in sprejemati dinamiko in večplastnost procesov ekonomske in socialne modernizacije.

Vztrajanje tehniške inteligence na vidikih tehnologije upravljanja družbe in ekonomije s ciljem večje ekonomičnosti v razvojni dinamiki je v slovenski prostor vneslo potrebo po novem premisleku o razvojnih strategijah in praksah. Eden od njih je slovenski javnosti brez olepševanja sporočil temeljno razvojno dilemo slovenskega prostora. Provokativno je opozoril, da je glede na učinkovitost kmetijstva polovica kmečkega prebivalstva »odveč«. Dilema je bila jasna, modernizacija in tehnološka učinkovitost ali revščina. Sicer tehnično izraženo, a zato učinkovito in prodorno do tedaj povsem prezrt vidik. Drugi so skušali ekonomsko osmisliti slovenski položaj v jugoslovanski državi. Družbi so ponujali v razmislek dilemo o načinu prestrukturiranja slovenske industrije (ekonomije) v smeri višje in bolj zahtevne stopnje proizvodnje, kjer je potrebno več znanja, zahtevnejše tehnologije in kapitala. Opravljene analize so jih privedle do zaključka, da dotedanji razvojni vzorec

ob pričakovani industrializaciji drugih jugoslovanskih predelov ni obetal trajnega uspeha.

To so bili sicer majhni koraki, vendar v slovenskem okolju zelo pomembni. V konstrukcijo družbene realnosti so vnašali načelo celovite soodvisnosti družbe, ekonomije in tehnologije. Vstop v javni prostor so si zagotovili tudi s specializiranimi revijami, kot so bile Tehnika in gospodarstvo, Misel in delo in Trgovski tovariš, ki so združevale humanistično, tehniško in družboslovno inteligenco. Pri tem je posebno zanimivo dejstvo, da sta prvi dve reviji začeli izhajati v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize. To je v času, ko se je pretežni del humanistične inteligence zazrl v antidemokratske in antikapitalistične ideologije, brez težav so se bili pripravljeni odreči osebnim, političnim in gospodarskim svoboščinam.

Zaradi tega je bila širitev razpravnega prostora v smeri multidisciplinarnega pristopa pri celoviti obravnavi kompleksnih razvojnih razmerij med družbo, tehnologijo in gospodarstvom za slovenski prostor pomembna intelektualna pridobitev. V tridesetih letih so se pripadniki tehniške in družboslovne inteligence lotili tudi ustanovitve posebne znanstvene ustanove. Ustanovili so Socialno-ekonomski inštitut, kjer so nastajale študije o različnih vidikih družbenega in ekonomskega razvoja. Ustanovitev tega inštituta je bila pomembna, saj se je prvič v slovenski zgodovini zgodilo, da sta bila kritični pretres in premislek o možnih strategijah in praksah družbeno-ekonomskega razvoja tudi institucionalizirana. Resda na ravni društva, a vendar.

Summary

The presented events and phenomena from the Slovenian economic history until World War II testify to the economic changes as an integral part of the changes within a society. Namely, social and economic changes are parallel and reciprocal. They are a combination of complex, partly also contradictory and mutual relations between society and individuals, society and technology as well as society and economy in the context of a definite value system. Furthermore, they also emerge and function in a certain social, cultural, temporal and regional context. Until World War II Slovenia was, in terms of its social and economic structure, similar to the East European situation, and that became even more evident after its integration into the Yugoslav state. This was the time when the Slovenian society faced the challenges of the transition into a new and different paradigm of development, social relations and concept of economic progress. Industrialisation was the most important factor of these changes, influencing the reallocation of social power and relations, system of social values and lifestyles, as well as the landscape. It was gradual and of modest extent, limited to the exploitation of basic natural resources for decades. Even in the beginning of the 1930s the livelihood of two thirds of the Slovenian population depended on the industries based on natural resources, including agriculture – meaning technologically less demanding sectors. Only the time between both world wars brought about a somewhat

faster dynamics and partial change of the industrialisation pattern.

We shall present a summary of the Slovenian economic development in the first half of the 20th century on the example of four pillars of economic development. These are the conditions that should be met if a society is to take the path of economic development or modernisation. They include appropriate natural resources, accumulation of capital and technology as well as human resources. However, we should not neglect to emphasise the additional aspects of contents and meaning, expanding the moments of the social acceptability of progress. With this we mean the cultural background of socio-economic changes, underlined by the institutional theory, which are an integral part of various developmental paradigms.

The definition of criteria or conditions for economic development envisioned in this way proves to be appropriate for use as a basic foundation for the contextualisation of the Slovenian economic development in the first half of the 20th century. Namely, the four points sum up the complex and co-dependent processes, all of which have a long-term effect. In the case of natural resources we will only underline certain aspects relevant to the economic development, since this is a very diverse category that encompasses the physical and geographical characteristics of the Slovenian territory. Then we will focus on the issues of capital accumulation through financial intermediation institutions and analyse the structure of human resources. With regard to the latter category we should add that contemporary social sciences prefer the term »human capital« and include it among the most important conditions for economic development. The concept of human capital itself includes useful knowledge and skills acquired by individuals during the process of education, training or work. Such definition also equalises both kinds of education we acquire in our lives: formal and informal. Due to the lack of historical studies of the technological aspects of development we will only add occasional notes while exploring the natural resources and both kinds of capital.

As we examine the Slovenian society or economy in the first half of the 20th century, we unavoidably reach a conclusion that in Slovenia of that time problems with three categories were present. Capital, technology and natural resources were modest or used unsuitably. Only human resources did not seem to be problematic, but even that claim cannot be completely confirmed. We are referring to the extent of the available workforce in Slovenia; however, the structure of the formal educational level of the population or the quality of the human capital leads us to a different conclusion.

Natural resources

Let us begin with what is usually overlooked among different kinds of natural resources. That is arable land. Although arable areas are not the most prominent natural resource, they are exceedingly important historically. It was land that allowed for the development of agriculture. We should immediately stress that arable land was relatively scarce. Comparatively, the exploitation of this potential was modest. Low yield as a consequence of the technology used and agrarian overpopulation were characteristic for Slovenia. The role of the land exceeded a simple production function. Precise legislative regulation of ownership rights in the defeudalisation processes allowed for the capitalisation of land holdings by the general population, which was formalised with the institution of the modern land register and mechanisms of debt financing of development.

The following natural resource – forests or wood, which was the most prominent natural resource in Slovenia – is also related to the land. The percentage of forests in the Slovenian territory has always been around a half. The impact of this fact was profound. The role of the forests was multi-layered, and the population met a part of its nutritional needs through foraging. The forests also played an important role in livestock production. On the other hand, wood was extremely important as a raw material. It allowed much of the Slovenian population, also peasants, to participate in the wood

trade, which represented an important and relatively stable source of income on the domestic market as well as in terms of exports. We should not overlook the fact that wood enabled the initial stages of industrialisation: sawmills and other facilities for basic wood processing were abundant in the Slovenian countryside. Between both world wars, timber industry became one of the most important sectors: it employed almost 3.5 % of the population or over 17 % of everyone working in the industrial sector. At that time wood still had a role of an important energy source.

Speaking of wood as an energy resource, we should also touch upon the issue of coal industry or coal as an important natural resource. Exploiting the coal reserves in the Slovenian territory was not much of an issue until the Southern Railroad, supplied by the Zasavje region, was constructed. Thus railroads, not domestic economic activities or household demand, were the driving force of the coal industry. Until the end of World War I, Slovenian coal mines or the Trbovlje Coal Mining Company supplied coal to the railroads of the Villach and Trieste state railway directions and the network of the Southern Railroad as far as Semmering. Such a wide range of activities was also evident from the amount of coal produced: the extraction in the Zasavje mines increased more than tenfold from 1858 to 1913. As far as energy resources are concerned, the Slovenian water resource potential should also be mentioned. With the development of the railway network the Slovenian river waterways disappeared. The Savinjska region rafters persisted, but that did not have a wider significance. Watermills also became obsolete with industrialisation. At the end of the 19th century electricity was also gradually introduced and the most intense exploitation of water resources began.

Of natural characteristics or resources, the geographical position of Slovenia should also definitely be mentioned. In the geographic sense, Slovenia is located at the crossroads between the north, south, west and east. With rare exceptions this strategic position hasn't always been recognised as an advantage. In the 19th century, when the basic railway network was under con-

struction, this consideration was more important than later. A similar and very reasonable efforts to economise the Slovenian geographic position as a possible driving force of the economic development and growth once again became topical in the time preceding World War II. At that time the livelihood of less than four percent of the Slovenian population depended on the transport sector, and three quarters of that percentage depended on railways.

We can state that the railway network in Slovenia was constructed due to the strategic requirements and the intention of the Habsburg Monarchy to connect Trieste with centre of Monarchy and the Balkans via Zagreb. The basic railway backbone was built relatively quickly, already in the beginning of the 1860s. However, the construction of the local network of railroads, which was of vital importance to the Slovenian provinces, was far slower. It represented an opportunity for transport as well as economic integration. The delay had consequences. In the short term, railway did not result in swift progress, rather the opposite. In the long term it resulted in the geographic concentration of economic potentials, as industry developed along the main railroads. Another change occurred: the railroad made a triangle through the Slovenian territory between Graz, Trieste and Zagreb – the cities spreading their gravitational pull deep into the Slovenian space. As dynamic regional centres of political, cultural and economic power, these cities attracted the economic and migration flows from a significant part of the Slovenian territory. There was no centre in the Slovenian space that could measure up. The Slovenian territory simply lacked an appropriate developmental dynamics: at first it was in a deep transformation depression, while later the development was extremely slow and dispersed throughout the territory. Only the Yugoslav period resulted in a change as with new state borders the position of the economic centre gradually shifted towards Ljubljana. The lack of a denser railway network increased the significance of roads, very poorly maintained due to the lack of money and personnel, which represented an additional obstacle for a quicker integration of this territory.

Capital

Capital is a very important category of the economic development. In this sense the historical literature gives an impression that there was a severe lack of capital in the Slovenian lands and that this was one of the main reasons for the economic backwardness of this space in the second half of the 19th century. The fact that Slovenian countries became modernised gradually is empirically verifiable and provided by a comparative overview of the near and far neighbourhood. The issue of capital is a different matter, since no studies have been dedicated to the accumulation of capital in the Slovenian territory. As we discuss the lack of capital in Slovenia in the second half of the 19th century, we should focus on several questions. From the middle of the 19th century until the 1880s the purchase of land took place during the process of defeudalisation. The amounts paid by the Slovenian peasants were considerable, diminishing or postponing the possibility of restructuring the agriculture. However, the relatively large accumulation of capital did not leave more permanent marks in the investment activities in other Slovenian economic sectors. Individual studies indicate that the majority of this capital was transferred to other, neighbouring territories, or used unproductively.

Obviously, this shows a completely new dimension of the lack of capital. It forces us to critically explore the claim that the lack of capital caused the developmental lag. Or, to put it differently: were business undertakings and ambitions of individuals (companies) in this territory truly big enough to require more capital? The developmental dynamics provides a single, quite convincing answer. Another answer could be sought in the structure, mental horizons and origin of entrepreneurship. For example, let us look at the profitable production of linen in the Upper Carniola region in the pre-industrial period. Once exposed to the industrial competition, it gradually died out. There was no one to integrate this production and lift it to another contextual and technological level, like in the case of smelting and the Carniolan Industrial Company or, on the other

hand, the successful establishment of the Trbovlje Coal Mining Company by Slovenian entrepreneurs. The relevance of the business idea and growth potential soon called for capital increase, carried out by investors from Vienna. The company persisted, expanded, employed people, paid taxes, represented a third of capital stock in Slovenia during the Yugoslav period and was the largest Yugoslav company. Coincidence or exception to the rule?

The pattern – a relevant business idea and subsequent capital increase (mostly carried out by banks) – only starts emerging more frequently since the turn of the 19th century, acquiring a more distinctive form and extent as late as between both world wars. This fact brings the attention to the question of the financial intermediation institutions system. In this sense it is undisputable that the banking system in the Slovenian territory developed relatively late. For a number of years Slovenia was a kind of a void, even for foreign institutions that avoided it. They intervened only exceptionally, in case of companies promising extensive growth. The lack of banking support or organised savings collection was thus the basic reason for slower economic development in the Slovenian provinces. Credit cooperatives that, after modest beginnings, covered the Slovenian territory completely in the 1890s, were a typical example. At that time the proverbial Slovenian poverty and consequent lack of capital acquired a new, previously unknown dimension. It turned out that Slovenians had considerable resources at their disposal – they only had to be collected and used purposefully. The basic characteristic of Slovenian economic development is also evident in the field of capital. No expansion followed the promising and contemporary beginnings. Thus the initial organised savings collection began in 1820, which is quite early. At that time the Kranjska hranilnica (Carniolan Savings Bank) – the second savings bank in the Habsburg Monarchy – was established. However, unfortunately this savings bank remained the sole example for a long time. Half a century had to pass before others followed, and not until as late as the 1880s were they founded in significant numbers. The establishing of

joint-stock banks in Slovenia became more frequent after the turn of the 19th century and intensified in the interwar period; even though the Mariborska eskomptna banka (Maribor Acceptance Bank) operated in Maribor ever since 1872, strictly locally. When the Slovenian banking system had been established, the modernisation of the Slovenian lands became somewhat swifter.

Human capital

From what has been determined we can conclude that the quality of the human capital – population with all its formally and informally acquired knowledge, experience and skills – is certainly of key importance for the social development in the context of the four pillars. Such definition of this category poses an additional methodological question about the instruments and methods of measuring the quality of human capital, not only from the historical viewpoint like in our case, but also in general. There are several possible parameters, but from the historical standpoint and due to the lack of appropriate data foundations for the past periods, the use of formal education levels is prudent. It is measurable and data is available for longer periods.

The established definition of human capital opens the question of the historical relation between education and economic development. The correlation definitely cannot be denied. In order to introduce and manage the economic processes, a certain level of knowledge and experience is essential. Already as far as the first educational level – the level of basic literacy – is concerned, it has to be underlined that it lowers the costs of information dissemination. Well-educated population is more productive, uses capital more efficiently, finds it easier to adapt to new technologies and is capable of promptly upgrading the existing knowledge. By no means should we overlook the very important contribution of education to social development. It may be indirect, but is that much more effective. Expanding the education level of the population or society as a whole creates an atmosphere favourably inclined to development in all

fields, not only economy. Simultaneously, as the education level increases, the possibility of innovations at the general social level, level of business strategies and practices as well as economic development technology also increases.

In case of Slovenia, with regard to education serving as the human capital quality criterion, we can make four statements that in our opinion describe the Slovenian situation from the middle of the 19th to the middle of the 20th century. These statements are the following: the Slovenian level of education was modest; the educational structure was unbalanced in terms of professions, and humanist intelligentsia prevailed; the Slovenian space was governed by anti-progress ideology: the social atmosphere not in favour of economic development persisted; the affirmation of certain aspects of technology and economic efficiency in the social perception was delayed. All of the interconnected statements define the basic parameters of the Slovenian economic and social development. However, they differ among themselves as far as the time of their effect is concerned. The first two points manifest themselves as a long-term constant. The third point partially lost its momentum in the interwar period, when the fourth one started taking effect.

The average inhabitant of Slovenia only attended school for a bit over four years. This confirms our initial statement about the modest education level in Slovenia in the long-term perspective until World War II. It is more than obvious that the focus of education was on the elementary school level – the level of basic literacy. This supports our second initial statement: that the education level structure on the higher levels – that is, in case of secondary school (lower and upper levels) and university education – was deficient and unbalanced in terms of professions.

In the historical context we can differentiate between two very important periods with World War I as a dividing line. After this dividing line circumstances more favourably disposed to economic and social modernisation, also at the level of the public discourse, started establishing themselves. The time between both world

wars represented a conclusion of the preceding period on various levels – the period from the middle of the 19th century until the beginning of World War I. However, also within these points in time, two shorter periods should be distinguished. The division between them is the beginning of the 1880s. As far as economic progress is concerned, in the Slovenian space a developmental standstill was characteristic for the first period, lasting until the beginning of the 1880s. Due to the transformational depression during the transition from the feudal to capitalist economic system, the Slovenian territory remained on the edge of the modernisation processes. It did not make use of many innovations of modern capitalist economy. Thus the basic relative economic relations with the northern and western neighbouring territories were established. This lag in the economic modernisation processes characterised the Slovenian space notably, not only in the field of the economic progress achievements, but also or especially in the field of social ideology. As we have demonstrated, theoretical and practical ideas and initiatives with regard to a different economic and social structure were nowhere to be seen. Anti-capitalism and protectionism became the predominant ideologies – as an answer to not keeping up with the modernisation processes. At first both of these phenomena were the consequence of the delay, while later they also became its cause, since a social atmosphere disinclined to faster economic modernisation had formed. In the Slovenian environment the will of the collective had precedence over individualism, and the comfort of self-sufficient certainty was more important than the risk of entrepreneurship: therefore in this sense we could even say that rentiership had a higher value than entrepreneurship.

And what were the reasons for such a social context? They can possibly be found in the unbalanced social and educational structure. Entrepreneurial bourgeoisie as the propagator of progress in the economic and social field was non-existent. Furthermore, landowners of feudal origin did not cherish the entrepreneurial spirit. On the other hand the one-sided nature of the Slovenian elites, which influenced the construc-

tion of social reality, was more than obvious. The representatives of humanist disciplines (priests, teachers) and social sciences disciplines (lawyers) were prevalent within this sparse group. Their way of thinking was torn between the traditional and modern. It is not very risky to conclude that this mentality, with its focus still more on the traditional social and economic structure, was less favourably inclined towards modern economic and social developments.

The aspect of ethnicity, which strongly characterised the Slovenian space of the second half of the 19th century, also has to be taken into account in the assessment of the construction of the economic anti-modernisation atmosphere. Namely, it often seemed that economic modernisation went hand in hand with ethnic assimilation. In the eyes of the humanist elites, influencing the public discourse and identifying themselves in Slovenianism, the opposition between the principle of national (ethnic) adherence and the principle of economic modernisation started establishing itself. Therefore the Slovenian society was blocked, unable to open itself up to the modern world completely, as Dušan Pirjevec put it. Instead of focusing on economic efficiency it emphasised symbolic modernisation in the form of national cultural institutions and organisations. In this context cooperatives were also encouraged instead of individual entrepreneurship. Cooperatives also functioned as a tool for establishing control and closing the borders of the Slovenian ethnic community in the economic field.

As we have discovered, the social atmosphere, disinclined to progress, was a consequence of the circumstances in which there was either a lack of high-quality resources (human and natural as well as capital and technology) or these resources were used insufficiently and inefficiently. In terms of knowledge and technology the Slovenian space depended on the importation of required resources. The same holds true of the capital in case of more ambitious undertakings until the expansion of Slovenian banking. Only since the 1880s did a more intensive process of economic development, already supported significantly by the national monetary

institutions, take place. A significant presence of technical personnel from other Austrian, especially Czech, lands, taking care of the smooth technological process of production, was evident in the more important Slovenian companies. The Slovenian environment, as a rule, supplied an abundance of literate workforce. This fact can be underlined as one of the more important characteristics of that time.

The period between both world wars, after Slovenians entered the Yugoslav state, brought many changes, as we have already indicated. We should focus on those that had significant consequences for the Slovenian economy and society at that time. That includes the newly acquired self-confidence, a somewhat swifter industrialisation in the 1920s, as well as the establishment of the University in Ljubljana and the organised technical study programme. A very important change also took place at the level of defining and comprehending the nation and the national question. With the Yugoslav state, in which Slovenians were a constituent element of the state, the perception of the national question changed. As the state context altered, the danger of assimilation/Germanisation in the major part of the Slovenian territory passed, which resulted in a more relaxed social atmosphere. The processes of »Slovenisation« of economy, administration, politics and culture raised the social self-awareness. In the new situation the feelings of social, cultural and economic subordination gradually disappeared. The consequences of the new self-conscience were multifaceted.

The process of increasing self-awareness was also accompanied by other processes, including or especially in the economic field. In the new environment Slovenia, despite its relatively modest developmental achievements, became the most advanced part of the state economically. Slovenians were a constituent part of a state that had a very important function. The state behaved paternalistically in order to compensate for the underdeveloped social and institutional environment for swifter economic development. The state acted as a guarantor of the accelerated accumulation of capital, which was not in opposition to the Slovenian wishes. In

such a protectionist environment, after the relative level of prices changed in favour of the industrial sector, and in light of such a large market, industrialisation in Slovenia intensified. The encouragement provided by the Yugoslav market made up for what was otherwise a deficient institutional framework for swifter development. Industrial capabilities doubled in a relatively short time, and the scales of the national product or income generated already tipped in favour of non-agrarian activities.

It was important that the economic development resulted from the characteristics of the Slovenian space: deficient educational level of the population, modest accumulation of capital and low technological level. Within the industrial sector the branches developing most rapidly were those that did not demand a high technological level, but required a lot of workforce. Slovenia had workforce in abundance, and we also have to underline the high literacy rate of the population. Furthermore, a relatively notable presence of foreign technical experts in the Slovenian economy, overseeing the more demanding production and management processes, was also characteristic of this time. The characteristics of the educational structure remained the same. The Slovenian population may have been over 80 % literate; however, the extent of secondary school or university education was still modest and of a limited scope. And this also changed. The time between both world wars brought important developments in education, contributing to gradual alteration/expansion of the educational level and structure. In the 1920s the number of pupils enrolled in secondary schools doubled, and the number of students enrolled in the university increased as well due to availability. This information does not only reflect the achievements of the general social development, but also the progress of the system of social values, school policy and accessibility of higher level education.

Lovro Sušnik's 1932 manual about academic professions or the correct selection of study courses attests to the wider backgrounds and social circumstances of the perception of individual professions at the academic level. The messages conveyed to the readers were am-

bivalent. Already in the introduction the author stressed his opinion about the necessity of higher education: »... education is treasure, it is useful everywhere, without it one is worth less and less these days...«. He took part in controversial debates about the impression of the »hyperproduction of intelligentsia«, present in the public, claiming that it had no real basis. The impression of the »hyperproduction of intelligentsia« stemmed from the fact that the expansion of the school system was somewhat ahead of the socio-economic development, which in the short term limited the employment possibilities of the graduates. The author may not have assigned certain values to individual professions; however, certain implications of his emphases were quite meaningful. The space intended for individual professions was allocated in favour of the humanist and social science disciplines. In the wide range of vocations within the technical professions, the author evidently emphasises the difficult and demanding nature of these studies as well as the more limited possibilities for employment in comparison with humanist and social science professions.

But despite his sober outlook on the world of education the author nevertheless dissuaded women from taking part in higher education, claiming that the abstract and theoretical emphases of the university-level studies were incompatible with the female way of thinking (emotional, vivacious, personal, concrete). In accordance with the prevailing social ideology, still insisting on the traditional composition of family and roles of genders in the society, a considerable part of the Slovenian human capital, represented by women, was renounced on principle. After all, the said manual on vocational orientation attests to that.

However, life also took another turn as far as this issue was concerned, since simultaneously with the aforementioned processes and phenomena a story of women's emancipation also took place, especially in the economic field. Industrialisation, albeit slow, defined gender relations anew. Until World War II Slovenia was a country with an unusually high percentage of women among the employed. This fact brought new dimensions

into the society, influencing the position of women in society as well as family. With the option of employment outside of their home and the possibility of ensuring permanent and stable source of income for themselves, not only did the social role of women change, but also or especially their economic role and consequently also family relations. Women also added the function of gainful work, which was by no means negligible, to their usual gender-related chores. These profound and long-term changes are reflected in the fact that, according to the statistics, Slovenia boasted a proportionally lower percentage of dependants. This had already been ascertained before World War I and also in the interwar period.

The high percentage of female workforce in the Slovenian industry was the result of various circumstances, especially the character of industrialisation. This depended on the branches that developed at the very beginning, and thus the structure of industry in Slovenia was also defined. Namely, in Slovenia the activities we know as labour-intensive industries had prevailed since the very beginning. These required a lot of somewhat literate workforce that could quickly be trained for simple jobs, which was demanded by the Fordist design of the work process. Due to agrarian overpopulation such workforce was abundant in Slovenia. Already in the first years of the 20th century women and girls represented more than a quarter of the employed in Slovenia. After World War I the percentage of women increased significantly. Textile industry came into focus, which is characteristic of the early stages of the industrialisation processes, and it employed mostly if not exclusively women. In the period between both world wars the Great Depression contributed to the steep increase of the percentage of women employed. In industry, women came very handy for replacing men, who as a rule received better payment. The already high percentage of women in the Slovenian industry increased to as much as 40 % before World War II.

As far as changing the human capital structure and quality was concerned, the University in Ljubljana played a major role. The founding of the University and

the much more accessible study courses introduced a new dimension into the Slovenian space. As the technical studies and other social science disciplines outside of legal sciences strengthened, the composition of the educational level or the structure and quality of human capital started changing. The educational structure became more balanced in terms of professions. Thus in the academic year 1931/32, 30 % of all students of the Ljubljana university were enrolled into technical programmes. The percentage of students at the Faculty of Arts and Faculty of Law was roughly the same. The percentage of the technical intelligentsia among the intellectuals became much more prominent, even though from the viewpoint of economic development and requirements for controlling the economic processes at the level of technology and managerial work the lack of technical staff was still noticeable.

In the interwar period the Slovenian technical intelligentsia also affirmed itself. Not only did the graduates of technical and social science studies gradually enter the Slovenian economy and take over the leading posts – their public role was also important. They entered the public space, introducing new emphases and new knowledge, unusual for the Slovenian environment. This breakthrough of the technical intelligentsia was made possible by both aforementioned elements: the University and better accessibility of education as well as industrialisation. Industrialisation played an especially important role – when it turned into an ongoing process, it needed a constant influx of properly educated and trained technicians and engineers, especially in order to achieve the transition to new technologies or implement more demanding technologies in the Slovenian space.

The vocabulary, intellectual framework and grasp of new professionals in the technical fields were different from the previous context – the established model in terms of contents, development priorities and hierarchy of social values, which the humanist intelligentsia – traditionally the most numerous group of intellectuals among Slovenians – identified with. The questions of culture and nation were no longer in the centre of

their interests. The new professionals went beyond this and focused on technological issues, questions of implementing the technologies into the production processes, ways and manners of managing the technological and business processes, and the relationship between technology and society or their co-dependence. The conceptualisation and topics of their public appearances contributed significantly to the establishment of the new social atmosphere in the Slovenian public, which started recognising and accepting the dynamics and multi-layered processes of economic and social modernisation with more understanding.

The persistence of the technical intelligentsia in the fields of society and economy management technology with the purpose of achieving greater economy within the developmental dynamics introduced the need for new considerations of the developmental strategies and practices in the Slovenian space. One of these intellectuals communicated the fundamental developmental dilemma in Slovenia to the Slovenian public without any embellishment. Quite provocatively he underlined that with regard to the efficiency of agriculture half of the peasant population was »redundant«. The dilemma was clear: modernisation and technological efficiency or poverty. This may have been expressed in a technical manner, but it was effective and lucid, underlining an aspect completely overlooked until that time. Others tried to make sense of the Slovenian economic position in the Yugoslav state. They made the society think about the dilemma of how to restructure the Slovenian industry (economy) to ensure higher and more demanding levels of production, which required more knowledge, more complex technologies and capital. The completed analyses led them to conclude that the previous developmental model, involving the expected industrialisation of other Yugoslav regions, did not promise a permanent success.

These may have been small steps; however, they were very important in the Slovenian environment. The principle of the comprehensive co-dependence of society, economy and technology was introduced into the construction of social reality. The introduction of these

concepts into the public space was also ensured with specialised magazines like *Tehnika in gospodarstvo* (Technology and Economy), *Misel in delo* (Thought and Work) and *Trgovski tovariš* (Commercial Companion), which brought together the humanist, technical and social sciences intelligentsia. It is also interesting that the first two publications were first published in the 1930s, during the Great Depression. That was the time when the majority of humanist intelligentsia focused on anti-democratic and anti-capitalist ideologies, ready to give up personal, political and economic freedoms without a second thought.

Because of that the expansion of the scope of the debate in the direction of a multi-disciplinary approach to the comprehensive analysis of complex developmental relations between the society, technology and economy was an important intellectual achievement for the Slovenian space. In the 1930s a special scientific institution was also established by the members of the technical and humanist intelligentsia: the Socio-economic Institute, working on the studies of various aspects of social and economic progress. The establishment of this Institute was important, since for the first time in Slovenian history the critical assessment and consideration of possible strategies and practices of socio-economic development was finally institutionalised – admittedly on the level of a society, but nevertheless.

Viri in literatura

Arhivski viri

AČNB – Arhiv Češka Narodni banka
AJ/ASCG – Arhiv Jugoslavije/Arhiv Srbije i Crne gore
AS – Arhiv Slovenije
ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZMDZ – Zbirka muzeja denarnih zavodov

Periodični tisk

Bilten Privilegovane agrarne banke
Domovina
Ilustrirani Slovenec
Jutro
Kmetijski list
Misel in delo
Narodno blagostanje
Narodni gospodar
Slovenec
Slovenska zadruga
Slovenski gospodar
Slovenski narod
Tehnika in gospodarstvo
Trgovski tovariš
Zadruga

Literatura

- Aldcroft, Derek H. *Die zwanziger Jahre. Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert*. München: DTV, 1978.
- Aldcroft, Derek H. *The European Economy 1914–2000*. London, New York: Routledge, 2001.
- Ambrosius, Gerold – Hubbard, William H. *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert*. München: C.H. Beck, 1986.
- Annuaire Statistique de la Grece 1930*. 1930.
- Avsenek, Ivan. Usoda podjetniškega stanu. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 1–2/1938, str. 13–14.
- Bachinger, Karl, Das Verkehrswesen. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1973, str. 278–322.
- Barton, Allen H. – Denitch, Bogdan – Kadushin, Charles (ed.), *Opinion-Making elites in Yugoslavia*. New York: Praeger, 1973.
- Berend, Ivan, *An Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Berend, Ivan, *Centralna i istočna Evropa, 1944–1993*. Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju. Podgorica: CIP, 2001.
- Berend, Ivan, *Decades of Crisis*. Central and Eastern Europe before World War II. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Berend, Ivan, *History derailed*. Central and Eastern Europe in the long nineteenth Century. Berkeley: California University Press, 2003.
- Berov, Ljuben, Budgetary Policy, Money Supply and Banking in Bulgaria between the Wars. V: Feinstein, Charles H. (ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1995, str. 374–394.
- Bičanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja*. Zagreb, 1938.
- Bičanić, Rudolf, *Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*. V: *Prilozi za*

- ekonomsku povijest Hrvatske*. Zagreb: IHRP, 1967, str. 81–112.
- Bičanić, Rudolf, *Economic policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Bičanić, Ivo – Ivanković, Željko, Croatian Banking During the 1926–36 Depression. V: Green, Edwin – Lampe, John – Štiblar, Franjo (eds.), *Crisis and Renewal in Twentieth Century Banking*. Aldershot: Ashgate, 2004, str. 64–86.
- Bilandžić, Dušan, *Historija socialističke federativne republike Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Bilimovič, Aleksander, *Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel*. Ljubljana, 1939.
- Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Jugoslavije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Borak, Neven, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.
- Borak, Neven – Lazarevič, Žarko (ur.), *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999.
- Borak, Neven – Lazarevič, Žarko (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Blagajna za izplačevanje družinskih doklad pri Zavodu za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine*. Letno poročilo za leto 1942.
- Bratko, Ivan, Gibanje cen in naše kmetijstvo. *Obzorja* 1938, str. 396–397.
- Bratko, Ivan, Kmetski dolgovi. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 5/1939, str. 230–235.
- Brezigar, Milko, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918.
- BU – (Bulletino ufficiale) /SL 39/1941, str. 342–343. Limitazioni alla moratoria bancaria e assicurativa/ Omejitev plačilnega odloga bankam in zavarovalnicam.
- BU/SL 48/1941, str. 376–378. Abolizione della moratoria banacaria e assicurativa/ Odprava plačilnega odloga bankam in zavarovalnicam.

- BU/SL 95/1941, str. 683–685. Provvedimenti per un primo assestamento delle assicurazioni private/ Določbe za preureditev zasebnega zavarovanja.
- BU/SL 1/1942, str. 2–3. Concentrazione dell'attività assicurativa/ Koncentracija zavarovalnega poslovanja.
- BU/SL 95/1941, str. 683–685. Provvedimenti per un primo assestamento delle assicurazioni private/ Določbe za preureditev zasebnega zavarovanja.
- BU/SL 63/1943, str. 341–342. Approvazione della convenzione stipulata tra la Società Generale di Assicurazioni Jugoslavia e l'Istituto Nazionale delle Assicurazioni per la cessione del portafoglio assicurativo/ Odobritev dogovora, sklenjenega med Splošno zavarovalno družbo Jugoslavijo in Narodnim zavarovalnim zavodom - Istituto Nazionale delle Assicurazioni za odstop zavarovalne listnice.
- BU/SL 67/1941, str. 483–484. Provvedimenti per un primo assestamento delle assicurazioni sociali/ Določbe za preureditev socialnega zavarovanja.
- BU/SL 104/1941, str. 741. Modifica delle classi di mercede agli effetti delle assicurazioni sociali/ Sprememba mezdnih razredov v socialnem zavarovanju.
- Modifica dell'equivalente in denaro delle percezioni in natura agli effetti delle assicurazioni sociali/ Sprememba denarnega ekvivalenta naturalnih prejemkov v socialnem zavarovanju.
- BU/SL 5/1942, str. 15–17. Costituzione della Cassa per la erogazione degli assgni familiari/ Ustanovitev blagajne za izplačevanje rodbinskih doklad
- Blagajna za izplačevanje družinskih doklad pri Zavodu za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine. Letno poročilo za leto 1942, str. 2–9.
- Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leta 1940, 1941 in 1942, str. 25–26.
- BU/SL 62/1942, str. 473–474. Riordinamento amministrativo dell'Istituto Pensioni per Impiegati della provincia di Lubiana/ Upravna preureditev Pokojninskega zavoda za nameščence Ljubljanske pokrajine.

- BU/SL 93/1941, str. 670–673. Modifiche alla legge sull'assicurazione delle pensioni/ Sprememba zakona o pokojninskem zavarovanju nameščencev.
- BU/SL 59/1942, str. 460–463. Modifica alla legge sull'assicurazione delle pensioni/ Sprememba zakona o pokojninskem zavarovanju nameščencev.
- Compass, Finanzielles Jahrbuch: Oesterreich-Ungarn, 1906, Band Jugoslawien, Bulgarien, Albanien, 1930; Band Rumänien, 1931, Band Jugoslawien, 1932.*
- Cippola Carlo, *Before industrial revolution. European Society and Economy 1000–1700*. London: Routledge, 1993.
- Čeferin, Emil, Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrugah, v sto letih na slovenskem ozemlju. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani*. Zvezek 24/1975.
- Čepič, Zdenko, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*. Maribor: Obzorja, 1995.
- Čepič, Zdenko, Narodnogospodarske zamisli pri Slovenicah v času odločitve za prvo narodno državo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* št. 1–2/1984, str. 101–121.
- Čulinović, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. Vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1954.
- Čulinović, Ferdo, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1963.
- Dertilis, George B. – Costis, Constantine, Banking, Public Finance, and the Economy: Greece, 1919–1933. V: Feinstein, Charles H. (ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1995, str. 458–471.
- Deželak Barič, Vida, Osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije v vojnem obdobju 1941–1945. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2/1993, str. 87–98.
- Die Wirtschaft Jugoslaviens*. Beograd, 1937.
- Dimitrijević, Sergej, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1958.
- Draitsas, Margarita, The structure of the Greek commercial banking system 1840–1980. V: *Handbook of the European Banks*. Edward Elgar Publishing Company, 1994, str. 491–532.

- Dugalič, Veroljub, *Narodna banka 1884–1941*. Beograd: Narodna banka 1999.
- Đurovič, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: ISI, 1986.
- Ekonomsko društvene osnove sistema školstva u FNRJ*. Beograd: Ekonomski institut, 1953.
- Erjavec, Fran, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanska kmetiska zveza, 1928.
- Fikfak, Jurij – Prinčič, Jože (ur.), *Biti direktor v času socializma*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Fischer, Jasna, Modernizacija slovenskih dežel v Avstro-Ogrski monarhiji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/2002, str. 33–41.
- Fischer, Jasna, Odprtost slovenske industrije v letih pred I. svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1994, str. 35–43.
- Galbraith, J.K., *The nature of mass poverty*. Penguin books, 1980.
- Garber, Peter M.– Spencer, Michael G., The dissolution of the Austro-Hungarian Empire: Lessons for Currency Reform. *Essays in International finance*, št. 191/1994, str. 1–12.
- Gestrin, Ferdo, Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918). *Kronika*, št. 3/1969, str. 129–138.
- Gestrin, Ferdo – Melik, Vasilij, *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Good, David F., *Die wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914*. Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1986.
- Good, David – Ma, Tongshu, The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective 1870–1989. *European Review of Economic History*, št. 2/1999, str. 103–137.
- Gosar, Andrej, *Banovina Slovenija. Politična, finančna in gospodarska vprašanja*. Ljubljana: Dejanje, 1940.
- Gosar, Andrej, *Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi*. Ljubljana: socialno ekonomski inštitut, 1938.

- Gosar, Andrej, Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije. *Bohinjski teden*. Zbornik predavanj akademskega kulturno-socialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939, 1940, str. 89–102.
- Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja*. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1939.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I (1970), II (1980). Ljubljana: SAZU.
- Gnjatović, Dragana, *Stari državni dugovi*. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941. Beograd: Ekonomski institut, 1991.
- Gnjatović, Dragana, Sto in en dan konvertibilnosti dinarja med svetovnjima vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/2006, str. 27–40.
- Grampovčan, Janko, Opasnost dekadence individualnega duha za narodno gospodarstvo. *Bankarstvo*, št. 2/1931, str. 55–65 in št. 3/1931, str. 98–102.
- Granda, Stane – Šatej, Barbara (ur.), *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*. Ljubljana: ZZDS, 1998.
- Guštin, Damjan, Finančni viri in denarništvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem 1941–1945. *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem*. Ljubljana: ZZDS, 1987, str. 81–87.
- Hansen, Damsgaard, *European Economic History*. Copenhagen: Copenhagen Business School Press, 2001.
- Hobsbawm, Eric, *O istoriji*. Beograd: Otkrovenje, 2003.
- Hočevar, Toussaint, Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik, 1900–1930. V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem*. Ljubljana: ZZDS, 1987.
- Hočevar, Toussaint, *The Structure of the Slovenian Economy 1848–1963*. New York: Studia Slovenica, 1965.
- Horejsek, Jaroslav, Živnostenska banka a Lublanska uverni banka. *Česky časopis historicky*, 20, 1972, str. 803–818.
- Hribar, Ivan, Kako je osnovana Ljubljanska kreditna banka. *Bankarstvo*, št. 7/1926, str. 301–303.
- Hribar, Ivan, *Moji spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1984.

- Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe*. New York: Columbia University Press, 2000.
- Hrvatski seljački pokret braće Radića*. Knjiga I., Seljački pokret, Antun Radić. Zagreb, 1940.
- Ilešič, Svetozar, Agrarna prenaseljenost Slovenije, *Tehnika in gospodarstvo*, št. 3–4/1940, str. 60–68.
- Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja*. Odgovor g. dr. Bićaniću. Beograd: Sloboda, 1940.
- Istorija bankarstva u Vojvodini*. Novi Sad: Matica srb-ska, 2001.
- Jamnik, Anton, *Vzroki našega siromaštva*. Poti ter sredstva za izhod iz njega ter za dosego narodnega blagostanja. Agrarnopolitična in narodnogospodarska razmotrivanja. Ljubljana: Slovenija, 1931.
- Jančar, Drago – Vodopivec, Peter (ur.), *Slovinci v XX. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001.
- Jaworsky, Rudolf, Nationalwirtschaftliche Integrationsprobleme in Ostmitteleuropa nach 1918. V: Lemberg, Hans – Heumos, Peter (ur.), *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und in Ostmitteleuropa*. München: Oldenburg, 1993, str. 51–62.
- Jeraj, Jože, *Korporacijski red in družabna reforma Jugoslavije*. Ljubljana: Tiskarna sv. Cirila, 1941.
- Jovan, Janko, Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije. V: *Slovinci v desetletju 1918–1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 485.
- Jubilejno in letno poročilo Zveze slovenskih zadrug v Ljubljani*, registrirane zadruge z omejenim jamstvom za XXV. upravno leto 1932, 1933.
- Jugoslavija 1918–1988*. Statistički godišnjak. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989.
- Juzbašić Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*. Sarajevo: ANU BIH, 2002.
- Karaman, Igor, *Industrializacija građanske Hrvatske (1800–1941)*. Zagreb: Naprijed, 1991.
- Kardelj, Evard, O nujnosti zakona o nacionalizaciji. Problemi naše socialistične graditve. Državna in gospodarska graditev. Knjiga I. Ljubljana: DZS, 1956.

- Katoliška socialna in politična doktrina*. Prvi del. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.
- Kavčnik, Leon, Problem nesorazmernosti cen industrijskih in poljedelskih proizvodov. *Misel in delo*, št. 8–9/1940, str. 179–180.
- Kidrič, Boris, *Zbrano delo*. Članki in razprave 1946–1948. III. Knjiga. Ljubljana: DZS, 1978.
- Kindleberger, Charles, *Die Weltwirtschaftskrise. Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert*. München: DTV, 1973.
- Kindleberger Charles, *Manias, panics and crashes. A history of financial crises*. Hoboken: Wiley, 2005.
- Komlos, John, *Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert*. Wien, 1986.
- Kosier, Ljubomir, St., Institucija Ljubljanske kreditne banke 1900–1925. *Bankarstvo*, št. 7/1926, str. 324–326.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Zveza za tujski promet, 1937.
- Kralj, Anton, Iz zgodovine slovenskega združništva. V: *Slovenci v desetletju 1918–1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. str. 537–551.
- Kresal, France, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med vojnama. *Zgodovinski časopis*, št. 3–4/1970, str. 209–245.
- Kresal, France, Avstrijski kapital v industriji stare Jugoslavije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2/1987, str. 34–38.
- Kresal, France, Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2/1970, str. 81–99.
- Kresal, France, Kolektivne pogodbe kot vir delovnega prava. V: *Delavske zbornice, kolektivne pogodbe in soupravljanja*. Ljubljana: Svet Zveze svobodnih sindikatov Slovenije, 1991, str. 69–87.
- Kresal, France, Slovensko podjetništvo v industriji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1994, str. 57–73.
- Kresal, France, Industrija v Sloveniji 1918–1941. *Zgodovina v šoli*, št. 3/1994, str. 3–10.

- Kresal, France, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.
- Koprivec, Ignac, *Kmetje včeraj in danes*. Sv. Lenart v Slovenskih goricah: Glavna hranilnica, 1939.
- Kršev, Boris, *Bankarstvo u dunavskoj banovini*. Novi Sad: Prometej, 1998.
- Kršev, Boris, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*. Novi Sad: Prometej, 2007.
- Kubu, Eduard – Schultz, Helga (Hg.), *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*. Praha–Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004.
- Kuhar, Boris, *Odmirajoči stari svet vasi*. Ljubljana: Prešernova družba, 1972.
- Kuhar, Lovro - Prežihov Voranc, *Jamnica*. Zbrano delo 7. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana: DZS, 1964.
- Kukuleča, Stevan M., *Industrija Jugoslavije 1918–1938*. Beograd: Balkanska štampa, 1941.
- Kuzmin, Franc, *Medrepubliške blagovne menjave kot faktor razvoja razvitejših oziroma manj razvitih republik*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 1973.
- Lajnert, Siniša, *Sustav bankovno-novčarskih institucija u Hrvatskoj do likvidacije privatnih kreditnih poduzeća (1846.-1949.)*, doktorat, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, mentor: prof. dr. sc. Damir Boras, 2007.
- Lampe, John – Jackson, Marvin, *Balkan Economic History, 1550–1950*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Lampe, John, *Jugoslavija kao historija*. Beograd: Dan Graf, 2004.
- Lazarević, Žarko, Celje – prvotno središče slovenskega združništva. Od Zveze slovenskih posojilnic do Združne zveze v Celju 1883–1905. V: *Celjski zbornik*, 1994, str. 109–131.
- Lazarević, Žarko, *Združništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije)*. *Arhivi*, št. 1–2/1994, str. 12–18.

- Lazarevič, Žarko, Na južnih obzorjih (Gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi). *Nova revija*, št. 156–157/1995, str. 189–208.
- Lazarevič, Žarko, Friedrich List: Spurensuche in Slovenien«. V: Eugen Wendler (Hrsg.) *Die Vereinigung des europäischen Kontinents*. Friedrich List - Die gesamteuropäische Wirkungsgeschichte seines ökonomischen Denkens. Stuttgart: Schäffer-Poeschel Verlag, 1996, str. 529–539.
- Lazarevič, Žarko, Obrat proti jugu (Ukrepanje ob vstopanju v jugoslovanski gospodarski prostor). V: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju, 1918–1945–1991*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 95–106.
- Lazarevič, Žarko, Gospodarsko sodelovanje Slovenije z drugimi državami naslednicami Avstro–Ogrske 1918–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1997, str. 47–57.
- Lazarevič, Žarko, V prvi jugoslovanski državi: okolje, gospodarstvo in prevladujoče ideje. V: *Od kapitalizma do kapitalizma*. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997, str. 27–54.
- Lazarevič, Žarko, Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu: preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju. V: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*. Ljubljana: ZZDS, 1998, str. 271–291.
- Lazarevič, Žarko, Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. V: *Iz zgodovine Celja 1848–1918*. Celje: Muzej novejše zgodovine, 1998, str. 140–151.
- Lazarevič, Žarko, Vzpon slovenskega podjetništva v industriji do druge svetovne vojne. V: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. Vrhnika: Razum, 1998, str. 103–120.
- Lazarevič, Žarko, Oris razvoja slovenskega bančništva do prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/1999, str. 75–90.
- Lazarevič, Žarko, Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji do druge svetovne vojne. *Slovinci*

- in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana-Skopje, 1999, str. 49–70.
- Lazarevič, Žarko, Značilnosti industrializacije v obdobju med vojnama. V: *Preteklost sodobnosti. Izbrana poglavja iz slovenske novejšje zgodovine*. Ljubljana: INZ, 1999, str. 43–52.
- Lazarevič Žarko, Vzpon slovenskega podjetništva v industriji do druge svetovne vojne. V: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. Vrhnika: Razum, 1999, str. 103–120.
- Lazarevič, Žarko, Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani do druge svetovne vojne. V: *Melikov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001, str. 1007–1016.
- Lazarevič, Žarko, O stoletju industrije v Sloveniji. V: *Slovinci v XX. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001, str. 106–115.
- Lazarevič, Žarko, Slovensko bančništvo v tridesetih letih. *Bančni vestnik*, št. 4/2001, str. 55–57.
- Lazarevič, Žarko, Slovensko bančništvo med obema vojnama. *Prispevki za novejšjo zgodovino*, št. 1/2001, str. 41–58.
- Lazarevič, Žarko, Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?. *Prispevki za novejšjo zgodovino*, št. 2/2002, str. 77–88.
- Lazarevič, Žarko, *Društvo bančnih zavodov Slovenije*. Ljubljana: ZBS, 2002.
- Lazarevič, Žarko, Alojzij Tykač – Čeh na začasnem delu med Slovenci. *Bančni vestnik*, št. 3/2002, str. 56–57.
- Lazarevič, Žarko, Banke in tuji kapital pri Slovencih. *Bančni vestnik*, št. 5, 2002, str. 48–51.
- Lazarevič, Žarko, Ladislav Pečanka – utrjevalec zaupanja v slovensko bančništvo. *Bančni vestnik*, št. 9/2002, str. 48–49.
- Lazarevič, Žarko, Avgust Tosti. *Bančni vestnik*, št. 5/2002, str. 55–56.
- Lazarevič, Žarko, Podobe bančnih neuspehov. *Bančni vestnik*, št. 12, 2003, str. 53–56.
- Lazarevič, Žarko, Luckmanni – tri generacije bančnikov. *Bančni vestnik*, št. 11, 2004, str. 53–56.

- Lazarevič Žarko– Prinčič, Jože, *Bančniki v ogledalu časa. Življenjske poti slovenskih bančnikov v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: ZBS, 2005.
- Lazarevič, Žarko– Prinčič, Jože, *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: ZBS, 2000.
- Letno poročilo Kmetijske zbornice dravske banovine*. Ljubljana, 1939.
- Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leta 1940, 1941 in 1942*.
- Letno poročilo Vzajemne zavarovalnice v Ljubljani za leto 1939, Ob štiridesetletnici*. Ljubljana, 1940.
- Lorenz, Torsten, Genossenschaften im Nationalitätenkampf. V: Edvard Kubu - Helga Schultz (Hg.), *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*. Praha–Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004, str. 121–133.
- Lorenz, Torsten, Co-operatives as a basic tool of economic nationalism. V: Schulz, Helga - Kubu, Eduard (eds.), *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006, str. 127–140.
- Lukan, Walter, The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894–1918). *Slovene Studies*, Journal of the Society for Slovene Studies, št. 1–2/1989, str. 83–96.
- Maček, Jože, Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941. *Zbornik Biotehnične fakultete Univerze v Ljubljani*, Suplement 21–Agronomija. Ljubljana, 1995
- Maddison, Angus, *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003.
- Mahnič, Joža in Vodopivec, Peter (ur.), *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- Maister, Hrvoj, Zaposlitev kmetskega prebivalstva. V: *Socialni problemi slovenske vasi II*. Ljubljana: Sociolano ekonomski inštitut, 1938, str. 93–116.
- Makarovič, Gorazd, Retrogradna konstrukcija podobe gibanja prebivalstva na Slovenskem pred 18. Stoletjem. *Etnolog*, 13, 2003, str. 351–410.
- Marn, Rudolf, Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. V: *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Založba Jubilej, 1939, str. 365–368.

- Marn, Rudolf, Gospodarski položaj Dravske banovine danes in pred petimi leti. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 10–12/1935, str. 169–172.
- Martelanc, Ivan, Zasebnopravno zavarovalstvo v Sloveniji. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 464–467.
- März, Eduard, *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josefs I. Am Beispiel der k.k. priv. Österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*. Wien: Europa, 1968.
- Matič, Dragan, *Nemci v Ljubljani, 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Mauri, Arnaldo – Baicu, Claudia Gabriela, *Storia della banca in Romania, Parte Prima*. Working Paper n.18. 2002 – luglio, Dipartimento di Economia Politica e Aziendale. Università degli Studi di Milano.
- Melik, Vasilij, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2/1984, str. 19–23.
- Mikola, Milko, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1999.
- Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1958.
- Mirković, Mijo, *Izabrani ekonomski radovi*, 1. Zagreb: Informator, 1979.
- Nagode, Črtomir, Iz načrtnega gospodarstva. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 9–10/1940, str. 189–198.
- Nagode, Črtomir, Naravne osnove smotrne upravne ureditve naše države. *Misel in delo*, št. 11–12/1939, str. 360–365.
- Narodna banka 1884–1934*. Beograd: Narodna banka, 1935.
- Naše gospodarsko stanje*. Govor narodnega poslanca dr. Koceta Jureta v proračunski razpravi na 7. seji Narodne skupščine dne 21. julija 1935. po stenografskih zapiskih Narodne skupščine. V samozaložbi.
- Nečas, Ctibor, Na pragu češko-slovenskih finančnih stikov. *Zgodovinski časopis*, št. 1/1989, str. 49–57.
- Nemo, Dr., *Trgovsko-gospodarski leksikon*. 1. Del. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1935.
- North, Douglas, *Inštitucije, inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*. Ljubljana: Krtina, 1998.

- North, Douglas, *Understanding the process of economic change*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Novak, Mirko, Geografska razporeditev industrije v Sloveniji. *Geografski vestnik*, št. 1–4/1939, str. 69–98.
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani*. 40. zvezek, Ljubljana, 1899. VI. seja dne 5. aprila 1899, str. 119–135.
- Ogris, Albin, *Trgovinska politika*. Ljubljana: samozaložba, 1932.
- Pahor, Milan, *Jadranska banka*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, 1996.
- Pančur, Andrej, Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/2002, str. 17–30.
- Pehani, Otmar, *Proti anarhiji v gospodarstvu. Gospodarska in sociološka študija s posebnim ozirom na sodobno krizo človeka, njegovega gospodarstva, družbe, kulture, civilizacije in duha*. Ljubljana: samozaložba, 1932.
- Pejić, Lazar, Uticaj velike ekonomske krize 1929–1933 na jugoslovensku ekonomsku misao i ekonomsku politiku do drugog svetskog rata. V: *Svetska ekonomska kriza 1929–1934 i njen odraz u zemljama Jugoistočne Evrope*. Beograd: SANU, 1976, str. 261–336.
- Pelikan, Egon, Vizije 'družbene prenove' v katoliškem taboru. *Razgledi*, št. 19 (1050), 11. 10. 1995, str. 18–19.
- Perovšek, Jurij, *Na poti v moderno*. Ljubljana: INZ, 2005.
- Perovšek, Jurij, *Programi slovenskih političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS*. Viri 15. Ljubljana: Arhivsko društvo, 1998.
- Perovšek, Jurij, Schulze-Delitzscheva združnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1997, str. 17–34.
- Perovšek, Jurij, Slovensko gospodarstvo v času prevrata 1918. V: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 107–120.

- Perovšek, Jurij, Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo: (Mit in resničnost prve Jugoslavije). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3/2004, str. 405–427.
- Pertot, Vladimir, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1971.
- Pirc, Ivo, Prehrana prebivalstva. V: *Socialni problemi slovenske vasi I*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938, str. 73–113.
- Pirc, Ivo, Zdravstveno stanje in demografski podatki. V: *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 483–489.
- Pirjevec, Dušan, *Vprašanje o poeziji/ vprašanje naroda*. Maribor: Založba Obzorja, 1978.
- Pitić, Goran, Karakteristike i organizacija spoljnotrgovinskog sistema Jugoslavije od 1919. do 1929. godine. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol 16/1989, str. 114–120.
- Politična, gospodarska in socialna načela*, Banovinski odbor OJNS v Ljubljani, 1940.
- Porenta, Tita, *Tovarna Peko v času Petra Kozine (1903–1930)*, magistrska naloga, 2007.
- Poročilo o delovanju Društva bančnih zavodov v Dravski banovini za dobo 1930–1935*. Izdano ob priliki proslave petnajstletnice društvenega obstoja (28.XII.1921–29.XII.1936) na dan 29. decembra 1936.
- Poročilo o kmetijski anketi z dne 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani*. Uredil dr. Josip Vošnjak. Ljubljana, 1884.
- Potočnik, Drago, Konjunktura v svetovnem gospodarstvu. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 5–6/1936–1937, str. 107–108.
- Potočnik, Drago, Iz zgodovine ljubljanskih bank. *Kronika slovenskih mest*, št. 2/1937, str. 113–117.
- Pregled naše spoljne trgovine, zaključki koji nam se nameću, i budući pravci naše trgovinske politike*. Referat podnešen na VIII. kongresu Privrednih komora i važnih privrednih organizacija Kraljevine Jugoslavije, u Beogradu dne 13. septembra 1930 po Ivanu Mohoriču, tajniku Zbornice za trgovino, obrt in industrijo u Ljubljani, 1931.

- Premk, Martin, Kmalu ne bo več poštenega konja ali goveda pri nas. Nekaj podatkov o tihotapstvu čez Javornike. *Zgodovina za vse*, št. 2, 2003, str. 55–65.
- Prinčič, Jože, Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1997, str. 57–68.
- Prinčič, Jože, Nadomestitev individualnega podjetništva z državnim v industriji, trgovini, gostinstvu in obrti. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1994, str. 97–106.
- Prinčič, Jože, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945–1963)*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1994.
- Prinčič, Jože, *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997)*. Kropa: Muzeji radovljiške občine, 2007.
- Prinčič, Jože, *V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme (1955–1970)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999
- Prinčič, Jože – Borak, Neven, *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: FDV, 2006.
- Privredni ciklusi u građanskoj ekonomskoj teoriji*. Beograd: Nolit, 1958.
- Prodaja po republikah in poraba reprodukcijskega materiala v SR Sloveniji 1978*. Ljubljana: Zavod SR za statistiko, 1981.
- Prodaja po republikah in poraba reprodukcijskega materiala v SR Sloveniji 1987*. Ljubljana: Zavod SR za statistiko, 1991.
- Prunk, Janko, Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji. V: *Slovenci in država*. Ljubljana: SAZU, str. 135–143.
- Rogoff, Kenneth – Reinhard Carmen, *This time is different. Eight centuries of financial folly*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Roglič, Stanislav, Jesenice in Zenica. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 11–12/1935–36, str. 226–227.

- Rosenberg, Vladimir – Kostić, Jovan, *Ko financira jugoslovensku privredu*. Beograd: Balkanska štampa, 1940.
- Schauer, Dolfe, *Prva doba našega združništva*. Od nastanka do leta 1895. Ljubljana: samozaložba, 1945.
- Schultz, Helga, *Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa – Thesen und Fragen*, V: Eduard Kubu-Helga Schulz, *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*, Praha – Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004, str. 17–32.
- Schultz, Helga, *The double edged of sword economic nationalism*. V: Helga Schulz-Eduard Kubu (eds.), *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006, str. 9–26.
- Sicherl, Pavle, *Slovenija zdaj. Primerjava indikatorjev razvitosti*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1990.
- Sirotković, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo 1945–1992*. Zagreb: HAZU, 1993.
- Slovenska kronika 19. stoletja, 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Slovenska novejša zgodovina*. Ljubljana: INZ, Mladinska knjiga, 2005.
- Slovenski biografski leksikon*. Trinajsti zvezek. Ljubljana: SAZU, 1982.
- Službeni list kr. Civilnega komisariata za zasedeno slovensko ozemlje* No./kos 35/1941, str. 313–314. (BU/SL) Termine della sospensione dei pagamenti/Roki odložitve plačil.
- Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani*, št. 34/1944, str. 123–124. Verordnung über die privaten Versicherungsunternehmen (Versicherungs-Aufsichtsverordnung/Naredba o zasebnih zavarovalnih podjetjih (zavarovalno-nadzorstvena naredba).
- Spulber, Nicolas, *Socialist Management and Planning. Topics in comparative socialist economics*. Bloomington: Indiana University Press, 1971.
- Statistični letopis Republike Slovenije 1991*. Ljubljana: Zavod RS za statistiko, 1991.
- Statistika industrija Kraljevine Jugoslavije*. Beograd, 1938.

- Stirk, Peter M. R., Ideas of Economic Integration in Interwar Mitteleuropa. V: Stirk, Peter (ur.), *Mitteleuropa. History and Prospects*. Edinburg: Edinburg University Press, 1994.
- Studen, Andrej– Kobilica, Katarina, *Volja do dela je bogastvo, Mikrozdgodovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Matku Curku (1885–1953) in njegovi družini*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Sušnik, Lovro, *Akademski poklici: navodilo za izbiro stanu*. Ljubljana, 1932.
- Szulc, Witold, Die Warschauer Agrarkonferenz (August 1930) und die Formierung des Agrarbloks in Ostmitteleuropa. *Studia historiae oeconomicae*, Vol. 20/1993, str. 167–180.
- Szulc, Witold, The Influence of economic Sanctions of the League of Nations imposed against Italy in 1935 on the Trade Relations of Yugoslavia with Italy and Germany. *Studia historiae oeconomicae*, Vol. 21/1994.
- Sundhaussen, Holm, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945*. Stuttgart: DVA, 1983.
- Šimončič-Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918 do 1941. godine*. Zagreb: AGM, 2004.
- Šorn, Jože, Kartelizacija stare jugoslovanske industrije kleja. *Zgodovinski časopis*, št. 1–4/1960, str. 137–178.
- Šorn, Jože, Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama. *Kronika*, št. 1/1959, str. 10–21.
- Šorn, Jože, Slovensko gospodarstvo med dvema vojnama. V: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Šorn, Jože, *Slovensko gospodarstvo v poprevarnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Šorn, Jože, *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.
- Škufca, Franc, *Zavarovalstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Slovensko zavarovalniško združenje, 2003.
- Štibler, Miloš, *Zadružništvo*, I. del. Ljubljana: Kmetijska matica, 1931.
- Tasić, Antonije, Jugoslovansko bankarstvo između dva rata. *Glas*, št. 26/1992, str. 203–260.

- Teichova, Alice, Commercial (Universal) Banking in Central Europe – from Cisleithania to the Successor States. V: Fase, Martin – Feldman, Gerald – Pohl, Manfred (ur.), *How to Write the History of a Bank*. Aldershot: Scolar Press, 1995, str. 125–133.
- Teichova, Alice, *Kleinstaaen im Spannungsfeld der Gromchte. Wirtschaft und Politik im Mittel- und Sdosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. Wien: Verlag fuer Geschichte und Politik, 1988.
- The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Volume II- Interwar policy. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Volume III- Institutional Change within a Planned Economy. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Tomaevi, Jozo, *Finansijska politika Jugoslavije 1929–1934*. Zagreb: vlastita naklada, 1935.
- Tomaevi, Jozo, *Novac i kredit*. Zagreb: vlastita naklada, 1938.
- Tosti, Avgust, *Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Bančni vestnik, 1989.
- Traven, Janko, Dvajset let razvoja slovenskega obrtništva. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 381–389.
- Traven, Janko, Gospodarska kriza v luči statistike pridobitnih podjetij. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 11–12/1939, str. 257–268.
- Trček, Fran, Kmečki dolgovi v preteklosti. *Kmečki glas*, t. 36–42/1963.
- Tran, Lojz, Propad Slavenske banke – največji finančni ok med obema vojnama v Sloveniji. *Borec*, t. 529–531/1994, str. 368–374.
- Turnnock, David, *The Economy of East Central Europe*. London: Routledge, 2006.
- Uredba o zaštiti denarnih zavodov in njihovih upnikov. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 100/1934, str. 965–974.
- Uredba o izpremembi uredbe o zaštiti denarnih zavodov in njihovih upnikov z dne 23. novembra 1934. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 87/1935, str. 819; št. 88/1936, str. 806; št. 95/1937, str. 921; št. 22/1938, str. 205.

- Uredba o zaščiti kmetijskih kreditnih zadrug in njihovih zvez. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 100/1934, str. 976–977.
- Uredba o zaščiti denarnih zavodov in njihovih upnikov. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 100/1934, str. 968.
- Uredba o zmanjšanju režijskih stroškov denarnih zavodov pod zaščito. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 100/1934, str. 974–976.
- Uredba o zmanjšanju režijskih stroškov gospodarskih podjetij. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 100/1934, str. 977–979.
- Uredba o maksimiranju obrestne mere. *Službeni list kraljevske banke uprave Dravske banovine*, št. 100/1933, str. 1153–1154.
- Uredba o maksimiranju obresti. *Službeni list kraljevske banke uprave Dravske banovine*, št. 68/1934, str. 712–713.
- Uredba o izpremembi uredbe o maksimiranju obresti. *Službeni list kraljevske banke uprave Dravske banovine*, št. 11/1935, str. 101.
- Uredba o ustanovitvi poslovnih rezerv in rezervnih skladov pri zavarovalnih podjetjih, ustanovah socialnega zavarovanja, denarnih zavodih in združenih organizacijah, kakor tudi o delnem nalaganju teh rezerv in rezervnih skladov v državne vrednostne papirje. *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, št. 64/1938, str. 681–683.
- Uredba o občinskih hranilnicah. *Službeni list kraljevske banke uprave dravske banovine*, št. 98, 1938, pp. 911–916.
- Ustava Ljudske republike Slovenije. *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, št. 4 A/1947.
- Vacić, Aleksandar, *Jugoslavija i Europa. Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987*. Beograd: Ekonomika, 1989.
- VAB KK (*Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains*) Stück 14/1941, str. 139–149. Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains/

Odredba o ureditvi zavarovanja na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske.

VAB US (*Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark*) Nr. 24/1941, str. 183–187. Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in der Untersteiermark/Odredba o ureditvi zavarovanja na Spodnjem Štajerskem.

VAB KK 4/1941, str. 17–20. Bekanntmachung über die Ernennung des Leiters der Sozialversicherungskasse/ Obvestilo o imenovanju vodje blagajne za socialno zavarovanje, Verordnung über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Arbeitseinsatz und Arbeitslosenhilfe/Odredba o ureditvi socialnega zavarovanja in prispevanja za omogočenje dela in pomoči za brezposelne.

VAB KK 10/1941, str. 94–98. Bekanntmachung zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Aufgaben des Arbeitseinsatzes und der Arbeitslosenhilfe/Razglas v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15. maja 1941 o ureditvi socialnega zavarovanja in o prispevalni dolžnosti za naloge uvrstitve v delo in brezposelnostne pomoči.

VAB KK 17/1941, str. 169–170, 177–179. 2. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherungen; hier: Umfang und Ausmaß der volläufigen Leistungen in der Krankenversicherung/ 2. razglas pooblaščenca za socialno zavarovanje in vodje blagajne za socialno zavarovanje k izvršitvi odredbe načelnika civilne oblasti z dne 15. maja 1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; obseg in višina prehodnih dajatev bolniškega zavarovanja.

VAB KK 21/1941, str. 232, 242. 4. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains vom 1. August 1941, hier: Ergänzung der 2. Bekanntmachung vom 26. Mai 1941, betreffend Umfang und

Ausmass der vorläufigen Leistungen in der Krankenversicherung/ 4. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje za zasedeno ozemlje Koroške in Kranjske; tu: dodatek drugemu obvestilu z dne 26. maja 1941 o obsegu in izmeri začasnih dajatev v bolniškem zavarovanju.

VAB KK 20/1941, str. 201, 215. Verordnung vom 10. Juli 1941 zur Durchführung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941/ Odredba o izvršitvi odredbe k ureditvi socialnega zavarovanja na zasedem ozemlju Koroške in Kranjske z dne 15. maja 1941.

VAB KK 23/1941, str. 263–264, 270–271. 8. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941; hier: Leistungen aus der Pensionversicherung der Bergarbeiter; alte Pensionen, Teilpensionen und neue pensionenen von Bruderladen ausserhalb der Besetzten Gebiete Kärntens und Krains/ 8. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: dajatve iz pokojninskega zavarovanja rudarjev, stare pokojnine, delne pokojnine in nove pokojnine bratovskih skladnic izven zasedenega ozemlja Koroške in Kranjske.

VAB KK 20/1941, str. 205–206, 218–219. Verordnung zur Durchführung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941; hier: Unfallsanzeige und Haftung durch der Arbeitgeber (Betriebsunternehmer)/Odredba v svrhu izvršitve odredbe o ureditvi socialnega zavarovanja na zasedem ozemlju Koroške in Kranjske z dne 15. maja 1941; tu: naznanilo o nezgodi in jamstvo po delodajalcu (podjetniku obrata). 3. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der

Sozialversicherung; hier: Umfang und Ausmass der vorläufigen Leistungen in der Unfallversicherung/ 3. Obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15. maja 1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: obseg in mera začasnih dajatev v zavarovanju zoper nezgode.

VAB KK 23/1941, str. 259–262, 267–268. 6. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse vom 1.9.1941 zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Ergänzung der 3. Bekanntmachung vom 23. Juli 1941 über Umfang und Ausmaß der vorläufigen Leistungen in der Unfallversicherung/ 6. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: Dopolnilo k 3. obvestilu z dne 23.7.1941 o obsegu in izmeri začasnih dajatev v zavarovanju zoper nezgode.

VAB KK 23/1941, str. 261–263, 268–270. 7. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Vorläufige Leistungen in Pensions- und Unfallversicherung der Bergarbeiter/ 7. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: začasne dajatev v pokojninskem zavarovanju in v zavarovanju delavcev v rudnikih zoper nezgode.

VAB KK 24/1941, str. 275–277, 282–283. 9. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse vom 10.9.1941 zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Leistungen aus der Unfallversicherung der Arbeiter/ 9. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: dajatev iz invalidskega zavarovanja delavcev.

- VAB KK 23/1941*, str. 277–279, 283–284. 10. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse vom 10.9.1941 zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Leistungen aus der Pensionsversicherung der Angestellten/ 10. obestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: datjatve iz pokojninskega zavarovanja nameščencev.
- VAB KK 32/1941*, str. 351–353, 356–358. Verordnung über die Bewertung der Sachbezüge für die Zwecke der Sozialversicherung und des Steuerabzuges vom Arbeitslohn/ Odredba o oceni vrednosti prejemkov v naravi za namene socialnega zavarovanja in davčnih odtegljajev delovne mezde.
- VAB KK 6/1942*, str. 76–78. Verordnung zur Ergänzung der Verordnung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Arbeitseinsatz und Arbeitslosenhilfe; hier: Fortsetzung der Krankenversicherung (Weiterversicherung); Verordnung zur Ergänzung der Verordnung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Arbeitseinsatz und Arbeitslosenhilfe; hier: Freiwillige Fortsetzung der Pensionsversicherung für Angestellte.
- VAB KK 7/1942*, str. 85. Verordnung zur Ergänzung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941; hier: Unfallversicherung der Mitglieder der freiwilligen Feuerwehren.
- VAB KK 18/1942*, str. 161. Verordnung über die Sozialversicherung der Notdienstpflichtigen; *VAB KK 19/1942*, str. 165–166. Bekanntmachung des Beauftragten für Sozialversicherung und Leiters der Sozialversicherungskasse für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains zur Verordnung über die Sozialversicherung der Notdienstpflichtigen.
- VAB KK 10/1942*, str. 98. 11. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Ergänzung

- und Abänderung der 10. Bekanntmachung vom 10.9.1941 betreffend Leistungen aus der Pensionsversicherung der Angestellten.
- VAB KK 10/1942, str. 99–108. 12. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Neuregelung (Erweiterung) des Umfangs und Ausmaßes der Leistungen in der Krankenversicherung.
- VAB KK 26/1942, str. 233–236. Verordnung über die Neuregelung der Sozialversicherung.
- VAB US 48/1941, str. 355–356. Zweite Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in der Untersteiermark; VAB KK 30/1941, str. 333–334. Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains.
- VAB US. 23/1943, str. 125. Dritte Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in der Untersteiermark.
- VAB US 5/1941, str. 19. Bekanntmachung.
- VAB US 10/1941, str. 33–34. Verordnung über die einstufige Regelung der Sozialversicherung in der Untersteiermark/Odredba o začasni ureditvi socialnega zavarovanja na Spodnjem Štajerskem.
- Bekanntmachung über die Pensionsversicherung der Angestellten in der Untersteiermark/Razglas o pokojninskem zavarovanju nameščencev na Spodnjem Štajerskem.
- VAB US 11/1941, str. 38–39. Anordnung über die Entrichtung von Beiträgen zur Sozialversicherung in der Untersteiermark/ Naredba o plačevanju prispevkov za socialno zavarovanje na Spodnjem Štajerskem.
- VAB US 21/1941, str. 154–155. Anordnung über die Entrichtung von Beiträgen zur Sozialversicherung in der Untersteiermark/ Naredba o plačevanju prispevkov za socialno zavarovanje na Spodnjem Štajerskem.
- VAB US 30/1941, str. 239–240. Anordnung über die Entrichtung von Beiträgen in der Bergarbeiter –

- (Bruderladen-) Versicherung/Naredba o plačevanju v rudarskem zavarovanju (bratovske skladnice). VAB US 93/1942, str. 635–640. Verordnung über die Regelung der Sozialversicherung.
- Vičić, Milan, *Zadružništvo, I. knjiga; Smeri, zgodovina in sistemi*. Beograd: samozaložba, 1937.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Krt, 1994.
- Vinaver, Vuk, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*. Beograd: ISI, 1987.
- Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni*. Viri št. 5. Ljubljana: Arhivsko društvo, 1992.
- Vodopivec Peter, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: INZ, 2006.
- Vodušek Starič, Jera, Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/2001, str. 59–76.
- Vodušek Starič, Jera, *Prevzem oblasti*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Vošnjak, Dr. Josip, Socialni problem in kmetski stan. *Letopis Matice Slovenske*, 1885.
- Vučo, Nikola, Agrarni blok podunavskih zemalja za vreme ekonomske krize 1929–1933. V: *Svetska ekonomska krize 1929–1934 godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*. Beograd: SANU, 1976, str. 29–49.
- Vučković, Miloš, Uticaj svetske privredne krize 1929–1932 na privredu stare Jugoslavije. V: *Svetska ekonomska kriza 1929–1934.godine i njen odraz u zemljama Jugoistočne Evrope*. Beograd: SANU, 1976, str. 197–227.
- Wessely, Kurt, Die Wirtschaftsverflechtung im Donaauraum seit 1918. *Der Donaauraum*, Nr. 1–2/1969, str. 43–62.
- Wessely, Kurt, Zisleithaniens Wirtschaft und die Nachbarstaaten. V: *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1970, str. 436–453.
- Woodward, Susan, *Socialist unemployment*. Princeton: Princeton University Press, 1995.

- Zadružni leksikon FNRJ*. The Yugoslav Co-operative Encyclopedia. Knjiga I, 1956.
- Zadružni leksikon FNRJ*, The Yugoslav Co-operative Encyclopedia. Knjiga II, 1957.
- Zakon o gospodarskih zadrugah*. Zakoni in uredbe. LIII. zvezek. Prevedel in uvod napisal Anton Kralj, 1937
- Zgodovina družine Luckmann, *Kronika*, št. 3/1989, str. 290–301.
- Ziebura, Gilbert, *Weltwirtschaft und Weltpolitik 1922/24–1931. Zwischen Rekonstruktion und Zusammenbruch*. Suhrkamp, 1984.
- Zupančič-Pušavec, Nina, *Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918–1941*. Ljubljana: ARS, 2003.
- Zweig, Stephan, *Včerajšnji svet: spomini Evropejca*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.
- Žontar, Majda in Jože, *Stavbenik Josip Slavec*. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Žontar, Jože, *Kaznovana podjetnost. Kranjski trgovec in industrialec Franjo Sirc*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2005.

Osebno kazalo

A

Aldcroft, Derek Howard 25, 203, 252, 309
Ambrosius, Gerold 26
Avsenek, Ivan 261, 262

B

Bachinger, Karl 38
Baicu, Claudia Gabriela 204
Barton, Allen H. 360, 377
Belohribek, Jiri 169, 171
Berend, Ivan T. 26, 27, 28, 42, 46, 96, 203
Berov, Ljuben 205
Bičanić, Ivo 134
Bičanić, Rudolf 25, 27, 112, 279, 369
Bilandžić, Dušan 26
Bilimović, Aleksander 71, 115, 261
Bjelajac, Mile 78
Borak, Neven 21, 26, 103
Božič, Anton 182
Bratko, Ivan 119, 381
Brezigar, Milko 17, 39, 62, 249, 320

C

Cippola, Carlo M. 239
Costis, Constantine 205
Cvetković, Dragiša 268

Č

Čeferin, Emil 128
Čepič, Zdenko 20, 62, 271
Čulinovič, Ferdo 267
Denitch, Bogdan 360, 377
Dertilis, George B. 205
Deželak Barič, Vida 378
Dimitrijevič, Sergije 215
Dolenc, Ervin 11
Dritsas, Margarita 204, 205
Dugalič, Veroljub 144

Đ

Đurovič, Smiljana 71, 78, 258

E

Erjavec, Fran 115, 116

F

Fischer, Jasna 23, 39, 86, 87
Franc Jožef I 39

G

Galbraith, John Kenneth 15, 16
Garber, Peter M. 37
Gestrin, Ferdo 23, 109, 110, 112, 113, 241
Gnjatovič, Dragana 137, 256, 257
Godeša, Bojan 11, 56, 270
Good, David F. 28, 30, 32, 38, 63, 86, 98
Goričar, Matija 182
Gorišek, Milan 182
Goropevšek, Jože 182
Gosar, Andrej 65, 66, 255, 262, 264–267, 269
Grampovčan, Janko 281–286
Grom, Ante 60
Gnus, Anton 182
Guštin, Damijan 270

H

Hansen, Damsgaard E. 22
Hobsbawn, Eric 28

Hočevar, Toussaint 54, 63, 89
Horejssek, Jaroslav 168–171
Hribar, Ivan 154, 162, 164, 189, 195, 196
Hroch, Miroslav 24, 334
Hubbard, William H. 26

I

Ilešič, Svetozar 115, 252
Ivanković, Željko 134

J

Jackson, Marvin R. 203
Jamnik, Alojzij 389, 391, 392
Jaworsky, Rudolf 41
Jelačin, Ivan 273, 274
Jeraj, Jože 263, 385, 390
Jovan, Janko 64, 68
Jožef II 37
Juzbašič, Dževad 337

K

Kadushin, Charles 360, 377
Kalan, Ernest 182
Karaman, Igor 84–86
Kardelj, Edvard 368
Kavčič, Stane 26
Kavčnik, Leon 262, 263, 282
Kidrič, Boris 367, 368
Kindleberger, Charles 244, 253
Klemenčič, Jakob 182
Kobilica, Katarina 376
Kocbek, Franjo 182
Koče, Jure 277, 278
Komljanec, Josip 182
Komlos, John 37
Kondratijev, Nikolaj 244
Korošec, Anton 57
Kosier, Ljubomir 163
Kostić, Jovan 215
Kralj, Anton 350
Krek, Janez Evangelist 189, 318, 330, 331
Krek, Miha 268

Kresal, France 48, 54, 64, 69, 72, 224, 254, 258, 362
Krivec, Ignac 387, 389
Kršev, Boris 135, 137
Kubu, Eduard 24, 25
Kuhar, Boris 385
Kukoleča, Stevan M. 50, 72
Kukovec, Vekoslav 182
Kuzmin, Franc 100

L

Lajnert, Siniša 91, 92, 95, 127
Lampe, John R. 27, 203
Lapajne, Ivan 342–349, 357
Lazarevič, Žarko 17, 20, 22–25, 34, 39, 40, 42, 45, 52,
59, 61, 67, 71, 72, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 95,
104, 136, 145, 154, 155, 158, 162, 169, 173, 179,
185, 190, 191, 199, 205, 218, 247, 248, 250, 258,
285, 316, 317, 323, 324, 327, 328, 330, 343, 362,
378, 380
Lesničar, Janko 182
Lorenčič, Aleksander 11
Lorenz, Torsten 333, 334, 335
Luckmann, Carl 195
Luckmann, Josef 158, 161, 192–198, 323
Lukan, Walter 331

M

Ma, Tongshu 28, 30, 32, 33, 63, 86, 98
Maček, Jože 111, 383, 388
Maddison, Angus 28, 30, 33
Maister, Hrvoj 116, 117
Majcen, Stanko 268
Makarovič, Gorazd 238
Marija Terezija 36
Marković, Lazar 268
Marn, Rudolf 47, 55, 159, 253, 254, 276, 277
Martelanc, Ivan 217
Marušič, Drago 161
März, Eduard 38
Matić, Dragan 195, 314, 315
Matis, Herbert 44, 46
Mauri, Arnaldo 204

Mayer, Emerik 88, 169, 198
Melik, Vasilij 24, 109, 110, 112, 113, 250
Mermolja, Ivan 182
Mikola, Milko 365
Milčinski, Fran 56
Mirković, Mijo 107, 254
Murnik, Anton 182
Mlakar, Boris 271

N

Nagode, Črtomir 65, 254, 264
Nečas, Ctibor 162, 166, 169
Nedić, Milan 74
North, Douglas C. 395, 396
Novak, Mirko 254

O

Ogris, Albin 48, 49

P

Pahor, Milan 88, 155
Palić, Emil 275
Pančur, Andrej 23, 39
Pečanka, Ladislav 163, 168, 169, 170, 171, 190
Pehani, Otmar 281, 287–293
Pejić, Lazar 255, 261
Pelikan, Egon 263
Perovšek, Jurij 11, 57, 59, 65, 249, 251, 326
Pertot, Vladimir 27
Pestotnik, Pavel 161
Pevc, Anton 121
Pikl, Franjo 182
Pipuš, Radoslav 182
Pirc, Ivo 117, 261
Pirjevec, Dušan 405
Pirkmajer, Otmar 161
Pitić, Goran 48
Plavšak, Ljudevit 182
Poljšak, Ferdinand 182
Porenta, Tita 76, 90
Potočnik, Drago 195, 265
Praprotnik, Avgust 161, 250, 323

Premk, Martin 60
Premrou, Svetoslav 339–343, 345–351, 357
Prinčič, Jože 20, 22, 23, 26, 44, 86, 92, 93, 95, 103,
155, 169, 179, 185, 205, 218, 248, 250, 363, 365,
367, 368, 370, 378
Prunk, Janko 268
Puc, Dinko 161
Pušenjak, Vladimir 356

R

Radić, Antun 335
Raiffeisen, Friedrich Wilhelm 328–330, 332, 340, 344–
347, 350, 353, 359
Rebek, Ivan 182
Reinhard, Carmen M. 244
Ribnikar, Adolf 161
Robič, Srečko 182
Roblek, Franjo 182
Roglič, Stanislav 65
Rogoff, Kenneth S. 244
Rosenberg, Vladimir V. 215

S

Schauer, Dolfe 164, 328, 350
Schultz, Helga 24, 25, 307–310
Schulze-Delitsch, Herman 326, 332, 341–344, 346,
347, 350, 352, 354–356, 359
Sicherl, Pavle 34
Sirc, Franjo 372–375
Sirotković, Jakov 100
Slavec, Josip 372–375
Smith, Adam 283
Spencer, Michael G. 37
Spulber, Nicholas 369
Stirk, Peter M.R. 40, 42, 44, 46
Stojadinović, Milan 256
Studen, Andrej 376
Sundhaussen, Holm 94
Sušnik, Lovro 407
Szulc, Witold 46, 51, 258

Š

Šarabon, Andrej 161
Šarabon, Vinko 295, 299
Šimončič-Bobetko, Zdenka 89
Škufca, Franc 217
Šorn, Jože 47, 52, 70, 72, 246, 257
Špitalsky, Josef 168
Štibler, Miloš 330

T

Tasić, Antonije 149
Teichova, Alice 40, 41, 43, 46, 203
Tomašević, Jozo 126, 130, 133, 254
Tosti, Avgust 158, 161
Tršan, Lojz 191
Turnnock, David 23
Tykač, Alojzij 168, 170, 190

V

Vacić, Aleksandar M. 27
Vester, Josip 182
Vičić, Milan 330
Vidovič-Miklavčič, Anka 266
Vinaver, Vuk 256, 257
Vodopivec, Peter 11, 24, 246
Vodušek Starič, Jerca 268, 363
Voranc, Prežihov 240, 253
Vošnjak, Josip 109, 111, 326
Vošnjak, Mihael 189, 326, 327, 332, 339–347, 349,
354, 355, 359
Vučković, Miloš 254, 256, 257, 261
Vučo, Nikola 46

W

Wessely, Kurt 41, 43
Westen, August 158, 161, 323
Windischer, Fran 161
Woodward, Susan L. 28

Z

Zdolšek, Josip 182
Zelenko, Ignac 182

Zupančič, Bogo 362
Zupančič-Pušavec, Nina 72, 127
Zweig, Stefan 252

Ž

Žontar, Jože 371–373, 375